

De sociale staat van Nederland 2007

De sociale staat van Nederland 2007

Redactie:

Rob Bijl

Jeroen Boelhouwer

Evert Pommer

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, september 2007

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2007

SCP-publicatie 2007/20

Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkapelle

Omslagontwerp: Bureau Stijlzoorg, Utrecht

© Omslagillustratie: Helen Cats, Amsterdam

ISBN 978-90-377-0321-4

NUR 740

Dit rapport is gedrukt op chloorvrij papier.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau

Parnassusplein 5

2511 VX Den Haag

Telefoon (070) 340 70 00

Fax (070) 340 70 44

Website: www.scp.nl

E-mail: info@scp.nl

Inhoud

Voorwoord	9	
1	<i>Hoe gaat het met de Nederlandse bevolking?</i>	11
	<i>Rob Bijl</i>	
1.1	Volgen in de tijd	11
1.2	Zowel feitelijke situatie als subjectieve waardering	12
1.3	Waardoor wordt de leefsituatie van mensen bepaald?	13
1.4	Persoonsgebonden factoren en maatschappelijke context	14
1.5	Hulpbronnen ('kapitaal') en overheidsbeleid	16
1.6	Geen beleidsevaluatie	19
1.7	Selectie van domeinen en indicatoren	20
1.8	Opzet van het rapport	21
	Literatuur	23
2	<i>Bevolking, economie en overheid</i>	25
	<i>Evert Pommer</i>	
2.1	De leefsituatie in maatschappelijk perspectief	25
2.2	Sociaaldemografische ontwikkelingen	26
2.3	Economische ontwikkelingen	36
2.4	Ontwikkelingen in de publieke dienstverlening	43
2.5	Profijt van de overheid	50
2.6	Slotbeschouwing	53
	Noten	55
	Literatuur	56
3	<i>Het opinieklimaat</i>	57
	<i>Peter Tammes en Paul Dekker</i>	
3.1	Opzet	57
3.2	Welvaart	58
3.3	Maatschappelijke problemen en beleidsdoeleinden	61
3.4	Overheidsbeleid	69
3.5	Houdingen tegenover en vertrouwen in de politiek en maatschappelijke instituties	76
3.6	Naar een vriendelijker samenleving?	80
	Noten	81
	Literatuur	83

4	<i>Onderwijs: participatie, integratie en kwaliteit</i> <i>Lex Herweijer en Ria Bronneman-Helmers</i>	85
4.1	Beleidsdoelstellingen	85
4.2	Het primair onderwijs: meer zorgleerlingen en minder achterstandsleerlingen	86
4.3	Het voortgezet onderwijs: meer zorgleerlingen, maar ook meer havo/vwo-leerlingen	93
4.4	Hoge deelname aan vervolgopleidingen in het mbo, hbo of wetenschappelijk onderwijs	98
4.5	Leren op latere leeftijd	102
4.6	Ontwikkelingen in het opleidingsniveau van de bevolking	105
4.7	Ontwikkelingen in de feitelijke en ervaren kwaliteit van het onderwijs	106
4.8	Kanttekeningen en dilemma's rond participatie en integratie	114
	Noten	117
	Literatuur	119
5	<i>Inkomen en werk</i> <i>Cok Vrooman, Maurice Gesthuizen, Stella Hoff, Arjan Soede en Jean Marie Wildeboer Schut</i>	123
5.1	Beleidsdoelstellingen	123
5.2	Inkomens en bestedingen	125
5.3	Arbeidsmarktontwikkelingen	132
5.4	Voorzieningen op het terrein van inkomen en werk	138
5.5	Oordelen van de bevolking over werk en inkomen	150
5.6	Slotbeschouwing	152
	Noten	155
	Literatuur	157
6	<i>Met zorg gezond leven</i> <i>Crétien van Campen en Maaïke den Draak</i>	159
6.1	Gezond leven en toegankelijke zorg	159
6.2	Gezonde en riskante leefstijlen	160
6.3	Levensverwachting, aandoeningen en beperkingen	165
6.4	Ervaren gezondheid en kwaliteit van leven	172
6.5	Toegankelijkheid en tevredenheid	175
6.6	Slotbeschouwing	181
	Noten	183
	Literatuur	184
7	<i>Sociale participatie</i> <i>Andries van den Broek, Jos de Haan en Joep de Hart</i>	189
7.1	Inleiding: participatie, participatie, participatie	189
7.2	Algemene kenmerken van de vrije tijd	191
7.3	Informeel sociale contacten	194
7.4	Lidmaatschap	196
6	<i>Inhoud</i>	

7.5	Maatschappelijke participatie	200
7.6	Sport en bewegen	202
7.7	Cultuur en media	204
7.8	Uitleiding	207
	Noten	209
	Literatuur	210
8	<i>Veiligheid</i>	213
	<i>Lonneke van Noije en Karin Wittebrood</i>	
8.1	Beleid voor een veilige samenleving	213
8.2	Omvang en ontwikkeling van de criminaliteit	215
8.3	Voorkomen en bestrijden van de criminaliteit	219
8.4	De zorg voor het slachtoffer	226
8.5	Daders en slachtoffers	232
8.6	Beleving van criminaliteit door de bevolking	234
8.7	Een samenleving met minder en mondigere slachtoffers?	238
	Noten	241
	Literatuur	243
9	<i>Wonen en omgeving</i>	245
	<i>Jeanet Kullberg en Michiel Ras</i>	
9.1	Het beleid: van ‘passend wonen’ naar wijkverbetering	245
9.2	Hoe woont de bevolking?	247
9.3	Hoe tevreden is men met de woonsituatie?	254
9.4	Toegang tot en betaalbaarheid van woningen	259
9.5	De prioriteitswijken	263
9.6	Ten slotte	269
	Noten	271
	Literatuur	273
10	<i>De leefsituatie van de bevolking</i>	275
	<i>Jeroen Boelhouwer</i>	
10.1	De leefsituatie-index	275
10.2	De leefsituatie in 2006 en ontwikkelingen sinds 1997	278
10.3	Determinanten van de leefsituatie	282
10.4	Voorzieningengebruik en verschillen in leefsituatie	285
10.5	De leefsituatie en de sociale en fysieke omgeving	287
10.6	Tevredenheid, geluk, subjectieve gezondheid en veiligheidsgevoel	291
10.7	Met wie ging het beter en met wie ging het slechter?	297
	Noten	300
	Literatuur	302

11	<i>De sociale staat van Nederland: meer ontspannen, minder meegaand</i>	303
	Rob Bijl	
11.1	Meer ontspannen, minder meegaand	303
11.2	Sociale betrokkenheid blijft op peil	306
11.3	Zorgen over segregatie	308
11.4	Daalt het kennisniveau van de bevolking?	310
11.5	Feitelijke leefsituatie is duidelijk vooruitgegaan	312
11.6	Ten slotte: leefsituatie in toekomstperspectief	321
	Literatuur	324
	<i>Summary</i>	326
	<i>Bijlagen (zijn te vinden via internet op www.scp.nl/ssn2007)</i>	
	Bijlage A	Gebruikte databestanden
	Bijlage B3	Bijlage bij H3
	Bijlage B5	Bijlage bij H5
	Bijlage B6	Bijlage bij H6
	Bijlage B7	Bijlage bij H7
	Bijlage B8	Bijlage bij H8
	Bijlage B9	Bijlage bij H9
	Bijlage B10	Bijlage bij H10
	<i>Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau</i>	349

Voorwoord

Dit is de vierde aflevering van *De sociale staat van Nederland*, een tweejaarlijks rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Het wordt gemaakt op verzoek van de Tweede Kamer. Het beschrijft en analyseert de leefsituatie van de Nederlandse bevolking en van verschillende groepen daaruit aan de hand van kerncijfers over zaken als onderwijs, arbeid, inkomen, zorg, vrijetijdsbesteding, maatschappelijke participatie, veiligheid, huisvesting en woonomgeving. Ook het oordeel van de burgers komt aan de orde. Hoe waarderen zij hun bestaan, hoe tevredenheid zijn zij met hun leven in het algemeen, of met specifieke aspecten van hun leefsituatie? Hoe waarderen zij hun gezondheid, hun werk, hun vriendenkring, hoe prettig voelen zij zich in de Nederlandse samenleving? Het vertrouwen van de bevolking in de samenleving in het algemeen en in de overheid in het bijzonder komen eveneens aan bod. Om de huidige sociale situatie te kunnen beoordelen, worden vergelijkingen gemaakt met de ontwikkelingen in de afgelopen tien jaar.

De sociale staat van Nederland past in een lange en internationale traditie van onderzoek waarin door gebruik te maken van sociale indicatoren getracht wordt op een eenduidige manier veranderingen van levensomstandigheden door de tijd heen te volgen. De beschikbaarheid – en omvattendheid – van statistische gegevens neemt toe, en daarmee de mogelijkheid maatschappelijke ontwikkelingen in de totale bevolking in beeld te brengen.

In de vorige editie van *De sociale staat van Nederland* (2005) overheerste somberheid over de geconstateerde trendbreuken. In het bijzonder de vooruitgang die minderheden hadden geboekt in de welvarende jaren, was grotendeels van tijdelijke aard gebleken. Geconcludeerd werd dat de maatschappelijke ongelijkheid weer was toegenomen. Behalve op de economische malaise wees het rapport op de weerstanden tegen de aanpassingen door de overheid van allerlei arrangementen van de verzorgingsstaat – prepensioen, zorgstelsel, voorzieningen voor arbeidsongeschikten – en op de daarmee gepaard gaande gevoelens van onzekerheid bij veel burgers.

De sociale staat van Nederland 2007 kan weer wat optimistischer van toon zijn. Over de hele linie is de feitelijke leefsituatie van de bevolking verbeterd, en opvattingen over de samenleving, de overheid en de toekomst worden weer wat positiever van toon. Toch is het beeld niet goed te vergelijken met dat van tien of zelfs zeven jaar geleden. De Nederlanders lijken veranderd in de wijze van omgaan met elkaar. Men is minder meegaand dan voorheen en men lijkt ook scherper te reageren op vooral ongunstige ontwikkelingen.

Het boek bevat de resultaten en de kerncijfers. Veel achterliggend materiaal is opgenomen in de bijlagen, die elektronisch zijn te raadplegen via de website van het SCP (www.scp.nl/ssn2007). Voor de hele reeks zie de speciale website (www.socialestaat.nl).

De gebruikte gegevens zijn in hoofdzaak ontleend aan statistieken van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en periodieke onderzoeken van het SCP. Ik dank het CBS voor de levering van de data en voor de extra werkzaamheden die het daartoe moest verrichten.

Veel medewerkers van het SCP hebben een bijdrage geleverd aan deze uitgave. Hun namen staan in de hoofdstukken vermeld.

Prof. dr. Paul Schnabel
Directeur SCP

1 Hoe gaat het met de Nederlandse bevolking?

Rob Bijl

Hoe gaat het met de Nederlandse bevolking? Dat is de centrale vraag in *De sociale staat van Nederland 2007*. Om een antwoord te kunnen geven op deze vraag, beschrijven we voor een aantal belangrijke levensgebieden hoe Nederland en de Nederlanders er nu voor staan en of er in de afgelopen tien jaar veranderingen zijn opgetreden. Is er een verbetering van het inkomen geweest, zijn er meer mensen aan de slag gekomen en ten koste van wat? Zijn Nederlanders (weer) meer (luxe)consumptiegoederen gaan aanschaffen, hoe staan we ervoor wat onze huisvesting betreft? Ook niet-materiele kanten van de leefsituatie komen aan bod. Zijn er ontwikkelingen zichtbaar in het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking, hoe lichamelijk en psychisch gezond zijn we, en hoe zit het met de sociale samenhang in Nederland, zien we bijvoorbeeld een toe- of afname in de politieke participatie en in het vrijwilligerswerk?

Door deze uiteenlopende terreinen samenhangend te beschrijven komen we tot een overzicht van de leefsituatie van de Nederlandse bevolking als geheel. Uiteraard besteden we ook aandacht aan de leefsituatie van afzonderlijke groepen. De mogelijkheden, kansen en preferenties van verschillende bevolkingsgroepen – jong en oud, man en vrouw, gehandicapt en niet-gehandicapt, autochtoon en allochtoon, arm en rijk – voor de inrichting van hun leven lopen immers uiteen.

1.1 Volgen in de tijd

De sociale staat van Nederland 2007 past in een lange en internationale traditie van onderzoek waarin door gebruik te maken van sociale indicatoren getracht wordt op een eenduidige manier veranderingen van levensomstandigheden door de tijd heen te volgen. De beschikbaarheid – en omvattendheid – van statistische gegevens neemt toe, en daarmee de mogelijkheid maatschappelijke ontwikkelingen in de totale bevolking in beeld te brengen. Na een kentering in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw, zien we de laatste jaren een hernieuwde belangstelling voor het monitoren van maatschappelijke ontwikkelingen met behulp van sociale indicatoren, in Europa, maar ook elders, zoals in de Verenigde Staten, Canada en Australië.

In diverse Europese landen heeft de overheid sociaal beleid met doelstellingen geformuleerd, onder meer op het gebied van armoede en sociale uitsluiting, waarvan de uitvoering nauwlettend gevolgd wordt. Landen overstijgend worden er in de Europese Unie (EU) initiatieven genomen op sociaal terrein ter uitvoering van de verdragen van Maastricht en Amsterdam. Van belang is tevens de vaststelling van de Sociale Agenda tijdens de EU-top van Lissabon in 2000. Het gaat onder meer om de verbetering van de levensomstandigheden, de sociale zekerheid, gelijke kansen voor mannen en vrouwen, en het voorkomen van sociale uitsluiting. Ook de pogingen om

tot een integraal Europees beleid te komen voor de integratie van migranten – de zogeheten *Common agenda for integration* – heeft bijgedragen tot de toegenomen aandacht voor de sociale-indicatorenbenadering (European Commission 2005).

1.2 *Zowel feitelijke situatie als subjectieve waardering*

Onder de leefsituatie van de burgers verstaan wij de kwaliteit van hun leven, uitgedrukt in termen van welvaart en welzijn.. De kwaliteit van leven verwijst in eerste instantie naar de objectiveerbare levensstandaard en komt tot uitdrukking in de wijze waarop mensen wonen, recreëren, participeren, zich bewegen en zich verplaatsen. Zij is niet alleen afhankelijk van algemene maatschappelijke, economische en demografische ontwikkelingen, maar ook van allerlei ‘hulpbronnen’ waarover de burger zelf in meerdere of mindere mate beschikt.

Voorbeelden van dergelijke hulpbronnen zijn een adequate opleiding, een inkomen, en een sociaal netwerk dat kan worden aangewend om sociale vooruitgang te bereiken. Daaraan voorafgaand echter is het van groot belang dat burgers de weg weten, zeker in een complexe samenleving als de Nederlandse. Zij moeten de aanwezige hulpbronnen weten te vinden en vervolgens kunnen gebruiken. Hoe kom je aan een baan, hoe kun je je rechten – op huurtoeslag, op een subsidie – verzilveren? Dat dit niet vanzelfsprekend is, mag bijvoorbeeld blijken uit de hoge percentages burgers die weliswaar recht hebben op een sociale voorziening als bijzondere bijstand of een tegemoetkoming in de kosten voor onderwijs, maar er desondanks geen gebruik van maken (Wildeboer Schut en Hoff 2007). Ook de hoge werkloosheid onder allochtone jongeren toont dat er meer komt kijken bij het bemachtigen van een baan dan alleen het bezitten van beroepsmatige kennis en vaardigheden.

De kwaliteit van leven heeft in tweede instantie ook een subjectieve kant. Het oordeel van mensen, hun tevredenheid met hun leven in het algemeen, of met specifieke aspecten van hun leefsituatie maakt eveneens deel uit van hun kwaliteit van leven. Hoe waarderen zij hun gezondheid, hun werk, hun vriendenkring, hoe prettig voelen zij zich in de Nederlandse samenleving? Vaak zal de objectieve situatie en de subjectieve waardering parallel lopen: een goede opleiding, een daarbij passende baan en een prettig inkomen dragen in het algemeen bij aan een positief ervaren leven. Maar niet zelden blijkt de situatie ingewikkelder te zijn. Negatief ervaren omstandigheden kunnen roet in het eten gooien. Angst dat het economisch slechter zal gaan, gevoelens dat Nederland onveiliger aan het worden is, of – zoals bij ouderen of allochtonen wel geconstateerd wordt – het gevoel dat men niet echt (meer) bij de Nederlandse samenleving hoort of niet geaccepteerd wordt. Dergelijke percepties en ervaringen kunnen de kwaliteit van leven van burgers doen verslechteren.

In eerdere edities van *De sociale staat van Nederland* kwam nog een ander aspect van die subjectieve beleving naar voren. Er bestaat vaak een spanning tussen hoe mensen de Nederlandse samenleving als geheel beoordelen, hoe tevreden zij daarmee zijn en hoeveel vertrouwen zij in de overheid hebben, en hun oordeel over

het eigen leven. Men creëert zijn eigen veilige haven die afschermt van de boze buitenwereld. In het *Sociaal en Cultureel Rapport 2004* werd eveneens duidelijk dat de tevredenheid met het eigen leven en het gevoel gelukkig te zijn veel hoger scoorden dan het oordeel over de Nederlandse samenleving als geheel. In het rapport wordt dat samengevat als ‘ontevreden met de Nederlandse samenleving, tevreden met het eigen leven’ (SCP 2004: 69). Dat deze observatie herkend wordt, mag blijken uit het feit dat CDA, Partij van de Arbeid en ChristenUnie in de preambule van het coalitieakkoord *Samen werken samen leven* schrijven: ‘De Nederlandse samenleving staat aan grote veranderingen bloot. Veel mensen voelen zich onzeker over de toekomst. Het gaat velen beter, maar dat neemt de bezorgdheid niet weg. “Met mij gaat het goed, maar met de samenleving minder” is een gevoel dat bij velen leeft. Optimisme en zorgen gaan hand in hand. Groot is de behoefte aan houvast, geborgenheid en een herkenbare eigen identiteit.’ (Coalitieakkoord CDA, PvdA en CU, 7 februari 2007).

1.3 *Waardoor wordt de leefsituatie van mensen bepaald?*

De leefsituatie van mensen kent dus een objectieve kant, de feitelijke situatie waarin iemand verkeert, en een subjectieve kant, de waardering die mensen hebben voor (onderdelen van) hun leefsituatie en de mate waarin zij tevreden of gelukkig zijn. De leefsituatie van mensen is uiteraard geen statisch gegeven en voor onderzoekers en beleidsmakers zijn juist de veranderingen interessant. Ook in de Sociale Staat van Nederland gaat het verbeteringen of verslechtingen door de tijd heen, al naargelang iemands mogelijkheden en omstandigheden zich wijzigen. De leefsituatie van burgers op een zeker moment is de resultante van de mate waarin en de wijze waarop zij hun plek in de samenleving weten te realiseren en willen en kunnen deelnemen aan maatschappelijke activiteiten. Voor drie maatschappelijke domeinen – het politieke, het sociaaleconomische en het sociaal-culturele – is dit relevant. In het politieke domein gaat het om het hebben van zeggenschap en politieke invloed en om het vertrouwen in de overheid. In het sociaaleconomische domein kunnen we denken aan het participeren op de arbeidsmarkt, het verwerven van een inkomen, het verkrijgen van goede woonruimte, en het beschikken over een vrije financiële ruimte om te kunnen consumeren. In het sociaal-culturele domein, ten slotte, draait het om uiteenlopende zaken als het volgen – en succesvol afronden – van onderwijs, het deelnemen aan culturele of sportactiviteiten, het kunnen en willen accepteren en respecteren van normen en waarden, en het aangaan en onderhouden van sociale contacten.

In hoeverre individuen en groepen erin slagen sociaaleconomisch, sociaal-cultureel en politiek te participeren, wordt bepaald door een ingewikkeld samenspel van individugebonden en maatschappelijke factoren die elkaar kunnen versterken, maar ook kunnen tegenwerken. Ook de snelheid waarmee verschillende groepen burgers erin slagen hun leefsituatie op een van de domeinen te verbeteren, kan sterk verschillen. Dat kan te maken hebben met exogene factoren, zoals ongunstige macro-economische ontwikkelingen, maar ook met individuele omstandigheden en gedragingen

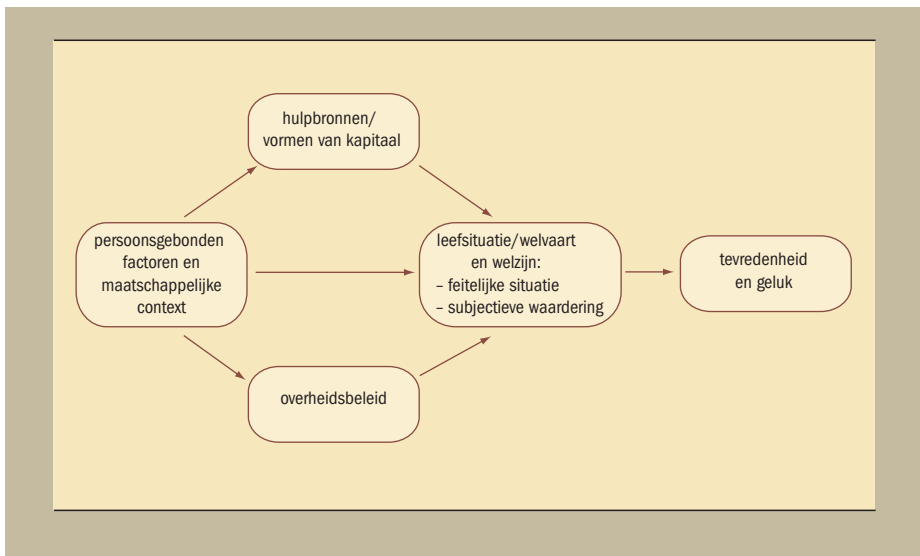
– opleiding niet afmaken, drugs- en drankgebruik – die mede bepalen of en hoe de leefsituatie verbetert of verslechtert.

Figuur 1.1 geeft de voor de leefsituatie van de burgers relevante maatschappelijke factoren en processen in hun onderlinge samenhang weer. Het schema laat zien wat de belangrijkste verbanden zijn tussen de hulpbronnen die mensen ter beschikking staan en hun leefsituatie, en welke maatschappelijke factoren en persoonsgebonden predisponerende factoren een bevorderende of belemmerende rol kunnen spelen. Het schema is uiteraard een vereenvoudiging van de werkelijkheid, want in realiteit is er een wisselwerking tussen verschillende hulpbronnen. Denk bijvoorbeeld aan het feit dat het beschikken over een ruim inkomen het mensen gemakkelijker kan maken bepaalde opleidingen te volgen of hun actieradius (fysiek en sociaal) uit te breiden. Meer geld kan dus, simpel gezegd, ertoe leiden dat men ook meer andere hulpbronnen ter beschikking heeft.

In deze editie van De sociale staat van Nederland wordt op basis van empirische gegevens dit model zo veel mogelijk ingevuld. Voor de toekomst streven we ernaar voor die onderwerpen waarover nu nog geen gegevens voorhanden zijn, empirisch materiaal beschikbaar te krijgen.

Figuur 1.1

Determinanten van de leefsituatie

1.4 Persoonsgebonden factoren en maatschappelijke context

Predisponerende, persoonsgebonden factoren bepalen in sterke mate de leefsituatie van mensen. Dat zijn eigenschappen waar mensen mee geboren zijn, en omstandigheden die stabiel of weinig veranderlijk zijn. Dergelijke predisponerende factoren

hebben een sociale betekenis en kunnen van groot direct belang zijn voor de ontwikkeling van iemands leefsituatie en de kansen en mogelijkheden die hij of zij in het leven krijgt. Hun invloed kan ook indirect zijn doordat zij bepaalde hulpbronnen niet of moeilijk toegankelijk maken: allochtonen die nauwelijks in bepaalde sociale netwerken worden toegelaten, gehandicapten die niet gemakkelijk een opleiding in overeenstemming met hun capaciteiten kunnen vinden. Als belangrijke predisponerende factoren noemen we leeftijd, sekse, seksuele voorkeur, de samenstelling van iemands huishouden, de sociale status van de ouders, etnisch-culturele achtergrond, en (aangeboren of vroeg verworven) lichamelijke, psychische en verstandelijke eigenschappen en beperkingen. Leeftijd is uiteraard wel veranderlijk – we worden vanzelf ouder – maar bedoeld is hier, dat iedere leeftijdsfase wisselende mogelijkheden en onmogelijkheden met zich meebrengt om de eigen leefsituatie vorm en inhoud te geven. Een jongvolwassene die aan het begin van zijn of haar werkzame leven staat, zal een andere invulling aan het leven willen en kunnen geven dan een oudere van 75 jaar. Voor de samenstelling van het huishouden geldt iets soortgelijks. Mensen die alleenwonend zijn, hebben andere mogelijkheden om hun leven in te richten dan mensen die een gezin met kinderen hebben.

Zonder een acceptabele mate van gezondheid en een bepaald minimum aan intellectuele en cognitieve vaardigheden is het moeilijk een goed leven op te bouwen. Opgemerkt moet worden, dat (on)gezondheid niet alleen een predisponerende factor is, maar ook deel uitmaakt van iemands leefsituatie en kwaliteit van leven. Het is dus zowel een verklarende factor als een uitkomst.

Onder de noemer van de persoonlijke eigenschappen en kenmerken valt ook iemands uiterlijk. Inmiddels is uit veel onderzoek bekend, dat aantrekkelijke mensen positiever bejegend worden en deuren sneller zien opengaan, bijvoorbeeld bij het vinden van een baan, dan onaantrekkelijke mensen. Het uiterlijk heeft een sociale impact en is dus een belangrijke factor bij het verwerven van een goede leefsituatie. Hetzelfde kan gezegd worden van de persoonlijkheid van mensen. Bepaalde persoonlijkheidskenmerken helpen mensen of staan hen juist in de weg bij het realiseren van een goede leefsituatie.

Onder de maatschappelijke context verstaan we relevante ontwikkelingen op het niveau van de samenleving. Economische cycli, demografische veranderingen en de publieke opinie zijn fenomenen die zich bijna autonoom voordoen, en die niet of nauwelijks direct beleidsmatig zijn te beïnvloeden.

De macro-economische ontwikkelingen zijn van grote invloed op zowel het leven van individuele burgers als op de ontwikkelings- en investeringsmogelijkheden van de samenleving als geheel of van de overheid als representant van die samenleving. Een economische recessie leidt tot werkloosheid, beperking in de financiële mogelijkheden van veel mensen, en een groeiende aanslag op de collectieve middelen van de overheid. Dat dit alles ook weer gevolgen heeft voor de leefsituatie van burgers, hoeft geen betoog.

Ook demografische ontwikkelingen spelen direct of indirect een rol. Vergrijzing, ontgroening en verkleuring van de samenleving zijn, naast verandering van de omvang van de bevolking, van het gemiddelde aantal kinderen per gezin en van de gemiddelde leeftijd waarop vrouwen hun kinderen krijgen, processen die doorwerken in de arbeidsmarkt, het onderwijs, de huisvesting en het stelsel van sociale zekerheid.

De publieke opinie ten slotte is de som van waarderingen en percepties van burgers ten aanzien van de samenleving als geheel, groepen medeburgers en de overheid en de politiek. De publieke opinie en het opinieklimaat, dat wil zeggen de waargenomen publieke opinie, zijn van invloed op de kwaliteit van leven – of de beperkingen daarin. Overigens is het niet onaannemelijk dat de omgekeerde relatie zich eveneens voordoet: door veranderingen in de leefsituatie van mensen kan de publieke opinie wijzigen. Zo blijkt uit meerdere studies dat als de economie aantrekt en er meer werkgelegenheid ontstaat, de opvattingen over etnische minderheden positiever zijn dan in slechte economische tijden. Als het economisch slecht gaat, wordt een grotere bedreiging van de eigen werkzekerheid en het eigen welbevinden gevreesd, als het economisch tij meezit, zwakt dit negatieve oordeel af.

1.5 Hulpbronnen ('kapitaal') en overheidsbeleid

Bij het maken van keuzen in het leven maken mensen gebruik van diverse soorten hulpbronnen. Dit zijn de verschillende vormen van 'kapitaal' waarover mensen beschikken of die zij in de loop van hun leven hebben opgebouwd. Binnen de maatschappelijke context, zoals hierboven geschetst, van economische en demografische omstandigheden en de publieke opinie, kunnen mensen nog altijd zeer uiteenlopende keuzen maken in hun leven door het beschikbare kapitaal te benutten. Ons uitgangspunt is dat het kunnen, willen en mogen beschikken over uiteenlopende hulpbronnen een flink deel van de verklaring biedt voor het gedrag van mensen en voor de mate waarin zij succesvol zijn op belangrijke levensgebieden. Toegang hebben tot en gebruik kunnen maken van de verschillende vormen van kapitaal zijn bepalend voor hun kwaliteit van leven.

Bij 'kapitaal' denken we natuurlijk allereerst aan *financieel kapitaal* – dat uiteraard een pre maar geen noodzakelijke voorwaarde is om een goede kwaliteit van leven te realiseren. Hoewel een minimale financiële basis nodig is om goed te kunnen leven, en een tekort daarom de kwaliteit van leven fundamenteel aantast, is het omgekeerd niet zo dat het bezitten van steeds meer geld zondermeer samengaat met een steeds hogere kwaliteit van leven. Te weinig geld maakt ongelukkig, steeds meer geld niet per se gelukkiger (Veenhoven 2002).

Human capital, oftewel de kennis en vaardigheden van mensen, is een vorm van kapitaal die vooral afhankelijk is van opleiding en onderwijs. De veronderstelling luidt dat de kans op succesvolle deelname aan de samenleving wordt beïnvloed door de hoeveelheid *human capital* die men heeft vergaard. Hoe meer individuele kennis en

vaardigheden mensen bezitten, des te groter de kans dat zij succesvol zijn in allerlei domeinen van de samenleving. Daar komt nog bij, dat als mensen zich bewust zijn van het belang van *human capital* voor hun toekomstige succes, we mogen veronderstellen dat zij investeren in de vergaring van kennis en vaardigheden. Naast datgene wat mensen kunnen verwerven, is dat wat zij meebrengen aan persoonlijke eigenschappen, zoals uiterlijk en uitstraling en ‘emotionele’ en ‘sociale’ intelligentie, ook relevant menselijk kapitaal.

De notie van *sociaal kapitaal* is inmiddels op vele terreinen populair om het belang van sociale netwerken naar voren te halen bij de verklaring van verschillen in economische en maatschappelijke ontwikkelingen tussen (groepen) mensen. Over de invulling van het begrip sociaal kapitaal bestaan uiteenlopende opvattingen. Het centrale idee is dat sociale netwerken waarde hebben, maar ook in waarde kunnen verschillen. Interactie in familieverbanden, werkrelaties, verenigingsleven, vrijwilligersorganisaties, maakt het mensen mogelijk een samenleving op te bouwen, zich met elkaar te verbinden en op elkaar betrokken te zijn. Een belangrijke gedachte bij het gebruik van het begrip sociaal kapitaal is dat het gevoel te hebben erbij te horen en te kunnen rekenen op vertrouwen en tolerantie mensen veel voordeel kan opleveren (Field, 2003), op de korte of lange termijn (Portes 1998). Door gebruik te maken van en te kunnen vertrouwen op het eigen sociale netwerk en actief daarin te investeren kunnen mensen doelen in het leven bereiken die zij anders niet bereikt hadden. Putnam (2000: 19), een van de meest spraakmakende auteurs op dit terrein, benadrukt dat sociaal kapitaal anders dan fysiek of menselijk kapitaal niet een individueel kenmerk is, maar verwijst naar de verbindingen tussen individuen – sociale netwerken en de normen van wederkerigheid en vertrouwen die zij opleveren. Sociaal kapitaal is een kenmerk van sociale netwerken en de term verwijst dan naar de relaties die binnen en tussen verschillende sociale netwerken bestaan, waardoor leden van het ene netwerk kunnen profiteren van de kennis, vaardigheden, macht, en dergelijke van een ander netwerk. Door deel uit te maken van netwerken die goede of nuttige banden hebben met andere netwerken, is een individu in staat zich verder te ontplooiën of op andere wijze vooruitgang in het leven te boeken. Putnam wijst ook nadrukkelijk op het collectieve nut van sociaal kapitaal: sociaal kapitaal en sociaal vertrouwen als middel om collectieve problemen op te lossen. Doordat mensen er vertrouwen in hebben dat anderen hun bijdrage of wederdienst leveren – of dat in de toekomst zullen doen – kan een groep meer bereiken dan als de leden van die groep zich individueel rationeel zouden gedragen.

Sociale cohesie in een samenleving duidt op de aanwezigheid van sociale netwerken die contacten met elkaar hebben en waarin wederzijds vertrouwen, gemeenschappelijkheid en betrokkenheid bestaan. In veel gevallen is dat gunstig voor de ontwikkeling van de leefsituatie van de burgers. Omgekeerd, een sociaal netwerk dat maatschappelijk geïsoleerd is of negatief bejegend wordt, zal moeite hebben de leefsituatie van zijn leden te verbeteren. Door licht te werpen op de sociale bindin-

gen (*bonds*) binnen de eigen groep, de sociale bruggen (*bridges*) met leden van andere groepen, en de sociale verbindingen (*links*) met instituties zoals overheidsinstanties (Ager en Strang 2004), kan verhelderd worden op welke wijze (groepen) mensen hun leven vorm en inhoud weten te geven en participeren in de samenleving. Mensen die bindingen hebben met relatief veel anderen, en over sociale bruggen beschikken, vinden bijvoorbeeld sneller een baan dan mensen die daar niet over beschikken. Behoren tot een sociaal netwerk of familie die hoge aspiraties heeft voor de opleiding van de leden, is een heel sterke voorspeller voor goede onderwijsresultaten en toekomstmogelijkheden (Feinstein et al. 2004).

Hoewel in veel discussies over sociaal kapitaal het als iets 'goeds' wordt beschouwd, heeft Bourdieu er al in 1983 op gewezen dat sociaal kapitaal ook een middel kan zijn om maatschappelijke ongelijkheid in stand te houden of zelfs te versterken (Bourdieu 1983). Hij gebruikte de notie van sociaal kapitaal om te kunnen verklaren hoe sommige mensen wel in staat zijn toegang te krijgen tot economische of politieke macht, en anderen niet. In de samenleving bestaan elites die (bewust) weinig of geen relaties met andere sociale geledingen wensen, en zich uitstekend economisch of anderszins weten te ontwikkelen. Een samenleving waarin slechts een beperkte mate van sociale cohesie bestaat, is dus niet per definitie voor alle burgers ongunstig. In de Nederlandse verzorgingsstaat heeft de overheid de rol om de toegang tot allerlei hulpbronnen (onderwijs, zorg, inkomensondersteuning) voor alle burgers zeker te stellen en ongewenste (al te grote) ongelijkheid daarin te voorkomen of te verzachten.

Met *cultureel kapitaal* bedoelen we het bezit van de kennis, de vaardigheden en het gevoel om op sociaal acceptabele wijze het eigen leven in te richten, en het weet hebben van 'hoe het hoort' in het maatschappelijk leven in de omgang met andere mensen, zoals buurtgenoten en collega's op het werk. Maar ook het ontwikkelen van een culturele bagage door het zich eigen maken van het cultureel erfgoed van een samenleving hoort hierbij. Onder cultureel kapitaal wordt tevens verstaan iemands levensvisie of religie en de bijbehorende normen en waarden. Het hebben van een levensvisie en waardepatroon dat sterk afwijkt van het gangbare in een samenleving, kan een succesvolle participatie in de weg staan en iemands leefsituatie nadelig beïnvloeden.

Hier past de toevoeging dat er een vloeiende overgang is van *human* naar *cultureel kapitaal*. Onderwijs is er niet alleen om mensen nuttige kennis en vaardigheden aan te leren, maar ook om kennis (en omgangsvormen en smaakvoorkeuren) te laten verwerven die zich lenen voor elitevorming en onderscheiding van andere groepen.

Ons uitgangspunt dat het kunnen, willen en mogen beschikken over hulpbronnen (vormen van kapitaal) belangrijk is om een goede leefsituatie te kunnen realiseren, behoeft nog enige toevoeging. Voor veel mensen is het hebben van een gezin, een aantrekkelijke baan of het beschikken over een interessant netwerk van kennissen en vrienden op zich al belangrijk voor de kwaliteit van hun leven. Het beschikken

over deze ‘hulpbronnen’ is dus voor velen al een waarde op zich, nog afgezien van het feit dat deze hulpbronnen ook kunnen bijdragen aan een betere leefsituatie wat betreft gezondheid, woonsituatie of veiligheid. Het onderscheid tussen hulpbronnen en leefsituatie is dus niet altijd zo scherp, en is in dit rapport vooral om analytische redenen gemaakt.

Overheidsbeleid

De overheid speelt voor de burgers een belangrijke rol bij het verbeteren van hun leefsituatie. Via allerlei collectieve voorzieningen vergroot zij niet alleen de totale hoeveelheid van de verschillende vormen van kapitaal, zij beoogt ook dat kapitaal goed te spreiden over de verschillende bevolkingsgroepen. Het onderwijs is een duidelijk voorbeeld. De overheid biedt onderwijs aan waardoor het burgers mogelijk gemaakt wordt zich te ontwikkelen en kennis en vaardigheden op te doen (*human capital* te ontwikkelen) waarmee zij vervolgens een plek op de arbeidsmarkt kunnen verwerven. Door een toegankelijk onderwijssysteem in stand te houden, wordt de totale hoeveelheid *human capital* in de samenleving groter. Tegelijkertijd is het onderwijsstelsel zo ingericht dat in principe ieder kind er zonder veel belemmeringen gebruik van kan maken: dat zorgt weer voor verdere spreiding en ook vermeerdering van kapitaal. In hoeverre dat kapitaal later ook daadwerkelijk ingezet wordt of kan worden op de arbeidsmarkt is overigens nog wel de vraag. Het fenomeen van diploma-inflatie als gevolg van de steeds grotere groep mensen die een gemiddeld steeds hogere opleiding volgen, is een voorbeeld van vermeerdering van *human* en cultureel kapitaal waarvan de burgers desondanks niet direct voordeel hebben.

Er zijn ook vele financiële regelingen en subsidies die tot doel hebben burgers te ondersteunen op het gebied van wonen, zorg, gezondheid. Dergelijke voorzieningen hebben als functie de burgers (beter) toe te rusten voor een volwaardige participatie in de samenleving. En bovendien is het ook in het belang van de samenleving als geheel als de burgers in goede gezondheid verkeren, aangenaam wonen en financieel armslag hebben.

1.6 Geen beleidsevaluatie

Het blijft vaak duister of een in gang gezet beleid of een interventie effectief is en waarom. In de wereld van het evaluatieonderzoek is er een sterke opkomst c.q. heropleving te zien van de zogeheten theoriegestuurde evaluaties (Pawson et al. 2005). Het uitgangspunt in deze benadering is dat aan beleid bepaalde, vaak impliciete, veronderstellingen (zogenaamde beleids- of programmatheorieën) ten grondslag liggen over de wijze waarop mensen of organisaties zich gedragen en zullen reageren op dat ingezette beleid, gegeven de context waarbinnen zij leven. Met andere woorden, de beleidsmaker veronderstelt dat zijn beleid mechanismen kent die zullen leiden tot succes. Bij een beleidsevaluatie gaat het dan om het achterhalen en expliciteren van die *working mechanisms* en de context waarbinnen die mechanismen werkzaam zijn. De vraag voor de evaluator is of de programmatheorie ‘deugt’ op

grond van wat er bekend is uit de wetenschap – is de beleids- of programmatheorie *evidence based* – of is geput uit *best practices*, en of de gehanteerde veronderstellingen valide zijn. De vraag is dus ook of het beleid op zich enige kans van slagen heeft of dat wellicht uitgegaan is van verkeerde gedragsveronderstellingen. Pas als daarover met enige zekerheid een positief antwoord gegeven kan worden, heeft het zin naar de werkelijke uitkomsten (effecten) te kijken. Al te gauw gebeurt het – vanuit het standpunt van een politicus of beleidsmaker ook heel begrijpelijk – dat een maatschappelijke ontwikkeling die bijvoorbeeld toe te schrijven is aan een oplevende economie, ten onrechte toegerekend wordt aan een bepaalde beleidsinspanning, terwijl dat beleid misschien helemaal geen effect heeft gehad of zelfs contraproductief is geweest.

In *De sociale staat van Nederland 2007* hebben wij niet het doel of de pretentie een beleidsevaluatie uit te voeren. In de verschillende hoofdstukken worden output-indicatoren beschreven, die licht werpen op aspecten van de leefsituatie van burgers. Op sommige terreinen heeft de overheid concrete beleidsdoelstellingen geformuleerd. Wij kunnen wel vaststellen of deze doelstellingen al dan niet gehaald zijn, maar of ook het overheidsbeleid daarbij van doorslaggevende betekenis is geweest in positieve of negatieve zin, vereist een andere onderzoeksaanpak. In Figuur 1.1 is het overheidsbeleid slechts een van de determinanten is voor de leefsituatie en de kwaliteit van leven van de burgers in Nederland. Ook andere *working mechanisms* zoals het verwerven en gebruiken van hulpbronnen (kapitaal) of de macro-economische ontwikkelingen dragen eraan bij. Het ontrafelen van de invloed van elk van deze factoren is geen onderdeel van dit rapport.

1.7 Selectie van domeinen en indicatoren

Het analytisch kader weergegeven in figuur 1.1 is zeker (nog) niet in zijn geheel met empirische gegevens te vullen. Er moet een keuze gemaakt worden waarin de beschikbaarheid van relevante kwantitatieve gegevens een cruciale afweging is. Om de leefsituatie van uiteenlopende groepen burgers daadwerkelijk te kunnen vaststellen, moeten concrete maatschappelijke terreinen onderscheiden worden waarop de feitelijke situatie en de mate van participatie – en veranderingen daarin – meetbaar zijn. Empirisch onderzoek dat aansluit bij de algemeen heersende mening over wat van belang is voor de leefsituatie c.q. de kwaliteit van leven, biedt daartoe een handvat.

Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) heeft een lange traditie in het rapporteren over sociale trends en leefsituatie. De keuze van concrete maatschappelijke terreinen en indicatoren is dan ook in hoge mate gebaseerd op in het verleden verricht empirisch onderzoek. In dat onderzoek speelden overigens bij de selectie van onderwerpen en indicatoren beleidsmatige overwegingen een rol. De taak van het SCP maatschappelijke ontwikkelingen die relevant zijn voor het welzijn van de Nederlandse bevolking, te onderkennen en te monitoren is terug te vinden in de onderwerpkeuze van het onderzoek. Thema's die door diverse kabinetten zijn opge-

pakt ten aanzien van de sociale participatie en sociale cohesie, vormen sinds jaar en dag een belangrijk onderdeel van het SCP-onderzoek.

1.8 Opzet van het rapport

De maatschappelijke terreinen die in deze rapportage geanalyseerd worden, zijn: onderwijs en opleiding (hoofdstuk 4), inkomen en werk (hoofdstuk 5), gezondheid en zorg (hoofdstuk 6), sociale participatie (hoofdstuk 7), veiligheid (hoofdstuk 8), en wonen en woonomgeving (hoofdstuk 9). Een schets van de maatschappelijke context op macroniveau gaat aan deze hoofdstukken vooraf, van de economische en demografische ontwikkelingen in hoofdstuk 2 en van het opinieklimaat in hoofdstuk 3.

Per hoofdstuk komen de volgende onderdelen aan bod:

- een blokje met een puntige samenvatting van het hoofdstuk;
- een introductie, met een beschrijving van de bestaande beleidsdoelstellingen voor de sector;
- een beschrijving en analyse van de feitelijke situatie van de burgers op het desbetreffende maatschappelijke terrein;
- een beschrijving en analyse van hoe de burgers zelf hun situatie waarderen, aan de hand van subjectieve indicatoren;
- een beschrijving en analyse van de beschikbaarheid en de kwaliteit van de voorzieningen op het desbetreffende terrein.

In ieder hoofdstuk staan de trendmatige ontwikkelingen in het afgelopen decennium (het laatste waarnemingsjaar in de beschikbare databestanden minus circa tien jaar) centraal.

Waar dat relevant en mogelijk is, hebben we uitsplitsingen naar bevolkingsgroepen gemaakt. Daarbij worden de volgende groepen als ‘kwetsbaar’, dat wil zeggen over relatief weinig hulpbronnen beschikkend, aangemerkt: mensen met een laag inkomen, mensen met een laag opleidingsniveau, uitkeringsafhankelijken, gezondheidsbeperkten, eenoudergezinnen. In bepaalde groepen treedt een cumulatie van deze ongunstige aspecten op. Voorzover gegevens beschikbaar zijn, wordt in de diverse hoofdstukken aandacht besteed aan deze groep. In het eind 2007 te verschijnen Jaarrapport Integratie zal meer in detail ingegaan worden op de leefsituatie van niet-westerse allochtonen, bij wie ongunstige omstandigheden relatief vaak cumuleren.

Bijzondere vermelding verdient hoofdstuk 10. Dit hoofdstuk handelt over de ontwikkeling van de leefsituatie aan de hand van een samengestelde *leefsituatie-index*. Dit samenvattende meetinstrument integreert acht indicatoren van de leefsituatie: gezondheid, wonen, sociale participatie, sportbeoefening, bezit van duurzame consumptiegoederen, mobiliteit, vrijetijdsactiviteiten, vakantie. Met de index, die in één getal het niveau van de leefsituatie weergeeft, is het mogelijk de gevolgen voor

de leefsituatie te laten zien wanneer zich in één aspect positieve ontwikkelingen voordoen, terwijl een ander aspect negatieve ontwikkelingen vertoont. Zo kan bijvoorbeeld bekeken worden wat de gevolgen zijn als iemand groter gaat wonen, maar zijn of haar vrijwilligerswerk opgeeft. Hoewel de gegevens op individueel niveau zijn verzameld, laten wij in dit rapport de uitkomsten uiteraard op macroniveau zien. In dit hoofdstuk wordt ook de relatie gelegd tussen leefsituatie en tevredenheid en geluk in de bevolking.

In het slothoofdstuk II vindt ten opzichte van de eerdere hoofdstukken een kanteling van perspectief plaats. Na een beschouwing over de belangrijkste en meest in het oog springende ontwikkelingen in de samenleving, richten wij ons op de zaken die goed en slecht blijken te gaan. De objectieve leefsituatie en de subjectieve waardering daarvan door de burgers zelf worden naast elkaar gezet. De vraag wordt beantwoord welke bevolkingsgroepen de ‘winnaars’ en de ‘verliezers’ zijn door de jaren heen als het gaat om veranderingen in leefsituatie en kwaliteit van leven.

Literatuur

- Ager, A. en A. Strang (2004). *Indicators of integration: final report*. Londen: Home Office.
- Bourdieu, P. (1983). Forms of capital. In: J.C. Richards (red.), *Handbook of theory and research for the sociology of education*. New York: Greenwood Press.
- Coalitieakkoord CDA, PvdA en CU (2007). *Samen werken samen leven* (7 februari 2007). Den Haag: ministerie van Algemene Zaken.
- European Commission (2005). *A Common Agenda for Integration – Framework for the Integration of Third-Country Nationals in the European Union* (COM(2005) 389/F). Brussel: Europese Commissie.
- Feinstein, L., K. Duckworth, R. Sbates (2004). *A model of inter-generational transmission of educational success. Wider benefits of Learning Research report No.10*. Londen: Centre for Research on the Wider benefits of Learning.
- Field, J. (2003). *Social capital*. Londen: Routledge.
- Pawson, R., T. Greenhalgh, G. Harvey, K. Walshe (2005). Realist review – a new method of systematic review designed for complex policy interventions. In: *Journal of Health Services Research and Policy*, vol. 10, suppl. 1, p. 21-34.
- Portes, A. (1998). Social capital: its origins and applications in modern sociology. In: *Annual Review of Sociology*, nr. 24, p. 1-24.
- Putnam, R. (2000). *Bowling Alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon and Schuster.
- SCP (2004). *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2005). *De sociale staat van Nederland 2005*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Veenhoven, R. (2002). *Het grootste geluk voor het grootste aantal: geluk als richtsnoer voor beleid*. Rotterdam: EUR.
- Wildeboer Schut, J.M., en S. Hoff (2007). *Geld op de plank. Niet-gebruik van inkomensvoorzieningen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

2 Bevolking, economie en overheid

Evert Pommer

- De bevolking groeit de laatste jaren slechts met 0,2% per jaar en het aantal huishoudens met 0,7% per jaar.
- In de afgelopen twaalf jaar is het aandeel eenoudergezinnen gestegen met 21%, het aandeel alleenstaanden met 14% en het aandeel paren zonder kinderen met 6%, ten koste van het aandeel paren met kinderen (-8%) en het aandeel bewoners van een instelling (-23%).
- Het aandeel eenoudergezinnen is bij de niet-westerse bevolking (17%) veel hoger dan bij de autochtone bevolking (5%).
- Door de afname van de immigratie en de toename van de emigratie is het migratiesaldo vanaf 2003 negatief. Bijna de helft van de emigranten was ooit zelf immigrant.
- Van de vrouwen die nu 60 jaar zijn, is 11% kinderloos gebleven. Iets meer dan de helft van deze vrouwen zegt dat hun kinderloosheid een bewuste keuze is. De onvrijwillige kinderloosheid heeft voor de helft van de vrouwen een biologische en voor de helft een relationele achtergrond.
- Het reële nationale inkomen is in de periode 1995-2005 met gemiddeld 2,75% per jaar gegroeid. Vanaf 2005 ligt de jaarlijkse groei met 4% op een aanzienlijk hoger niveau.
- Het beschikbare inkomen van huishoudens is sinds 2002 circa 13% achtergebleven op de ontwikkeling van het nationale inkomen. Zij hebben dit gecompenseerd door 5% meer uit te geven dan aan inkomen beschikbaar was.
- In 1995 werkte van ruim 53% van de paren beide partners en in 2005 van ruim 63%. De mannelijke partners van tweeverdieners vinden slechts zeer geleidelijk de weg naar deeltijdarbeid: van 4% in 1995 naar 7% in 2005.
- In 1995 bedroegen de kosten van de publieke dienstverlening ruim 43% van het nationale inkomen. Na een lichte daling rond 2000 zijn deze kosten in 2003 verder gestegen naar bijna 45% van het nationale inkomen.
- Het profijt dat de huishoudens met middeninkomens hebben van publiekgefinancierde diensten, blijft met circa 4000 euro in 2003 duidelijk achter op dat van de huishoudens met lage inkomens en met hoge inkomens, die virtueel ruim 6000 euro per jaar bij hun besteedbare inkomen kunnen bijtellen. Eenoudergezinnen hebben met 11.500 euro per jaar het meest profijt van de overheid.

2.1 De leefsituatie in maatschappelijk perspectief

Demografische en economische ontwikkelingen bepalen in hoge mate het speelveld waarbinnen de leefsituatie van burgers zich ontwikkelt. Vergrijzing en verkleuring

van de bevolking en verdunning van de huishoudens hebben gevolgen voor de uitkomsten in de domeinen onderwijs, gezondheid en wonen. De welvaarts groei heeft grote invloed op de ontwikkeling van de koopkrachtige vraag van huishoudens en het beschikbare budget van de overheid. De prestaties van de Nederlandse economie hebben direct hun weerslag op de arbeidsparticipatie, het verdiende inkomen en de uitkeringsafhankelijkheid. Maar ook indirect, via door huishoudens en overheden ontvangen inkomens, werkt de demografische en economische ontwikkeling door in de kwaliteit van leven. Veranderingen in koopkracht hebben immers gevolgen voor de vakanties die burgers zich kunnen veroorloven, de woondiensten die zij kunnen consumeren, en de culturele voorstellingen die zij kunnen bijwonen. Demografie en economie bepalen dus samen met de overheidsinspanningen de context waarbinnen de sociale staat van Nederland zich ontwikkelt.

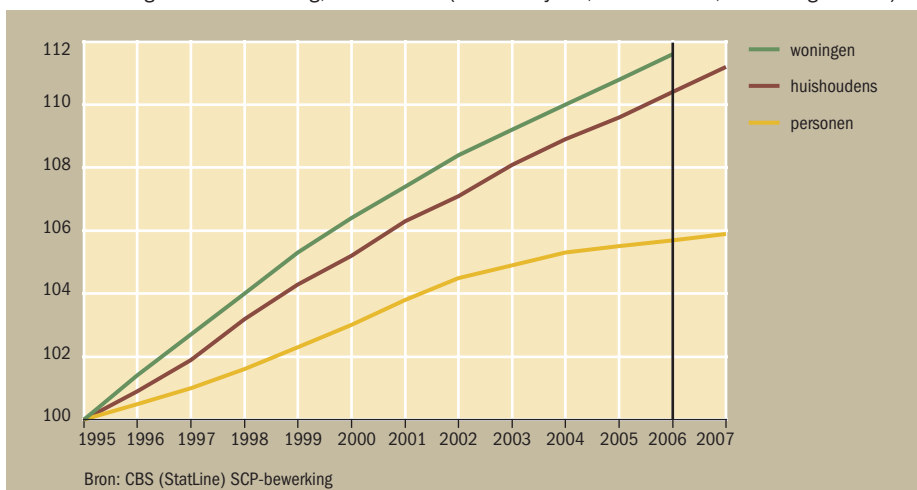
2.2 Sociaaldemografische ontwikkelingen

Bevolkingsontwikkeling

Nederland had tot 2004 een gestaag groeiende bevolking, daarna is een duidelijke afvlakking opgetreden: van een gemiddelde groei van 0,6% per jaar naar 0,2% per jaar (figuur 2.1). Deze groei heeft geleid tot een totaal van 16,4 miljoen inwoners in 2006. Naar verwachting blijft het groeitempo de komende jaren op hetzelfde lage niveau van 0,2% per jaar. Ongeveer 80% van de gerealiseerde bevolkingsgroei in de periode 1995-2007 is het gevolg van een geboorteoverschot en ongeveer 20% van een migratieoverschot. Het migratieoverschot heeft vooral begin en eind jaren negentig, alsmede begin deze eeuw invloed gehad op de bevolkingsgroei, maar deze invloed is vanaf 2003 scherp gedaald en inmiddels negatief geworden (zie ook figuur 2.5). Dit verklaart goeddeels de vertraging in de groei.

Figuur 2.1

De ontwikkeling van de bevolking, 1995-2007 (in indexcijfers, 1995 = 100; 2007 is geraamd)

De demografisch ontwikkeling in Nederland volgt globaal het Europese patroon, dat gekenmerkt wordt door een achterblijvende natuurlijke bevolkingsaanwas en een sterk vergrijzende bevolking (Van Nimwegen et al. 2005). Vrijwel alle Europese landen, maar vooral de mediterrane, compenseren het achterblijvende vervangingsniveau door immigratie. Nederland neemt hier een achterhoedepositie in met het laagste migratieoverschot van de vroegere vijftien landen van de Europese Unie (EU). De achterblijvende natuurlijke aanwas van de bevolking wordt in alle landen veroorzaakt door daling van de vruchtbaarheid en in een aantal landen door een dalend aandeel van vrouwen in de vruchtbare leeftijd. De vruchtbaarheidscijfers worden onder meer negatief beïnvloed door de hogere leeftijd waarop jongeren gaan samenwonen, de latere leeftijd waarop zij kinderen krijgen, en de hogere kans op relatieontbinding, dan eerder het geval was.

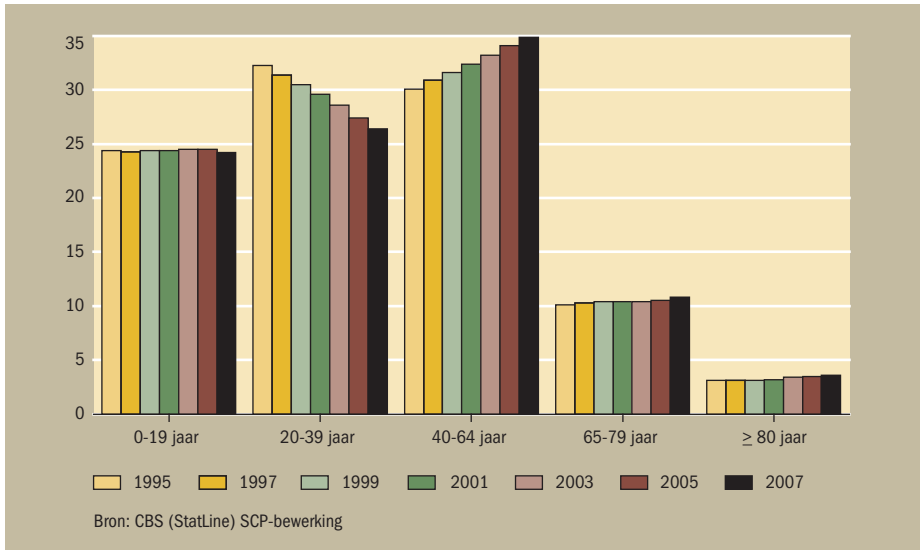
De groei van het aantal huishoudens ligt met gemiddeld 0,9% per jaar aanzienlijk hoger dan de groei van de bevolking. Ook hier is een lichte vertraging merkbaar: van gemiddeld 1,0% groei in de periode 1995-2004 naar 0,7% in de jaren daarna. Daarmee is het aantal huishoudens in de beschouwde periode met ruim 5% sterker toegenomen dan het aantal personen. Dit hogere groeitempo is toe te schrijven aan de relatieve toename van zowel het aantal alleenstaanden als het aantal gezinnen zonder kinderen, ten koste van het aantal gezinnen met kinderen. Het aantal kinderen per gezin met kinderen ligt al geruime tijd op gemiddeld 1,84 en draagt dus niet bij aan de daling van de huishoudensomvang van 2,38 personen in 1995 naar 2,27 in 2007.

De woningvoorraad loopt nagenoeg in de pas met de ontwikkeling van het aantal huishoudens.

De ontwikkeling van de bevolking wordt niet alleen gekenmerkt door gezinsverdunding, maar ook door vergrijzing. Deze vergrijzing tekent zich het afgelopen decennium niet zozeer af in de hoogste leeftijdsgroepen, maar vooral in de grote middengroep van 40-64-jarigen (figuur 2.2). Zij maken nog deel uit van de potentiële beroepsbevolking en gaan de komende jaren geleidelijk met pensioen, een licht krimpemde potentiële beroepsbevolking achterlatend (met -0,3% per jaar tot 2030). Het aandeel 65-79-jarigen is opgelopen van 10,2% in 1995 tot 10,8% in 2007 en het aandeel 80-plussers van 3,1% tot 3,6%.

Figuur 2.2

De bevolking, naar leeftijd, 1995-2007 (in procenten; 2007 is geraamd)

Bevolkingssamenstelling

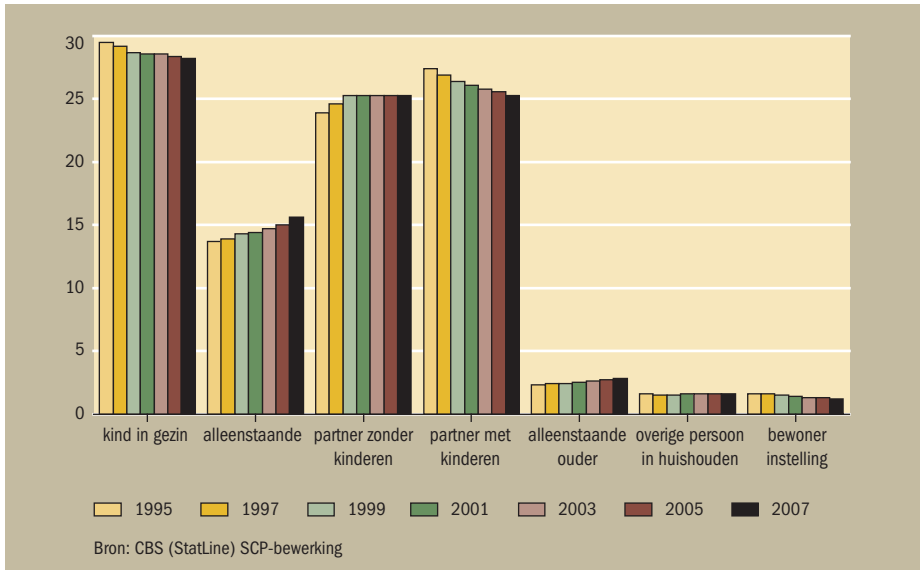
De meeste personen maken momenteel als ouder of kind deel uit van een tweepersoonsgezin met kinderen (48%), gevolgd door een tweepersoonshuishouden (25%) en een eenpersoonshuishouden (16%). Op grote afstand volgen het eenoudergezin (8%), de instellingsbewoner en de bijzondere samenlevingsvormen (figuur 2.3).

Het samenlevingsprofiel verandert geleidelijk. Het aandeel eenoudergezinnen (+21%), het aandeel alleenstaanden (+14%) en het aandeel paren zonder kinderen (+6%) is in twaalf jaar tijd duidelijk toegenomen en het aandeel bewoners van een instelling (-23%) is tegen de vergrijzing in flink afgenomen. Het paar met kinderen blijkt met een dalend aandeel van 8% eveneens aan de verliezende hand. Dit is niet zozeer het gevolg van afnemende populariteit, maar veeleer van een daling van het aantal vrouwen in de vruchtbare leeftijd. Zo is het aantal vrouwen in de leeftijd van 20-40 jaar in de periode 1995-2007 gedaald met 11%. Per saldo is het aantal gezinnen met kinderen slechts met 0,2% per jaar gestegen.

Het huwelijk verliest steeds meer terrein als relatievorm voor gezinnen met kinderen. In 1980 werd 1:20 kinderen buiten het echtelijk verband geboren. In 1990 was dit gestegen tot 1:8 kinderen en in 2005 is dit verder gestegen naar 1:3 kinderen (Van der Meulen en De Graaf 2006).

Figuur 2.3

De bevolking naar positie in het huishouden, 1995-2007 (in procenten; 2007 is geraamd)

Ruim 60% van de alleenstaande ouders behoort tot de leeftijdsgroep van 35-54-jarigen. Van hen is ongeveer 60% door echtscheiding alleenstaande ouder geworden. Bij de vrouwelijke eenoudergezinnen staat ongehuwd moederschap op de tweede plaats (bijna 1 op de 4) en bij de mannelijke verweduwing (circa 1 op de 6).

Relatieontbinding is tot medio jaren negentig de stuwende kracht geweest achter de toename van het aantal alleenstaanden en eenoudergezinnen.¹ De feitelijke invloed daarvan op het aantal eenoudergezinnen is moeilijk te bepalen omdat informele ontbindingen niet worden geregistreerd. Het aantal informele ontbindingen (van samenwonenden) is bijna twee keer zo groot als het aantal formele (van gehuwden) (Latten 2004).² Na een ontbinding hebben mannen een grotere behoefte om een nieuwe relatie aan te gaan dan vrouwen. Zo geeft een kleine 35% van de 35-44-jarige partnerloze mannen te kennen (voorlopig) geen relatie te willen aangaan tegenover ruim 50% van de 35-44-jarige partnerloze vrouwen. Bij de 45-62-jarigen zijn de verschillen veel minder groot: ruim 60% van de mannen ziet niet uit naar een relatie tegenover ruim 65% van de vrouwen. Vooral vrouwen die ooit gehuwd waren, hebben moeite met het aangaan van een nieuwe relatie (De Graaf en Loozen 2006a).

Er zijn grote verschillen op dit vlak tussen autochtonen en niet-westerse allochtonen. Niet alleen is het aandeel eenoudergezinnen van niet-westerse herkomst groter dan dat van autochtone herkomst, maar ook de achtergrond van het eenouderschap is anders. Het aandeel vrouwen dat aan het hoofd staat van een eenoudergezin, komt in 2006 bij de autochtone bevolking uit op 5% en bij de niet-westerse bevolking op

17% (CBS StatLine). Binnen de niet-westerse bevolking zijn de verschillen ook groot: 29% bij de Surinaamse en 25% bij de Antilliaanse en Arubaanse vrouwen tegenover ruim 10% bij de Turkse en de Marokkaanse vrouwen. Dit is niet alleen aan de iets jeugdiger bevolkingsopbouw van de niet-westerse bevolking toe te schrijven, maar ook aan culturele verschillen en migratiepatronen. Zo is het aantal nooit-gehuwde alleenstaande moeders hoog in Caribische kringen en zijn Turkse en Marokkaanse alleenstaande moeders nogal eens gehuwd met een partner die elders verblijft.

Verandering van levensfase

Mensen zijn in de loop van hun leven doorgaans deel van verschillende samenlevingsverbanden (zie figuur 2.4). Tot het achttiende levensjaar is vrijwel iedereen kind in een gezin, 15% in een eenoudergezin en 85% in een tweoudersgezin. Daarna verandert het beeld snel. Op 25-jarige leeftijd maakt nog slechts een kwart van de personen als kind deel uit van een gezin. De leeftijdgenoten zijn inmiddels alleen gaan wonen (een kwart), een paar gaan vormen (een derde) of een gezin gaan vormen (een achtste). Vanaf het dertigste levensjaar domineert het gezin met kinderen. Op dat moment maakt 36% van de bevolking als volwassenen deel uit van een gezin met kinderen. Dit aandeel loopt gestaag op tot 66% voor het tweeënveertigste levensjaar, waarna een daling inzet. Zo rond het vierenvijftigste levensjaar krijgt het gezin zonder kinderen de overhand, en verliest deze positie pas bij het tachtigste levensjaar waarna men overwegend alleen – veelal na verlies van de partner – door het leven gaat. Op 95-jarige leeftijd brengt bijna de helft van de bevolking zijn leven in een verzorgingshuis of verpleeghuis door, en dit aandeel loopt op tot boven de 60% bij het honderdste levensjaar. Er zijn dan echter nog maar 1100 personen onder ons.

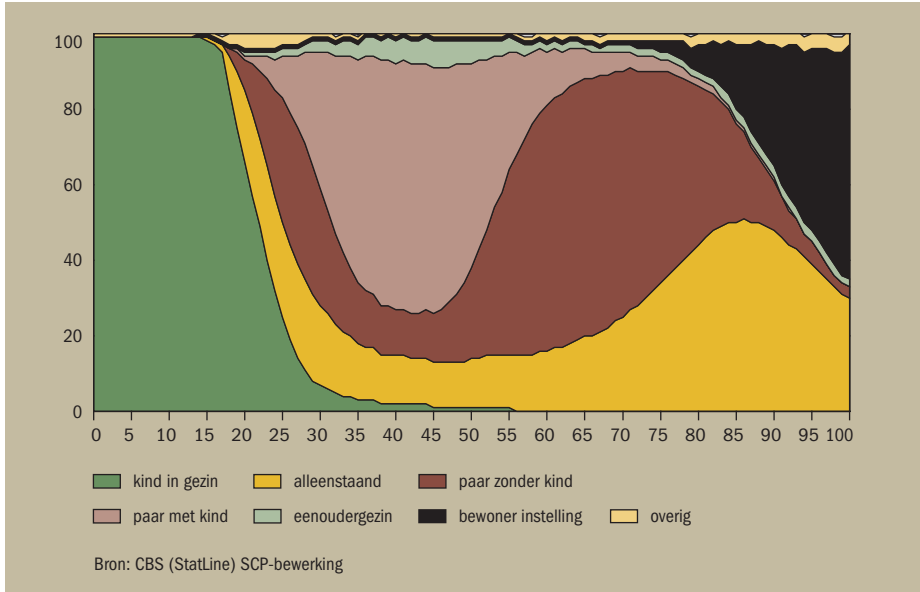
Uiteraard kunnen individuele levenslopen sterk afwijken van dit dominante levensloopprofiel en maakt lang niet iedereen al de genoemde overgangen mee. Zo blijken vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst naar verhouding lang in het ouderlijk huis te verblijven: op 22-jarige leeftijd had circa 60% van hen het ouderlijk huis verlaten tegenover 75% van de autochtone vrouwen (De Graaf en Loozen 2006b). Als vrouwen het huis uitgaan, doen Turkse en Marokkaanse vrouwen dat eerder met een partner dan autochtone vrouwen. Marokkaanse vrouwen trekken ook vaker dan Turkse of autochtone vrouwen bij hun (schoon)familie in. Tussen allochtone en autochtone mannen zijn de verschillen rond het uit huis gaan geringer, hoewel ook de intrek van Turkse en Marokkaanse mannen bij hun (schoon)familie opmerkelijk is. De verklaring is dat zodoende voor de jongeren in traditionele gezinnen de overgang naar volledige zelfstandigheid gemakkelijker is (Schapendonk-Maas 2001). Ook opmerkelijk is het relatief grote aantal Marokkaanse mannen dat eerst alleen gaat wonen, en niet het ouderlijk huis verlaat om met een partner samen te wonen. Zelf geven zij hier vaak als reden voor dat de sfeer thuis slecht is (De Graaf en Loozen 2006b).

Desondanks blijkt een groot deel van de verschillen in relatie- en gezinsvorming tussen autochtone en allochtone jongeren ook verband te houden met traditionele achtergrondkenmerken als opleidingsniveau (hoogopgeleiden verlaten het ouderlijk

huis relatief jong) en de familiestructuur (De Valk 2006). Door de langzame verving van deze verschillen bij de tweede generatie zullen de verschillen in relatie- en gezinsvorming tussen autochtone en allochtone jongeren eveneens verminderen.

Figuur 2.4

Het samenlevingsprofiel van personen, naar leeftijd, 2005 (in procenten)

Als er vroeger kinderen werden geboren, ging de vrouw vaak niet meer, of minder, werken. Dit ging gepaard met een daling van de koopkracht doordat er enerzijds minder inkomen wordt verdiend en er anderzijds hogere lasten ontstaan. Deze daling in koopkracht, aangeduid met het veelzeggende ‘gezinsdal’, is in de loop van de tijd sterk afgenomen. Dit blijkt uit het onderzoek Gezinsvorming (CBS StatLine): in de tweede helft van de jaren tachtig was 69% van de vrouwen voor de geboorte van het eerste kind werkzaam, in de tweede helft van de jaren negentig liep dit aandeel op naar 83%. Ook het aandeel vrouwen dat na de geboorte van het eerste kind bleef doorwerken, nam fors toe: van 46% naar 72%.

Het samenlevingsprofiel heeft zich in de loop van de tijd iets anders ontwikkeld, hoewel de veranderingen beperkt zijn. De grootste veranderingen hebben zich voltrokken bij de 80-plussers, van wie er steeds minder hun leven in een verzorgende of verplegende instelling doorbrengen. In 1995 was dat nog voor 25% van de 80-plussers het geval, maar in 2005 is dit aandeel gedaald naar 17%. Bij de 40-64-jarigen zien we een duidelijke daling van het aandeel paren met kinderen (van 49% naar 44%) en bij de 65-79-jarigen een duidelijke stijging van het aandeel paren zonder kinderen (van 57% naar 61%).

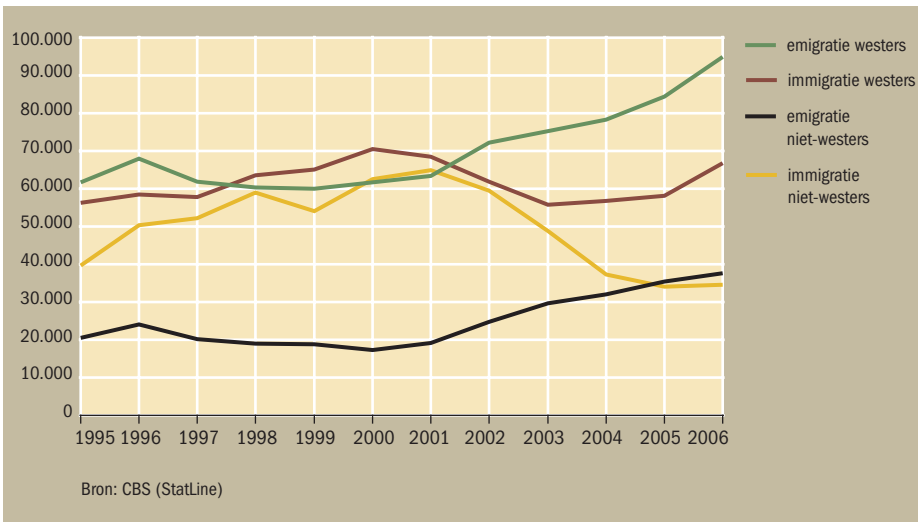
Allochtone herkomst

De samenstelling van de bevolking verandert niet alleen door gezinsverdunding en vergrijzing, maar ook door internationale migratie. Tot 2002 is het migratiesaldo positief geweest (figuur 2.5). Vooral in de periode 1998-2001 is het migratieoverschot met 40 à 50.000 personen hoog. Dit betrof overwegend migranten van niet-westerse afkomst. Vanaf 2002 is de immigratie sterk gedaald, met name van personen met een niet-westerse achtergrond. Vanaf 2004 stabiliseert dit aantal zich weer. Tegelijkertijd zien we vanaf 2002 een sterk stijgende emigratie, zowel naar westerse als niet-westerse landen. Bijna de helft van de emigranten was ooit zelf immigrant, en is dus buiten Nederland geboren. Door de afname van de immigratie en de toename van de emigratie is het migratiesaldo vanaf 2003 negatief, oplopend tot -31.000 personen in 2006.

De dalende immigratie heeft niet alleen een economische en politieke achtergrond, maar heeft ook te maken met het strengere asielbeleid en het strengere beleid voor gezinshereniging en gezinsvorming dan voorheen. De motieven voor emigratie hebben niet zozeer te maken met de eigen leefsituatie, maar meer met de gepercipieerde kwaliteit van de samenleving en de fysieke ruimte (Nicolaas 2006). Bij het definitieve vertrek naar de buurlanden spelen bovendien de lagere huizenprijzen nog een rol.

Figuur 2.5

Migratie van de bevolking, 1995-2006 (in absolute aantallen)

Het aandeel in Nederland verblijvende personen van allochtone herkomst is duidelijk toegenomen, vooral van niet-westerse (figuur 2.6). Het aandeel van westerse herkomst is met een kleine 9% nagenoeg constant, zowel bij de eerste als tweede generatie. Deze groep wordt aangevoerd door personen van Indische komaf (28%), gevolgd door landgenoten van Duitse (27%) en Belgische (8%) komaf. Het aandeel

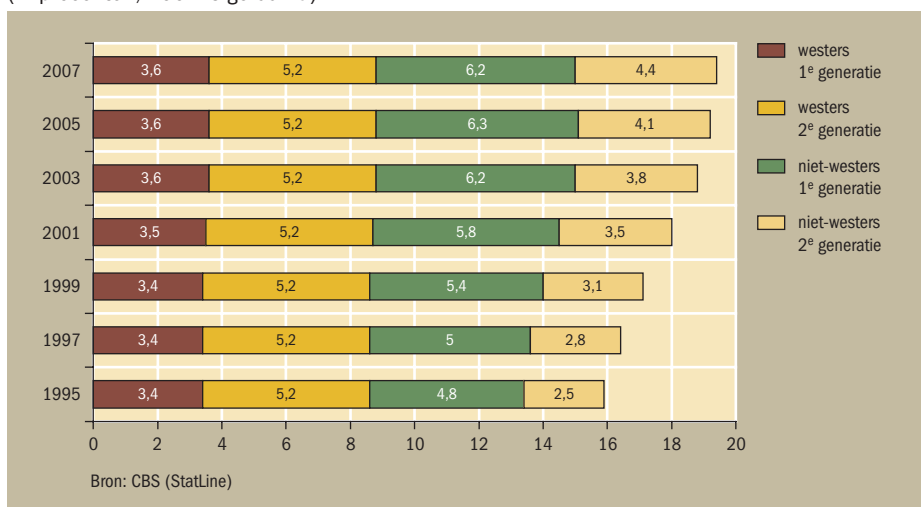
niet-westerse allochtonen is toegenomen, van 7,3% in 1995 naar 10,6% in 2007. Deze groei wordt de laatste jaren uitsluitend gerealiseerd door de tweede generatie. Het totale aandeel van allochtonen in de Nederlandse bevolking is toegenomen van 15,9% in 1995 tot 19,4% in 2007. Ongeveer twee derde van de niet-westerse allochtonen is afkomstig uit Turkije, Marokko, Suriname, de Nederlandse Antillen of Aruba.

Van de westerse allochtonen maakt bijna 60% deel uit van de tweede generatie en van de niet-westerse allochtonen 40%. De stijging van het aandeel niet-westerse allochtonen heeft zich zowel bij de eerste generatie (+1,4 procentpunt) als bij de tweede generatie (+1,6 procentpunt) voorgedaan. De stijging van het aandeel van de eerste generatie is evenwel in 2003 tot staan gebracht, terwijl de tweede generatie nog in hetzelfde tempo doorgroeit.

De niet-westerse allochtonen zijn gemiddeld jonger dan de autochtonen en zij zijn aanmerkelijk minder vergrijsd. Zo bedroeg de gemiddelde leeftijd van niet-westerse allochtonen in 2005 28 jaar tegenover 40 jaar voor autochtonen, en bedroeg het aandeel 65-plussers nog geen 3% tegenover ruim 15% bij de autochtonen. Het jeugdige karakter van allochtonen geldt ook voor de groepen die al betrekkelijk lang in Nederland verblijven, in het bijzonder de Surinamers, Turken en Marokkanen. Deze groepen gaan in de komende decennia wel vergrijzen. Dat komt mede door de afnemende immigratie en toenemende emigratie van overwegend jonge mensen. De aanwezigheid van niet-westerse allochtonen zal dan een steeds minder remmend effect hebben op de vergrijzing van de totale Nederlandse bevolking.

Figuur 2.6

Aandeel van allochtonen in de totale bevolking, naar herkomst en generatie, 1995-2007 (in procenten; 2007 is geraamd)

De motieven van migranten die naar Nederland komen, variëren sterk in de tijd (CBS StatLine, migratiemotieven). In de tweede helft van de jaren negentig domineerden gezinsherenigers en asielmigranten, terwijl in recente jaren gezinsvormers de grootste groep zijn. Van elke tien niet-Nederlandse immigranten in 2003 kwamen er drie om zich bij hun partner in Nederland te voegen. Het aantal gezinsherenigers is sinds 1996 geleidelijk afgenomen. In 2000 overtrof dat nog het aantal gezinsvormers. Inmiddels is het aantal gezinsvormers anderhalf keer zo groot als het aantal gezinsherenigers.

Al geruime tijd is een vrouw gemiddeld (en meestal) 29 jaar wanneer zij haar eerste kind ter wereld brengt. Niet-westers allochtone vrouwen krijgen eerder kinderen dan autochtone (tabel 2.1). Dat geldt in sterkere mate voor Turkse en Marokkaanse dan voor Surinaamse en Antilliaanse vrouwen. Net als voor de autochtone geldt voor de Surinaamse en Antilliaanse vrouwen: hoe recenter hun geboortjaar, hoe later zij moeder worden. In alle groepen stellen de leden van de tweede generatie het moederschap echter veel meer uit dan die van de eerste. Zij benaderen het gedragspatroon van autochtonen.

Tabel 2.1

Aantal levend geboren kinderen per 1000 vrouwen, naar leeftijd moeder en etnische herkomst, 1996 en 2005 (in absolute aantallen)

	20-25 jaar	25-30 jaar	30-35 jaar	35-39 jaar	totaal 20-39 jaar
1996					
niet-westers, 1e generatie	124	140	105	56	107
niet-westers, 2e generatie	47	68	87	65	58
autochtoon	23	95	123	45	75
2005					
niet-westers, 1e generatie	99	131	110	65	100
niet-westers, 2e generatie	49	94	102	66	71
autochtoon	26	98	139	61	82

Bron: CBS (StatLine) SCP-bewerking

De tweede generatie van de allochtone groepen is niet alleen minder vruchtbaar dan de eerste, maar sommige groepen krijgen zelfs minder kinderen dan de autochtone vrouwen van dezelfde leeftijd. Surinaamse vrouwen van de eerste generatie lijken in hun kindertal in toenemende mate op autochtone vrouwen, en Antilliaanse en Arubaanse vrouwen verschillen helemaal niet van hen (NGR/CBS 2003). Daarbij lijkt opleidingsniveau een belangrijke rol te spelen. Bij autochtone vrouwen blijkt opleidingsniveau niet of nauwelijks van invloed op de vruchtbaarheid, terwijl hoogopgeleide allochtone vrouwen significant minder kinderen krijgen dan laagopgeleide

(Zorlu 2006). De vermindering van de vruchtbaarheid van allochtone vrouwen, met name van de tweede generatie, kan niet alleen op het conto worden geschreven van de Nederlandse context. Ook in de herkomstlanden is er sprake van een dalende vruchtbaarheid. De daling in de tweede generatie van allochtone vrouwen lijkt inmiddels tot staan te zijn gebracht, waarmee zij het niveau van de autochtone vrouwen lijken te gaan volgen (Garssen en Nicolaas 2006).

Van de vrouwen die nu 60 jaar zijn, is 11% kinderloos gebleven en van de vrouwen die nu rond 45 jaar oud zijn, heeft 17% geen kinderen. Er zijn diverse oorzaken voor uitstel van ouderschap: de toegenomen arbeidsdeelname van vrouwen, het afgenomen relatieve belang dat men aan ouderschap hecht, en niet in het minst het gestegen opleidingsniveau. Vooral hoogopgeleiden stellen de komst van hun eerste kind uit, hetgeen uiteindelijk kan leiden tot afstel en ongewenste kinderloosheid. Zo bleek in 1998 gemiddeld 20% van de 34-38-jarige vrouwen nog zonder kinderen te zijn: van de laagopgeleide vrouwen 16% en van de hoogopgeleide 29% (CBS StatLine). Ongeveer 55% van deze vrouwen zegt dat hun kinderloosheid een bewuste keuze is en 45% karakteriseert haar als onvrijwillig. De onvrijwillig kinderloosheid heeft volgens eigen opgave voor circa de helft een biologische achtergrond en voor de helft een relationele (De Graaf en Loozen 2005).

Stedelijke concentraties

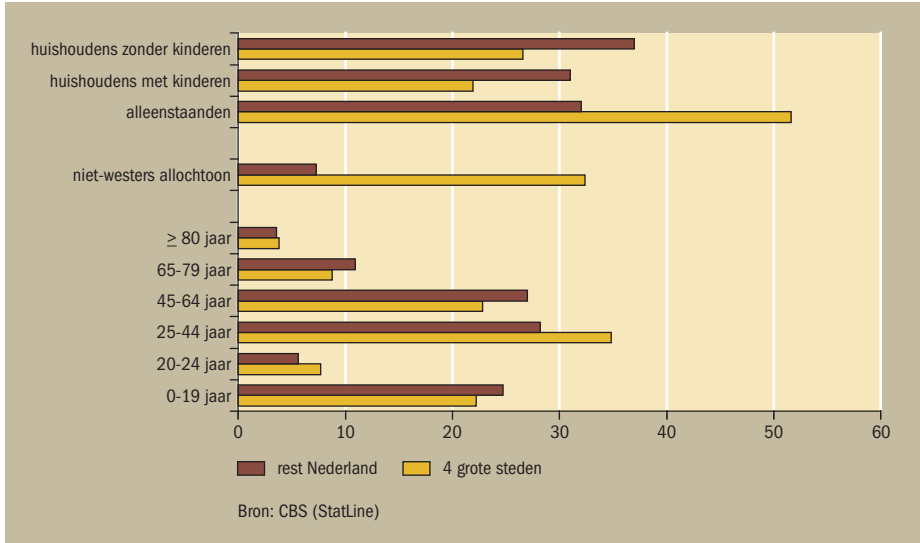
Ruim 2 miljoen mensen, ongeveer 13% van de Nederlanders, wonen in een van de vier grote steden. De problematiek van de grote steden vraagt al geruime tijd bijzondere aandacht van de overheid. In de grote stad vormen zich wijken waarin concentraties van achterstanden in leefsituaties voorkomen. Door hun relatief lage positie op factoren die de leefsituatie in hoge mate bepalen (arbeid, inkomen en opleiding), nemen allochtonen van niet-westerse afkomst een bijzondere plaats in.

Uit figuur 2.7 blijkt dat de personen van niet-westerse afkomst zich voornamelijk in de steden hebben gevestigd. Hun aandeel in de bevolking van de vier grote steden kwam in 2006 ruimschoots boven de 32% uit, in de rest van Nederland bereikte het slechts 7%. In de grote steden zijn de traditionele migrantengroepen in verhouding tot de recente vluchtelingengroepen sterk oververtegenwoordigd, maar op hun beurt zijn de vluchtelingengroepen weer sterk oververtegenwoordigd ten opzichte van de autochtone stedelijke bevolking.

Ook alleenstaanden treft men in de grote stad relatief meer aan dan in de rest van Nederland, zowel ten koste van gezinnen met als zonder kinderen. De leeftijdsopbouw wijkt veel minder af, hoewel de oververtegenwoordiging van 20-44-jarigen in de grootstedelijke gebieden opvalt.

Figuur 2.7

Enkele bevolkingskarakteristieken van de vier grote steden, 2006 (in procenten)

2.3 Economische ontwikkelingen

De economische groei en de daaruit resulterende inkomensgroei bepalen grotendeels de ruimte voor verbetering van de leefsituatie (SCP 2005: 305). De geleidelijke toename van de welvaart in de tweede helft van de jaren negentig en de forse, door belastingverlaging gegenereerde koopkrachtverbetering in 2001 hebben een positieve invloed gehad op de leefsituatie van burgers. Daarna is de Nederlandse economie in zwaar weer terechtgekomen, hetgeen zijn weerslag heeft gehad op de ontwikkeling van de leefsituatie, die tussen 2001 en 2004 niet verder is vooruitgegaan (SCP 2005: 301). Inmiddels is het economisch klimaat verbeterd en stemmen de economische vooruitzichten gunstig.

Het nationale inkomen

Het nationale inkomen is in de periode 1995-2005, gecorrigeerd voor de geldontwaarding, met gemiddeld 2,75% per jaar gegroeid (figuur 2.8). Deze groei is nagenoeg geheel in de tweede helft van de jaren negentig tot stand gekomen: in 1995-2000 kwam hij gemiddeld uit op krap 4,5% per jaar en in 2000-2005 op ruim 1% per jaar. Vanaf 2005 ligt de jaarlijkse groei met 4% weer op een aanzienlijk hoger niveau.

Ruim 72% van het nationale inkomen wordt in de huidige tijd door huishoudens verdiend. Zij betalen hieruit premies en belastingen, en ontvangen sociale uitkeringen en pensioenuitkeringen. Daaruit resulteert het vrij beschikbare inkomen, dat momenteel ruim de helft van het nationale inkomen omvat. Tot 2002 deelden de huishoudens voor circa 60% in het beschikbare inkomen, maar daarna is hun vrij

beschikbare aandeel gedaald naar circa 55%. Dit is ten gunste gegaan van zowel bedrijven als overheid. Vooral de laatste jaren heeft met name de overheid geprofiteerd van de inkomensgroei die het gevolg is van de toegenomen welvaart. Voor een deel is dit weer via gestegen overheidsuitgaven voor zorg (wegwerken wachtlijsten) en onderwijs (verkleining van klassen) bij individuele huishoudens terechtgekomen. Dit zien we terug in de lijn in figuur 2.8 die het totale inkomen van huishoudens weergeeft: het beschikbare inkomen plus het profijt van de overheid. Voor 2007 en 2008 verwacht het Centraal Planbureau dat huishoudens weer naar rato profiteren van de totale inkomensgroei, conform hun aandeel in de totale inkomensverdeling (CPB 2006: 26). Per saldo betekent dit dat het beschikbare inkomen van huishoudens (incl. de rendementen op pensioenbeleggingen) sinds 2002 circa 13% is achtergebleven op de ontwikkeling van het nationale inkomen.

Huishoudens hebben een deel van de achterblijvende inkomensgroei gecompenseerd door ontsparring en verschuldiging. Vanaf 2002 zijn de bestedingen van huishoudens zo'n 5% sneller gestegen dan het beschikbare inkomen. Dit betekent dat zij de helft van de achterblijvende groei op het nationale inkomen hebben opgevangen door meer geld uit te geven dan beschikbaar was. Huishoudens lijken te hechten aan een gelijkmatige ontwikkeling van de consumptieve bestedingen (Stokman 2007: 235-237). Zo bleven de bestedingen in 2001 juist achter toen het inkomen sterk steeg.

Inkomensbegrippen

Nationaal inkomen: de som van alle primaire inkomens van alle sectoren in de economie (huishoudens, overheden, bedrijven). Het nationale inkomen is, na verrekening van het saldo van uit het buitenland ontvangen primaire inkomsten, gelijk aan het binnenlands product.

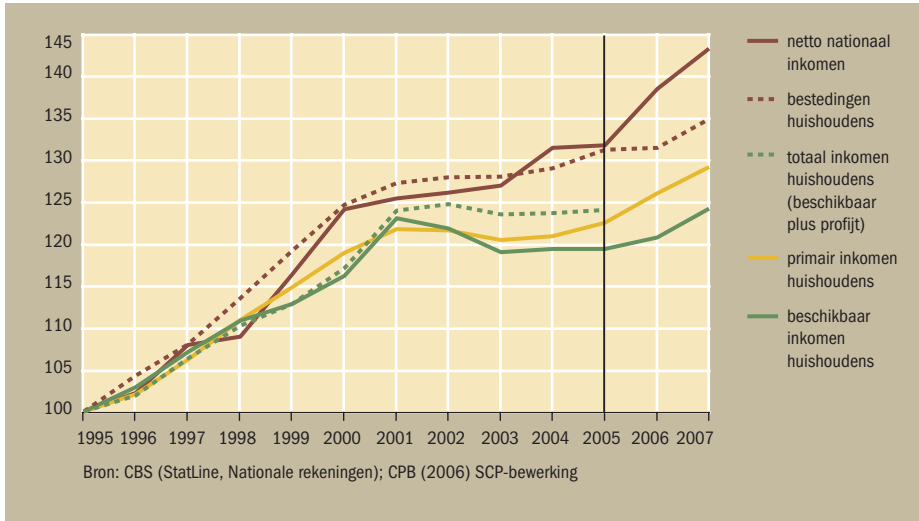
Primaire inkomsten: de som van alle verdiende inkomsten uit arbeid, bedrijfsvoering en vermogen. Het primaire inkomen van huishoudens omvat ook de beleggingsopbrengsten van pensioenfondsen; deze zijn bij de berekening van het beschikbare inkomen als 'betaalde' pensioenpremie op het inkomen in mindering gebracht.

Beschikbaar inkomen: het primaire inkomen, vermeerderd met alle sociale uitkeringen en pensioenuitkeringen en verminderd met alle sociale premies, pensioenpremies en loon- en inkomstenbelasting.

Profijt van de overheid: het bedrag aan overheidsuitgaven dat gemoeid is met het individuele gebruik van publieke diensten.

Figuur 2.8

De ontwikkeling van reële nationale inkomens, 1995-2007 (in indexcijfers, 1995 = 100; 2006 betreft voorlopige cijfers en 2007 is geraamd)

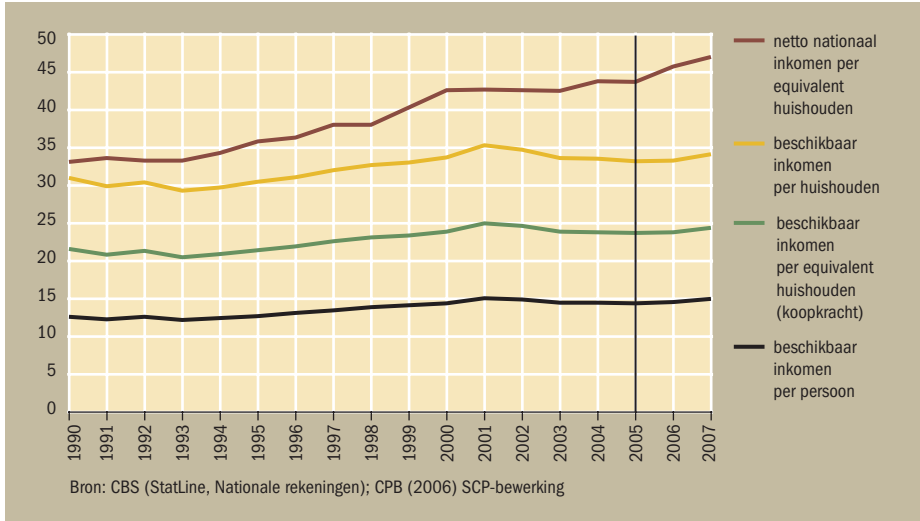

Door de bevolkingsgroei wordt de spoeling van het totaal voor huishoudens beschikbare inkomen dunner. Wanneer het totale beschikbare inkomen van de bevolking wordt gerelateerd aan de bevolkingsomvang, blijkt het beschikbare inkomen per huishouden in de periode 1995-2007 met bijna 1% per jaar te stijgen (zie figuur 2.9). Dit betekent dat van de jaarlijkse groei van het totale beschikbare inkomen met bijna 2% per jaar 1% opgaat aan de groei van het aantal huishoudens. De groei van het aantal huishoudens bestaat deels uit de groei van het aantal personen (met 0,5% per jaar) en deels uit de toename van het aantal alleenstaanden en eenoudergezinnen (eveneens met 0,5% per jaar).

Door zijn dalende omvang kan een gemiddeld huishouden in 2007 met bijna 2% minder inkomen toe dan in 1995 om hetzelfde welvaartsniveau te bereiken. Wanneer hiermee rekening wordt gehouden, blijkt dat de koopkracht van de bevolking (beschikbaar inkomen per equivalent huishouden) in de periode 1995-2007 met 14% is toegenomen.³ Deze winst heeft zich nogal ongelijkmatig ontwikkeld. In de periode 1995-2000 is de totale koopkracht met 11% toegenomen, terwijl in de periode 2000-2005 per saldo geen koopkrachtwinst is geboekt. Pas in 2006 keert het koopkrachttij en wordt tot en met 2007 een verbetering van 3% verwacht.

Figuur 2.9

De ontwikkeling van inkomens, 1995-2007 (in prijzen van 2005 x 1000 euro; 2006 betreft voorlopige cijfers en 2007 is geraamd)

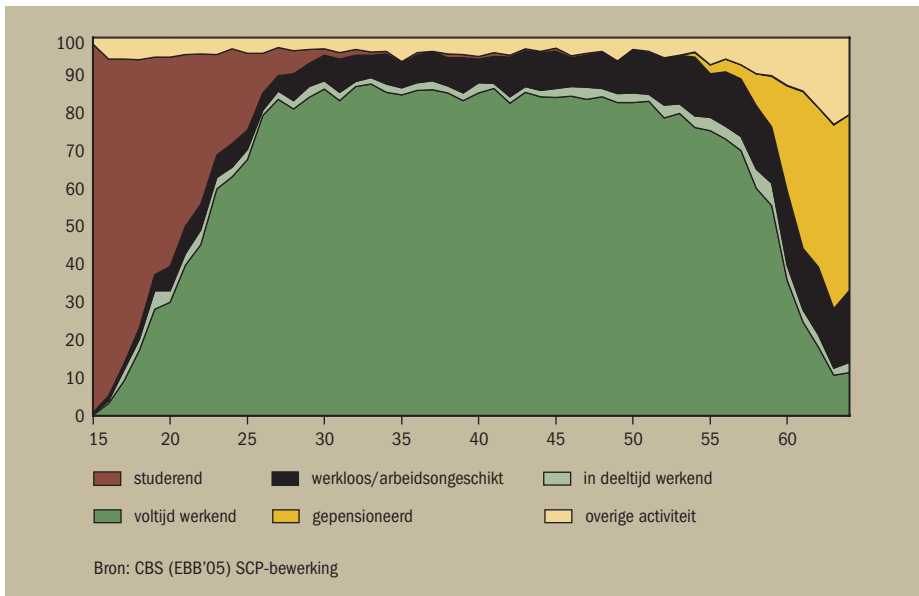
De koopkracht van huishoudens, uitgedrukt op het niveau van een alleenstaande, blijkt tussen 1995 en 2001 te zijn gestegen van 21.500 euro naar 25.100 euro (in prijzen van 2005). Vanaf 2001 daalde de koopkracht van het inkomen naar 23.400 euro in 2006. In 2007 zal dit inkomen vermoedelijk weer oplopen tot een bedrag van 24.000 euro per huishouden.

Activiteitenprofiel

Mensen doorlopen op diverse terreinen van hun leven meestal verschillende fasen. Eerder werd het levensloopprofiel naar samenlevingsvorm weergegeven (figuur 2.4). Figuur 2.10 en 2.11 geven het levensloopprofiel van mannen en vrouwen naar belangrijkste sociaaleconomische categorie. Aan de mensen is gevraagd tot welke sociaaleconomische categorie zij zich rekenen: tot de werkenden (in voltijd of deeltijd), tot de uitkeringsontvangers (werkloos), tot de gepensioneerden, tot de studerende of tot de overige actieven (als vrijwilliger of als huisvrouw/huisman). De verschillen tussen mannen en vrouwen zijn groot. Ruim 95% van de mannen geeft te kennen tot het zevenenvijftigste levensjaar een relatie tot het onderwijs of de arbeidsmarkt te hebben. Dit aandeel daalt steil af naar 30% bij 64-jarige leeftijd. Onderwijs (15-22 jaar) en arbeidsmarkt (vanaf 23 jaar) domineren dus het dagelijks leven van mannen. Bij de vrouwen komt de arbeidsmarkt nooit boven de 75% uit, en schommelt tussen het dertigste en zevenenvijftigste levensjaar tussen de 60% en 70%. Het typische gezinsdal blijft beperkt tot een lichte daling van de arbeidsparticipatie in de middelbare beroepsleeftijd (30-45 jaar) en een sterke toename van deeltijdwerk ten koste van voltijdwerk.

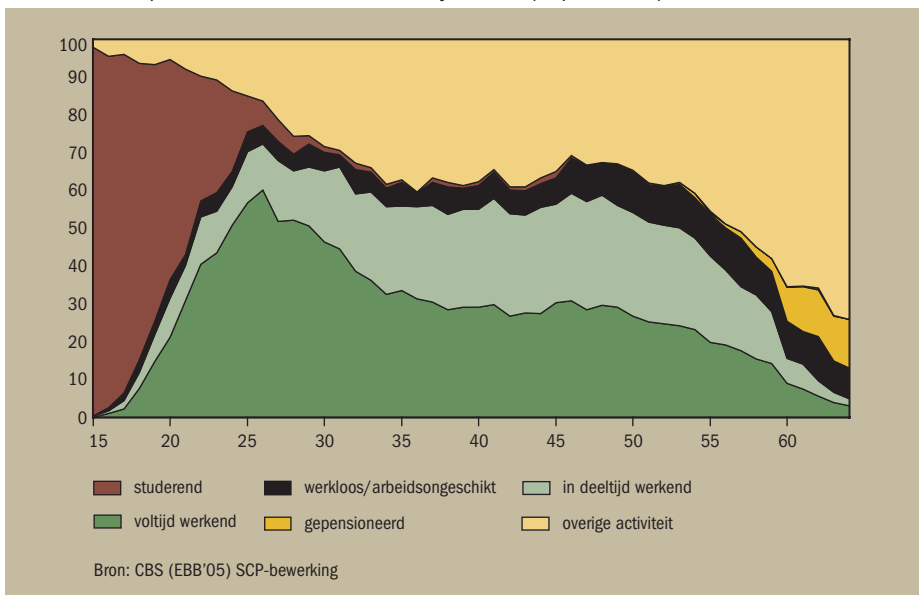
Figuur 2.10

Het activiteitenprofiel van mannen, naar leeftijd, 2005 (in procenten)

Figuur 2.11

Het activiteitenprofiel van vrouwen, naar leeftijd, 2005 (in procenten)

Het activiteitenprofiel is in de loop van de tijd sterk gewijzigd. Tabel 2.2 geeft het verschil in sociaaleconomische activiteit tussen de jaren 1995 en 2005. Deze jaren zijn conjunctureel betrekkelijk goed vergelijkbaar, omdat zij beide de overgang markeren van een economische inzinking naar een economische opleving.

Tabel 2.2

Verandering in het activiteitenprofiel van personen, naar leeftijd en geslacht, 1995 en 2005 (in procentpunten)

	15-19 jaar	20-24 jaar	25-29 jaar	30-34 jaar	35-39 jaar	40-44 jaar	45-49 jaar	50-54 jaar	55-59 jaar	60-64 jaar
mannen										
voltijds werkend	1	0	0	-1	-2	-2	-1	2	14	5
deeltijds werkend	2	1	0	0	-1	-1	0	0	0	1
werkloos/arbeids- ongeschikt	0	-1	-3	0	1	1	0	-1	-6	-4
gepensioneerd	0	0	0	0	0	0	0	-1	-9	-11
studerend	-6	-2	3	0	0	0	0	0	0	0
overige activiteit	4	2	1	1	2	1	2	0	2	9
vrouwen										
voltijds werkend	-1	-3	4	8	6	5	8	7	8	3
deeltijds werkend	1	3	-2	-2	-2	0	3	7	7	1
werkloos/arbeids- ongeschikt	0	-1	1	2	3	3	6	7	7	6
gepensioneerd	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4
studerend	-2	3	1	0	0	0	0	0	0	0
overige activiteit	3	-2	-4	-8	-8	-9	-17	-20	-22	-15

Bron: CBS (EBB'95 en '05) SCP-bewerking

De tabel laat de forse groei van de arbeidsparticipatie zien. Bij mannen heeft deze geleid tot een sterke afname van arbeidsongeschikten en vroeggepensioneerden, bij vrouwen is de groei vooral ten koste gegaan van overige activiteiten: het verzorgen van het eigen huishouden, het verrichten van vrijwilligerswerk en recreatieve activiteiten. De arbeidsparticipatie van vrouwen is nagenoeg over de hele linie toegenomen, maar vooral bij de 45-59-jarigen, die van mannen alleen bij de 55-64-jarigen. Bij de vrouwen is de toegenomen gerichtheid op de arbeidsmarkt groter naarmate zij ouder zijn. Zo blijft de toename bij de 20-29-jarigen beperkt tot 5 procentpunten, maar loopt deze op tot ruim 20 procentpunten bij de 55-59-jarigen, waarna een lichte daling optreedt. Deze toegenomen gerichtheid op de arbeidsmarkt blijkt niet alleen uit de groei van het aantal werkenden maar ook uit de groei van het aantal werkgerelateerde uitkeringen.

De forse toename van de vrouwelijke beroepsbevolking komt op lagere leeftijd (25-44 jaar) vooral tot uitdrukking in voltijdbanen en op hogere leeftijd (45-64 jaar) in deeltijdbanen. De toegenomen arbeidsparticipatie bij de mannelijke 55-plussers is voornamelijk het gevolg van een afname van vervroegde pensionering. De lichte daling van het aantal 15-19-jarigen dat zich als studerend beschouwt, houdt waarschijnlijk geen verband met een dalende onderwijsdeelname, maar met een sterk toegenomen arbeidsparticipatie van studenten, waardoor sommige zich eerder als 'werkzaam' dan als 'studerend' kwalificeren.

Individuele levenslopen kunnen sterk afwijken van het gemiddelde beeld van de standaardbiografie. Door individualisering en emancipatie heeft de vrijekeuzebiografie aan kracht gewonnen (Ester et al. 2006). Transitie zijn grilliger geworden, worden meer gecombineerd en meer afgewisseld dan voorheen het geval was. De verschillende activiteiten concurreren steeds meer om de beschikbare tijd en mensen maken steeds bewuster elk moment een afweging tussen werken, verzorgen, studeren en recreëren.

Voor de levensloop van vrouwen is in de afgelopen decennia sterk veranderd. Steeds meer vrouwen combineren na de komst van hun eerste kind de zorg voor kinderen met een betaalde baan. Het traditionele kostwinnersmodel heeft daardoor zijn dominante positie in de samenleving verloren. Verschillende varianten van het tweeverdienershuishouden zijn daarvoor in de plaats gekomen. In 1995 kende nog 34% van de paren slechts één verdiener (meestal de man) en werkte van ruim 53% van de paren beide partners. In 2005 waren deze aandelen respectievelijk afgenomen tot nog geen 27% en opgelopen tot ruim 63% (tabel 2.3). Opmerkelijk is dat de man bij de tweeverdieners slechts zeer geleidelijk de weg naar de deeltijdarbeid weet te vinden: van 4,3% in 1995 naar 7,4% in 2005.

Onder de tweeverdieners komt het zogenoemde anderhalfverdienerstype het meest voor. De man (meestal) werkt voltijds en de vrouw in deeltijd. De populariteit van dit verdienertype is sterk gestegen, vooral ten koste van het eenverdienerstype. In 2005 behoorde 43% van de paren tot dit type, bijna 9 procentpunten meer dan in 1995. Het aandeel paren waarvan beide partners voltijds werken, de dubbelverdieners, heeft na een lichte stijging eind jaren negentig, duidelijk aan betekenis ingeboet. Het betreft hier vooral paren die (nog) geen kinderen hebben.

De binding met de arbeidsmarkt speelt een rol in de participatie van vrouwen die kinderen krijgen (Vlasboom en Schippers 2006). Vrouwen die voordat ze kinderen kregen, reeds werkzaam waren, blijken in de loop der tijd na gezinsuitbreiding steeds meer de band met de arbeidsmarkt te behouden. Daarom is het van groot belang de arbeidsmarktparticipatie te bevorderen voordat gezinsvorming plaatsvindt.

Tabel 2.3

Het aandeel van eenverdieners en tweeverdieners onder paren,^a naar arbeidsdeelname van de partners, 1995-2005 (in procenten)

	1995	1997	1999	2001	2003	2005
eenverdieners^b	34,0	32,0	29,5	27,8	27,3	26,7
man heeft baan	29,0	27,0	24,8	23,1	21,8	20,4
vrouw heeft baan	5,0	4,9	4,6	4,6	5,5	6,3
tweeverdieners^b	53,5	56,9	60,5	62,7	63,4	63,5
anderhalfverdieners	33,9	36,0	38,1	41,1	41,9	42,6
man voltijd-, vrouw kleine deeltijdbaan	7,6	7,2	7,1	7,1	6,2	6,4
man voltijd-, vrouw grote deeltijdbaan	25,0	27,3	29,8	32,6	34,2	34,3
vrouw voltijd-, man deeltijdbaan	1,3	1,4	1,2	1,5	1,5	1,8
half-om-halfverdieners	3,0	3,1	3,8	4,2	5,2	5,6
dubbelverdieners	16,7	17,8	18,6	17,4	16,4	15,3
geenverdieners^b	12,5	11,2	10,1	9,5	9,2	9,8
totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

a Heteroparen, waarvan beide partners 15 tot 65 jaar zijn.

b Een voltijdbaan is hier gedefinieerd als een baan van ten minste 33 uur per week, een deeltijdbaan als een baan van 1-32 uur; een kleine deeltijdbaan omvat 1-11 uur en een grote deeltijdbaan 12-32 uur per week. Geenverdieners zijn paren waarvan geen van beide partners een betaalde baan hebben.

Bron: CBS (EBB'95-'05) SCP-bewerking

2.4 Ontwikkelingen in de publieke dienstverlening

Overheidsbeleid

De voorgaande beschrijving van de demografische, sociale en economische ontwikkeling reikt globaal tot het jaar 2005. Vanaf 2002 hebben de opeenvolgende kabinetten-Balkenende ingrijpende beleidswijzigingen ingezet, die gevolgen hebben voor de leefsituatie van burgers.⁴

Het kabinet-Balkenende II (2003-2006) heeft een ambitieuze hervorming van de sociale zekerheid en zorg op de agenda gezet, die is voortgezet in het kabinet-Balkenende III (2006-2007). Het streven was gericht op een toekomstbestendige sociale zekerheid, die de arbeidsdeelname bevordert en aansluit bij de eigen verantwoordelijkheid van de burger. De arbeidsongeschiktheidsregelingen kennen inmiddels strikte toetredingsvoorwaarden, de vervolguitering in de Werkloosheidswet is afgeschaft voor nieuwe gevallen en de Wet werk en bijstand moet vooral bijstandsge-rechtigden terugleiden naar de arbeidsmarkt. In de plaats van de bestaande VUT/pre-pensioenregeling is een beperkte levensloopregeling gekomen en het zorgstelsel is meer marktconform ingericht dan het eerder was.

Veiligheid, integratie en onderwijs worden aan belang als beleidsgebieden. De onderwijsinstellingen hebben meer autonomie gekregen, er is extra geld beschikbaar gesteld voor met name het vmbo en de bestrijding van het (dreigende) lerarentekort, en er zijn extra middelen voor (hoger) onderwijs, kennis en innovatie vrijgemaakt. Ook bijna alle onderdelen van de veiligheidsketen hebben extra financiële middelen ontvangen. Ten slotte is het minderhedenbeleid omgevormd tot integratiebeleid, gericht op beperking van de instroom en op inburgering van de aanwezige (niet-westers) allochtone groepen.

De doelstellingen van het kabinet-Balkenende II hebben ook hun weerslag gehad op de verdeling van de financiële middelen. Het openbaar bestuur en de sociale zekerheid kregen minder geld toebedeeld maar voor publieke voorzieningen als zorg, onderwijs, veiligheid en infrastructuur zijn extra middelen vrijgemaakt.

Het kabinet-Balkenende IV (2007-2011) heeft het accent verlegd van ingrijpende stelselwijzigingen naar duurzame investeringen in mens, maatschappij en milieu. Daartoe zijn zes pijlers ontwikkeld, die het kabinetsbeleid de komende jaren moeten dragen. Nederland moet een meer actieve internationale rol spelen dan voorheen, een meer concurrerende economie ontwikkelen, een meer duurzame leefomgeving creëren, meer sociale samenhang tot stand brengen, meer veiligheid en respect brengen, en de dienstbaarheid van de publieke sector verbeteren. Voor deze investeringsagenda wordt de komende jaren 7 miljard euro uitgetrokken. Ruim 60% van de investeringsagenda komt direct de leefsituatie van burgers ten goede: 20% via het onderwijs, 10% via de kinderopvang, 7% via de zorgverzekering en de verpleeghuizen en elk 6% via respectievelijk de leefbaarheid van de wijken, de veiligheidsketen en de bescherming van jeugd en gezin.

Concrete plannen voor het onderwijs betreffen het terugdringen van de schooluitval, de bestrijding van de segregatie in het onderwijs en de vermindering van onderwijsachterstanden. Vergroting van de sociale samenhang wil het kabinet onder meer tot stand brengen door financiële stimulering van vrijwilligerswerk, mantelzorg en verlof, door de inburgering te versnellen, door probleemwijken te verbeteren en de jeugd meer bescherming te bieden. Meer veiligheid en respect wil het kabinet afdwingen door meer misdrijven op te lossen en de positie van de slachtoffers te verbeteren. De dienstverlening in de publieke sector kan volgens het kabinet beter door bijvoorbeeld de deelname aan en spreiding van kunst en cultuur te bevorderen, door gezonde leefstijlen van burgers te stimuleren en door meer geld beschikbaar te stellen voor de verpleeghuiszorg.

Het is duidelijk dat de extra uitgaven die hiermee zijn gemoed pas op lange(re) termijn een gunstige invloed kunnen uitoefenen op de leefsituatie en in deze rapportage buiten beeld blijven.

Economisch belang van de publieke dienstverlening

De overheid heeft twee voorname taken: het herverdelen van inkomen en het voorzien in publieke diensten. Met de herverdeling van inkomen – door middel van soci-

ale uitkeringen – was in 2005 ruim een kwart van de overheidsuitgaven gemoeid en met de publieke dienstverlening ruim de helft. Bijna een derde van de uitgaven voor dienstverlening heeft een zuiver collectief karakter (zoals defensie, politie, justitie, openbaar bestuur) en komt niet direct aan individuele burgers ten goede. Ruim twee derde van deze uitgaven komt wel direct individuele burgers ten goede in de vorm van gezondheidszorg, onderwijs, cultuur en dergelijke.

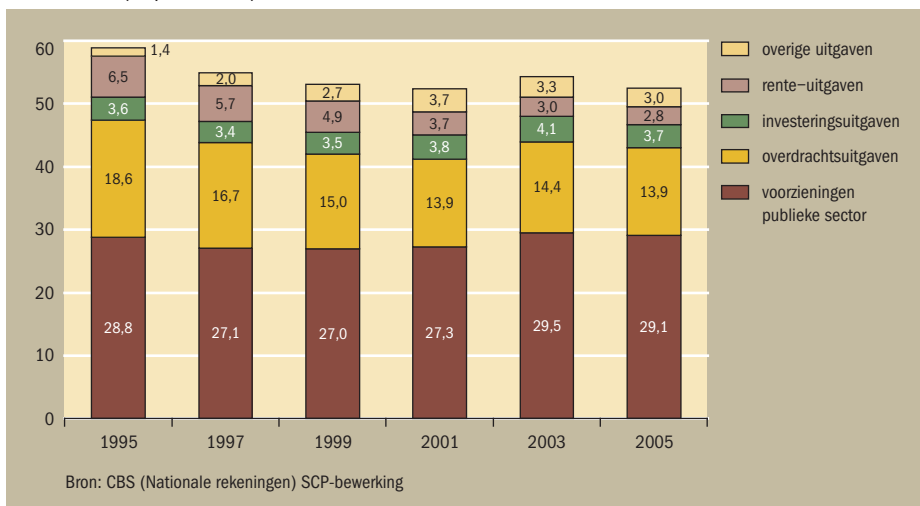
Om de productie van de publieke dienstverlening te meten wordt gebruikgemaakt van prestatie-indicatoren. Bij diensten als onderwijs en zorg, waarbij er sprake is van finale dienstverlening aan burgers, is dat betrekkelijk goed mogelijk. Van collectieve diensten als openbaar bestuur en defensie kan de productie slechts moeilijk worden gemeten.

De publieke sector biedt de burger niet alleen diensten maar ook werkgelegenheid. In 1995 voorzag deze in circa 28% van de totale werkgelegenheid. In de periode 2000-2005 is dit aandeel geleidelijk gestegen tot bijna 31%. De publieke dienstverlening heeft de afnemende werkgelegenheid in de marktsector deels gecompenseerd. Zorg en welzijn bieden met 13% de meeste arbeidsplaatsen en worden op afstand gevolgd door de civiele overheid (7%) en het onderwijs (6%). De grootste groei in publieke werkgelegenheid heeft zich de afgelopen tien jaar voorgedaan bij zorg en welzijn en bij onderwijs.

Met de publieke dienstverlening zijn, mede vanwege de hoge personele kosten, veel overheidsmiddelen gemoeid. De hoogte van de collectieve inkomsten en uitgaven in de periode 1995-2005 is, uitgedrukt als percentage van het netto nationale inkomen (nni), betrekkelijk stabiel (figuur 2.12).

Figuur 2.12

De collectieve uitgaven naar hoofdrubrieken als aandeel van het netto nationale inkomen, 1995-2005 (in procenten)

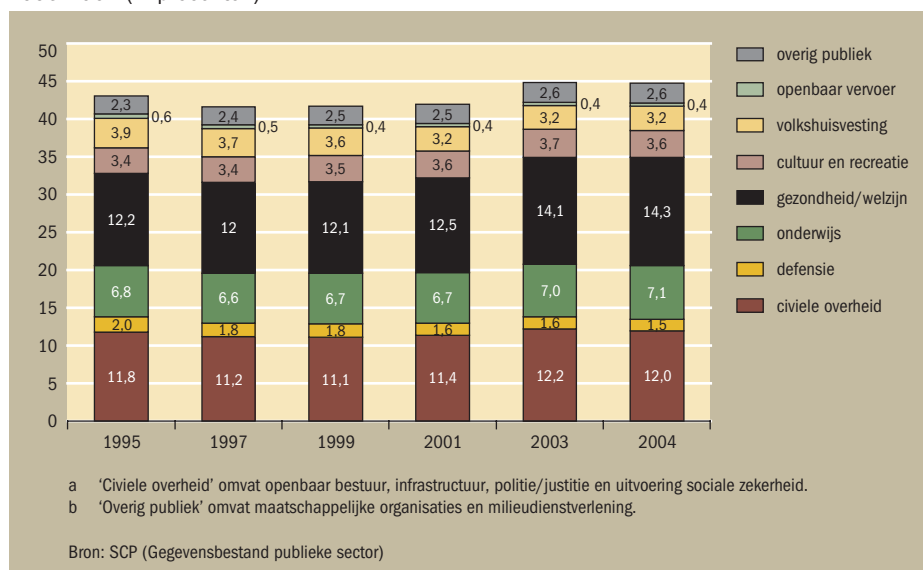
Wel zien we een geleidelijke daling van het collectieve aandeel van krap 60% midden jaren negentig naar ruim 50% rond de eeuwwisseling, waarna het niveau stabiliseert. Inkomsten en uitgaven van de overheid lopen betrekkelijk gelijk op, uitgezonderd de jaren rond 1995 en 2003. Hierin komt het typisch anticyclische verloop van de collectieve uitgaven tot uitdrukking: meer uitgeven als het economisch minder gaat (o. a. aan werkloosheidsuitkeringen) en minder uitgeven als het economisch voor de wind gaat.

De daling van de collectieve-uitgavenquote in de tweede helft van de jaren negentig wordt vooral veroorzaakt door de relatief lage uitgaven voor uitkeringen en rente op overheidsschuld. Maar het aandeel van de uitgaven voor publieke diensten is eveneens iets gedaald: van 29% in 1995 naar 27% in 2000. In 2003 is de collectieve-uitgavenquote weer op een hoger niveau gekomen. Met name de extra aandacht voor zorg (wegwerken van wachtlijsten), veiligheid (meer politie) en onderwijs (kleinere klassen) hebben hieraan bijgedragen (tellereffect), maar ook de achterblijvende groei van de economie heeft de uitgavenquote opgestuwd (noemereffect). Na 2003 neemt de uitgavenquote weer iets af, waaraan zowel de herstellende economie als het sectorbrede bezuinigingsbeleid van het toen zittende kabinet heeft bijgedragen. Daarmee zijn uitgaven en inkomsten in 2005 weer nagenoeg in evenwicht.

In 1995 bedroegen de kosten van de publieke dienstverlening ruim 43% van het nni (figuur 2.13).

Figuur 2.13

Totale kosten van de publieke dienstverlening als aandeel van het netto nationale inkomen, 1995-2004 (in procenten)

Na een lichte daling rond 2000 zijn deze kosten in 2003 verder gestegen naar bijna 45% van het nni. Bezien naar sector blijken de aandelen van de meeste sectoren weinig te veranderen. Dit geldt onder meer voor de civiele overheid (rond de 12%) en het onderwijs (rond de 7%). Bij zorg en welzijn zien we vanaf 2000 een stijging van ruim 12% naar ruim 14% in 2005. De kosten voor defensie vertonen een monotoon dalende lijn. In de loop der jaren zijn de kosten voor cultuur en recreatie en overig publieke diensten iets gestegen.

Ruim 60% van de kosten van publieke dienstverlening wordt door de collectieve sector gefinancierd. De rest bestaat overwegend uit inkomsten van derden, waaronder eigen bijdragen van gebruikers. Het aandeel van de collectieve financiering in de publieke dienstverlening verandert weinig in de tijd. Bij onderwijs en onderzoek, de civiele overheid, en zorg en welzijn is het hoog en vrij constant, maar bij openbaar vervoer is er vanaf 1995 sprake van een duidelijke teruggang, van 72% naar 61%. De collectieve financiering van de volkshuisvesting ligt na het afstoten van de gemeentelijke woningbedrijven en de financiële verzelfstandiging van de woningbouwcorporaties op een nagenoeg gelijkblijvend en laag niveau, rond de 13%. Ook in de financiering van cultuur en recreatie is het collectieve aandeel door de jaren heen betrekkelijk laag, circa 10%, en licht dalend.

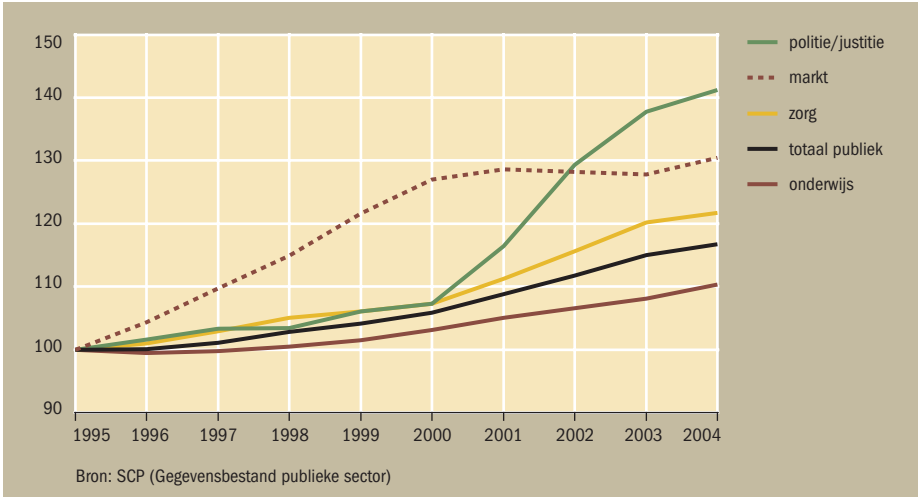
Ontwikkelingen in de publieke dienstverlening

De sectoren onderwijs, zorg en politie/justitie nemen – in kosten gerekend – bijna 80% van de productie van publieksgerichte diensten voor hun rekening. Figuur 2.14 brengt de ontwikkeling van deze productie in beeld. In deze figuur zijn ook de totale productie van de publieke dienstverlening en de totale productie van de marktsector opgenomen. De niet-publieksgerichte diensten (openbaar bestuur en defensie) blijven hier verder buiten beeld.

De reële kosten van de publieke dienstverlening zijn in de periode 1995-2004 met gemiddeld 3,4% per jaar gestegen. Per saldo blijkt de groei van de kosten in gelijke mate te kunnen worden toegeschreven aan de toegenomen productie en aan de toegenomen kostprijs per product. In de zorgsector nam de productie het sterkst toe, met gemiddeld 2,2% per jaar, terwijl het onderwijs een vrij gematigde groei heeft gerealiseerd, van gemiddeld 1,1% per jaar. Bij politie/justitie trad aanvankelijk een gematigde groei op van 1,4% per jaar, maar in 2000-2003 is de productie fors opgevoerd tot 8,7% groei per jaar. Daarna vlakt hij weer af. Deze groei is niet alleen een gevolg van de inzet van meer geld, maar ook van de toegenomen aandacht voor het functioneren van politie en justitie, en de invoering van prestatiecontracten. Bij de zorg is de productie na 2000 verder toegenomen door het tijdelijk afschaffen van de budgettering en door het inzetten van extra financiële middelen voor het wegwerken van de wachtlijsten.

Figuur 2.14

Productie in de publieke dienstverlening en de marktsector, 1995-2004 (in indexcijfers, 1995 = 100)

De productie in de marktsector is met gemiddeld 3,0% per jaar bijna twee keer zo snel gegroeid als die in de publieke dienstverlening. De groei in de marktsector is in het eerste deel van de beschouwde periode hoger dan in het tweede deel. De publieke dienstverlening vertoont juist de geringste groei in het begin van de beschouwde periode. Hier zien we weer het typisch anticyclische beeld: in perioden van hoogconjunctuur blijft de groei van de publieke productie achter bij die van de private productie en bij achterblijvende economische groei is het tempo van de publieke productie hoger dan van de private productie.

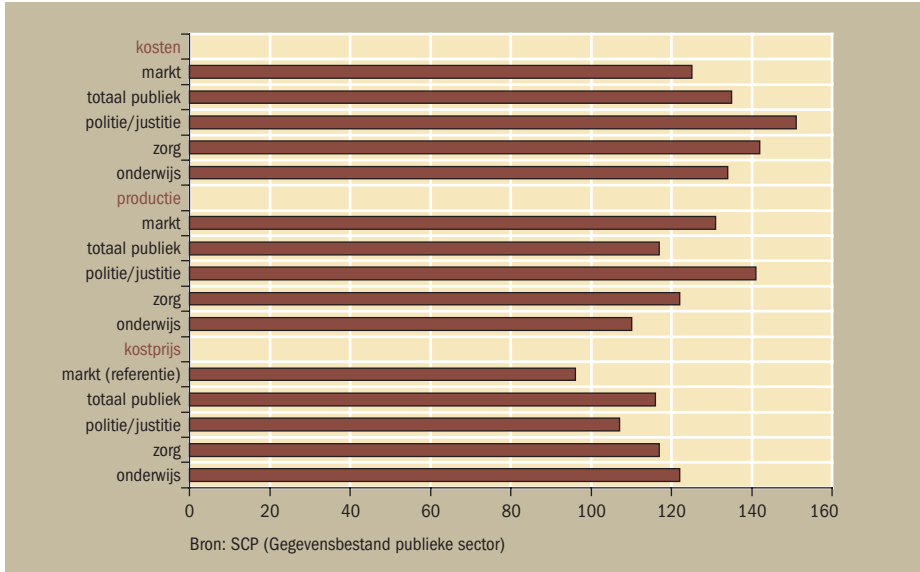
Terwijl de kostprijs per publieke dienst in de periode 1995-2004 met gemiddeld 1,7% per jaar is gestegen, is die voor private goederen en diensten met gemiddeld 0,5% per jaar gedaald (figuur 2.15). In verhouding tot de marktsector zijn de materiële kosten in de publieke sector sterker gestegen en is de arbeidsproductiviteit nauwelijks toegenomen. De achterblijvende ontwikkeling van de (arbeids)productiviteit in de publieke sector blijkt een hardnekkig en moeilijk te doorbreken verschijnsel.

De kostprijs voor het onderwijs is meer dan gemiddeld en die voor politie en justitie is minder dan gemiddeld gestegen in verhouding tot het totaal van publieke diensten. Bij politie en justitie steeg de kostprijs eind jaren negentig zeer snel door een sterke toename van de ingezette financiële middelen, die nauwelijks gepaard ging met een groei van de productie. In 2000 keerde het tij en sindsdien groeit de productie sneller dan de inzet van middelen, waardoor de kostprijs flink is gedaald.

Figuur 2.15

Kosten, productie en kostprijs van de publieke dienstverlening, 1995-2004 (in indexcijfers, 1995 = 100)

De kosten van het onderwijs zijn in de periode 1995-2004 met gemiddeld 3,3% per jaar gestegen, waarvan een derde deel door de toegenomen leerlingaantallen en twee derde deel door de toegenomen kostprijs per leerling. De matige groei van het aantal leerlingen is de resultante van de sterke groei van het aantal leerlingen in het speciaal onderwijs en het hoger beroepsonderwijs en de lage groei in de overige onderwijssoorten. Van het speciaal onderwijs wordt de groei niet alleen bepaald door demografische factoren (meer kinderen), maar ook door de flink toegenomen deelname per leeftijdsgroep (meer gebruik). Bij het hoger beroepsonderwijs en wetenschappelijk onderwijs is de afname van het aantal jongeren meer dan geheel gecompenseerd door de gestegen deelname per leeftijdsgroep, die samenhangt met de gestage verlenging van de verblijfsduur van jongeren in het onderwijs.

De kosten van zorg zijn in 1995-2004 met gemiddeld 4,0% per jaar gestegen, waarvan iets meer dan de helft is toe te schrijven aan het toegenomen gebruik en iets minder dan de helft aan de toegenomen kostprijs per zorgproduct. In de periode 2000-2004 zijn de jaarlijkse kosten van de zorg nog iets hoger uitgevallen. Die stijging van ruim 5% valt uiteen in twee derde voor de volumecomponent en een derde deel voor de prijscomponent. Mede als gevolg van het beschikbaar komen van extra wachtlijstgelden (en daarmee gedeeltelijk loslaten van de budgettering) zijn de uitgaven tussen 2001 en 2003 fors gestegen. De groei van het zorggebruik is beduidend hoger dan men op demografische gronden zou verwachten, met name bij op ouderen gerichte voorzieningen. Een uitzondering vormen de verzorgingshuizen, die op grond van louter demografische ontwikkelingen een forse groei zouden moeten doormaken, maar die als gevolg van extramuralisering zijn ingekrompen. Dit vormt

ook de verklaring voor de sterke groei van de thuiszorg. De ontwikkeling van de kostprijs verschilt aanzienlijk tussen zorgvoorzieningen. Meer dan gemiddelde kostprijsstijgingen treffen we aan bij de verzorgingshuizen, de gehandicaptenzorg, de geestelijke gezondheidszorg en de verpleeghuizen (SCP 2007: 43).

De totale kosten van politie en justitie zijn in de periode 1995-2004 met gemiddeld 4,7% per jaar gestegen. Deze stijging is voor 80% toe te schrijven aan de toegenomen productie en voor 20% aan de toegenomen kostprijs per opheldering (politie) of afgehandelde zaak (justitie). Bij de politie zien we aanvankelijk een matige stijging van de geregistreerde criminaliteit en een beperkte stijging van het aantal ophelderingen, maar vanaf 2001 stagneert de criminaliteit en weet de politie aanzienlijk meer misdrijven op te lossen. Bij de rechtspraak daalde het aantal afgehandelde zaken aanvankelijk, maar vanaf 2000 is een sterke groei opgetreden.

2.5 Profijt van de overheid

Ruim 60% van de kosten van publieke dienstverlening worden door de overheid gedragen. Deze overheidsuitgaven komen via het gebruik weer aan individuele burgers ten goede. Met dit 'profijt van de overheid' was in 2003 een bedrag van ruim 41 miljard euro gemeoid. Ruim de helft van dit profijt betreft de uitgaven voor het onderwijs. Op afstand volgen de uitgaven voor volkshuisvesting en dienstverlening (beide 12%), cultuur en recreatie (8%), zorgverzekering (6%), openbaar vervoer (5%) en bestaanskosten (3%).

Profijt van de fiscale behandeling van de eigen woning en van de zorgverzekering

Het profijt van de gunstige fiscale behandeling van de eigen woning vloeit voort uit de lagere vaststelling van de inkomsten uit de eigen woning door de fiscus dan economisch verantwoord is (het zogenoemde huurwaardevoordeel). De hypotheekrente is in deze redenering, net als andere op de inkomensbron drukkende kosten als onderhoud, afschrijving en belastingen, volledig aftrekbaar.

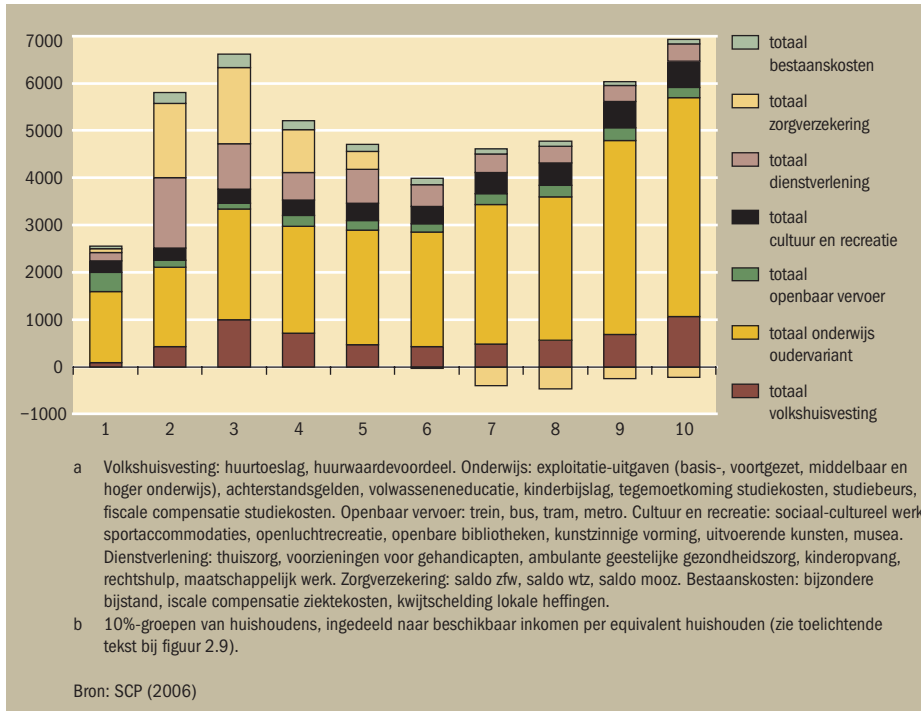
De financiële bemoeienis van de overheid met de zorg speelt zich af in de verzekeringsfeer. Haar optreden richt zich op het waarborgen van de toegankelijkheid van de zorg voor de gehele bevolking, ongeacht inkomen en ziekterisico. Door het overheidsoptreden wijkt de door de zorgverzekerde betaalde premie af van een marktconforme verzekeringspremie. Het verschil tussen deze marktconforme premie en de door de overheid gereguleerde premie weerspiegelt het profijt van de overheid.

Niet alle overheidsuitgaven voor publieke dienstverlening in figuur 2.13 leiden tot profijt voor individuele huishoudens. De uitgaven voor defensie, justitie, politie en openbaar bestuur komen de gehele bevolking ten goede en kunnen niet aan individuele huishoudens worden toegerekend. Het toe te rekenen profijt wordt vastgesteld op basis van het individuele gebruik van een publieke dienst. De meest eenvoudige

indicatie is het wel of niet gebruiken van een voorziening (bv. wel of geen hoger onderwijs volgen), maar waar dit mogelijk is, wordt ook rekening gehouden met de intensiteit van het gebruik (bv. het aantal geleende boeken per jaar).

Figuur 2.16

Profijt van de overheid^a voor huishoudens, naar welvaartsgroepen,^b 2003 (in euro's per jaar)

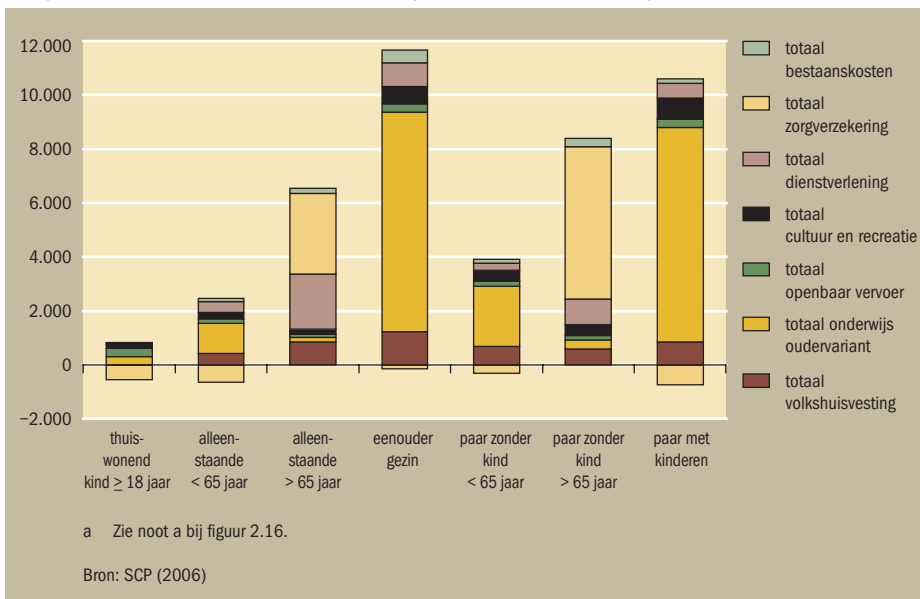
Het totale profijt van de overheid naar welvaartsgroepen heeft een u-vormig verloop (figuur 2.16).⁵ Dit verloop duidt erop dat de huishoudens met middeninkomens minder profijt hebben van de overheid dan de huishoudens met lage en met hoge inkomens. De hoge-inkomensgroepen profiteren vooral van de onderwijsuitgaven, deels doordat zij meer kinderen hebben en deels door de naar verhouding hoge onderwijsdeelname, en van de gunstige fiscale behandeling van de eigen woning. Ook culturele voorzieningen, als podiumkunst en musea, bereiken meer dan gemiddeld de hoge-inkomensgroepen. De lage-inkomensgroepen profiteren vooral van de zorgverzekering, dienstverlenende voorzieningen als thuiszorg en gehandicaptenzorg, compensaties voor bestaanskosten (bijzonder bijstand, kwijtschelding van lokale belastingen) en huursubsidie. Veel van deze voorzieningen kennen inkomensafhankelijke eigen bijdragen. De huishoudens met een middeninkomen profiteren niet specifiek van bepaalde publiekgefinancierde diensten. Daardoor blijft hun profijt met circa 4000 euro in 2003 duidelijk achter op dat van de huishoudens met lage en met hoge inkomens, die virtueel ruim 6000 euro bij hun besteedbaar inkomen kunnen bijtellen.

De groep met de laagste inkomens blijft buiten beeld, omdat deze voornamelijk uit studenten bestaat. Zij profiteren wel specifiek van de uitgaven voor openbaar vervoer. De uitgaven voor onderwijs zijn evenwel aan hun ouders toegerekend.

De invoering van de nieuwe zorgverzekering heeft het profijt van de zorgverzekering niet wezenlijk veranderd. De inkomenssolidariteit voor de basisverzekering komt tot uitdrukking in de procentuele werkgeversbijdrage en de zorgtoeslag voor huishoudens met lage inkomens, en de risicosolidariteit in de acceptatieplicht voor alle Nederlanders tegen een vaste premie.

Figuur 2.17

Profijt van de overheid,^a naar huishoudenstype, 2003 (in euro's per jaar)

Door het hoge aandeel van de onderwijsuitgaven in het totaal van aan huishoudens toe te rekenen overheidsuitgaven profiteren bovenal gezinnen met kinderen van de overheid (figuur 2.17). Vooral eenoudergezinnen krijgen met een bedrag van circa 11.500 euro in 2003 veel terug van de overheid. Naast uitgaven voor het onderwijs omvat dit bedrag uitgaven voor de compensatie voor studiekosten, huursubsidie, geestelijke gezondheidszorg, rechtshulp, kinderopvang, bijzondere bijstand en kwijtschelding van lokale heffingen. Paren met kinderen komen met circa 10.000 euro ook gunstig uit. Dit is voor 70% het gevolg van de onderwijsdeelname van de kinderen, terwijl de onderwijsuitgaven slechts 55% van het totale profijt betreffen. Zij profiteren minder dan gemiddeld van dienstverlenende voorzieningen en van de zorgverzekering. Dat wordt in beperkte mate gecompenseerd door het iets hogere gebruik van culturele en recreatieve voorzieningen. Ouderen profiteren gemiddeld, hetgeen vooral verband

houdt met de risicosolidariteit in de zorgverzekering (met name oudere paren) en de thuiszorg (met name oudere alleenstaanden). Alleenstaanden en paren zonder kinderen jonger dan 65 jaar hebben een minder dan gemiddeld profijt van de overheid.

2.6 Slotbeschouwing

Demografische en economische ontwikkelingen bepalen in hoge mate het speelveld waarbinnen de leefsituatie van burgers zich ontwikkelt. Ook het beleid van de overheid en de ingezette financiële middelen bepalen mede de sociale staat van de Nederlandse burger.

De demografisch ontwikkeling wordt gekenmerkt door een achterblijvende natuurlijke bevolkingsaanwas en een sterk vergrijzende bevolking. Daardoor groeit de bevolking slechts met 0,2% en het aantal huishoudens met 0,7% per jaar. Het aantal gezinnen met kinderen is met 0,2% per jaar gestegen, maar het aantal kinderen per gezin is gelijk gebleven. De vergrijzing is vooral zichtbaar in de bevolking van 40-64 jaar, hetgeen grote gevolgen heeft voor de beschikbare beroepsbevolking.

De omvang en samenstelling van de bevolking verandert ook door internationale migratie. Tot 2002 is het migratiesaldo positief geweest, maar vanaf 2002 is de immigratie sterk gedaald, met name van personen met een niet-westerse achtergrond, en is de emigratie naar zowel westerse als niet-westerse landen sterk gestegen. Het aandeel inwoners van niet-westerse herkomst is toegenomen, van 7,3% in 1995 naar 10,6% in 2007. Deze groei wordt de laatste jaren uitsluitend gerealiseerd door de tweede generatie. Gezinsvorming is momenteel de belangrijkste reden voor migratie, terwijl gezinshereniging en asiel in de tweede helft van de jaren negentig domineerden. Door de langzame vervaging van de verschillen in gezinsvorming tussen de tweede generatie van niet-westerse migranten en de autochtone Nederlanders zal de natuurlijke aanwas van personen met een niet-westerse herkomst verminderen.

De geleidelijke toename van de welvaart in de tweede helft van de jaren negentig, met als hoogtepunt de forse koopkrachtverbetering in 2001, hebben een positieve invloed gehad op de leefsituatie van burgers. Daarna is de groei van de economie tot stilstand gekomen en pas in 2006 weer op gang gekomen. Ongeveer de helft van het inkomen uit de economische productie komt vrij beschikbaar voor huishoudens. In de periode 1995-2001 hebben zij een jaarlijkse koopkrachtwinst van bijna 3,25% geboekt, in 2001-2006 hebben ze evenwel een koopkrachtverlies van gemiddeld 1,25% per jaar geïncasseerd. Een deel van de achterblijvende inkomensgroei hebben zij gecompenseerd door ontsparring en verschuldiging. Vanaf 2002 zijn de bestedingen van huishoudens zo'n 5% sneller gestegen dan het beschikbare inkomen. Pas in 2007 verandert het sombere koopkrachtbeeld en wordt een gemiddelde koopkrachtverbetering van 2,5% verwacht.

Het traditionele kostwinnersmodel heeft sterk aan betekenis ingeboet. Steeds meer vrouwen combineren na de komst van hun eerste kind de zorg voor kinderen

met een betaalde baan. In 1995 kende nog 34% van de paren slechts één verdiener (meestal de man) en werkte van ruim 53% van de paren beide partners. In 2005 waren deze aandelen respectievelijk afgenomen tot 27% en opgelopen tot ruim 63%. Daartegenover staat dat de meeverdienende man slechts zeer geleidelijk de weg naar de deeltijdarbeid weet te vinden: van ruim 4% in 1995 naar ruim 7% in 2005.

De overheid herverdeelt inkomen en voorziet in publieke diensten. Met het verstrekken van uitkeringen was in 2005 ruim een kwart van de overheidsuitgaven gemoeid en met het voorzien in publieke dienstverlening ruim de helft. Het aandeel van de overheidsuitgaven in het nationale inkomen is geleidelijk gedaald van krap 60% midden jaren negentig naar ruim 50% rond de eeuwwisseling. In 2003 is de collectieve-uitgavenquote weer op een hoger niveau gekomen. Met name de extra aandacht voor zorg (wegwerken van wachtlijsten), veiligheid (meer politie) en onderwijs (kleinere klassen) hebben hieraan bijgedragen (tellereffect), maar ook de achterblijvende groei van de economie heeft de uitgavenquote opgestuwd (noemereffect). Na 2003 is de uitgavenquote weer iets gedaald, waaraan zowel de herstellende economie als het sectorbrede bezuinigingsbeleid van het toen zittende kabinet heeft bijgedragen.

De reële kosten van de publieke dienstverlening zijn in de periode 1995-2004 met gemiddeld 3,4% per jaar gestegen, deels door de toegenomen productie en deels door de toegenomen kostprijs per product. De toegenomen kostprijs houdt vooral verband met de achterblijvende ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit in de publieke dienstverlening.

De overheidsuitgaven komen via het gebruik van de publieke diensten weer aan individuele burgers ten goede. Huishoudens met een middeninkomen hebben minder profijt van de overheid dan huishoudens met lage en met hoge inkomens. De hoge-inkomensgroepen profiteren vooral van de onderwijsuitgaven en de gunstige fiscale behandeling van de eigen woning. Ook culturele voorzieningen komen hun meer dan gemiddeld ten goede. De lage-inkomensgroepen profiteren vooral van de zorgverzekering, de thuiszorg, de gehandicaptenzorg, de bijzondere bijstand, de kwijtschelding van lokale belastingen en de huursubsidie. De groepen met middeninkomens profiteren niet specifiek van bepaalde publiekgefinancierde diensten. Daardoor blijft hun profijt van de overheid met circa 4000 euro in 2003 duidelijk achter op dat van de huishoudens met lage en met hoge inkomens, die virtueel ruim 6000 euro bij hun besteedbare inkomen kunnen bijtellen.

Door het hoge aandeel van de onderwijsuitgaven in het totaal van aan huishoudens toe te rekenen overheidsuitgaven profiteren met name gezinnen met kinderen. Vooral eenoudergezinnen krijgen met een bedrag van circa 11.500 euro in 2003 veel terug van de overheid. Ouderen profiteren gemiddeld. Zij hebben wel veel profijt van de risicosolidariteit in de zorgverzekering (met name oudere paren) en de thuiszorg (met name oudere alleenstaanden). Alleenstaanden en paren zonder kinderen jonger dan 65 jaar hebben een minder dan gemiddeld profijt van de overheid.

Noten

- 1 Het CBS rekent elke eenouder-kindrelatie tot de categorie eenoudergezin, ook al betreft het bijvoorbeeld een oma met haar dochter.
- 2 Circa de helft van de samenwonenden heeft een samenlevingscontract. Dit aandeel neemt sterk toe met de leeftijd (van ruim 30% bij de 18-24-jarigen tot 70% bij de 50-62-jarigen).
- 3 Het inkomen wordt gedeeld door een equivalentiefactor. Deze factor is berekend door het CBS en is nagenoeg gelijk aan $(V+0,7K)^{0,5}$, waarbij V gelijk is aan het aantal volwassenen en K gelijk is aan het aantal kinderen in het huishouden. Het inkomen per equivalenthuishouden heeft als referentiepunt het welvaartsniveau van een alleenstaande.
- 4 De hoofdlijnen van beleid van het kabinet-Balkenende II (2003-2005) zijn vastgelegd in *Meedoen, meer werk en minder regels* (TK 2002/2003), van het kabinet-Balkenende III (2005-2006) in *Afspraken hoofdlijnenakkoord* (TK 2004/2005) en van het kabinet-Balkenende IV (2007-2011) in het *Coalitieakkoord* (geraadpleegd juni 2007 via www.kabinet-formatie20062007.nl).
- 5 Welvaartsgroepen worden gevormd door het besteedbare inkomen van huishoudens te delen door een equivalentiefactor, waardoor de koopkracht van inkomens vergelijkbaar is tussen huishoudens, en deze naar oplopend inkomen in te delen in groepen die telkens 10% van alle huishoudens omvatten.

Literatuur

- CPB (2006). *Centraal economisch plan 2007*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Ester, Peter, Ruud Muffels en Joop Schippers (2006). *Dynamiek en levensloop*. Assen: Van Gorcum.
- Garssen, Joop en Han Nicolaas (2006). Recente trends in de vruchtbaarheid van niet-westers allochtone vrouwen. In: *Bevolkingstrends*, 1e kwartaal, p. 15-31.
- Graaf, Arie de, en Suzanne Loozen (2005). Door omstandigheden vaak geen of één kind. In: *Bevolkingstrends*, 1e kwartaal, p. 42-45.
- Graaf, Arie de, en Suzanne Loozen (2006a). Wonen zonder partner. In: *Bevolkingstrends*, 2e kwartaal, p. 28-32.
- Graaf, Arie de, en Suzanne Loozen (2006b). Uit huis gaan van jongeren. In: *Bevolkingstrends*, 4e kwartaal, p. 34-40.
- Latten, Jan (2004). Trends in samenwonen en trouwen: de schone schijn van de burgerlijke staat. In: *Bevolkingstrends*, 4e kwartaal, 46-60.
- Meulen, Anouschka van der, en Arie de Graaf (2006). Samenleven en kinderen. In: *Bevolkingstrends*, 2e kwartaal, p. 24-27.
- NGR/CBS (2003). *Levensloop en gezin*. Den Haag/Voorburg: Nederlandse Gezinsraad/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Nicolaas, Hans (2006). Nederland: van immigratie- naar emigratieland? In: *Bevolkingstrends*, 2e kwartaal, p. 33-40.
- Nimwegen, Nico van, Gijs Beets en Rob van de Erf (2005). De bevolking van Europa. In *Demos*, jg. 21, nr. 6, p. 44-48.
- Schapendonk-Maas, Helma (2001). Inwonende Turkse en Marokkaanse jongeren. In: *Maandstatistiek van de bevolking*, jg. 49, nr. 9, p. 8-9.
- SCP (2005). *De sociale staat van Nederland 2005*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2005/14).
- SCP (2006). *Publieke productie en persoonlijk profijt*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2006/17).
- SCP (2007). *Memorandum quartaire sector 2006-2011*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2007/1).
- Stokman, Ad (2007). Keynes over val vrije besparingen in Nederland. In: *Economisch statistische berichten*, jg. 92, nr. 4508, p. 235-237.
- TK (2002/2003). *Meedoen, meer werk en minder regels*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2002/2003, 28639, nr. 19.
- TK (2004/2005). *Afspraken hoofdlijnenakkoord*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2004/2005, 30056, nr. 1.
- Vlasboom, Jan Dirk en Joop Schippers (2006). Moederschap, arbeidsmarkt en de dynamiek der generaties. In: Peter Ester, Ruud Muffels en Joop Schippers (red.), *Dynamiek en levensloop*. Assen: Van Gorcum.
- Zorlu, Aswlan (2006). Determinanten van de vruchtbaarheid onder allochtone vrouwen. In: *Bevolkingstrends*, 3e kwartaal, p. 14-18.

3 Het opinieklimaat

Peter Tammes en Paul Dekker

- De tevredenheid van de bevolking met de regering is sterk toegenomen. Na een daling van 80% eind 1998 naar 48% eind 2004, is de tevredenheid eind 2006 gestegen naar 67%.
- De opvatting dat de overheid goed functioneert, ging van 66% in 1998 naar 36% in 2002 en terug naar 57% in 2006.
- Ook de steun voor hogere overheidsuitgaven nam toe, van 14% in 1995 naar 30% in 2006. Meer geld voor openbare voorzieningen wilde 58% in 1995 en 68% in 2006.
- Problemen rond minderheden, gezondheidszorg en criminaliteit staan bovenaan op de publieke agenda.
- De steun voor de opvatting dat er teveel buitenlanders in Nederland wonen, daalde van 51% in 2000 naar 41% in 2006, het niveau van midden jaren negentig.
- Het idee dat misdadigers te licht worden gestraft, onderschreef 77% in 2006 tegenover 87% in 2000 (en 79% in 1995).
- De bescherming van de vrijheid van meningsuiting heeft een hogere prioriteit gekregen. In 2006 plaatste 55% haar bij de top vijf, in 2000 was dat nog 43%.
- Politieke opvattingen en houdingen verschillen sterk naar opleidingsniveau. Zo denkt van de hoogopgeleiden 66% invloed op de politiek te hebben en van de laagopgeleiden 33%.

3.1 Opzet

De publieke opinie – hier opgevat als de optelsom van individuele overtuigingen en oordelen van alle burgers in Nederland – biedt als zodanig informatie over de sociale staat van ons land en ze is, als opinieklimaat, een belangrijk gegeven voor politiek en overheid, en voor beleidsmakers daarbuiten. Hoe worden economische, sociale en culturele ontwikkelingen gewaardeerd? Welke problemen nemen burgers waar en welke verwachtingen bestaan er ten aanzien van het overheidsbeleid?

We beginnen het hoofdstuk met een paragraaf over welvaart en inkomen (§ 3.2) en gaan vervolgens in op de belangrijkste maatschappelijke problemen die het publiek onderkent, algemene collectieve doelen en de opvattingen over ontwikkelingen op een aantal maatschappelijke terreinen (§ 3.3). Daarna komen wensen voor overheidsbeleid op die terreinen aan de orde alsmede waarderingen voor gevoerd beleid (§ 3.4) en ten slotte de houdingen tegenover de politiek en het vertrouwen in de overheid en maatschappelijke instituties (§ 3.5). We richten ons op ontwikkelingen in grofweg de afgelopen tien jaar en op actuele verschillen tussen een aantal bevolkingscategorieën, die in de hele publicatie worden onderscheiden en die in het slothoofdstuk centraal staan.

3.2 Welvaart

In 2006 was 74% van de bevolking van mening dat er in Nederland welvaart heerst. Een nog groter aandeel, 81%, was van mening dat er welvaart heerst in het eigen gezin. Maar het aantal mensen dat een gunstig beeld heeft van de eigen welvaart, was minder toegenomen dan het aantal met een gunstig beeld van de welvaart in Nederland. In 2004 was het verschil tussen de eigen en de totale welvaart opgelopen tot 11%. Deze ontwikkeling werd toen door het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) gekarakteriseerd als 'met mij gaat het goed maar met ons gaat het slecht' (SCP 2004: 49). In 2006 is dit weer teruggelopen tot een meer gebruikelijk verschil van 7%. Hoe was de economische conjunctuur en de mening over de welvaart in het afgelopen decennium? En hoe tevreden was men met het eigen inkomen?

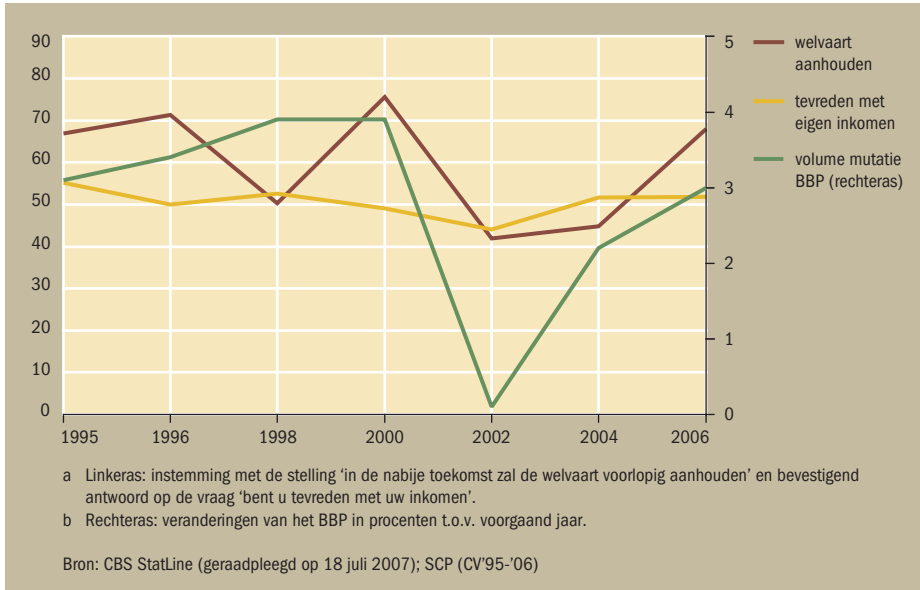
Figuur 3.1 toont drie ontwikkelingen: de feitelijke conjunctuur uitgedrukt in veranderingen in het bruto binnenlands product (BBP), economisch optimisme – het idee dat de welvaart zal aanhouden – en tevredenheid met het eigen inkomen volgens enquêtes aan het einde van de vermelde jaren. De groei van het BBP kwam in 2002 nagenoeg tot stilstand en zat vanaf 2004 weer in de lift, in overeenstemming met de ontwikkeling van de reële inkomens, beschreven in hoofdstuk 2. Figuur 3.1 suggereert een slechts zwakke samenhang van de feitelijke conjunctuurontwikkeling met het economisch optimisme en de inkomens tevredenheid van het publiek. Het in 2002 sterk afgenomen en vervolgens weer gestegen optimisme correspondeert met de feitelijke ontwikkeling, maar dat doet de fluctuaties van het optimisme niet in 1998 en 2000.

De tevredenheid met het eigen inkomen vertoont over de hele periode minder veranderingen en de richting ervan correspondeert ook niet altijd met de conjunctuur. Dat laatste is niet zo vreemd – een gunstige economische ontwikkeling biedt misschien meer mogelijkheden voor een goed inkomen, maar aan de andere kant zal men eerder tevreden zijn met wat men zelf heeft als het slecht gaat met het land.¹ Men moet wel in gedachte houden dat onze meetpunten ver uit elkaar liggen; bij een meer frequente meting van opvattingen en groeicijfers, en rekening houdend met vertragingseffecten kunnen sterkere relaties tussen conjunctuur en publieke opinie worden gevonden.

Om het inzicht in de publieke opinie te vergroten, hebben we de bevolking gesplitst naar verschillende sociaaldemografische groepen voor de jaren 1996, 2002 en 2006. In tabel 3.1 is te zien dat mannen vaker dan vrouwen het idee hebben dat de welvaart zal blijven aanhouden. 65-plussers zijn deze mening veel minder vaak toegedaan dan de andere leeftijdscategorieën. Als we kijken naar opleidingsniveau en inkomensklasse,² dan is er een stapsgewijze stijging waar te nemen: hoe hoger men is opgeleid of hoe meer men verdient, des te sterker heerst de opvatting dat de welvaart zal aanhouden. Ten slotte valt op dat mensen die zich politiek gezien noch links noch rechts plaatsen, economisch minder optimistisch gestemd zijn dan mensen die dat wel doen.³

Figuur 3.1

Instemming met de verwachting dat de welvaart zal aanhouden, tevredenheid met het eigen inkomen^a en volumemutaties van het bruto binnenlands product^b (BBP), 1995-2006 (in procenten)

Bekijken we de tevredenheid met het eigen inkomen, dan zien we een stapsgewijze stijging naar leeftijd, opleiding en inkomen: de tevredenheid groeit met de opeenvolging van de leeftijdsgroepen, opleidingsniveaus en inkomensklassen. Verder valt op dat mensen die zich politiek gezien rechts plaatsen, meer tevreden zijn met hun inkomen en dat de inwoners van de vier grootste steden in Nederland minder tevreden zijn, dan de andere groepen. Wellicht hangt dit laatste samen met de sociaal-demografische samenstelling van de stedelijke populatie. In 2006 woonden in deze steden relatief veel hoog- en weinig middelbaar opgeleiden, en relatief veel mensen met een laag en weinig mensen met een middeninkomen. Andere factoren spelen mogelijk eveneens een rol, zoals het aandeel in de bevolking dat afhankelijk is van een uitkering, en het aandeel allochtonen.⁴

Het opsplitsen naar verschillende sociaaldemografische groepen kan ons tevens inzicht verschaffen in veranderingen in de opvattingen over inkomen en welvaart in de loop van de tijd. Het jaar 2002 was een economische dieptepunt en veel mensen waren pessimistisch over de economie en ontevreden met hun inkomen. Was de stijging van het economisch pessimisme en de ontevredenheid met het eigen inkomen onder alle groeperingen gelijk? Welke groepen meer of minder in hun mening verschoven, kunnen we bepalen door 2002 te vergelijken met een economisch goed jaar (1996) en een jaar van herstel (2006).

Economisch pessimisme sloeg in 2002 vooral toe onder middelbaar opgeleiden. En in 2006 had het optimisme zich het minst hersteld onder degenen zonder betaald werk.

Tabel 3.1

De welvaart zal voortduren en tevredenheid met het eigen inkomen, naar achtergrondkenmerken, bevolking van 16 jaar en ouder, 1996-2002-2006 (in procenten)

	welvaart zal aanhouden			tevreden met inkomen		
	1996	2002	2006	1996	2002	2006
vrouw	68	35	64	50	43	53
man	75	49	72	49	45	51
16-17 jaar	71	35	73	29	37	38
18-34 jaar	77	47	74	41	35	41
35-64 jaar	71	42	69	53	44	55
≥ 65 jaar	64	33	58	58	64	58
geen, lager of voortgezet lager onderwijs	61	31	56	46	38	48
middelbaar onderwijs	78	39	69	52	43	49
hoger onderwijs	82	53	81	54	50	59
doet betaald werk	78	45	74	52	43	54
doet geen betaald werk	65	36	59	48	46	48
bruto-inkomen laag: < 23.000 euro	.	.	54	.	.	35
bruto-inkomen midden: 23.000-68.000 euro	.	.	73	.	.	57
bruto-inkomen hoog: > 68.000 euro	.	.	82	.	.	75
inkomen niet opgegeven/onbekend	.	.	68	.	.	47
Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht	70	45	66	39	38	40
rest van Nederland	72	41	68	52	45	54
politiek links	74	49	67	48	43	48
politiek links noch rechts	67	34	60	46	37	48
politiek rechts	77	43	77	60	53	60

Bron: SCP (CV'96, '02, '06)

Wanneer we naar tevredenheid met het eigen inkomen kijken, zijn vooral personen tussen de 35 en 65 jaar die in 2002 ontevredener waren. Opvallend is dat de jongste en de oudste leeftijdscategorie hier toen positiever over waren dan in 1996. Degenen zonder betaald werk toonden zich nauwelijks ontevredener. Ferrer-i-Carbonell en

Van Praag (2003: 5) menen dat onder baanlozen de tevredenheid met het eigen inkomen weinig fluctueert, omdat de waardering van werkgevers en de sociale omgeving voor de werkprestaties en het daaraan gerelateerde inkomen nauwelijks of geen rol speelt in de beoordeling van het eigen inkomen. Als we 2002 en 2006 met elkaar vergelijken, dan blijkt dat de tevredenheid onder alle groepen herstellende is.

We kunnen pas echt van herstel spreken als alle groepen weer de opvatting huldigen die ze in 1996 hadden; dat is over het eigen inkomen in bijna alle groepen het geval behalve bij de middelbaar opgeleiden. Het herstel in economisch optimisme en tevredenheid met het eigen inkomen is na de economische recessie in 2002 dan ook bijna bereikt.

3.3 *Maatschappelijke problemen en beleidsdoeleinden*

Problemen

Welke problemen ervaren de burgers als dringend en moeten volgens hen door de politiek worden aangepakt? Alvorens we in deze paragraaf ontwikkelingen gaan volgen in de keuzen die mensen maken als ze een ordening moeten aanbrengen in door onderzoekers geformuleerde doeleinden, kijken we eerst naar de problemen die mensen zelf formuleren.

Voorafgaande aan de Kamerverkiezingen van november 2006 werd in het begin van de mondelinge enquêtes van het Nationale Kiezersonderzoek (NKO; zie Aarts et al. 2007) gevraagd: ‘Wat vindt u de belangrijkste problemen in ons land?’ De enquêteur werd geacht door te vragen tot een maximum van zeven. Dat leverde bij 96% van de ondervraagde kiesgerechtigden minstens één codeerbaar probleem op; gemiddeld lieten zij er 2,5 noteren. Alle genoemde problemen zijn in tabel 3.2 samengevat in vijftien terreinen. De eerste cijferkolom laat zien welk percentage respondenten minstens één probleem op een terrein formuleerde. Bovenaan staan problemen betreffende minderheden met 39% van de respondenten, gevolgd door problemen in de gezondheidszorg met 29%. Tegenover deze ‘populaire’ probleemvelden staan onderwerpen als vrouwenemancipatie, cultuur en vrije tijd die samen een kleine restcategorie vormen. Ook problemen van internationale verhoudingen en oorlog en vrede (4%) en milieu (9%) worden weinig genoemd, maar daarbij moet men bedenken dat werd gevraagd naar problemen in ons land.

Onder de kop ‘relatieve aandacht’ biedt tabel 3.2 vervolgens een overzicht van het aandeel van de terreinen in het totale probleembesef van het electoraat als we iedere kiesgerechtigde even zwaar laten meetellen. Elke respondent krijgt hetzelfde gewicht in de optelling van probleempercepties. Dat betekent dat het probleem van een respondent die maar één probleem noemde, zeven maal zo zwaar meetelt als een probleem van een respondent die er zeven noemde. Deze herweging van problemen blijkt de volgorde op de publieke agenda niet te veranderen, maar we kunnen nu beter het belang van de terreinen tussen bevolkingsgroepen vergelijken. Vrouwen formuleren naar verhouding vaak problemen in de sfeer van de zorg en criminaliteit en mannen problemen van de politiek en rond mobiliteit (files). Hoogopgeleiden

laten meer problemen noteren dan laagopgeleiden (2,8 tegen 2,2). Daarvoor gecorrigeerd gaat er bij hen minder aandacht uit naar problemen rond minderheden, criminaliteit en inkomen en meer naar ethische kwesties, onderwijs en wetenschappen, en natuur en milieu. Van volstrekt verschillende agenda's lijkt er echter geen sprake, hetgeen natuurlijk niet uitsluit dat de aard van gesignaleerde problemen sterk kan verschillen (bij allochtonen kan het gaan om hun discriminatie of hun gebrekkige aanpassing, bij ethiek om een te beperkt of juist te ruim recht op euthanasie, enz.).

Tabel 3.2

De belangrijkste problemen in Nederland: de verdeling van door respondenten genoemde problemen over terreinen, naar sekse en opleidingsniveau, bevolking van 18 jaar en ouder, 2006 (in procenten van het electoraat)

	wordt genoemd ^a	relatieve aandacht ^b					
		allen	sekse		opleidingsniveaus		
			man	vrouw	laag	midden	hoog
minderheden, immigratie, integratie, discriminatie	39	18	19	18	20	19	16
gezondheidszorg, zorgstelsel, zorg voor groepen	29	13	10	15	13	13	12
criminaliteit, veiligheid, politie en justitie	24	11	9	12	13	10	9
inkomen, armoede, prijzen, belastingen	21	10	10	9	11	9	7
ethiek, normen en waarden, religie	21	10	10	10	9	9	14
politiek, overheid, regeringsbeleid	14	6	8	4	6	6	6
economie, overheidsfinanciën, bezuinigingen	12	5	6	5	5	5	5
uitkeringen, sociale voorzieningen, verzorgingsstaat	12	5	5	5	6	5	5
onderwijs en wetenschappen	12	4	3	5	2	5	7
verkeer, files, openbaar vervoer, infrastructuur	11	4	6	3	3	6	5
werk, werkloosheid, arbeidsomstandigheden	9	4	4	3	4	4	3
ruimtelijke ordening, huisvesting, overbevolking	9	4	4	3	3	4	5
milieu en natuur, energie	9	3	3	3	2	3	5
defensie, oorlog, buitenlandse betrekkingen	4	2	2	1	1	2	2
overig (o.a. emancipatie, recreatie, media)	3	1	1	1	1	1	1
totaal	228	100	100	100	100	100	100
gemiddeld aantal genoemde problemen		2,5	2,4	2,6	2,2	2,4	2,8
(n)	(2508)	(2508)	(1225)	(1283)	(757)	(982)	(594)

a Het aandeel van de respondenten dat een of meer problemen op een terrein formuleert.

b Het gemiddeld aandeel van alle problemen die respondenten formuleren, dat op het terrein betrekking heeft.

Bron: SKON (NKO'06) sociaaldemografisch gewogen resultaten

In een bevolkingsenquête van de Eurobarometer uit het voorjaar van 2007 is eveneens gevraagd naar maatschappelijke problemen die burgers als dringend ervaren. In deze enquête werden mogelijke problemen voorgelegd en moesten de ondervraagden de twee belangrijkste kiezen. Uit die keuzen kwamen in Nederland criminaliteit

en gezondheidszorg met stip bovenaan te staan. Dat correspondeert goed met de belangrijkste problemen volgens de open vraag van het kiezersonderzoek.⁵ Als we de Eurobarometerordening voor Nederland vergelijken met die voor de EU-15, de landen die voor de grote uitbreiding van 1 mei 2004 lid waren van de Europese Unie, dan blijkt in deze landen werkloosheid veruit het belangrijkste probleem, terwijl dit probleem in de Nederlands lijst ergens onderaan staat (EC 2007). Als tweede probleem in de EU-15 wordt criminaliteit aangegeven, hetgeen redelijk goed spooft met de derde plaats die dit probleem inneemt in de Nederlandse lijst.

Beleidsdoeleinden

In het NKO en in de Eurobarometer is gevraagd naar problemen die op dit moment aan de orde zijn. In de enquête Culturele veranderingen in Nederland is gevraagd naar de wenselijkheid van het nastreven van bepaalde zaken door de politiek. De formulering van deze laatste vraag is minder gericht op problemen en op de hedendaagse actualiteit. De ondervraagden dienden zestien zaken of doelstellingen te rangschikken in volgorde van belang.⁶ Per doelstelling is gekeken hoe vaak deze in de top vijf van de ondervraagden voorkwam. In tabel 3.3 is te zien hoe vaak een onderwerp in het afgelopen decennium in deze top stond. Zo had in 1995 45% van de ondervraagden bescherming van de vrijheid van meningsuiting geplaatst bij de eerste vijf doelstellingen die dienden te worden nagestreefd. In dat jaar rangschikten de ondervraagden het bestrijden van misdaad het vaakst bij de eerste vijf doelstellingen.

Tabel 3.3 laat zien dat in het afgelopen decennium vaak dezelfde onderwerpen in de top vijf staan. De prioriteitenlijst van 2006 lijkt dan ook op die van 2004. Een aantal veranderingen willen we hier benadrukken. Ten eerste, het beschermen van de vrijheid van meningsuiting staat in 2006 boven aan de prioriteitenlijst. Hoewel de wenselijkheid hiervan na 2000 steeg, bleef deze doelstelling in die jaren op de vijfde plaats staan. In 2006 staat zij op de eerste plaats en houdt doelstellingen als sociale zekerheid op peil houden, stabiele economie handhaven, misdaadbestrijding en orde handhaven achter zich.⁷ Ten tweede heeft het bestrijden van misdaad aan belang verloren. Deze doelstelling stond jarenlang boven aan de prioriteitenlijst. In 2002 werd zij verdreven naar de tweede en in 2004 naar de vierde plek. In 2006 nam zij dezelfde positie in als in 2004, maar was het percentage dat dit doel in de top vijf had staan, wederom iets gedaald. Ten derde, de wenselijkheid van het verminderen van de werkloosheid daalde. Dit is waarschijnlijk een gevolg van de toegenomen economische groei (zie figuur 3.1). Ten vierde, de wenselijkheid van het bestrijden van milieuverontreiniging wint na jaren terrein terug. In 1992 stond deze doelstelling nog op de tweede plaats in de prioriteitenlijst en onderging daarna een vrije val met het dieptepunt in 2004 (SCP 2005: 338). In 2006 is de dalende trend gekeerd en kende de steun voor deze doelstelling een van de hoogste percentuele stijgingen.

Tabel 3.3

De belangrijkste doelstellingen om politiek na te streven, bevolking van 16 jaar en ouder, 1995-2006 (in procenten, prioriteitsvolgorde in 2006)^a

	1995	1996	1998	2000	2002	2004	2006
vrijheid van meningsuiting beschermen	45	46	(5) 46	43	(5) 47	(5) 50	(1) 55
sociale zekerheid op peil houden	(2) 50	(2) 53	(3) 53	(3) 55	(3) 54	(1) 53	(2) 52
stabiele economie handhaven	(5) 49	(5) 48	(4) 50	(4) 50	(4) 54	(2) 53	(3) 50
misdaad bestrijden	(1) 57	(1) 53	(1) 63	(1) 63	(2) 56	(4) 51	(4) 50
orde handhaven	(3) 50	(3) 48	(2) 59	(2) 58	(1) 59	(3) 52	(5) 49
vriendelijker samenleving	33	32	44	(5) 44	43	33	40
werkloosheid verminderen	(4) 50	(4) 48	35	25	30	45	38
prijsstijging tegengaan	26	28	20	25	31	32	30
economische groei handhaven	28	26	21	21	23	31	28
bestrijden milieuverontreiniging	41	35	32	33	24	19	26
ideeën belangrijk	20	21	23	25	23	20	21
de inspraak van de burgers vergroten	16	21	16	18	18	22	20
inspraak bij werken en wonen vergroten	16	19	18	19	17	18	17
goede opvang immigranten	11	11	10	11	10	8	11
steden en platteland verfraaien	5	5	7	8	7	6	7
sterk leger	4	3	4	3	5	6	5

a De percentages hebben betrekking op de eerste vijf plaatsingen in een rangorde van 1-16; 1 is het meest belangrijk en 16 is het minst belangrijk. In de tabel zijn voor elk meetjaar de vijf belangrijkste doeleinden tussen haakjes genummerd.

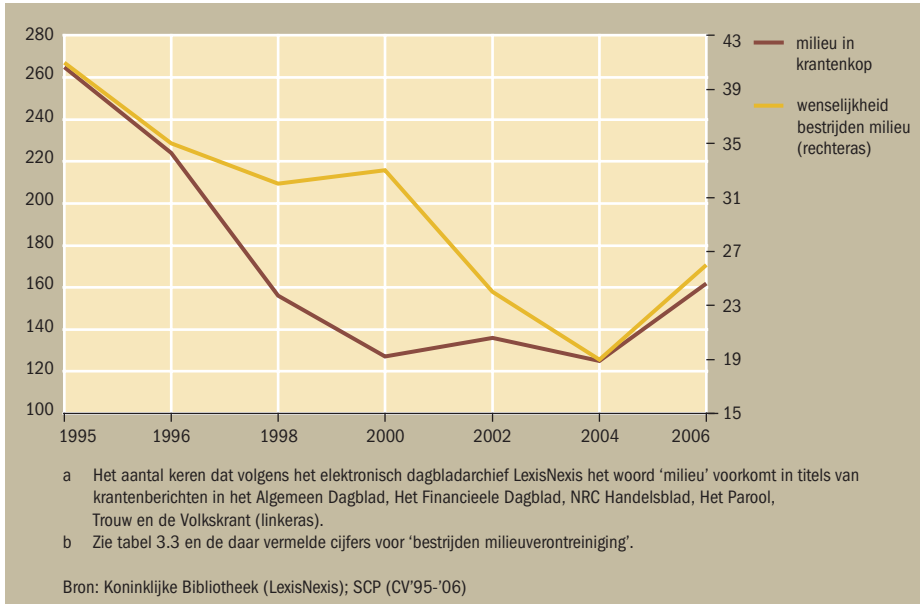
Bron: SCP (CV'95-'06)

Het belang van een onderwerp in de publieke opinie kan door de tijd heen fluctueren naargelang de aandacht in de media. Als we de aandacht voor het milieu nagaan door te tellen hoe vaak 'milieu' in de krantenkoppen stond het afgelopen decennium, dan zien we dat een forse daling in publiciteit samengaat met de afgenomen voorkeur voor het bestrijden van milieuverontreiniging onder de bevolking (figuur 3.2). In 2006 kreeg het milieu weer flink meer aandacht in de kranten, mede door de in de herfst van 2006 uitgebrachte alarmerende film *An inconvenient truth* van de voormalige Amerikaanse vice-president Al Gore.⁸ Het herwinnen van het belang van milieu lijkt sterk ingegeven door de toegenomen publiciteit.

Figuur 3.2

Milieu in krantenkoppen^a en bestrijden milieuverontreiniging in de top vijf^b op de publieke agenda, 1995-2006 (in absolute aantallen en procenten)

De aanhoudende discussie over vrijheid van meningsuiting de afgelopen jaren, onder meer door de moord op opiniemaker en regisseur Theo van Gogh, de wereldwijde rel over Deense cartoons die de spot dreven met de profeet Mohammed, en de verharding van het discussieklimaat⁹, zou kunnen hebben bijgedragen aan de hoge klassering van dit onderwerp. De onthulling van het beeld *De Schreeuw* ter nagedachtenis van Van Gogh, dat de vrijheid van meningsuiting verbeeldt, is een maatschappelijk uiting en aanwijzing van het belang dat dit onderwerp in de publieke ruimte en opinie inneemt.¹⁰

Vrijheid van meningsuiting en milieuverontreiniging

De gestegen wenselijkheid van het beschermen van de vrijheid van meningsuiting en de gekeerde lange vrije val die de mening over het bestrijden van milieuverontreiniging doormaakte, nemen we nader onder de loep. We splitsen de publieke opinie over deze twee doelstellingen op naar verschillende sociaaldemografische bevolkingsgroepen.

In tabel 3.4 is te zien dat mannen het beschermen van de vrijheid van meningsuiting belangrijker vinden dan vrouwen, maar dat in 2006 de opinie van mannen en vrouwen elkaar benaderden. Naar verhouding weinig waarde aan deze doelstelling hechten 65-plussers en mensen zonder betaald werk, terwijl diegenen die zichzelf als politiek links beschouwen er juist relatief veel waarde aan hechten. Voorts blijkt een stapsgewijze stijging van het belang ervan naar opleiding en inkomen: opeen-

volgende opleidingsniveaus en inkomensklassen hechten steeds meer waarde aan bescherming van de vrijheid van meningsuiting. Een dergelijke stapsgewijze stijging is ook te zien bij het bestrijden van milieuverontreiniging. Verder blijkt dat milieuverontreiniging verhoudingsgewijs een weinig belangrijk item is onder de inwoners buiten de vier grote steden en onder mensen zonder betaald werk, terwijl degenen die zichzelf als politiek links beschouwen er relatief veel belang aan hechten.

Tabel 3.4

Opvattingen over de wenselijkheid van het nastreven in de politiek van bescherming van de vrijheid van meningsuiting en het bestrijden van milieuverontreiniging, naar achtergrondkenmerken, bevolking van 16 jaar en ouder, 1996-2002-2006 (in procenten 'wenselijk')

	vrijheid van meningsuiting			bestrijding milieuvuiling		
	1996	2002	2006	1996	2002	2006
vrouw	44	42	54	35	27	26
man	49	51	57	36	22	26
16-17 jaar	57	42	67	46	25	23
18-34 jaar	49	48	59	43	24	23
35-64 jaar	46	47	57	33	25	28
≥ 65 jaar	39	42	46	29	25	23
geen, lager of voortgezet lager onderwijs	34	37	45	28	20	21
middelbaar onderwijs	49	44	56	37	24	22
hoger onderwijs	63	57	67	47	29	34
doet betaald werk	51	48	59	40	26	27
doet geen betaald werk	42	44	50	31	21	24
bruto-inkomen laag: < 23.000 euro	.	.	47	.	.	23
bruto-inkomen midden: 23.000-68.000 euro	.	.	58	.	.	26
bruto-inkomen hoog: > 68.000 euro	.	.	62	.	.	34
inkomen niet opgegeven/onbekend	.	.	60	.	.	24
Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht	50	50	56	42	31	30
rest van Nederland	46	46	55	34	23	25
politiek links	58	54	61	45	32	34
politiek links noch rechts	40	41	52	32	23	22
politiek rechts	45	44	54	30	17	20

Bron: SCP (CV'96, '02, '06)

De ommekeer in de dalende trend van het belang van het bestrijden van milieuverontreiniging is met name opgetreden doordat 35-64-jarigen en hoogopgeleiden meer belang zijn gaan hechten aan deze doelstelling in 2006.

In 2004 was de steun voor de wenselijkheid van de bescherming van de vrijheid van meningsuiting in de vier grootste steden (55) hoger dan in de rest van het land (49). In deze steden stabiliseerde het belang van deze doelstelling zich in 2006, terwijl dan de rest van Nederland de sprong maakte. Het lijkt erop dat de steden een voorttrekkersrol hebben gespeeld in deze ontwikkeling. Als we specifiek naar Amsterdam en Rotterdam kijken, dan blijkt dat eerst in Rotterdam in 2002 en later in Amsterdam in 2004 de steun voor de wenselijkheid van de bescherming van de vrijheid van meningsuiting flink gestegen is. Hoewel steden vaak een voorttrekkersrol hebben, spelen wellicht de moorden op Fortuyn in mei 2002 en op Van Gogh in november 2004 hier een rol in de ongelijktijdigheid van de stijging van het belang dat men in Amsterdam en Rotterdam aan de vrijheid van meningsuiting hecht.¹¹

Enkele andere maatschappelijke kwesties

Ten slotte bekijken we in deze paragraaf de opinies over enkele andere maatschappelijke kwesties nader: de verkleuring van de samenleving, de taakverdeling tussen mannen en vrouwen, de inkomensongelijkheid en de criminaliteit. De mening van de bevolking over de verkleuring van Nederland vertoont een genuanceerd beeld. De steun voor de opvatting dat er te veel mensen van niet-Nederlandse origine in Nederland wonen, was in 2000 beduidend hoger dan in 1995, maar daalde daarna (tabel 3.5). In 2006 is de steun voor deze opvatting weer op hetzelfde niveau als halverwege de jaren negentig. Men heeft de laatste jaren wel minder bezwaar gekregen tegen allochtonen in Nederland, maar is men ook vaker iemand van een ander ras dicht bij de eigen levenssfeer gaan tolereren, bijvoorbeeld als burens? Tussen 1995 en 2002 was er een stijgend percentage dat daar moeite mee zou hebben. In 2004 daalde dit fors en in 2006 was het nog lager. Met name in 1996 en 2002 is het percentage dat aangeeft er moeite mee te hebben als men allochtone burens zou krijgen, groter dan het percentage dat van mening is dat in Nederland te veel mensen met een andere nationaliteit wonen.

Het publiek lijkt meer problemen te hebben met de wijze waarop mensen van elders zich in Nederland gedragen dan met het feit dat ze hier wonen. De opvatting dat zij minder moeten vasthouden aan de eigen cultuur, heeft veel aanhang gekregen: van 54% in 1995 naar 60% in 2000 tot 64% in 2004; in 2006 heeft deze stijgende trend zich niet verder doorgezet. De steun voor de opvatting dat zij meer hun best moeten doen om de Nederlandse taal te leren, steeg tussen 1996 en 2000 van 90% naar 95% en bleef daarna onveranderd hoog. Het jaar 2000 lijkt in dit opzicht een omslagjaar. Uit een onderzoek van de periode 1998-2002 blijkt dat met name in 2000 integratie en inburgering van moslims een mediaonderwerp was (Phalet en Ter Wal 2004: 21).

Tabel 3.5

Opvattingen over enkele maatschappelijke ontwikkelingen in Nederland, bevolking van 16 jaar en ouder, 1995-2006 (in procenten 'mee eens')

	1995	1996	1998	2000	2002	2004	2006
verkleuring en integratie:							
er wonen te veel mensen met andere nationaliteit in Nederland	43	40	.	51	48	47	41
heeft er moeite mee mensen van een ander ras als burens te krijgen	43	46	49	52	57	44	40
buitenlanders moeten minder vasthouden aan de eigen cultuur	54	52	.	60	61	64	61
buitenlanders moeten meer hun best doen om de Nederlandse taal te leren	95	90	.	96	96	95	95
taakverdeling tussen de seksen:							
man en vrouw moeten betaald werk gelijkelijk verdelen	55	52	.	.	49	60	63
man en vrouw moeten huishoudelijk werk gelijkelijk verdelen	67	.	.	.	75	76	79
inkomensongelijkheid:							
inkomensverschillen moeten kleiner	55	60	67	68	67	65	66
verschillen in bezit moeten kleiner	34	38	47	48	50	47	46
misdaad:							
misdaad in Nederland is de laatste tijd toegenomen	86	81	.	84	.	77	64
misdaad is in Nederland echt een probleem	84	81	.	.	.	79	70

Bron: SCP (CV'95-'06)

Een gelijke taakverdeling tussen man en vrouw wint nog steeds aan populariteit. Dit geldt zowel voor huishoudelijke als voor betaalde arbeid. Tussen 1995 en 2006 is de steun voor een gelijke verdeling van betaald werk met 8 procentpunten en van huishoudelijk werk met 12 procentpunten toegenomen. Er is duidelijk meer steun voor een gelijke verdeling van huishoudelijke taken (79%) dan voor een gelijke verdeling van betaald werk (63%).

Een evenwichtige inkomensontwikkeling is een van de doeleinden van het overheidsbeleid. Tabel 3.5 toont het aandeel van de bevolking dat meent dat de verschillen in inkomen en bezit kleiner moeten worden. Tussen 1995 en 2000, een periode van economische hoogconjunctuur, is er sprake geweest van een sterke groei van het aandeel dat de inkomensverschillen te groot vindt. Datzelfde geldt ook voor de verschillen in particulier bezit. Het aandeel voorstanders van nivellering bleef na 2000 vervolgens vrij stabiel, ondanks de discussie over het beteugelen van topsalarissen van managers in deze jaren.¹²

In tabel 3.3 was te zien dat de wenselijkheid van het bestrijden van misdaad vanaf 2002 minder prioriteit kreeg. Deze daling kan te maken hebben met het feit dat

mensen minder misdaad ervaren dan voorheen. Zo blijkt uit tabel 3.5 dat het percentage mensen gedaald is dat meent dat er steeds meer misdaad is, evenals het percentage met de opvatting dat misdaad een echt probleem in Nederland is.

3.4 Overheidsbeleid

We sloten de voorgaande paragraaf af met opvattingen die betrekking hebben op de verkleuring van de Nederlandse samenleving, de taakverdeling tussen mannen en vrouwen, de inkomensongelijkheid en de criminaliteit. In deze paragraaf over overheidsbeleid beginnen we met opvattingen over enkele bijbehorende publieke voorzieningen of taken zoals asielopvang, emancipatiebevordering, toereikendheid van de sociale uitkeringen en repressie van het rechtssysteem.

De opvatting dat er te veel mensen van buitenlandse origine in Nederland wonen, daalde met 10 procentpunten tussen 2000 en 2006 (tabel 3.5), maar de opinie over het verlenen van een verblijfsvergunning aan politieke asielzoekers is behoorlijk stabiel gebleven (tabel 3.6). In de afgelopen jaren zijn wel meer mensen van mening geworden dat het verstrekken van verblijfsvergunningen aan economische asielzoekers soepel moet geschieden. Maar nog steeds vinden meer dan twee keer zoveel mensen dat de overheid soepeler moet zijn bij het verstrekken van een verblijfsvergunning voor een politieke asielzoeker dan voor een economische asielzoeker.

De steun voor het soepel toelaten van 'importbruiden' van immigranten van de eerste of tweede generatie daalde, maar in 2006 kreeg deze opvatting weer meer steun. Veel meer mensen staan positief tegenover het verstrekken van een verblijfsvergunning aan een 'importbruid' voor een immigrant van de eerste generatie dan voor een immigrant van de tweede generatie.

Dat uitgewezen asielzoekers het land dienen te worden uitgezet, ondervindt grote steun onder de Nederlandse bevolking. Deze steun nam de afgelopen periode wel elk jaar iets af.

Een ruime meerderheid van de Nederlandse bevolking vindt het een goede zaak dat de overheid ernaar streeft zoveel mogelijk vrouwen de arbeidsmarkt te laten betreden. Meer steun is er voor het creëren van voorzieningen die het mogelijk maken dat ouders werk en opvoeding kunnen combineren: zo'n driekwart ondersteunt deze opvatting. Wellicht worden deze voorzieningen als voorwaarde gezien voor de mogelijkheid van vrouwen om de arbeidsmarkt te betreden.

In 2002, het jaar waarin Nederland door een recessie werd getroffen, daalde het aandeel mensen met de opvatting dat diverse uitkeringen onvoldoende zijn. In 2004, toen de economie weer aantrok, steeg de steun voor deze opvatting weer. Dat gold echter niet of nauwelijks voor de Algemene nabestaandenwet en de Ziektewet. In 2006 beoordeelden burgers met name de Algemene Ouderdomswet, de Wet werk en bijstand en de Arbeidsongeschiktheidswet als onvoldoende toereikend.

Een grote meerderheid van de Nederlandse bevolking is van mening dat misdadigers te licht worden gestraft. Er is daarnaast een dalende trend in de opvatting

dat misdadigers niet moeten worden gestraft, maar dienen te worden veranderd of genezen. Verder lijkt het aandeel Nederlanders dat voorstander is van de doodstraf langzamerhand te dalen.

Tabel 3.6

Opvattingen over enkele voorzieningen en beleidsterreinen in Nederland, bevolking van 16 jaar en ouder, 1995-2006 (in procenten 'mee eens')

	1995	1996	1998	2000	2002	2004	2006
asielopvang:							
de overheid moet soepel zijn in het afgeven van verblijfsvergunningen aan politieke asielzoekers	79	.	.	79	77	81	82
de overheid moet soepel zijn in het afgeven van verblijfsvergunningen aan economische asielzoekers	31	.	.	33	32	35	39
de overheid moet soepel zijn in het afgeven van verblijfsvergunningen aan eega's van legaal in Nederland verblijvende buitenlanders	67	.	.	.	56	55	60
de overheid moet soepel zijn in het afgeven van verblijfsvergunningen aan de toekomstige eega's van zonen van legaal verblijvende buitenlanders	50	.	.	55	33	32	40
een afgewezen asielzoeker dient het land te worden uitgezet	.	.	.	.	85	82	78
emancipatiebevordering:							
het is een goede zaak dat de overheid ernaar streeft dat zoveel mogelijk vrouwen betaald werk gaan doen	.	.	.	.	.	56	58
het is een goede zaak dat de overheid voorzieningen schept zodat ouders werk en verzorging van hun kinderen goed met elkaar kunnen combineren	.	.	.	.	.	72	76
sociale uitkeringen:							
uitkeringen van de Algemene Ouderdomswet zijn onvoldoende	48	52	51	46	32	44	48
uitkeringen van de Wet werk en bijstand zijn onvoldoende	50	56	51	45	32	43	44
uitkeringen van de Werkloosheidswet zijn onvoldoende	25	30	24	19	17	27	28
uitkeringen van de Algemene nabestaandenwet zijn onvoldoende	26	44	45	40	27	25	27
uitkeringen van de Ziektewet zijn onvoldoende	18	26	18	16	.	19	22

Tabel 3.6 (vervolg)

	1995	1996	1998	2000	2002	2004	2006
uitkeringen van Arbeidsongeschiktheids- wet zijn onvoldoende	44	50	44	39	31	39	42
misdaadbestrijding:							
misdadigers worden te licht gestraft	79	.	.	87	.	80	77
misdadigers moet men niet in de eerste plaats straffen, maar men moet ze probe- ren te veranderen	.	47	55	42	46	36	37
seksuele misdadigers moet men niet in de eerste plaats straffen, maar proberen te genezen	.	32	.	28	33	25	25
het zou misschien goed zijn als voor bepaalde misdaden de doodstraf weer zou worden ingevoerd	.	39	.	39	32	33	27

Bron: SCP (CV'95-'06)

Tot zover een aantal oordelen over specifieke onderwerpen. Hoe is de algemene waardering voor de diverse terreinen van overheidsbeleid? Om dat te achterhalen is de ondervraagden van het onderzoek Culturele veranderingen in Nederland gevraagd rapportcijfers te geven. In tabel 3.7 is per beleidsonderdeel aangegeven hoeveel procent van de ondervraagden van mening was dat het beleid minstens een ruime voldoende verdiende (rapportcijfer 7-10). In 2006 vonden zij dat vaker dan in 2002 en 2004. Beleid betreffende het beroeps onderwijs krijgt de meeste ruime voldoende en het beleid omtrent de kosten voor levensonderhoud de minste. Dit laatste beleidsonderdeel is vanaf 2002 drie keer het minst positief beoordeeld, terwijl het voor die periode veel meer ruime voldoende kreeg. De negatieve waardering kan verschillende achtergronden hebben, bijvoorbeeld de dalende economische groei in 2002, de invoering van de euro, die volgens menigeen de prijzen van diverse producten zou hebben doen stijgen (Canisius 2007), de gestegen energiekosten in 2005, en de wijzigingen in de zorgpremies in 2006.¹³

De positievere waardering van beleid in 2006 gaat blijkens tabel 3.8 gepaard met een positieve houding tegenover overheidsuitgaven. Als gevraagd werd naar geld voor 'allerlei openbare voorzieningen', was er vanaf 1995 onafgebroken een meerderheid voor meer geld voor de overheid, maar die meerderheid is in 2006 nog duidelijk groter geworden. Gaat het om de overheidsuitgaven 'in het algemeen', dan wil voortdurend ongeveer de helft van de bevolking de uitgaven laten zoals ze zijn; het percentage dat meer wil uitgeven, is sinds 1995 echter verdubbeld (van 14% naar 30%).

Tabel 3.7

De beoordeling van beleidsterreinen als meer dan voldoende (rapportcijfer 7-10), bevolking van 16 jaar en ouder, 1995-2006 (in procenten)

	1995	1996	1998	2000	2002	2004	2006
beleid beroepsonderwijs	46	45	48	40	35	35	40
beleid vrije tijd en sport	45	42	43	44	39	30	39
beleid kinderopvang	.	.	.	30	31	28	39
beleid werkgelegenheid	20	27	54	62	31	15	38
cultuurbeleid	41	35	42	36	34	27	37
beleid algemeen vormend onderwijs	46	45	41	35	31	31	37
beleid ordehandhaving	22	26	17	21	13	26	34
milieubeleid	33	32	34	38	28	26	34
asielbeleid	38	37	30	36	24	25	29
beleid sociale zekerheid	35	27	36	40	34	17	28
beleid autobezit en -gebruik	.	.	.	.	.	.	28
beleid leefbaarheid	24	23	23	26	17	19	24
beleid openbaar vervoer	.	.	.	.	.	.	24
zorgbeleid	27	23	17	13	17	16	20
beleid kosten levensonderhoud	30	28	37	31	14	12	17

Bron: SCP (CV'95-'06)

Tabel 3.8

Opvattingen over overheidsuitgaven, bevolking van 16 jaar en ouder, 1995-2006 (in procenten)

	1995	1996	1998	2000	2002	2004	2006
om allerlei openbare voorzieningen mogelijk te maken moet de overheid							
over meer geld kunnen beschikken	58	60	62	62	61	60	68
over minder geld kunnen beschikken	10	8	6	6	7	9	5
de overheidsuitgaven in het algemeen							
moeten omhoog	14	15	.	25	.	22	30
moeten omlaag	36	31	.	19	.	29	19

Bron: SCP (CV'95-'06)

Waardering voor regering en overheid

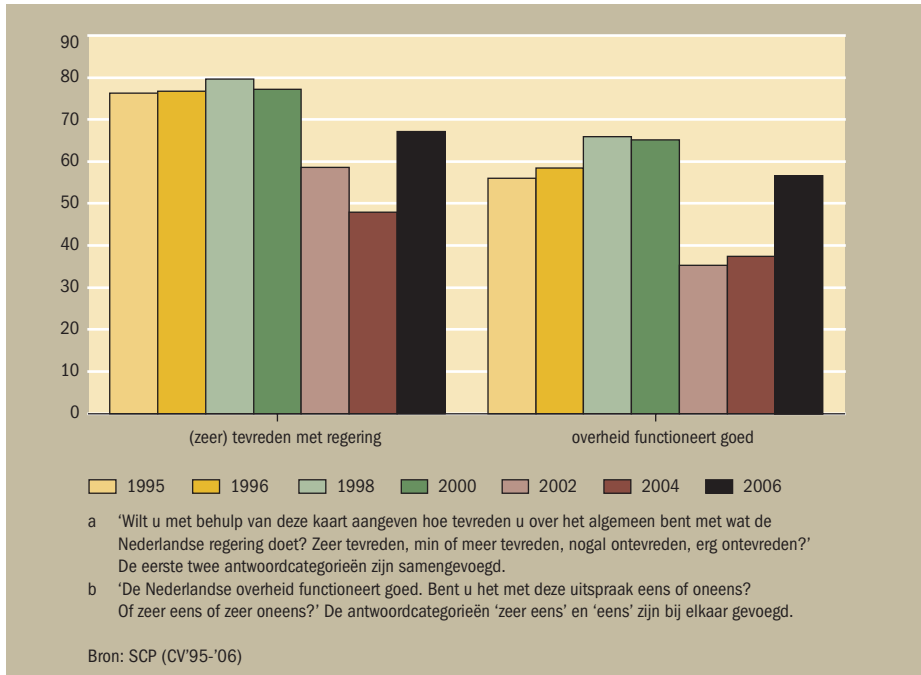
De algemene waardering voor overheid en regering daalde fors in 2002. In 2004 bleef de waardering voor het functioneren van de overheid op datzelfde niveau, maar daalde de tevredenheid met de regering nog verder. Hoe hebben deze opvattingen zich sindsdien ontwikkeld? In 2006 is de waardering voor regering en overheid weer flink stijgende, maar nog niet geheel op het niveau van vóór 2002. De staafjes in

figuur 3.3 tonen dat de tevredenheid met de regering steeds hoger is dan het positieve oordeel over het functioneren van de overheid.

Figuur 3.3

Het oordeel over regering^a en overheid^b in het algemeen, bevolking van 16 jaar en ouder, 1995-2006 (in procenten)

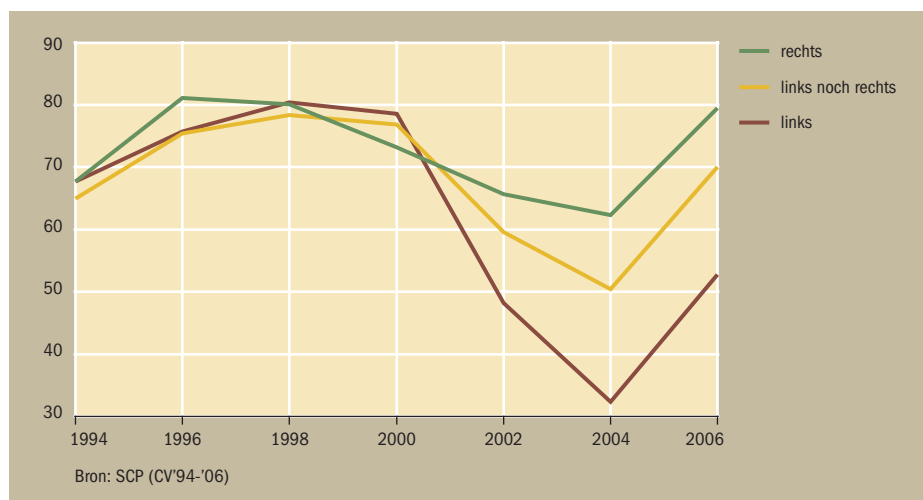
In figuur 3.4 is de tevredenheid met de regering uitgesplitst naar politieke oriëntatie aan de hand van de zelfplaatsing in het politieke spectrum: links, links noch rechts, en rechts. De onderscheiden groepen vertonen dezelfde golfbeweging in de tijd en dat is opmerkelijk gezien de veranderingen in politieke samenstelling van de kabinetten. Tijdens de zogenoemde paarse regeringsperiode van 1994-2002 bestond de coalitie uit een linkse partij (PvdA), een rechtse partij (VVD), en een centrumlinkse partij (D66).¹⁴ De oordelen van de onderscheiden politiekgeoriënteerde groepen verschilden in deze periode niet zoveel van elkaar; zij toonden zich alle behoorlijk tevreden met de regering. Mogelijk stemde de hoge welvaart in die tijd de overgrote meerderheid gunstig.

Vanaf 2001 nam de economische groei af en 2002 was maatschappelijk en politiek een tumultueus jaar. Zo werd de aanwezigheid van moslims niet alleen een sociaal en cultureel vraagstuk maar ook een onderdeel van het veiligheidsprobleem na de aanslag op de Twin Towers in New York, en onthulden rapporten de ongelukkige afhandeling van de Bijlmerramp, het onvermogen van Dutchbat om de mannelijke inwoners van de moslimenclave Srebrenica te beschermen en de slordige wetshand-

having naar aanleiding van de vuurwerk- en de nieuwjaarsnachtrampen in Enschede en Volendam (Schnabel 2003: 57-58). Bij een aantal van deze gebeurtenissen toonde een groot deel van bevolking zich betrokken (SCP 2003: 292). In april 2002 bood het tweede kabinet-Kok zijn ontslag aan naar aanleiding van het NIOD-rapport over Srebrenica. De Lijst Pim Fortuyn (LPF) mengde zich in de verkiezingsstrijd waarin de lijsttrekker met zijn boek *De puinhopen van 8 jaar paars* de paarse kabinetten hekeldde (Fortuyn 2002). Vlak voor de verkiezingsdag werd Fortuyn vermoord. Na de verkiezingen verlieten Kok en Bolkestein, twee prominente politici van de PvdA en VVD, de Nederlandse politiek en trad er een centrumrechts kabinet aan van CDA, VVD en LPF. De tevredenheid met de regering was onder de hele bevolking eind 2002 aanzienlijk lager dan eind 2000. In figuur 3.4 zien we in 2002 een daling in alle groepen, maar onder links veel sterker dan onder rechts. De tevredenheid met de regering is na 2000 duidelijk meer gepolariseerd geraakt en gebleven, ook al steeg zij weer in 2006.

Figuur 3.4

Tevredenheid met de regering, naar politieke oriëntatie, bevolking van 16 jaar en ouder, 1994-2006 (in procenten)

In tabel 3.9 toont links zich in 2006 niet alleen veel minder tevreden over de regering, maar ook negatiever over het functioneren van de overheid. Rechts is het meest positief en mensen die zich in het politieke midden plaatsen of niets kunnen met de termen links en rechts, zitten daartussenin.

In hoeverre verschillen andere sociaaldemografische groepen in de oordelen over regering en overheid? Tussen de leeftijdsgroepen bestaan er aanzienlijke verschillen. De 35-64-jarigen oordelen het minst positief, terwijl de jongste en vooral de oudste groep tot een positiever oordeel komen dan de bevolking in haar geheel. Van de inkomensklassen oordeelt de laagste klasse het negatiefst over regering en overheid en de hoogste klasse juist positief, vooral over het functioneren van de overheid. De

inwoners van de vier grootste steden tonen zich beduidend minder tevreden, met de regering, dan de bevolking van de rest van Nederland. Dit negatievere oordeel kan te maken hebben met de bevolkingssamenstelling in de steden.¹⁵

Tabel 3.9

Het oordeel over regering en overheid, naar enkele achtergrondkenmerken, bevolking van 16 jaar en ouder, 2006 (in procentpunten verschil met het oordeel van de gehele bevolking)

	tevreden met regering	overheid functioneert goed
bevolking 16 jaar en ouder	67	57
vrouw	0	-2
man	1	2
16-17 jaar	16	11
18-34 jaar	3	2
35-64 jaar	-4	-5
≥ 65 jaar	7	9
geen, lager of voortgezet lager onderwijs	0	-2
middelbaar onderwijs	2	1
hoger onderwijs	-1	2
doet betaald werk	1	-1
doet geen betaald werk	0	1
bruto-inkomen laag: < 23.000 euro	-6	-7
bruto-inkomen midden: 23.000-68.000 euro)	2	2
bruto-inkomen hoog: > 68.000 euro	3	6
inkomen niet opgegeven/onbekend	3	-2
Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht	-11	-3
rest van Nederland	2	0
politiek links	-14	-10
politiek links noch rechts	3	-2
politiek rechts	12	12

Bron: SCP (CV'06)

3.5 Houdingen tegenover en vertrouwen in de politiek en maatschappelijke instituties

In deze paragraaf kijken we achtereenvolgens naar houdingen tegenover politiek en politici, aanwijzingen voor politieke betrokkenheid en opvattingen over democratie, en het vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties. Aan de samenhang en achtergronden van deze verschijnselen is in de vorige editie van *De sociale staat van Nederland* ruim aandacht besteed (SCP 2005: 347-359) en daarom houden we het nu kort en beschrijvend.

Tabel 3.10 toont de ontwikkelingen in opvattingen over politiek en politici, dit keer gebaseerd op de Nationale Kiezersonderzoeken in plaats van op de hier gebruikelijke onderzoeken naar Culturele veranderingen in Nederland. De stijging in politiek zelfvertrouwen tussen 1998 en 2003 (zichzelf meer in staat achten de politiek te volgen en zich te laten horen) zette zich in 2006 niet door. De opvatting dat politici vooral op hun eigenbelang uit zijn, was in 2006 ook aanzienlijk populairder dan daarvoor. De meting na de verkiezingen van 2002 blijft de hoogste als het gaat om de perceptie dat het Kamerlidmaatschap meer een kwestie van vrienden dan van bekwaamheden is.

Tabel 3.10

Ontwikkelingen in houdingen tegenover de politiek en politici, bevolking van 18 jaar en ouder, 1994-2006 (in procenten van het electoraat 'mee eens')^a

	1994	1998	2002	2003	2006
ik heb een goed beeld (1994: ik denk dat ik een goed beeld heb) van de belangrijkste politieke problemen in ons land	60	59	67	72	54
ik ben goed in staat (1994: ik vind mezelf heel goed in staat) om een actieve rol te spelen in de politiek	18	21	25	26	20
soms lijkt de politiek zo ingewikkeld dat mensen zoals ik niet echt kunnen begrijpen wat er speelt	75	66	60	50	60
mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek	46	45	43	40	43
Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik.	42	40	47	36	39
de politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening	50	50	55	46	49
tegen beter weten in beloven politici meer dan ze kunnen waarmaken	90	88	90	90	91
ministers en staatssecretarissen zijn vooral op hun eigenbelang uit	36	32	38	30	40
Kamerlid word je eerder door je politieke vrienden dan door je bekwaamheden	38	39	51	43	43

a Steun voor de vermelde uitspraken; als er geen neutrale antwoordcategorie is aangeboden, wordt 'weet niet' geteld als het ontbreken van steun.

Bron: SKON (NKO'94-'06) demografisch en op verkiezingsuitslag gewogen resultaten

In tabel 3.11 lijkt na het politiek spannende jaar 2002 ook de betrokkenheid bij de politiek weer iets te zijn verminderd. Men vindt zichzelf minder geïnteresseerd en wellicht eveneens iets minder geneigd tot protest of het volgen van het politieke nieuws. Op de wat langere termijn is er echter geen sprake van een daling. De acceptatie van protest is groot, en opvallend is ook het in 2006 nog steeds hoge percentage ondervraagden dat vond dat er minder regels moeten komen en we sterke en toegewijde leiders nodig hebben. Hoe we deze roep moeten duiden, is lastig door de dubbele boodschap in deze stelling. De plotselinge stijging na 2000 is in De sociale staat van Nederland 2005 in verband gebracht met onzekere tijden, een toegenomen afkeer van bureaucratie en het slijten van negatieve, autoritaire connotaties van het begrip 'sterke leiders' (SCP 2005: 348). Mogelijk speelt in onze tijd veel algemener dan politiek een groeiende behoefte aan gidsen, idolen en helden, die zich lenen voor collectieve adoratie (De Hart 2005: 65). Interessant is dat er in de publieke opinie geen eenvoudige tegenstelling is tussen de voorkeur voor sterk leiderschap en voor meer democratie. De steun voor sterk leiderschap werd ook in 2006 weer relatief vaak gecombineerd met de steun voor meer inspraak.¹⁶

Tabel 3.11

Politieke betrokkenheid en opvattingen over democratie, bevolking van 16 jaar en ouder, 1995-2006 (in procenten)

	1995	1996	1998	2000	2002	2004	2006
vindt zichzelf 'sterk' of 'gewoon' geïnteresseerd in politiek	48	45	48	42	56	51	48
leest 'regelmatig' (niet 'af en toe' of minder) over de politiek in ons land, bijvoorbeeld krantenverlagen	41	38	39	34	46	44	42
zou 'zeer' of 'enigszins' waarschijnlijk iets proberen te doen als de Tweede Kamer bezig was een onrechtvaardig geachte wet aan te nemen	48	48	52	48	52	51	49
zou het goedkeuren als iemand vanwege een onrechtvaardig geachte wet zou besluiten om de regering bij haar werk te hinderen door zitdemonstraties, massabijeenkomsten of protestoptochten	63	65	65	61	.	69	68
vindt dat de inspraak van de burgers op het bestuur van gemeente en provincie 'veel' of 'een beetje' groter moet worden	66		69	69	71	69	66
is het eens met de stelling 'wat we nodig hebben zijn minder wetten en instellingen en meer moedige, onvermoeibare en toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben'	.	29	.	32	.	59	54

Bron: SCP (CV'95-'06)

Tabel 3.12 biedt als laatste van de tijdreeksstabellen gegevens over de ontwikkelingen in institutioneel vertrouwen. Voor het gemiddelde vertrouwen in maatschappelijke en politieke instituties is het najaar van 2003 hier het dieptepunt. Het vertrouwen in de regering vertoonde een dramatische val en pas in 2005 tekenen van herstel. Dat herstel vindt ook volgens andere bronnen plaats.¹⁷

Tabel 3.12

Vertrouwen in instituties,^a bevolking van 15 jaar en ouder, 1997-2006 (in procenten)

	1997	1999	2001	2002	2003	2004	2005	2006
liefdadigheidsinstellingen	69	74	60	63	65	70	77	.
de radio	79	81	79	72	69	75	73	72
de politie	71	72	71	61	60	65	73	72
de televisie	75	86	72	72	68	69	69	62
het leger	54	71	60	58	55	67	68	75
de geschreven pers	62	75	67	58	56	63	65	64
de vakbonden	63	61	48	55	52	62	62	62
justitie/het rechtssysteem	55	61	63	57	51	58	61	61
de Verenigde Naties	60	62	60	64	53	64	60	59
de Tweede Kamer	66	65	65	61	43	50	51	54
grote ondernemingen	55	55	44	45	39	41	46	.
de kerk	44	48	40	40	39	41	46	49
de Europese Unie	38	45	47	51	40	50	42	45
de Nederlandse regering	68	66	64	64	38	38	41	49
politieke partijen	41	41	34	37	28	35	34	38
gemiddelde	60	64	58	57	50	57	58	60

a De instituties zijn geordend naar afnemend vertrouwen eind 2005. De vraag was: 'Ik wil u nu een vraag stellen over het vertrouwen dat u heeft in bepaalde instellingen. Zegt u mij voor elk van de volgende instellingen of u er eerder wel vertrouwen of eerder geen vertrouwen in heeft.' Vermeld zijn de percentages 'eerder wel vertrouwen' van degenen die minimaal tienmaal tussen 'eerder wel' en 'eerder geen' kozen (en dus maximaal vijfmaal 'weet niet' scoorden).

Bron: Europese Commissie (EB 48.0 (najaar 1997), 51.0 (voorjaar 1999), 55.1 (voorjaar 2001), 57.1 (voorjaar 2002), 60.1 (najaar 2003), 62.0 (najaar 2004), 64.2 (najaar 2005) en 66.1 (najaar 2006)) gewogen resultaten

Voor een aantal bevolkingscategorieën biedt tabel 3.13 inzicht in de verschillen in diverse soorten vertrouwen in 2006, van politiek zelfvertrouwen via sociaal vertrouwen naar soorten institutioneel vertrouwen. In het algemeen wijken categorieën voortdurend op ongeveer dezelfde wijze af. Mannen zijn over de hele linie iets meer geneigd te vertrouwen dan vrouwen, hoogopgeleiden doen dat evident meer dan laagopgeleiden, en het politieke midden minder dan links en rechts. Jongeren (een kleine groep in dit onderzoek) tonen veel vertrouwen in overheid en politiek.

Tabel 3.13

Vertrouwen in de samenleving en politiek, naar achtergrondkenmerken, bevolking van 16 jaar en ouder, 2006 (in procentpunten verschil met het oordeel van de gehele bevolking)

	politiek zelf- vertrouwen ^a	sociaal vertrouwen ^b	maat- schappelijk vertrouwen ^c	vertrou- wen in de overheid ^d	politiek vertrouwen ^e	algemeen gering vertrouwen ^f
bevolking 16 jaar en ouder	47	51	60	49	23	33
vrouw	-3	-3	-3	-2	-3	3
man	3	4	3	3	4	-3
16-17 jaar	-4	7	7	15	17	-15
18-34 jaar	7	-1	8	5	-2	-4
35-64 jaar	3	3	-3	0	-2	0
≥ 65 jaar	-15	-7	-1	-9	5	8
geen, lager of voortgezet lager onderwijs	-16	-15	-6	-8	-3	13
middelbaar onderwijs	0	-1	1	-2	-1	0
hoger onderwijs	19	19	6	12	5	-16
Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht	0	1	0	0	1	0
rest van Nederland	2	-4	2	-3	-3	1
politiek links	6	9	2	3	-4	-6
politiek links noch rechts	-11	-8	-10	-4	-5	10
politiek rechts	5	-1	9	1	9	-5

a Verwerpt de stelling 'Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet'.

b Vindt in het algemeen dat 'de meeste mensen wel te vertrouwen zijn' (i.p.v. 'je kunt niet voorzichtig genoeg zijn' en geen mening).

c Heeft 'onbeperkt' of 'veel' vertrouwen in het bedrijfsleven, de vakbonden, kerken en/of kranten.

d Heeft 'onbeperkt' of 'veel' vertrouwen in de ambtenaren, de rechtsspraak en/of de politie.

e Heeft 'onbeperkt' of 'veel' vertrouwen in de Tweede Kamer en/of de regering.

f Scoort op hoogstens één van de voorgaande indicatoren positief.

Bron: SCP (CV'06)

Alle vijf vermelde soorten vertrouwen hangen op individueel niveau positief samen met elkaar en dat maakt de verdeling in de laatste kolom van mensen met gering vertrouwen volgens alle indicatoren tamelijk voorspelbaar. Die groep is relatief groot onder laagopgeleiden, mensen in het politieke midden en ook ouderen. Evenals bij andere kenmerken van de publieke en vooral politieke opinie springen de opleidingsverschillen in het oog: van de hoogopgeleiden heeft 17% over de hele linie een gering vertrouwen, bij de laagopgeleiden is dat 46%.

3.6 Naar een vriendelijker samenleving?

Dit hoofdstuk bood een overzicht van ontwikkelingen in de publieke opinie over een groot aantal maatschappelijke en politieke kwesties in 1994-2006. In deze periode springen drie jaren, te weten 1996, 2002 en 2006, eruit omdat zij economisch, sociaal en politiek zo van elkaar verschillen: 1996 als een voorspoedig en rustig jaar, 2002 als een politiek en maatschappelijk spannend en economisch slecht jaar, en 2006 als een jaar van voortgaand herstel. Tussen deze drie jaren zijn er forse verschillen in de opvattingen over de welvaart in Nederland, de tevredenheid met het eigen inkomen en de opvattingen over beleidsdoeleinden zoals de bestrijding van werkloosheid en milieuvervuiling. Op andere terreinen zien we een opvallende stabiliteit, zoals bij de algehele consensus dat mensen van niet-Nederlandse herkomst hun best moeten doen de Nederlandse taal te leren (tabel 3.5) en dat politici te veel beloven (tabel 3.10) of, na 1996, bij de voorkeur voor een verkleining van verschillen in inkomen en bezit. Ook zijn er gestage ontwikkelingen, zoals een afnemende zorg over de ontwikkeling van de misdaad. In enkele gevallen zijn er pas vanaf 2002 sterke veranderingen, met name in de waardering voor de overheid en de regering, met eerst een scherpe daling in vertrouwen en tevredenheid en vervolgens een duidelijk herstel in 2006 (figuur 3.3, tabel 3.12).

Diverse uitsplitsingen van de steun voor opvattingen naar sociaaldemografische categorieën vertonen wel verschillen in ontwikkelingen – zo liepen de grote steden tussen 2002 en 2006 voorop bij het meer gewicht gaan hechten aan de bescherming van de vrijheid van meningsuiting, en lijken de hoogopgeleiden in 2006 voorop te lopen in de toenemende belangstelling voor het milieu –, maar de algemene trends zijn toch voortdurend terug te vinden in alle onderscheiden groepen. Wel toonde figuur 3.4 een links-rechtspolarisatie in de waardering voor de regering na 2000 (met rechts tevredener dan links).

Soms als uitkomst van een lange ontwikkeling en soms met een sprong toonde de publieke opinie in 2006 een vriendelijker gezicht dan enkele jaren geleden. Indicatief daarvoor is niet het herstel ten opzichte van 2004 van de steun voor een 'vriendelijker samenleving' als beleidsdoelstelling (tabel 3.3). Die steun indiceert geen feitelijke verbetering maar eerder een sterker ervaren tekort. Aanwijzingen zijn wel de milder geworden oordelen en positieve waarderingen op een aantal terreinen. Allochtonen moeten zich wel aanpassen, maar er is minder weerzin tegen hun aanwezigheid en de overheid mag iets soepeler zijn bij het geven van verblijfsvergunningen. De waardering voor het overheidsbeleid is toegenomen, evenals de tevredenheid met en het vertrouwen in de regering. Die mag van het publiek ook meer geld uitgeven aan publieke voorzieningen. Zowel voor de bevordering van vrijheid (zie de vrijheid van meningsuiting in tabel 3.3, maar ook de acceptatie van protesten in tabel 3.11) als voor die van gelijkheid (zie de instandhouding van de sociale zekerheid in tabel 3.3, maar ook de gelijke verdeling van werk tussen de seksen in tabel 3.5) kan de politiek nu hopen op een groter draagvlak voor overheidsbeleid in de publieke opinie dan voorheen.

Noten

- 1 Los van de conjunctuur blijkt tussen tevredenheid over het eigen inkomen en optimisme over de economische ontwikkeling op individueel niveau een positieve relatie te bestaan. Zo verwachtte in 2006 van degenen die tevreden zijn met het eigen inkomen, 73% dat de welvaart zal aanhouden en van degenen die ontevreden zijn, 63%.
- 2 Van degenen die hun inkomen niet wilden opgeven of niet wisten, is iets minder dan de helft tevreden met het inkomen. Daarmee valt deze groep tussen de lage- en middeninkomensklasse in. Dat lijkt een waarschijnlijke positionering gezien het opleidingsniveau. Wanneer we de mensen van wie we het inkomen niet weten, opsplitsen naar opleidingsniveau, dan blijkt dat vooral laag- en middelbaar opgeleiden hun inkomen niet wilden opgeven of dat niet wisten.
- 3 Gebaseerd op de vraag 'Beschouwt u zichzelf als links of als rechts?' met de antwoordmogelijkheden: 'zeer links', 'gematigd links', 'geen van beide', 'gematigd rechts', 'zeer rechts' en 'geen mening'. De antwoorden zijn samengevat tot 'links' (variërend van 29% in 1996 tot 35% in 2002), 'rechts' (van 23% in 1996 tot 32% in 2002) en 'links noch rechts' (van 48% in 1996 tot 33% in 2002). De laatste categorie is een combinatie van 'geen van beide' (24%-35%) en 'geen mening' (9%-13%) en zal zowel mensen bevatten die zich in het politieke midden willen plaatsen, als mensen die zich niet met de termen links en rechts kunnen of willen associëren.
- 4 Met name in de grootste steden wonen relatief veel allochtonen (Van Duin et al. 2006: 54, 62) en ontvangen relatief veel inwoners een bijstandsuitkering (CBS 2006: 104).
- 5 In de Eurobarometer werd ook 'immigratie' als mogelijk probleem voorgelegd. Dat is veel beperkter dan de 'minderheden' (incl. problemen van integratie en discriminatie) die op de eerste plaats in het NKO komen, en het is dan ook niet vreemd dat immigratie veel lager scoort.
- 6 De enquêtevraag waarop tabel 3.3 is gebaseerd, is ontleend aan Ingleharts meting van twaalf materialistische en postmaterialistische waarden, door Middendorp aangevuld met vier doeleinden (SCP 1994: 505).
- 7 Ook als we de gemiddelde scores over de gehele rangorde uitrekenen, heeft bescherming van de vrijheid van meningsuiting de hoogste prioriteit.
- 8 De filmtitel *An inconvenient truth* kwam in het tweede half jaar van 2006 46 keer voor in de openingstekst van een krantenartikel in het Algemeen Dagblad, Het Financieel Dagblad, NRC Handelsblad, Het Parool, Trouw en de Volkskrant (elektronisch dagbladarchief LexisNexis op de website van de Koninklijke Bibliotheek).
- 9 Zie bijvoorbeeld Dommering in Het Parool (2004); en Het Parool van 30 december 2006, 'Vrijheid; debat wordt opener, maar ook grover'.
- 10 Zie bijvoorbeeld NRC Handelsblad van 18 maart 2007, 'Monument voor Theo van Gogh onthuld'.
- 11 De vrijheid van meningsuiting is de laatste jaren in Nederland veelal geassocieerd met de moorden op Fortuyn en Van Gogh. In Rotterdam loopt de steun in de tweejaarlijkse metingen over 2000-2006 als volgt: 36, 49, 54 en 45 en in Amsterdam is die steun: 46, 47, 58 en 64. De steden Den Haag en Utrecht laten we hier buiten beschouwing vanwege de kleinere aantallen respondenten.
- 12 Het woord 'topsalarissen' in de openingstekst van een krantenartikel steeg van 20 keer in 2000 naar 79 keer in 2003, en kwam in 2005 zelfs 96 keer voor; in 2006 daalde het naar het niveau van 2000 (elektronisch dagbladarchief LexisNexis op de website van de Koninklijke Bibliotheek; het Algemeen Dagblad, Het Financieel Dagblad, NRC Handelsblad, Het Parool, Trouw en de Volkskrant).

- 13 De Telegraaf van 6 december 2005, 'Gezin stookt nog geen week van compensatie'. Het Parool van 23 augustus 2006, 'Mogelijke tegemoetkoming voor stijgende zorgpremie'. Trouw van 5 oktober 2006, 'Zorgpremie volgend jaar fors omhoog'.
- 14 We volgen de publieke perceptie van partijen, i.c. de links-rechtsplaatsing van partijen in bevolkingsenquêtes. Betekenissen van 'rechts' en 'links' verschillen tussen mensen en verschuiven in de tijd (confessioneel – onconfessioneel, economische vrijheid – gelijkheid, conservatief – progressief), maar over de plaatsing van partijen en politici in deze termen bestaat in het algemeen toch een redelijke overeenstemming (zie ook <http://www.parlement.com>).
- 15 Zie noot 4.
- 16 Van degenen die meer inspraak willen (de voorlaatste opvatting in tabel 3.11), wil 58% meer leiderschap; van degenen die niet meer inspraak bepleiten, wil 51% dat. De combinatie van meer directe beleidsinvloed en meer leiderschap heeft iets populistisch en getuigt wellicht vooral van 'burgerlijk ongeduld' (Dekker 2006).
- 17 Metingen van de Belevingsmonitor van de regering laten een herstel zien van 35% met een score van 6-10 in het vierde kwartaal van 2005 naar 50% in het derde kwartaal van 2006 en 65% in het eerste kwartaal van 2007 (ter vergelijking: een 'voldoende' voor vertrouwen in de economie gaat van 52% naar 71% naar 77%, en vertrouwen in de media van 52% naar 58% naar 60% (Marketresponse 2007: viii)). In Culturele veranderingen gaat 'onbeperkt' en 'veel' vertrouwen in de regering van 10% eind 2004 naar 14% eind 2006 (de rechtspraak van 34% naar 31%, het bedrijfsleven van 24% naar 31%). Zie verder Dekker en Van der Meer (2007) en Korsten en De Goede (2006) voor meer vertrouwenscijfers en analyses.

Literatuur

- Aarts, K., H. van der Kolk en M. Rosema (red.) (2007). *Een verdeeld electoraat*. Utrecht: Spectrum.
- Canisius, R. (2007). *Gevoelsinflatie: het verschil tussen waargenomen inflatie en perceptie*. Voorburg: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2006). *Statistisch jaarboek 2006*. Voorburg: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Dekker, P. (2006). *Andere burgers?* In: P.L. Meurs, E.K. Schrijvers en G.H. de Vries (red.), *Leren van de praktijk* (p. 145-163). Amsterdam/Den Haag: Amsterdam University Press/Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Dekker, P. en T. van der Meer (2007). *Vertrouwen in de rechtspraak nader onderzocht*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2007/17).
- Dommering, E. (2004). *Vrijheid van meningsuiting niet zo snel misbruikt*. In: *Het Parool*, 31 juli 2004.
- Duin, C. van, A. de Jong en R. Broekman (2006). *Regionale bevolkings- en allochtonenprognose 2005-2025*. Den Haag: Ruimtelijk Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- EC (2007). *First results Eurobarometer 67* (ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb67/eb_67_first_en.pdf).
- Ferrer-i-Carbonell, A. en B.M.S. van Praag (2003). *Income satisfaction inequality and its causes*. Bonn: IZA/Institute for the Study of Labor.
- Fortuyn, Pim (2002). *De puinhopen van 8 jaar paars*. Rotterdam/Uithoorn: Speakers Academy Uitgeverij BV/Karakter Uitgevers BV.
- Hart, J. de (2005). *Voorbeelden en nabebelden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-essay 1).
- Korsten, A. en P. de Goede (red.) (2006). *Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur*. Den Haag: Elsevier.
- MarktResponse (2007). *Belevingsmonitor 2007 (conceptrapport)*. Leusden: MarktResponse.
- Phalet, K. en J. ter Wal (2004). *Moslim in Nederland – De publieke discussie over de islam in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-werkdocument 106d).
- Schnabel, P. (2003). *Paars en later*. In: T. Willink, B. Peper, B. Tromp en P. Schnabel, *Haagse tegenstrijdigheden* (p. 55-68). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- SCP (1994). *Sociaal en Cultureel Rapport 1994*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2003). *De sociale staat van Nederland 2003*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2003/12).
- SCP (2004). *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2005). *De sociale staat van Nederland 2005*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2005/14).

4 Onderwijs: participatie, integratie en kwaliteit

Lex Herweijer en Ria Bronneman-Helmers

- In het voortgezet onderwijs nam de deelname aan het havo/vwo in tien jaar toe van bijna 35% tot ruim 40%.
- Tegelijkertijd groeide ook het percentage kinderen in het voortgezet speciaal onderwijs, het praktijkonderwijs en het leerwegondersteunend onderwijs van bijna 11% tot ruim 16%.
- Steeds meer leerlingen met beperkingen volgen met een 'rugzakje' gewoon onderwijs; maar toch nam ook de deelname aan het speciaal onderwijs (+ 49%) en het voortgezet speciaal onderwijs (+108%) in de afgelopen tien jaar sterk toe.
- In het havo en vwo zijn sinds de invoering van de vernieuwde tweede fase (profielen en studiehuis) de slagingspercentages voor het eindexamen duidelijk toegenomen: in het havo van 84% in 1995 tot 90% in 2005, in het vwo van 87% in 1995 tot 94% in 2005.
- De gestegen slagingspercentages worden mede veroorzaakt door de groeiende discrepantie tussen de cijfers voor het schoolexamen en die voor het landelijk centraal examen.
- Het aantal leerlingen dat na het diploma vmbo-theoretische leerweg overstapt naar het havo ('stapelen') is de laatste jaren weer toegenomen.
- Ruim een kwart van de basisscholen in de vier grote steden is een 'zwarte' school (meer dan 80% allochtone achterstandsleerlingen). Het aantal 'zwarte' scholen is in de grote steden de afgelopen jaren niet verder gegroeid.
- Het totale aantal voortijdige schoolverlaters neemt langzaam af, maar niet snel genoeg om de EU-doelstelling van een halvering in 2010 te halen.
- De instroom in het hoger onderwijs groeide sterk: in 2006 startte 54% van de 17-26-jarigen een opleiding in het hoger onderwijs, in 1995 was dat 41%.

4.1 Beleidsdoelstellingen

Onderwijs is niet alleen van belang voor de persoonlijke ontplooiing en talentontwikkeling, maar vervult ook essentiële maatschappelijke functies. Het onderwijs moet jongeren vormen tot verstandige en mondige burgers, een bijdrage leveren aan de sociale cohesie in de samenleving, en zorg dragen voor een stijgend opleidingsniveau van de beroepsbevolking waardoor de concurrentiepositie van Nederland in Europa en in de wereld kan worden versterkt. Met het oog op die laatste doelstelling zijn de afgelopen jaren op Europees en nationaal niveau verschillende concrete beleidsdoelstellingen geformuleerd. Het voortijdig, zonder diploma dan wel startkwalificatie van school gaan moet worden teruggedrongen en de deelname aan het hoger onderwijs moet flink toenemen. De participatiedoelstellingen worden in de

eerste plaats door economische overwegingen ingegeven. Met het oog op de sociale en culturele samenhang binnen de samenleving heeft het onderwijs daarnaast ook de maatschappelijke opdracht bij te dragen aan integratie. Kinderen met lichamelijke en verstandelijke beperkingen en/of gedragsproblemen moeten zoveel mogelijk samen met andere kinderen naar een gewone school in de buurt. Allochtone leerlingen bezoeken bij voorkeur gemengde scholen. Segregatie naar etnische herkomst of sociaal milieu dient krachtig te worden tegengegaan.

De leefsituatie van individuele burgers wordt in hoge mate bepaald door het opleidingsniveau dat zij tijdens hun jeugd hebben weten te bereiken. De kansen op een diploma en het behalen van een startkwalificatie zijn echter ongelijk verdeeld. Individuele beperkingen kunnen daarbij een rol spelen, maar ook sociale en/of culturele achtergronden zijn van invloed. Achterstanden in het basis- en voortgezet onderwijs verminderen de kans op succes in het vervolgonderwijs. Het beleidsprogramma *Aanval op de uitval* is erop gericht het aantal voortijdige schoolverlaters zonder startkwalificatie flink terug te brengen. De instroom in het hoger onderwijs vertoont al decennialang een stijgende lijn. Toch is de deelname in Nederland, vergeleken met andere landen, nog relatief laag. De overheid streeft naar een sterke verhoging van het aantal hoogopgeleiden.

Een met succes afgeronde initiële opleiding is weliswaar een noodzakelijke, maar nog geen voldoende voorwaarde voor een duurzame positie op de arbeidsmarkt. Op latere leeftijd moeten kennis en vaardigheden regelmatig worden bijgehouden en aangevuld. Onder het motto 'een leven lang leren' staat al geruime tijd een verdere verhoging van de deelname aan postinitiële opleidingen op de nationale beleidsagenda.

Het opleidingsniveau van de (beroeps)bevolking vormt uiteindelijk de resultante van alle opleidingsinspanningen. In termen van diplomabezit stijgt het opleidingsniveau nog steeds. Dat betekent echter niet automatisch dat het niveau van de verworven kennis en vaardigheden in dezelfde mate toeneemt. Er worden de laatste tijd steeds meer zorgen geuit over de ontwikkeling van het kennisniveau onder jongeren. Wat is daarover bekend en hoe ervaren ouders en studenten de kwaliteit van het onderwijs?

4.2 *Het primair onderwijs: meer zorgleerlingen en minder achterstandsleerlingen*

Op de leeftijd van 11 jaar komt het einde van de basisschool in zicht. De verdeling van deze elfjarige leerlingen over het reguliere basisonderwijs en de verschillende onderwijsvormen voor leerlingen met individuele leerproblemen, handicaps of gedragsproblemen geeft een zekere indicatie van de omvang van de groep zogeheten zorgleerlingen, die in het voortgezet onderwijs mogelijk geen diploma zal weten te behalen. Naast het reguliere basisonderwijs is er speciaal basisonderwijs en speciaal onderwijs. Het speciaal basisonderwijs is begin jaren negentig ontstaan uit een samenvoeging van het speciaal onderwijs voor kinderen met leer- en opvoedingsmoeilijkheden (lom) en voor moeilijk lerende kinderen (mlk). De overige vormen van speciaal onderwijs (vallend onder de Wet op de expertisecentra, de WEC) richten zich op kinderen met uiteenlopende handicaps of met gedragsproblemen.

In het schooljaar 2005/'06 volgde bijna 8% van de 11-jarigen een andere vorm van onderwijs dan regulier basisonderwijs (tabel 4.1). In de meeste gevallen (5,4% van 7,8%) gaat het om speciaal basisonderwijs, een kleiner deel volgt speciaal onderwijs.

Tabel 4.1

De verdeling van leerlingen van 11 jaar over verschillende vormen van primair onderwijs, 1995- 2005 (in procenten)

	regulier basisonderwijs	speciaal basisonderwijs	speciaal onderwijs (WEC)	totaal
1995/'96	92,2	6,2	1,6	100
2000/'01	92,7	5,4	1,9	100
2001/'02	92,6	5,4	2,0	100
2002/'03	92,5	5,4	2,1	100
2003/'04	92,1	5,6	2,3	100
2004/'05	92,2	5,5	2,3	100
2005/'06	92,2	5,4	2,4	100

Bron: CBS (StatLine) SCP-bewerking

Het totale aantal 11-jarigen dat ander onderwijs volgt dan regulier basisonderwijs, schommelt al sinds 1995 rond de 7,8%. Wat veranderde, is de verhouding tussen het speciaal basisonderwijs en de overige vormen van speciaal onderwijs. Het 'weer samen naar school'-beleid (wsns) heeft de groei van het speciaal basisonderwijs beteugeld: het aandeel 11-jarigen nam tussen 1995 en 2005 met 0,8 procentpunt af. Het absolute aantal daalde van 57.500 naar ruim 48.300 leerlingen (CBS 2007: 160). Daar staat echter een toename van het aantal kinderen in de overige vormen van speciaal onderwijs tegenover.

Zowel groei van speciaal onderwijs als van ambulante begeleiding in het reguliere basisonderwijs

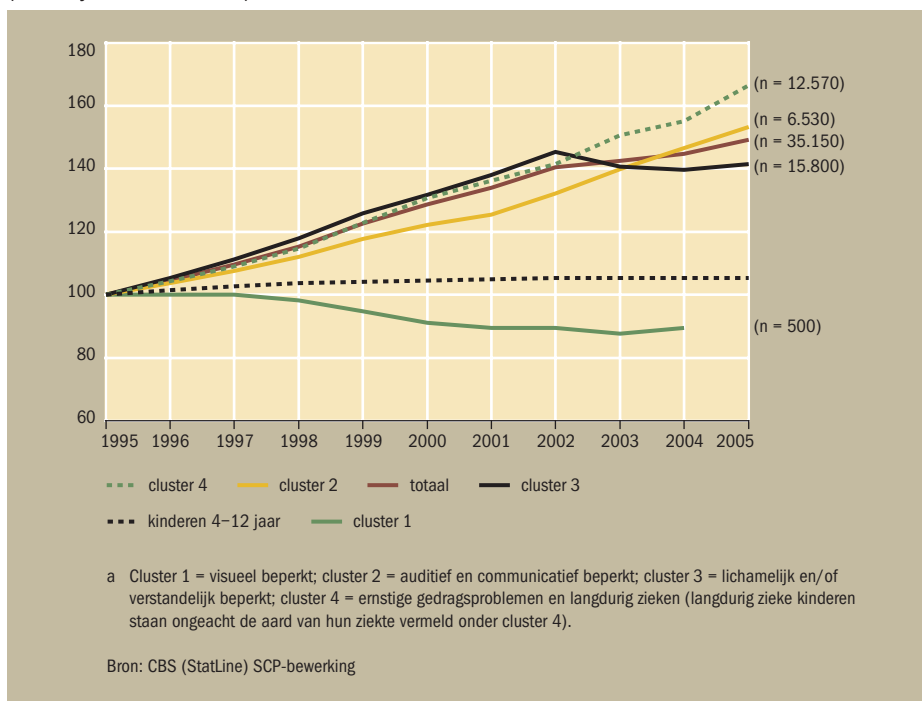
Het percentage kinderen dat speciaal onderwijs volgt, is niet zo groot (2,4% op 11-jarige leeftijd), maar het gaat toch nog altijd om aanzienlijke aantallen. In 2005/'06 zaten 35.000 leerlingen op een school voor speciaal onderwijs. Er worden vier zogenoemde scholenclusters onderscheiden:

- cluster 1-scholen voor visueel gehandicapte kinderen (blind en slechtziend);
- cluster 2-scholen voor auditief gehandicapte (doof en slechthorend) en communicatief gehandicapte (ernstige spraakmoeilijkheden) kinderen;
- cluster 3-scholen voor (meervoudig) lichamelijk gehandicapte kinderen, zeer moeilijk lerende kinderen (zmlk) en langdurig zieke kinderen met een lichamelijke handicap (lzk);
- cluster 4-scholen voor kinderen met ernstige gedragsproblemen (zeer moeilijk opvoedbaar), langdurig zieke kinderen met een niet-lichamelijke handicap en kinderen in scholen verbonden aan pedologische instituten.

Het speciaal onderwijs groeide de afgelopen tien jaar veel sterker dan op grond van de demografische ontwikkeling zou mogen worden verwacht (figuur 4.1). De groei betrof in cluster 2 met name kinderen met ernstige spraakmoeilijkheden, in cluster 3 zeer moeilijk lerende kinderen (zmlk), en in cluster 4 kinderen met een ernstige gedragsproblematiek. De groei van het aantal zmlk-leerlingen (cluster 3) wordt vermoedelijk deels veroorzaakt doordat er minder moeilijk lerende kinderen naar het speciaal basisonderwijs werden verwezen en er sprake was van een substitutie-effect (Smeets 2004).

Figuur 4.1

Ontwikkeling van het aantal leerlingen in het speciaal onderwijs, naar cluster,^a 1995-2005 (indexcijfers 1995 = 100)

In het kader van het streven naar integratie van leerlingen met beperkingen nemen daarnaast ook steeds meer leerlingen met lichamelijke en verstandelijke handicaps of gedragsproblemen aan het reguliere basisonderwijs deel. Sinds de invoering, in 2003, van de zogenoemde leerlinggebonden financiering (het 'rugzakje') hebben ouders de mogelijkheid om te kiezen tussen een speciale school en een gewone basisschool.¹ Met het rugzakje kan desgewenst de nodige extra zorg binnen het reguliere onderwijs worden georganiseerd. Het aantal leerlingen in het basisonderwijs dat ambulante zorg ontvangt, neemt snel toe; in 2001 waren het er nog 7500 (OCW 2006: 62), eind 2005/'06 was dit aantal al opgelopen tot 14.630 (www.cijfers.minocw.nl). Omgerekend gaat het om 0,9% van de leerlingen in het basisonderwijs.

De groei van het aantal kinderen met een rugzakje heeft niet geleid tot een daling van het aantal leerlingen in het speciaal onderwijs. In cluster 4 lijkt het rugzakje vooral gebruikt te worden voor kinderen met specifieke problemen, die tot dan toe zonder extra hulp regulier onderwijs volgden (LCTI 2005).²

Zijn rugzakleerlingen beter af in het reguliere onderwijs?

De gedachte achter de leerlinggebonden financiering is dat contacten tussen kinderen met een handicap en leeftijdgenootjes zonder beperkingen bijdragen aan de cognitieve en sociaal-emotionele ontwikkeling van het gehandicapte kind. Of rugzakleerlingen inderdaad beter af zijn in het gewone basisonderwijs is echter nog maar de vraag. Zij blijken, volgens een recentelijk verschenen onderzoek, in het gewone basisonderwijs op cognitief gebied gemiddeld wel beter te presteren dan vergelijkbare leerlingen in het speciaal basisonderwijs (Sontag et al. 2007). Ze gaan er echter niet meer op vooruit dan vergelijkbare leerlingen in het speciaal basisonderwijs. Volgens de onderzoekers ligt dit vermoedelijk aan het aanname- en plaatsingsbeleid van basisscholen, waardoor kinderen met een relatief laag cognitief vermogen minder snel in het gewone basisonderwijs worden geplaatst dan kinderen met meer cognitieve capaciteiten. In het voortgezet onderwijs worden geen verschillen gevonden; vermoedelijk omdat leerlingen daar al van meet af aan een schooltype bezoeken dat bij hun capaciteiten past.³

Aan de verwachtingen in sociaal en emotioneel opzicht – minder stigmatisering en meer vriendschappen en contacten met ‘normale’ kinderen – wordt echter niet voldaan. Bij rugzakleerlingen in reguliere klassen is er zelfs sprake van verslechtering in de emotionele beleving en competentiegevoelens, terwijl vergelijkbare leerlingen in het speciaal basisonderwijs zich op dit gebied juist wel positief ontwikkelen. Vermoedelijk speelt hier het mechanisme van de sociale vergelijking een rol. In het gewone basisonderwijs kan dat tot negatieve gevoelens leiden bij kinderen met een handicap. In het speciaal basisonderwijs ligt de lat wat lager en is er minder competitie waardoor de emotionele beleving en competentiegevoelens zich eerder gunstig dan ongunstig ontwikkelen.⁴ In het voortgezet onderwijs lijkt er in sociaal en emotioneel opzicht minder negatief effect uit te gaan van de plaatsing van leerlingen in reguliere scholen en klassen. Door de plaatsing in een passend schooltype verschillen rugzakleerlingen daar minder van gewone leerlingen waardoor er minder negatieve effecten optreden. Wel voelen rugzakleerlingen zich sociaal minder geaccepteerd.

Sontag et al. (2007) spreken in dit verband van een integratieparadox. Naarmate er bij de plaatsing in het gewone onderwijs meer op cognitieve capaciteiten wordt geselecteerd, zijn de negatieve gevolgen in sociaal en emotioneel opzicht kleiner.

Afname van het aantal leerlingen met achterstanden vanwege het ouderlijk milieu

Naast kinderen met individueel geïndiceerde problemen zijn er in het basisonderwijs ook leerlingen die vanwege het sociale en/of culturele milieu waarin ze opgroeien, de kans lopen op achterstand te raken. De belangrijkste groepen die in het beleid worden onderscheiden, zijn autochtone en allochtone kinderen met laagopgeleide ouders. Het totale aantal dat onder het achterstandenbeleid valt, is sinds het midden

van de jaren negentig gestaag afgenomen, vooral als gevolg van de krimp van het aantal autochtone leerlingen met laagopgeleide ouders (tabel 4.2). De laatste jaren wordt het effect van de stijging van het opleidingsniveau van ouders ook zichtbaar bij allochtone leerlingen; een groeiend deel van de niet-westers allochtone leerlingen valt buiten de doelgroep van het achterstandenbeleid (in 2005 viel 78% van de niet-westerse allochtone leerlingen onder het achterstandenbeleid, in 1995 was dat nog 88%).

Tabel 4.2

Aandeel achterstandsleerlingen^a in het basisonderwijs, 1995-2005 (in procenten en absolute aantallen x 1000)

	autochtone achterstandsleerlingen	allochtone achterstandsleerlingen	totaal ^b achterstandsleerlingen	totaal ^b achterstandsleerlingen (x 1000)
1995/'96	25,8	11,8	37,9	581,5
2000/'01	14,3	12,6	27,1	433,9
2001/'02	13,3	12,6	26,2	420,6
2002/'03	12,4	12,5	25,0	402,6
2003/'04	11,5	12,2	24,0	384,5
2004/'05	10,7	12,0	23,0	367,5
2005/'06	9,9	11,7	21,9	350,2

a Leerlingen die vallen onder een van de doelgroepen van het onderwijsachterstandenbeleid.

b Inclusief een gering percentage schipperskinderen en kinderen van woonwagengebouwen.

Bron: CBS (StatLine)

Met ingang van het schooljaar 2006/'07 wordt stapsgewijs een nieuwe achterstandenregeling ingevoerd, die uitsluitend uitgaat van het opleidingsniveau van de ouders, en niet meer van de allochtone herkomst. Onderscheiden worden kinderen met een 'lichte' en met een 'zware' indicatie, afhankelijk van het opleidingsniveau van de ouders.⁵ Naar verwachting krijgt 13% van de huidige autochtone achterstandsleerlingen in de nieuwe situatie een zware indicatie, de rest (87%) krijgt een lichte indicatie. Van de huidige allochtone achterstandsgroep zal de helft een zware indicatie krijgen, de rest krijgt een lichte indicatie (17%) of valt niet meer onder het achterstandenbeleid (33%) (TK 2005/2006a). Het totale aantal geïndiceerde leerlingen zal dus verder afnemen, en kleiner zijn dan onder de oude regeling.

De invoering van de nieuwe achterstandsgewichten brengt een verschuiving van middelen teweeg van scholen met veel allochtone achterstandsleerlingen, veelal gelegen in de grote(re) steden, naar scholen met autochtone achterstandsleerlingen, die vaker op het platteland zijn te vinden. Dat heeft te maken met de gelijktijdig ingevoerde verlaging van de drempelwaarde die bij de toekenning van achterstandsmiddelen wordt gehanteerd (van 9% naar 6,4%). Bij een verdere verlaging van deze drempelwaarde naar 3%, die in het coalitieakkoord van het kabinet-Balkenende IV is aangekondigd, wordt dit herverdelingseffect nog verder versterkt.

Segregatie in het basisonderwijs

Het percentage achterstandsleerlingen is in de steden veel groter dan in de rest van het land; ongeveer de helft van alle basisschoolleerlingen in de vier grote steden valt onder het achterstandenbeleid. Rotterdam spant de kroon met 60%, in Amsterdam (52%), Den Haag (46%) en Utrecht (38%) zijn het er minder (Herweijer 2006a). Het leeuwendeel hoort tot de niet-westers allochtone doelgroep.

In de grote steden zijn de niet-westerse achterstandsleerlingen ongelijk gespreid over basisscholen: naast 'witte' scholen zijn er 'zwarte' scholen, met een populatie die hoofdzakelijk uit allochtone kinderen bestaat. Wanneer we een vrij hoge grens hanteren om 'zwarte' scholen af te bakenen (> 80% allochtone achterstandsleerlingen), is niettemin ruim een kwart van de basisscholen in de vier grote steden een 'zwarte' school. In Rotterdam loopt dit op tot ruim een op drie (tabel 4.3).⁶ Volgens dit absolute criterium is het aantal 'zwarte' scholen in de vier grote steden de laatste jaren overigens niet meer verder gegroeid.

Tabel 4.3

Aandeel 'zwarte' basisscholen^a en segregatie van allochtone achterstands- en overige leerlingen, 1995-2004 (in procenten)

	1995/'96	2000/'01	2003/'04	2004/'05
'zwarte' basisscholen				
Amsterdam	28	28	26	26
Rotterdam	30	36	37	35
Den Haag	21	22	24	23
Utrecht	11	15	17	17
vier grote steden	25	28	28	27
segregatie-index allochtone achterstands- en overige leerlingen^b				
Amsterdam	56	58	58	59
Rotterdam	63	64	63	62
Den Haag	65	68	71	71
Utrecht	54	61	66	66

a Met meer dan 80% allochtone achterstandsleerlingen.

b 100% betekent volledige scheiding, 0% wil zeggen dat autochtone en allochtone leerlingen evenredig gespreid zijn over de scholen.

Bron: Herweijer (2006a)

De segregatie-index is een maatstaf voor de mate van scheiding tussen verschillende groepen van leerlingen.⁷ De berekende waarden van de index maken duidelijk dat de scheiding tussen allochtone achterstands- en overige leerlingen sterk is: 60% à 70% van de allochtone achterstandsleerlingen in de grote steden zou van basisschool moeten veranderen om een evenwichtige spreiding te realiseren. In Den Haag en

Utrecht is de segregatie volgens deze maatstaf de afgelopen tien jaar toegenomen. In Rotterdam en Amsterdam is dat niet, of veel minder het geval (tabel 4.3).

De segregatie in het basisonderwijs is voor een groot deel het gevolg van de scheve verdeling van niet-westerse allochtonen over woonwijken, maar door de schoolkeuze neemt de segregatie verder toe. Het kan gaan om autochtone ouders die scholen met een hoge concentratie allochtone leerlingen bewust mijden. De keuze voor een 'witte' school kan echter ook te maken hebben met andere overwegingen van ouders. Scholen die bijvoorbeeld een onderwijskundig concept hanteren waarin zelfstandigheid en zelfontplooiing centraal staan, appelleren vooral aan de opvoedingswaarden van hoogopgeleide ouders (Herweijer en Vogels 2004). Ook is uit onderzoek bekend dat ouders een school zoeken die qua sfeer en denkbeelden bij hen past. Scholen met veel allochtone leerlingen zijn in de ogen van autochtone ouders geen aantrekkelijke optie vanwege de kloof tussen school- en thuismilieu, die ze er verwachten (Karsten et al. 2002). Niet alleen de keuze van autochtone ouders is van belang; allochtone ouders die kiezen voor een school op islamitische of hindoeïstische grondslag, kiezen per implicatie voor een 'zwarte' school.

Het resultaat is dat de basisscholen in de grote steden lang niet altijd een afspiegeling zijn van de wijk waarin ze zijn gevestigd. In Rotterdam is 30% van de basisscholen in vergelijking met de wijk te 'zwart' en 18% te 'wit' (Huisman et al. 2005). Het aantal basisscholen dat er een goede afspiegeling vormt van de buurt, was in 2005 overigens iets toegenomen ten opzichte van het voorgaande jaar (JOS 2006); kennelijk zet de segregatie in die stad niet verder door. In Utrecht biedt 31% van de basisscholen in de stad geen goede afspiegeling van de 'subwijk' (Utrecht 2006).

Valt er wat te doen aan de segregatie?

Nadat in de jaren negentig een sfeer van berusting was ontstaan, staat het tegengaan van segregatie in het onderwijs sinds een aantal jaren weer hoog op de agenda. Enkele jaren geleden voerde een op de vier gemeenten met meer dan 100.000 inwoners een vorm van spreidingsbeleid om deze segregatie te verminderen. Het uitgangspunt van dat beleid was vrijwel altijd dat scholen een afspiegeling van de wijk zouden moeten zijn; spreiding over de grenzen van de wijken heen is vrijwel niet meer aan de orde (Rutten en Peters 2005). Sinds kort hebben gemeenten de opdracht met de schoolbesturen afspraken te maken over de spreiding van leerlingen met achterstanden. In dertien van de G31-gemeenten is beleid in gang is gezet om segregatie tegen te gaan (Peters et al. 2007).

Er zitten de nodige haken en ogen aan spreidingsbeleid. De juridische complicaties zijn te omzeilen door de spreiding niet te baseren op etnische herkomst maar op achterstanden (Onderwijsraad 2005b), maar spreidingsbeleid waarin de schoolkeuze wordt gebonden aan de eigen wijk, kan ook averechtse effecten hebben. Uit ervaringen in het buitenland blijkt dat in dat geval een verhuisstroom van autochtone ouders naar wijken met 'wittere' scholen op gang kan komen (Huisman et al. 2005),

waardoor de woonsegregatie verder toeneemt, en de uiteindelijke winst in termen van verminderde onderwijssegregatie tegenvalt. Bovendien is de segregatie op grootstedelijk niveau nog steeds aanzienlijk, als alle scholen een afspiegeling zijn van de wijken.

Spreadingsbeleid zullen veel ouders opvatten als een inbreuk op hun recht op vrije schoolkeuze. Dat verlies aan keuzevrijheid moet worden afgewogen tegen de mogelijke opbrengsten. Uit onderzoek is bekend dat het negatieve effect van de 'zwartheid' van scholen op de leerprestaties van allochtone leerlingen niet zo groot is. Het prestatieniveau op 'zwarte' scholen ligt weliswaar lager dan op gemengde of 'witte' scholen, maar dat heeft vooral te maken met de herkomst van de leerlingen. Het negatieve 'zwartesocholeffect' – het nadeel van veel allochtone medeleerlingen – is de achterliggende jaren afgezwakt, en heeft niet zo veel invloed meer op de prestaties (Gijsberts 2006). Door vooral in te zetten op de kernvakken slagen 'zwarte' scholen er steeds beter in met vergelijkbare leerlingen vergelijkbare resultaten te realiseren als gemengde scholen. Ook voor het sociaal-emotionele vlak (zelfvertrouwen, welbevinden) hebben 'zwarte' basisscholen geen nadelige gevolgen voor de leerlingen (Driessen et al. 2003). Wel is het denkbaar dat het gebrek aan contact tussen leerlingen uit verschillende bevolkingsgroepen in gesegregeerde scholen negatieve gevolgen heeft in de sfeer van vooroordelen, discriminatie en onderlinge acceptatie.

Verkuijten en Thijs (2002, 2004) laten zien dat een zekere concentratie van allochtone leerlingen overigens niet per definitie negatief uitwerkt. In klassen waar allochtone leerlingen maar een kleine groep vormen, voelen zij zich vaker het slachtoffer van discriminatie en ontwikkelen zij een negatiever zelfbeeld dan in 'zwartere' klassen. De aanwezigheid van klasgenoten uit dezelfde etnische groep biedt kennelijk steun. Tegelijkertijd hebben autochtone leerlingen in relatief 'zwarte' klassen een positievere houding jegens allochtone leerlingen (Verkuijten en Thijs 2000).

Volgens het onderzoek van Bakker et al. (2007) heeft de etnische samenstelling van een klas echter weinig effect op de houding van leerlingen ten opzichte van klasgenoten uit andere etnische groepen. Er is in gemengde klassen weliswaar meer gelegenheid voor contacten en vriendschappen tussen kinderen met een verschillende achtergrond, maar die werken volgens dit onderzoek niet door in de waardering voor andere etnische groepen.

4.3 *Het voortgezet onderwijs: meer zorgleerlingen, maar ook meer havo/vwo-leerlingen*

Na het basisonderwijs worden leerlingen op grond van hun prestaties en het advies dat ze van de basisschool meekrijgen, verdeeld over de verschillende niveaus van voortgezet onderwijs, uiteenlopend van praktijkonderwijs tot vwo. Veel leerlingen belanden aanvankelijk in gemengde brugklassen die meerdere schoolsoorten omvatten, maar in het derde leerjaar zijn vrijwel alle leerlingen geselecteerd en gedetermineerd. Verder is er, net als in het primair onderwijs, een groep jongeren die vanwege een handicap geen regulier maar speciaal onderwijs volgt.

Polarisatie in de verdeling van leerlingen

Tabel 4.4 geeft inzicht in de verdeling van leerlingen in het derde leerjaar van het voortgezet onderwijs.⁸ Momenteel volgt iets meer dan 40% havo of vwo. Dit percentage neemt geleidelijk aan toe; in 2000 was het 38, medio jaren negentig nog maar 35. De overige bijna 60% van de jongeren is te vinden in de diverse leerwegen van het vmbo, het praktijkonderwijs of het voortgezet speciaal onderwijs.

Tabel 4.4

Verdeling van leerlingen over de diverse schoolsoorten in leerjaar drie van het voortgezet onderwijs, 1995-2005 (in procenten)

	speciaal onderwijs	mlk/pro	lom/ ivbo/lwoo	vbo/ bbl/kbl ^a	mavo/ tl/gl	havo	havo/vwo	vwo	totaal
1995/'96	1,3	1,5	7,8	25,4	29,2	15,8	2,6	16,4	100
2000/'01	1,8	1,7	9,2	23,5	25,4	18,1	2,8	17,5	100
2001/'02	1,9	2,1	8,9	25,8	23,8	17,7	2,5	17,3	100
2002/'03	2,0	2,3	9,1	24,9	23,8	17,5	3,0	17,4	100
2003/'04	2,2	2,5	10,7	22,0	23,5	18,0	2,9	18,2	100
2004/'05	2,2	2,7	10,7	21,0	23,5	18,2	3,2	18,6	100
2005/'06	2,5	2,7	11,1	19,5	23,7	18,4	3,0	19,1	100

a Exclusief leerlingen met leerwegondersteuning (en voorheen ivbo).

Bron: CBS (StatLine) SCP-bewerking

De groeiende deelname aan het havo en vwo is gepaard gegaan met een krimp van het middensegment; het marktaandeel van de theoretische en gemengde leerweg (tl en gl) binnen het vmbo (voorheen mavo en vbo/mavo) is sinds het midden van de jaren negentig teruggelopen van bijna 30% naar minder dan een kwart van de leerlingen. De laatste jaren zet de krimp van de theoretische/gemengde leerweg niet verder door. In plaats daarvan loopt nu het aantal leerlingen in de 'gewone' kader- en basisberoepsgerichte leerwegen (voorheen vbo) terug. Die terugloop heeft deels te maken met een groei van het aantal leerlingen in met name de basisberoepsgerichte leerweg, dat extra aandacht in de vorm van leerwegondersteunend onderwijs (lwoo) nodig heeft om een diploma te kunnen behalen. Inmiddels heeft meer dan de helft van de leerlingen in de basisberoepsgerichte leerweg, en bijna een op de zes leerlingen in de kaderberoepsgerichte leerweg een indicatie voor leerwegondersteuning.

Toename van het aantal leerlingen dat extra zorg nodig heeft

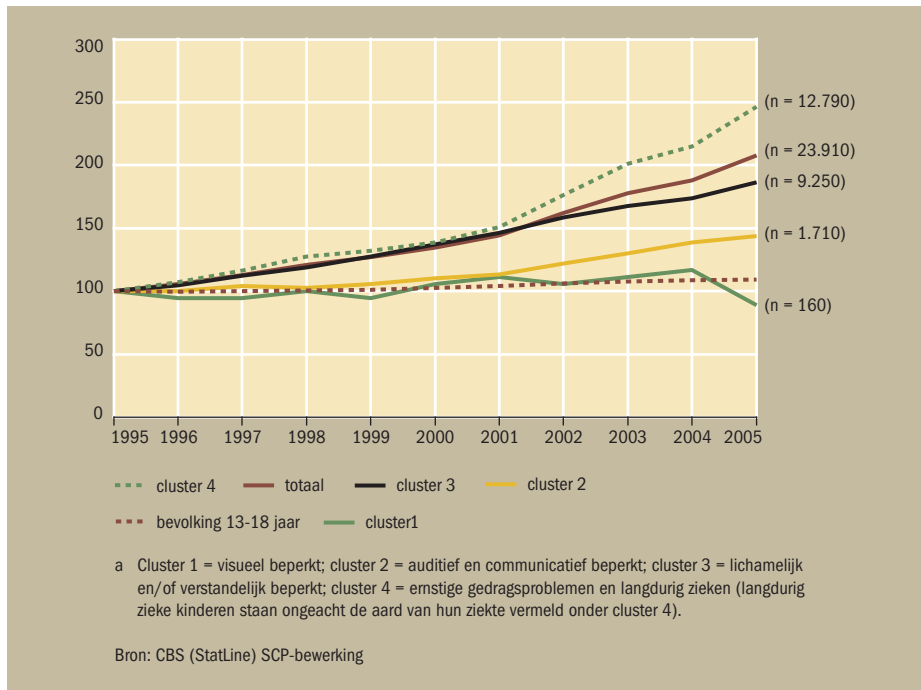
Het aantal zogeheten zorgleerlingen in het voortgezet onderwijs (leerwegondersteunend onderwijs, praktijkonderwijs, speciaal onderwijs) is de afgelopen periode jaar in jaar uit toegenomen. Bij elkaar ontving in het schooljaar 2005/'06 14% van de leerlingen in het derde leerjaar van het voortgezet onderwijs een vorm van extra zorg (leerwegondersteuning of praktijkonderwijs); wordt het voortgezet speciaal onder-

wijs meegerekend, dan loopt dat cijfer op tot 16%, bijna anderhalf keer zo veel als tien jaar terug.

Binnen de totale categorie van zorgleerlingen is het voortgezet speciaal onderwijs getalsmatig wellicht niet zo belangrijk, het gaat wel om de snelst groeiende groep. Het aantal leerlingen in het voortgezet speciaal onderwijs is in tien jaar tijd verdubbeld, zoals figuur 4.2 laat zien. Een groot deel van deze groei komt op het conto van de cluster 3- en cluster 4-scholen. Vooral het onderwijs voor zeer moeilijk lerende kinderen (zmlk), voor kinderen met ernstige gedragsproblemen (zmoz), en voor kinderen met een langdurige psychische aandoening groeide. De groei van het voortgezet speciaal onderwijs is aanzienlijk groter dan op grond van de demografische ontwikkeling zou mogen worden verwacht.

Figuur 4.2

Ontwikkeling van het aantal leerlingen in het voortgezet speciaal onderwijs, naar cluster,^a 1995-2005 (indexcijfers 1995 = 100)

Het aantal leerlingen dat met ambulante begeleiding (een rugzakje) een school voor regulier voortgezet onderwijs bezoekt, nam de afgelopen jaren eveneens sterk toe. In het schooljaar 2005/06 ging het in totaal om 6422 leerlingen (ofwel 0,7%).

De ontwikkelingen in het voortgezet onderwijs zijn al met al ambivalent: aan de ene kant neemt de deelname aan havo en vwo toe, maar tegelijkertijd zien we aan

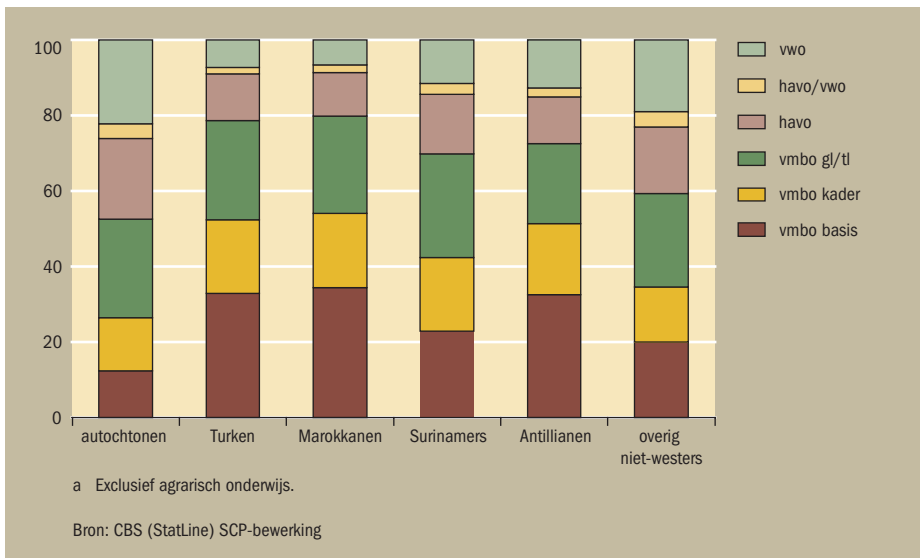
het andere einde van het spectrum een groeiend aantal zorgleerlingen. Ook op het punt van de integratie van leerlingen met een handicap is het beeld tweeslachtig; een groeiend aantal leerlingen met beperkingen ontvangt ambulante zorg in het reguliere onderwijs, maar evengoed groeit het voortgezet speciaal onderwijs in snel tempo.

Jongeren uit de minderheden

Ook al zijn de prestaties van leerlingen uit de minderheden de afgelopen jaren verbeterd, zij komen nog altijd met een flinke achterstand uit het basisonderwijs. Bij de overgang naar het voortgezet onderwijs worden leerlingen op basis van hun prestatieniveau en het advies van de basisschool over de verschillende niveaus van het voortgezet onderwijs verdeeld, en het kan dus niet anders dan dat allochtone leerlingen relatief vaak in de lage vormen van het voortgezet onderwijs zijn te vinden. Recente gegevens maken duidelijk dat er, net als in het basisonderwijs, nog steeds forse verschillen zijn met autochtone leerlingen (figuur 4.3). Overigens zijn de verschillen tussen de diverse minderheden minstens zo opvallend als die tussen allochtone en autochtone leerlingen.

Figuur 4.3

Leerlingen in leerjaar drie van het voortgezet onderwijs,^a naar onderwijsniveau en herkomst, 2005/'06 (in procenten)

De Turkse en Marokkaanse leerlingen blijven het meest achter: weliswaar volgt een op de vijf van hen havo/vwo, maar daarmee is hun havo/vwo-deelname toch nog niet half zo hoog als die van autochtone jongeren. Aan de andere kant van het voortgezet onderwijs zijn beide groepen zwaar oververtegenwoordigd: een op de drie Turkse en Marokkaanse scholieren volgt de basisberoepsgerichte leerweg in het vmbo. Van de

autochtone scholieren is dat maar een op de acht. De achterstand van de Surinaamse en Antilliaanse leerlingen is minder groot, maar toch ook nog substantieel. De Surinaamse jongeren doen het wat beter dan de Antilliaanse, van wie – net als van de Turkse en Marokkaanse – een groot deel in de basisberoepsgerichte leerweg is te vinden. De overige niet-westers allochtone jongeren komen met een havo/vwo-deelname van 40% het dichtst in de buurt van de autochtone. Voor een deel zijn zij kinderen van relatief hoog opgeleide vluchtelingen.

Veel allochtone leerlingen in de basisberoepsgerichte leerweg, en een kleiner aantal in de kaderberoepsgerichte leerweg, ontvangen leerwegondersteuning. In samenhang met het grote aantal leerlingen uit de minderheden in de lage vmbo-niveaus, betekent dit dat – over het hele voortgezet onderwijs bezien – bijna een op de vier Turkse en Marokkaanse, en een op de vijf Antilliaanse leerlingen leerwegondersteuning ontvangen. Bij de autochtone leerlingen is dat een op de twaalf.

Leerlingen met laagopgeleide ouders

Autochtone jongeren uit de lage sociaaleconomische milieus zijn eveneens ondervertegenwoordigd in het havo/vwo. De cijfers in *De sociale staat van Nederland 2003* maken dat wel duidelijk (SCP 2003). Zo nam rond 2001 de overgrote meerderheid van de leerlingen met hoogopgeleide ouders (hbo/wo) deel aan het havo/vwo (hbo: 67%, wo: 78%), terwijl dat bij leerlingen met laagopgeleide ouders bleef steken op 20%. Claassen et al. (2005: 26) presenteren cijfers over autochtone achterstandsl leerlingen waaruit vergelijkbare verschillen naar voren komen: slechts 26% van hen volgt in het tweede leerjaar van het voortgezet onderwijs mavo (vmbo theoretische leerweg) of hoger, bij de niet-achterstandsl leerlingen ligt dat cijfer ruim twee keer zo hoog (61%).

Ook jongeren uit de minderheden hebben vaak laagopgeleide ouders. Toch kunnen hun schoolloopbaan en die van leerlingen uit het autochtone laagopgeleide milieu niet zonder meer onder een noemer worden gebracht; daarvoor zijn de verschillen te opvallend. Dat begint al bij de adviezen die zij meekrijgen van de basisschool. Allochtone kinderen kregen in het verleden vaak relatief hoge schooladviezen, autochtone achterstandsl leerlingen krijgen juist vaak een lager advies dan op basis van hun prestaties zou mogen worden verwacht (Mulder et al. 2005). Overigens is de ‘overadvisering’ van leerlingen uit de minderheden zo goed als verdwenen (Driessen et al. 2005; Driessen 2006). Volgens Amsterdamse gegevens krijgen goed presterende allochtone leerlingen in die stad inmiddels zelfs lagere adviezen dan autochtone (Babeliowsky en Den Boer 2007).

In het voortgezet onderwijs zelf verloopt de loopbaan van leerlingen uit het autochtone laagopgeleide milieu anders dan die van allochtone leerlingen. Bij een gelijke Cito-eindscore gaan autochtone achterstandsl leerlingen, mede door hun lage adviezen, op een lager niveau van start; daarna neemt hun achterstand nog verder toe (Claassen en Mulder 2006). Leerlingen uit de minderheden weten hun positie in de loop van het voortgezet onderwijs juist enigszins te verbeteren (Mulder et al. 2007).

Segregatie in het voortgezet onderwijs

In het voortgezet onderwijs brengt de ongelijke verdeling van allochtone en autochtone leerlingen over schoolsoorten (zie nogmaals figuur 4.3) vanzelf een zekere scheiding teweeg; havo/vwo en vmbo zijn immers vaak in verschillende vestigingen ondergebracht. Dit gescheiden aanbod heeft gedeeltelijk te maken met bestaande huisvestingspatronen, maar daarnaast spelen ook concurrentieoverwegingen een rol. Door havo/vwo in een aparte vestiging aan te bieden, houden scholen rekening met het negatieve imago van het vmbo in de grote steden. Een op de vier scholen voor voortgezet onderwijs in de vier grote steden is een 'zwarte' school (meer dan 80% allochtone leerlingen), uiteenlopend van 7% van de havo/vwo-vestigingen tot 42% van de vestigingen met alleen beroepsgerichte vmbo-leerwegen (CBS 2005).

Scholen in de grote steden vervullen een centrumfunctie voor de omliggende gemeenten, maar omgekeerd zijn er ook leerlingen uit de steden die hun toevlucht zoeken tot scholen in de randgemeenten. Sommige scholen in Amsterdamse randgemeenten zijn zo populair bij Amsterdamse ouders, dat ouders en leerlingen uit de randgemeenten op hun beurt weer verder weg trekken. Openbaarvervoersverbindingen spelen bij dit alles een belangrijke rol ('er zijn vluchtroutes langs treinroutes', Karsten et al. 2003). Ook de groeiende populariteit van het agrarisch vmbo onder autochtone jongeren is deels een vorm van uitwijkgedrag; agrarisch onderwijs is weinig populair onder allochtone leerlingen (Vogels 2006).

4.4 Hoge deelname aan vervolgopleidingen in het mbo, hbo of wetenschappelijk onderwijs

Na het voortgezet onderwijs vervolgt ongeveer 90% van alle leerlingen hun opleiding in het beroeps- of hoger onderwijs.

Veranderde doorstroompatronen na het voortgezet onderwijs

De startkwalificatienorm is een voornaam ijkpunt in de schoolloopbaan; jongeren moeten ten minste een havo-, vwo- of mbo niveau 2-opleiding afronden voor ze uit het onderwijs vertrekken. Voor jongeren met een vmbo-opleiding is het middelbaar beroepsonderwijs de meest aangewezen plek voor het halen van een startkwalificatie. Volgens de cijfers uit de zogenoemde onderwijsmatrix zou echter ongeveer een op de vier vmbo'ers na het diploma niet doorstromen naar een vervolgopleiding. Bij de overgang van het vmbo naar het mbo zou dus een belangrijke breuk optreden in het traject naar een startkwalificatie (zie bv. Onderwijsraad 2005a). Volgens recentelijk beschikbaar gekomen gegevens uit de leerlingnummeradministraties behoeft dat beeld echter bijstelling. Volgens deze informatiebron stroomt niet minder dan negen op de tien gediplomeerden van het vmbo direct door naar een vervolgopleiding. Er zijn wel verschillen tussen de diverse leerwegen in het vmbo, maar zelfs vanuit de basisberoepsgerichte leerweg gaat (incl. de leerlingen met leerwegondersteuning) nog altijd 87% door naar het mbo (tabel 4.5).

Opvallend is dat ook de doorstroom van vmbo-theoretische leerweg (voorheen mavo) naar havo weer een stijgende lijn vertoont. Het ‘stapelen’ van opleidingen in het voortgezet onderwijs was in de jaren negentig van de vorige eeuw in onbruik geraakt, deels onder invloed van het overheidsbeleid, dat ‘inefficiënte’ leerwegen wilde tegengaan, deels als neveneffect van enkele vernieuwingen in de bovenbouw van het havo/vwo (profielen en studiehuis), die de overstap bemoeilijkten (Bronneman-Helmerts et al. 2002). Na een daling van de doorstroom van het mavo (nu vmbo-tl) naar het havo van bijna 20% begin jaren negentig naar 11% in 1999, is deze de afgelopen jaren weer toegenomen tot 15%. Die toename komt voor een deel voor rekening van Turkse en Marokkaanse leerlingen, van wie rond de 20% overstapt van vmbo-tl naar havo, maar ook bij autochtone leerlingen geldt dit intussen voor 14%.

Tabel 4.5

Bestemming van gediplomeerden van het voortgezet onderwijs,^a 2005 (in procenten)

	voortgezet onderwijs	bol	bbl	hbo	wo	geen onderwijs	totaal
vmbo	7	74	10			9	100
vmbo basis	0	64	22			13	100
vmbo kader	0	81	11			7	100
vmbo gl	5	85	5			5	100
vmbo tl	15	75	3			7	100
havo	4	4	0			12	100
vwo		0		14	72	14	100

a Exclusief agrarisch onderwijs.

Bron: CBS (StatLine)

De doorstroom van het havo naar het vwo – een overstap die begin jaren negentig nog door bijna een op de vijf havogediplomeerden werd gemaakt – is daarentegen sinds het eind van de jaren negentig nog verder afgenomen: van 7% tot 4%. Waarschijnlijk vormt de route via een eenjarige hbo-propedeuse een aantrekkelijker alternatief voor havisten met ambities in de richting van het wetenschappelijk onderwijs dan een tweejarige vervolgopleiding in het vwo, waarbij opnieuw eindexamen moet worden gedaan. In 2004 vervolgden 2800 hbo-studenten zonder diploma (maar vermoedelijk wel met propedeuse) hun opleiding in het wetenschappelijk onderwijs (CBS 2007: 152).

Groeiende deelname, maar ook voortijdige uitval in het middelbaar beroepsonderwijs
 Het mbo kent opleidingen op vier niveaus en in twee verschillende leerwegen: de beroepsopleidende leerweg (bol) en de beroepsbegeleidende leerweg (bbl; voorheen leerlingwezen). De deelname aan de beroepsbegeleidende leerweg, waarin de opleiding grotendeels in de beroepspraktijk plaatsvindt, is de afgelopen jaren als gevolg van de economische teruggang wat teruggelopen. Daardoor heeft er een verschuiving plaatsgevonden naar het voltijdse onderwijs in de beroepsopleidende leerweg:

ruim 70% van de 466.000 mbo-deelnemers volgde in 2005 een beroepsopleidende leerweg, in 2000 was dat nog 63%.

De assistentenopleidingen (niveau 1), die drempelloos – dat wil zeggen zonder diploma voortgezet onderwijs – toegankelijk zijn, geven geen direct uitzicht op een startkwalificatie. Ze trekken slechts weinig deelnemers (minder dan 5%). In de beroepsopleidende leerweg ligt het zwaartepunt bij de lange opleidingen op niveau 3 en 4, samen goed voor driekwart van de deelnemers. In de beroepsbegeleidende leerweg ligt het zwaartepunt bij de opleidingen op niveau 2. Net als in het vmbo volgen ook in het mbo jongeren van niet-westers allochtone herkomst vaker dan hun autochtone leeftijdgenoten een opleiding op een van de lage niveaus (1/2).

Een fors probleem in het mbo is het relatief grote aantal deelnemers dat de opleiding zonder diploma verlaat. Uit een in opdracht van de MBO Raad verricht benchmarkonderzoek komt naar voren dat gemiddeld 39% van de deelnemers die uit het mbo vertrekken, geen diploma heeft gehaald. Op de lage niveaus (1/2) vertrekken naar verhouding meer deelnemers zonder diploma dan op de hoge niveaus (3/4).⁹ Volgens enkele ondervraagde mbo-instellingen heeft de uitval slechts in een minderheid van de gevallen te maken met factoren waarop zij zelf invloed kunnen uitoefenen, zoals problemen in de inhoud of vormgeving van de opleidingen of onvoldoende begeleiding bij de studie- en beroepskeuze. In de andere gevallen zien de instellingen persoonlijke problemen en beperkingen van de deelnemer, of de situatie op de arbeidsmarkt (onvoldoende stageplekken, of juist indienstneming voordat het diploma is behaald, ook wel aangeduid als ‘groenpluk’) als belangrijkste struikelblok (Price Waterhouse Coopers 2006).

Uiteenlopende cijfers over de omvang van het voortijdig schoolverlaten

In het kader van de Lissabonafspraken streeft het kabinet naar een halvering van het voortijdig schoolverlaten in 2010. Over de omvang van het verschijnsel voortijdige schooluitval bestaat al geruime tijd de nodige onduidelijkheid. Op nationaal niveau werd de ontwikkeling tot voor kort gevolgd aan de hand van de aanmeldingen bij de Regionale Meld- en Coördinatiepunten (RMC), die tot taak hebben voortijdige schoolverlaters terug te leiden naar het onderwijs. Uitgaande van 70.000 voortijdige schoolverlaters in 2001, zou het aantal gevallen dat jaarlijks nieuw wordt aangemeld in 2010 moeten zijn teruggedrongen tot 35.000. De ontwikkeling van het aantal nieuwe meldingen bij de RMC's verliep de afgelopen jaren nogal grillig; in sommige jaren daalde, in andere jaren stagneerde dat aantal. In 2006 bedroeg het 56.000, vrijwel gelijk aan het jaar daarvoor. Deze ogenschijnlijke stagnatie zou te maken hebben met de toegenomen volledigheid van de RMC-registratie in het laatste jaar. Sinds kort zijn cijfers beschikbaar gebaseerd op de leerlingnummeradministratie: na afloop van het schooljaar 2004/05 bleken 62.500 jongeren zonder startkwalificatie uit het onderwijs te zijn vertrokken. (TK 2006/2007).

In EU-verband wordt de ontwikkeling van de voortijdige schooluitval gevolgd aan de hand steekproefonderzoek waarin, anders dan bij de RMC-tellingen, geen onderscheid wordt gemaakt tussen ‘oude’ en ‘nieuwe’ gevallen. Volgens de EU-indicator was in

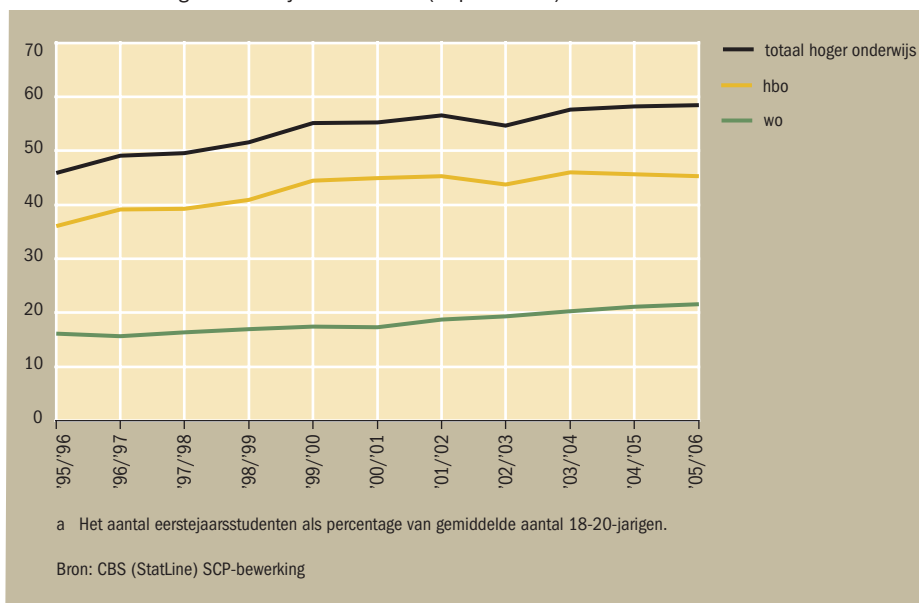
2006 12,9% van 18-24-jarigen voortijdig schoolverlater, wat overeenkomt met ongeveer 175.000 18-24-jarigen. Volgens de EU-indicator, die beter geschikt is voor het volgen van de ontwikkeling door de jaren heen, loopt het aantal voortijdige schoolverlaters geleidelijk aan terug ten opzichte van de uitgangswaarde van 15,5% in 2000. De daling verloopt echter niet snel genoeg om de doelstelling van 8% in 2010 te halen.

Sterke groei van het hoger onderwijs

De instroom in het hoger onderwijs volgt al decennialang een stijgende lijn. In de periode 1995-2006 heeft die trend zich voortgezet, mede doordat ook steeds meer jongeren van niet-westers allochtone herkomst de weg naar het hoger onderwijs weten te vinden (Herweijer 2006b). Het instroomniveau gaat inmiddels in de richting van 60% (figuur 4.4). (vergelijk ook Takkenberg 2006; OECD 2006).¹⁰ Een deel van de instroom in het hoger onderwijs bestaat overigens uit al wat oudere volwassenen. Voor jongvolwassenen tot 27 jaar bedraagt hij 54%; wordt die in de daaropvolgende leeftijdsjaren meegerekend, dan loopt het cijfer nog zo'n 5 procentpunten verder op.

Figuur 4.4

Instroom in het hoger onderwijs 1995-2006 (in procenten)^a

In de meeste gevallen kiezen jongeren voor het hbo: de instroom in het hbo is twee keer zo groot als die in het wo.¹¹ Het kabinet streeft op termijn (in 2020) naar 50% hoogopgeleiden in de leeftijdsgroep van 25 tot 45 jaar (TK 2005/2006b). Het niveau van de instroom ligt daar dus al ruimschoots boven, maar omdat veel deelnemers aan het hoger onderwijs de eindstreep niet halen, is het percentage jongvolwassenen met een afgeronde opleiding een stuk lager dan het instroompercentage. In het hbo

haalt ongeveer 70% na acht jaar een diploma. In wetenschappelijk onderwijs, dat een langere verblijfsduur kent, loopt het rendement na negen jaar op tot 75% (CBS Stat-Line). Bij dergelijke rendementscijfers leidt ook een instroomniveau van 60% uiteindelijk tot niet meer dan 42% à 45% hoogopgeleiden. Om het beoogde percentage van 50 te behalen, moet zowel de deelname als het rendement toenemen. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) heeft al diverse malen gewezen op het risico van niveau-daling. Een gelijktijdige verhoging van de toegankelijkheid en van het rendement gaat, zonder extra investeringen in begeleiding en maatwerk, al gauw ten koste van het niveau van de afgestudeerden (SCP 2004; Bronneman-Helmers 2006).

De 50%-doelstelling wordt breed onderschreven. Van diverse kanten wordt gewaarschuwd voor een tekort aan hoogopgeleiden (HBO-raad/RWI 2006). Volgens een studie van de Boston Consulting Group is er echter eerder sprake van een overschot aan hogeschoolden dan van een tekort, en dat zal naar haar oordeel de komende jaren ook niet veranderen. Zij wijst in dat verband naar de werkloosheid onder hoogopgeleiden en naar het gegeven dat veel afgestudeerden onder hun niveau werken waardoor ze werknemers met een middelbare beroepsopleiding verdringen. In hoofdstuk 5 van dit rapport wordt dezelfde tendens gesignaleerd. Ook de ontwikkeling van de startsalarissen van hoogopgeleiden bleef de afgelopen jaren naar verhouding achter bij die van lageropgeleiden. Niet het aanbod aan, maar de vraag naar hoogopgeleiden zou moeten worden gestimuleerd (BCG).¹² Tegen de stelling dat er sprake zou zijn van forse overschotten, wordt echter door anderen ingebracht dat men zich rijk rekent, omdat er bijvoorbeeld ten onrechte van wordt uitgegaan dat alle hoogopgeleiden 40 uur per week gaan werken. Dat zal gezien de toename van het aantal vrouwelijke afgestudeerden zeker niet het geval zijn (Van Zijl 2007).¹³

Uit ramingen van het Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt blijkt overigens dat de behoefte aan hoogopgeleiden niet in alle sectoren van de arbeidsmarkt even sterk zal groeien. De stijging van kwalificatie-eisen binnen beroepen (upgrading) in verband met technologische en organisatorische ontwikkelingen zou de komende jaren bovendien wel eens kunnen afnemen (ROA 2005).

4.5 Leren op latere leeftijd

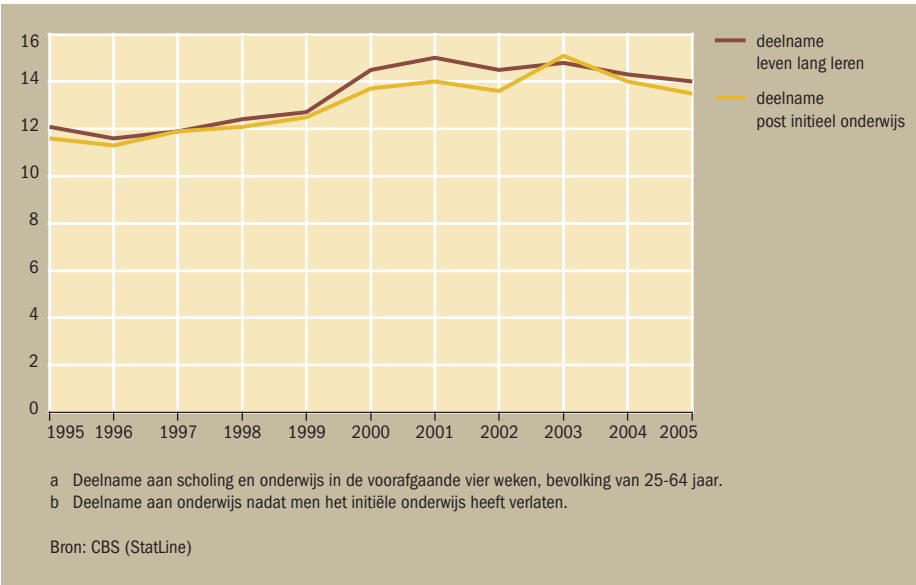
In het jaar 2000 is in Lissabon in EU-verband afgesproken om in 2010 een deelname aan volwassenenonderwijs (leven lang leren) van 12,5% te realiseren. Omdat de deelname in Nederland destijds al 15,9% bedroeg, werd het ambitieniveau verhoogd: in 2010 zou de deelname moeten zijn gestegen tot 20% van de 25-64-jarigen. Een dergelijke stijging resulteert in een verhoging van het opleidingsniveau van de (potentiële) beroepsbevolking. De doelstelling dat in 2020 de helft van de beroepsbevolking van 25 tot 45 jaar hoog is opgeleid, valt niet uitsluitend te realiseren door vervanging van oudere, lageropgeleide cohorten door jongere, hogeropgeleide cohorten.

Afgaande op verschillende indicatoren die in omloop zijn, stagneert de deelname aan volwasseneneducatie de laatste jaren, na een periode van groei in de tweede helft van de jaren negentig. De door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) bere-

kende indicatoren wijzen zelfs op een afname in de meest recente periode (fig. 4.5). Hoewel de vergelijkbaarheid door de tijd heen wordt bemoeilijkt door definitieveranderingen, vormen deze geen verklaring voor de daling van de afgelopen jaren.¹⁴

Figuur 4.5

Deelname aan leven lang leren^a en aan postinitieel onderwijs,^b 1995-2005 (in procenten)

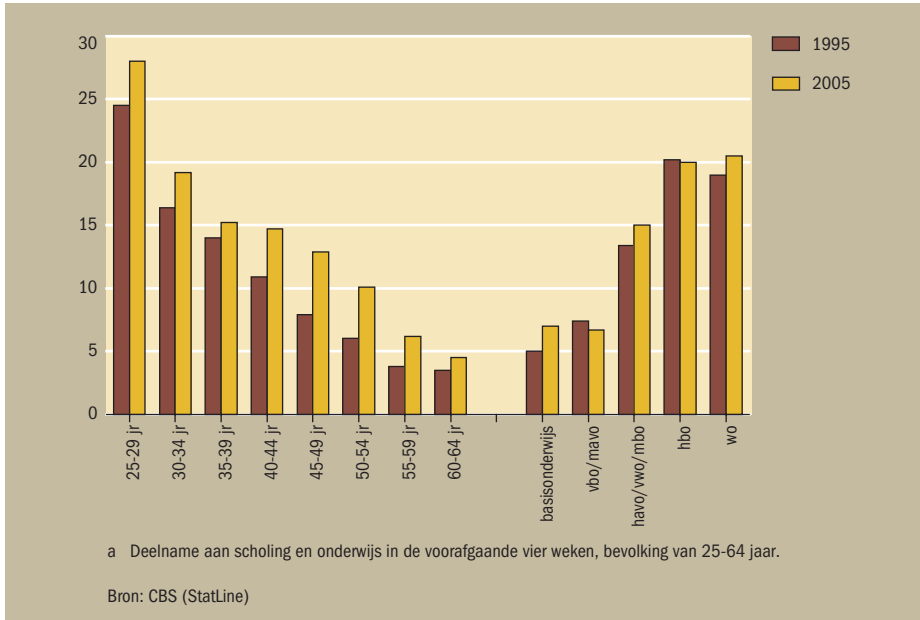
Ook aan een specifieke vorm van volwasseneneducatie – het volgen van bedrijfsopleidingen – blijkt de deelname te zijn verminderd. Nam in 1999 nog 41% van de werknemers in de particuliere sector deel aan een bedrijfsopleiding, in 2005 was dat cijfer teruggelopen tot 35% (CBS StatLine). Mogelijk speelt de conjunctuur daarbij een rol. Uitgedrukt als aandeel van de loonkosten liepen de uitgaven voor bedrijfsopleidingen in diezelfde periode terug van 1,7% naar 1,4%.

Ouderen nemen vaker deel aan scholing en opleiding

In verband met de leven-lang-lerendoelstelling is het niet alleen van belang dat de deelname toeneemt, maar ook dat deze niet beperkt blijft tot de relatief jonge leeftijdsgroepen. Om ouderen aan het werk te houden, is het cruciaal dat zij hun kennis en vaardigheden door scholing en opleiding up-to-date houden. In de praktijk van het leven lang leren ligt de nadruk van oudsher vooral op de eerste fase van volwassenheid: bij oudere leeftijdsgroepen neemt de deelname sterk af. Dankzij de gestegen deelname van 40-54-jarigen, is het leeftijdsprofiel in de afgelopen tien jaar wel een stuk vlakker komen te liggen (figuur 4.6). Volgens gegevens uit het Aanvullend voorzieningengebruik onderzoek (AVO) van het SCP is met name de deelname van oudere werknemers aan bedrijfsopleidingen gestegen (Herweijer 2006c).

Figuur 4.6

Deelname aan leven lang leren,^a naar leeftijd en opleidingsniveau van de deelnemers, 1995 en 2005 (in procenten)

Scholing en opleiding op latere leeftijd kunnen in principe een tweedekansfunctie vervullen voor volwassenen die in hun jeugd weinig onderwijs hebben gevolgd. Vooral voorzieningen als de basiseducatie, het taalonderwijs (alfabetisering, Nederlands als tweede taal) en het deeltijdse mavo/havo/vwo (vavo) zijn daar van oudsher op gericht. Het aantal deelnemers aan de basiseducatie nam tussen 1995 en 2005 met 17% af tot ruim 100.000 deelnemers. Het vavo veranderde de afgelopen tien jaar ingrijpend van karakter. Het ontwikkelde zich steeds meer van tweedekansonderwijs voor volwassenen die toch nog een mavo-, havo- of vwo-diploma willen halen, tot tweedewegonderwijs voor jongeren die hun afgebroken opleiding alsnog in deeltijdverband willen afmaken. Tussen 1995 en 2005 liep het deelnemersaantal sterk terug: het deeltijdhavo met 43% en het deeltijd-vwo met 73% (CBS 2007: 196-197).¹⁵ Ook het deeltijdse hoger onderwijs biedt volwassenen met een middelbaar opleidingsniveau een tweede kans. Tussen 1995 en 2005 groeide zowel het deeltijdse hbo als het wetenschappelijk onderwijs in deeltijd; respectievelijk met 50% en 33% (CBS 2007: 202, 228).

In de praktijk is de deelname aan scholing en opleiding door volwassenen een voorbeeld van het zogenoemde Mattheuseffect (Merton 1968): ‘[...] want wie heeft zal nog meer krijgen, en wel in overvloed, maar wie niets heeft, hem zal zelfs wat hij heeft nog worden ontnomen.’ (Mattheus 25: 29).

Hoogopgeleiden (hbo/wo) nemen ongeveer driemaal zo vaak deel aan leven-langlerenactiviteiten als laagopgeleiden, en in die scheve verhouding is in de afgelopen tien jaar geen wezenlijke verandering opgetreden (zie nogmaals figuur 4.6). Ook

verder terugkijkend – naar eind jaren zeventig van de vorige eeuw – zijn de deelnameverschillen naar opleidingsniveau min of meer stabiel (Herweijer 2006c).

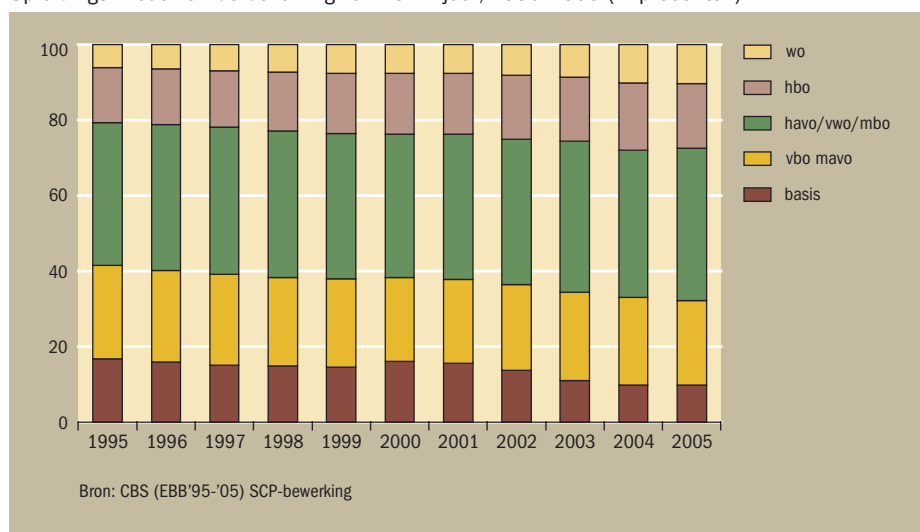
4.6 Ontwikkelingen in het opleidingsniveau van de bevolking

Door de aanhoudende groei van de onderwijsdeelname komt elk volgend geboortecohort met een hoger opleidingsniveau uit het initieel onderwijs dan het voorgaande. Daarna neemt het opleidingsniveau van een cohort nog wat verder toe dankzij de deelname aan volwasseneneducatie, ook al is het effect daarvan beperkt. Het resultaat is een aanhoudende stijging van het opleidingsniveau van de volwassen bevolking.

Figuur 4.7 brengt de stijging in de periode 1995–2005 in beeld. Het aandeel hoogopgeleiden in de bevolking van 25-74 jaar bedroeg in 2005 ruim 27%, ongeveer 7% meer dan in 1995. Het percentage laagopgeleiden (uitsluitend basisonderwijs voltooid) verminderde in diezelfde periode van 17% naar iets minder dan 10%. In de leeftijdsgroep van 25-64 jaar – de potentiële beroepsbevolking – was 71% in 2005 in het bezit van een startkwalificatie (ten minste havo/vwo of mbo afgerond).

Figuur 4.7

Opleidingsniveau van de bevolking van 25-74 jaar, 1995-2005 (in procenten)

De stijging van het opleidingsniveau krijgt nog meer reliëf, wanneer we inzoomen op de jongste geboortecohorten (geboren 1970-1974 en 1975-1979). Het aantal hoogopgeleiden bedraagt in deze groepen inmiddels 33% en 35%, terwijl nog slechts 5% van hen alleen basisonderwijs heeft voltooid. Respectievelijk 79% en 81% van deze geboortecohorten is in het bezit van een startkwalificatie.

Inhaalslag van vrouwen en minderheden

De inhaalslag die meisjes in het onderwijs hebben gemaakt, is inmiddels ook zichtbaar in het opleidingsniveau van jonge volwassenen. De opleidingsachterstand van vrouwen op mannen werd in opeenvolgende cohorten steeds kleiner, om uiteindelijk om te slaan in een voorsprong. Het omslagpunt ligt omstreeks het cohort geboren in de periode 1970-1974. Bij het cohort 1975-1979 is het percentage hoogopgeleide vrouwen al 5 procentpunten groter dan dat van de mannen (in 2005 mannen: 32%, vrouwen: 38%).

Daarnaast maken bij de minderheden vooral de Turken en Marokkanen een inhaalslag. De grote achterstand die zij van oudsher hebben, nam flink af, vooral dankzij een vermindering van het aantal laagopgeleiden (CBS 2007). Niettemin is het verschil met autochtone volwassenen nog groot. Het aantal hoogopgeleide Turken en Marokkanen is nog niet zo groot, maar zal de komende jaren verder kunnen stijgen dankzij hun snelgroeiende instroom in het hoger onderwijs. Voorwaarde is wel dat de hoge studie-uitval van Turkse en Marokkaanse studenten in het hbo en wo (Herweijer 2006b) wordt teruggedrongen.

De achterstand van Surinamers en Antillianen is een stuk kleiner dan die van Turken en Marokkanen, maar daar staat tegenover dat hun opleidingsniveau minder snel toeneemt dan dat van Turken en Marokkanen. Naast de vier traditionele minderheidsgroepen is er een groeiend aantal allochtonen uit overige niet-westerse landen. Deze groep telt relatief veel hoogopgeleiden: een op de vijf is hoogopgeleide.

4.7 Ontwikkelingen in de feitelijke en ervaren kwaliteit van het onderwijs

Het opleidingsniveau van de bevolking stijgt. Deze stijging betekent echter niet automatisch dat het niveau van de verworven kennis en vaardigheden in dezelfde mate toeneemt. Het kennisniveau van oudere generaties wordt waarschijnlijk onderschat, omdat in het verleden niet iedereen die daartoe in staat was, in de gelegenheid was door te studeren. Voor jongere generaties is doorstuderen vanzelfsprekend; vrijwel iedereen probeert een zo hoog mogelijk diploma te behalen, ook al schieten capaciteiten en motivatie soms tekort.

De laatste tijd worden steeds vaker zorgen geuit over het dalende kennisniveau onder jongeren (zie bv. Onderwijsraad 2006). Er wordt vooral gewezen op negatieve effecten van enkele recente onderwijsvernieuwingen. Daarnaast vormen ook het dreigende tekort aan leraren en hun dalende opleidingsniveau, met name in het voortgezet onderwijs, een bedreiging voor de kwaliteit van het onderwijs. Recente geluiden van werkgeverszijde en vanuit scholieren- en studentenorganisaties lijken de zorg over niveaudaling te bevestigen (VNO-NCW/MKB 2007; LAKS/JOB/LSvb 2007).

Wat is er bekend over de ontwikkeling van het niveau van kennis en vaardigheden en wat vinden ouders, scholieren en studenten van de kwaliteit van het onderwijs?

Daalt het kennisniveau?

Eind 2006 publiceerde de Onderwijsraad een verkennende studie naar de ontwikkeling van het kennisniveau in het onderwijs. Daaruit blijkt dat er landelijk gezien eigenlijk nauwelijks gegevens beschikbaar zijn over het niveau dat op de verschillende kennisgebieden wordt gerealiseerd (Onderwijsraad 2006). Dat gebrek aan gegevens geldt met name voor het beroeps- en hoger onderwijs, waar de onderwijsinstellingen zelf verantwoordelijk zijn voor de kwaliteit en waar ook geen landelijke examens worden afgenomen. Bij de kwaliteit van de examens die de instellingen zelf afnemen, worden de laatste jaren steeds vaker kritische kanttekeningen geplaatst. De bekostigingswijze, die onderwijsinstellingen stimuleert zoveel mogelijk studenten binnen te halen en ze zo snel mogelijk aan een diploma te helpen, zou niveaudaling in de hand werken.

In het basisonderwijs is er de Citotoets die aan het einde van de basisschoolperiode wordt afgenomen. De landelijke gemiddelde scores zijn de afgelopen jaren vrij stabiel, waaruit zou kunnen worden afgeleid dat er geen significante daling heeft plaatsgevonden. Daar staat echter tegenover dat op grond van het stijgende opleidingsniveau van ouders eigenlijk een stijging van de gemiddelde scores zou mogen worden verwacht. Bovendien neemt de in cognitief opzicht zwakste groep leerlingen vaak niet aan de Citotoets deel. Door deskundigen op vakgebieden als rekenen/wiskunde en Nederlandse taal wordt inmiddels de noodklok geluid. Het rekenniveau daalt, met name als het gaat om basisbewerkingen als optellen, aftrekken, vermenigvuldigen en delen (De Lange 2006). Maar liefst een kwart van de leerlingen verlaat de basisschool zonder behoorlijk te kunnen lezen (Vernooy 2006; Inspectie van het Onderwijs 2007).

Onlangs zette Van Dam alle 32 onderzoeken op een rij die het Cito de afgelopen twintig jaar heeft gehouden naar het onderwijsniveau dat leerlingen in verschillende vakken bereiken (Van Dam 2007).¹⁶ Het beeld dat uit die onderzoeken naar voren komt, is zorgwekkend. Niet alleen bij de basisvakken taal en rekenen schieten de prestaties van het basisonderwijs tekort, ook voor kennisvakken als aardrijkskunde, geschiedenis en natuur (biologie, natuurkunde, techniek) levert het volgens deskundigen een prestatie die onder de maat is. Zelfs bij muziek, dat vooral uit het zingen van liedjes met de hele groep bestaat, scoort het een dikke onvoldoende. Volgens Van Dam schiet de kwaliteit van het basisonderwijs vooral tekort door te weinig ambitie. De heersende idee is dat onderwijs leuk moet zijn.¹⁷ Alles wat leren minder aangenaam maakt of inspanning kost, zoals topografie, jaartallen leren, sommen maken, spellen, het leren van grammatica, en lang en intensief oefenen, is de afgelopen decennia uitgebannen. Het ontbreekt aan duidelijke leerdoelen die omschrijven welke kennis en kunde leerlingen als resultaat van het onderwijs verworven moeten hebben. Ook het niveau van de lerarenopleidingen (pabo) laat sterk te wensen over (Van Dam 2007).

Veel schoolleiders en leerkrachten in het basisonderwijs zijn het niet met deze zienswijze eens. Zij wijzen erop dat de samenleving complexer is geworden en dat scholen daarom steeds meer moeten doen aan de sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen en aan zaken als normen en waarden, verkeersveiligheid of overgewicht, om maar enkele recente nieuwe opdrachten aan het onderwijs te noemen.

Examens in het voortgezet onderwijs

Het voortgezet onderwijs kent als enige onderwijssector landelijke centrale examens. Het eindexamen voortgezet onderwijs vormt in het Nederlandse onderwijsbestel dan ook verreweg het stevigste ankerpunt voor kwaliteit.

In de afgelopen tien jaar is er een groot aantal onderwijsvernieuwingen ingevoerd. Daardoor is het moeilijk de examenuitslagen over de jaren heen te vergelijken. Het eindexamen bestaat uit een door de school afgenomen examen (SE) dat per school verschilt, en een landelijk centraal examen (CE) dat voor alle leerlingen van dezelfde onderwijssoort hetzelfde is. Leerlingen slagen voor hun eindexamen als het gemiddelde van de cijfers voor het SE en het CE voldoende is.

Het schoolexamen en het centrale examen hebben elk een eigen karakter. Het schoolexamen biedt de mogelijkheid om de prestaties van leerlingen op nieuwe onderwijsdoelstellingen, als aandacht voor zelfstandig leren en voor (vakoverstijgende) vaardigheden, te beoordelen. Bij dat laatste gaat het bijvoorbeeld om spreekvaardigheid in de vreemde talen of om zelfstandigheid en het kunnen samenwerken bij het maken van het profielwerkstuk. Bij het centraal schriftelijk examen wordt vooral cognitieve kennis getoetst.

Uit tabel 4.6 blijkt dat sinds de invoering, in 2003, van de eerste centrale examens in het vernieuwde vmbo het percentage geslaagden ongeveer op een vergelijkbaar niveau is gebleven. Dat is opmerkelijk omdat de leerlingenpopulatie als gevolg van de integratie van delen van het speciaal onderwijs, zeker in de beroepsgerichte leerwegen, in cognitief opzicht zwakker is geworden. Binnen het vmbo zijn de slagingspercentages voor leerlingen met leerwegondersteuning (lwoo) wat lager dan die voor leerlingen zonder lwoo, maar groot zijn de verschillen niet (91% versus 95% in 2005).

In het havo en vwo zijn de slagingspercentages na de invoering van de vernieuwde tweede fase duidelijk toegenomen. Eerder in dit hoofdstuk werd al geconstateerd dat de deelname aan het havo/vwo de afgelopen jaren aanzienlijk is gestegen. Die stijging is duidelijk niet gepaard gegaan met een daling van het slagingspercentage.

Tabel 4.6

Aandelen geslaagden voor de eindexamens voortgezet onderwijs, 1995-2005 (in procenten)

	1995	1998	2000	2002	2003	2004	2005
vbo/ivbo	92	93	94	96	92		
vmbo-bbl/kbl/gl					94	95	94
mavo	94	94	94	95	93		
vmbo-tl					95	95	94
havo-oud	84	83	89				
havo-nieuw			91	90	90	92	90
vwo-oud	87	88	89				
vwo-nieuw				93	93	94	94

Bron: Inspectie van het Onderwijs (2007)

Bij het centraal examen traden door de vernieuwingen in de tweede fase van het havo/vwo de volgende veranderingen op: voor de meeste vakken werd de studielast minder, het examenprogramma veranderde in bijna alle vakken, de deelname aan de verschillende vakken veranderde (bv. meer deelnemers aan aardrijkskunde en geschiedenis, en minder aan moderne vreemde talen) en in de wijze van examineren werd na 2000 de ontwikkeling versterkt dat de aanwezige vakkennis minder direct wordt vastgesteld, maar er vooral wordt gevraagd naar wat men met vakken kan doen. Volgens de organisatie die verantwoordelijk is voor de inhoud van de eindexamens in het voortgezet onderwijs (CEVO), bleef het niveau per vak per saldo ongeveer gelijk (bij sommige wat hoger, bij andere wat lager). Een opmerkelijk resultaat omdat de studielast per vak is afgenomen. Bij ongeveer een op de drie vakken is vergelijking tussen de situatie voor en na 2000 niet mogelijk omdat de veranderingen te ingrijpend waren (CEVO 2006).

De stijging van het slagingspercentage kan gedeeltelijk worden verklaard door de prominentere plaats die het schoolexamen sinds het jaar 2000 binnen het totale examen is gaan innemen. Daarvoor werd de uitslag van het examen bepaald op basis van zes (havo) of zeven (vwo) eindcijfers. Voor al deze vakken was er zowel een schoolexamen als een centraal examen. In de nieuwe situatie is het aantal vakken dat alleen met een schoolexamen wordt afgesloten, toegenomen. De leerling krijgt ongeveer vijftien eindbeoordelingen, waarvan ongeveer zeven vakken met CE en acht vakken zonder.

Uit onderzoek van De Lange en Dronkers komt naar voren dat tussen 1998 en 2005 een steeds grotere discrepantie is ontstaan tussen de schoolexamencijfers en de cijfers voor het centraal schriftelijk. De discrepantie is het grootst in het vwo en het kleinst in het mavo. De discrepantie is bovendien groter naarmate het percentage allochtone leerlingen op een school hoger is.

Door deze ontwikkeling komt de kwaliteitsgarantie die het eindexamen biedt, onder druk te staan. De intrinsieke waarde van het diploma neemt er als het ware sluipenderwijs door af. Voor allochtone leerlingen genereert die ontwikkeling op termijn mogelijk ook nog perverse effecten, omdat het diploma met name bij een deel van hen een hoger prestatieniveau suggereert dan zij feitelijk hebben. Mogelijk hebben zij daardoor meer moeite in het vervolgonderwijs, en lopen zij als gevolg daarvan een groter risico van uitval. Ook kan zij ertoe leiden dat werkgevers op statistische gronden minder snel een allochtone werknemer gaan aannemen, hetgeen de betrokken jongeren vermoedelijk zullen opvatten als discriminatie (De Lange en Dronkers 2007).

Om het vertrouwen in de waarde van diploma's te behouden, werd onlangs voorgesteld de kwaliteit van het schoolexamen beter te borgen, het centraal examen en het schoolexamen volledig te ontkoppelen, en de eis te stellen dat leerlingen zowel slagen voor het centrale examen als voor het schoolexamen (Profielcommissies 2006).

Ouders over de kwaliteit van het basis- en voortgezet onderwijs

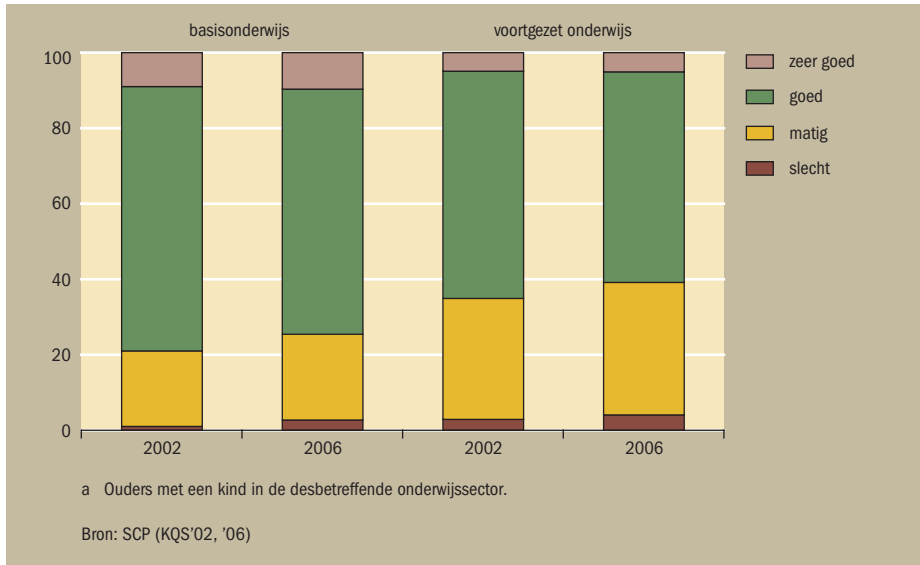
De in 2006 gehouden SCP-enquête Kwaliteit van de quartaire sector geeft een indruk van het oordeel van ouders over de kwaliteit van het basis- en voortgezet onderwijs.

Het onderzoek werd eerder gehouden in 2002 (zie SCP 2002), zodat we ook de ontwikkeling in de tijd kunnen volgen.

De kwaliteit wordt door ouders verschillend gewaardeerd: over het basisonderwijs zijn zij het best te spreken, hun oordeel over het voortgezet onderwijs is wat minder positief (figuur 4.8).

Figuur 4.8

Oordeel van ouders^a over de kwaliteit van het basis- en voortgezet onderwijs, 2002, 2006 (in procenten)

Beide onderwijssectoren werden in 2006 wel wat minder positief beoordeeld dan in 2002. Zoals elders, en ook al vaker, is vastgesteld, is de gemiddelde Nederlander kritischer dan de ouders (SCP 2007: 94; OCW 2006). Opmerkelijk genoeg ligt dat bij het middelbaar beroepsonderwijs net andersom; daarover zijn ouders minder tevreden dan het brede publiek.

Veel ouders (43-45%) zijn desgevraagd van mening dat de kwaliteit van het voortgezet en het beroepsonderwijs de afgelopen jaren is verslechterd, terwijl maar een op de tien ouders denkt dat de kwaliteit vooruit is gegaan. Over de ontwikkeling van het basisonderwijs zijn ouders minder pessimistisch, hoewel ook daar het aantal pessimisten groter is dan het aantal optimisten (25% versus 17%).

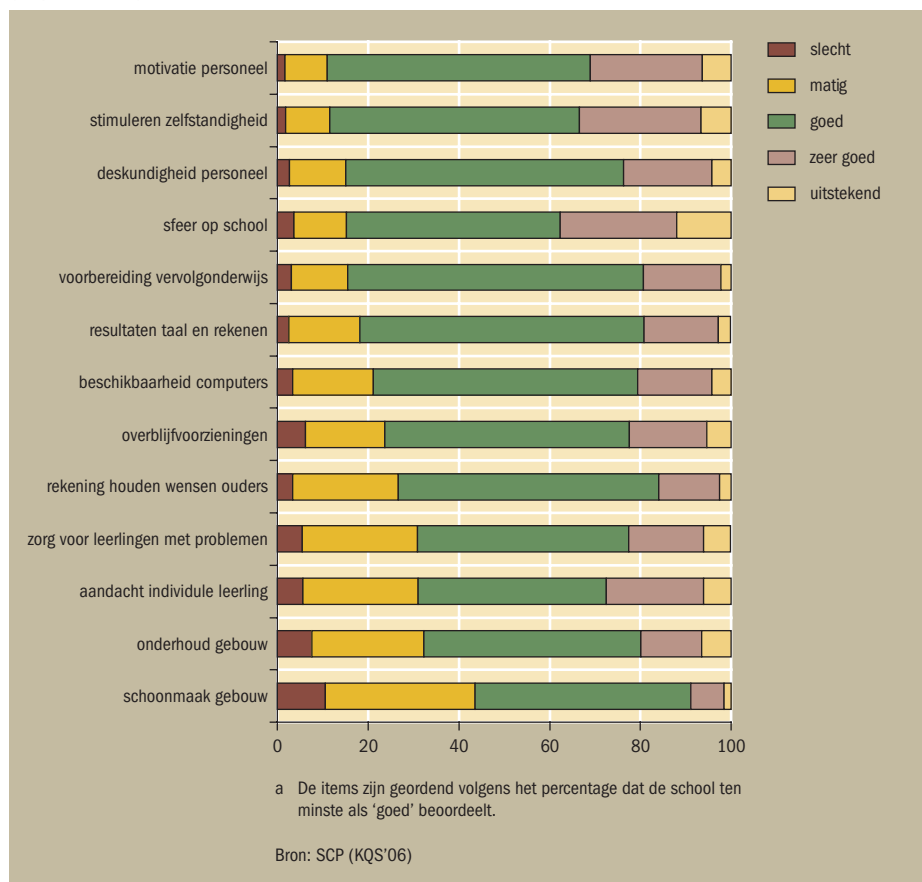
Veel waardering voor de basisschool, maar iets minder dan vier jaar geleden

Ouders mogen dan niet al te positief zijn over de kwaliteit van de verschillende onderwijssectoren, over de basisschool van hun eigen kind zijn ze op veel punten goed te spreken (figuur 4.9). Veel waardering is er voor de deskundigheid en de inzet van het personeel, en voor zaken als het stimuleren van zelfstandigheid, de voorbe-

reiding op het vervolgonderwijs, de leerresultaten en de sfeer op school. Maar er is ook een aantal punten waarover ouders duidelijk kritisch zijn. Dat geldt niet alleen voor de schoonmaak en het onderhoud van het gebouw – net als in 2002 de zwakste punten in de ogen van ouders – maar ook voor de zorg voor leerlingen met problemen en voor het rekening houden met verschillen tussen leerlingen. Bij dit laatste zijn er overigens ook veel ouders die de school juist positief beoordelen; kennelijk loopt de onderwijspraktijk per school op dit punt sterk uiteen.

Figuur 4.9

Oordeel van ouders over de kwaliteit van de basisschool van hun eigen kind, 2006 (in procenten)^a

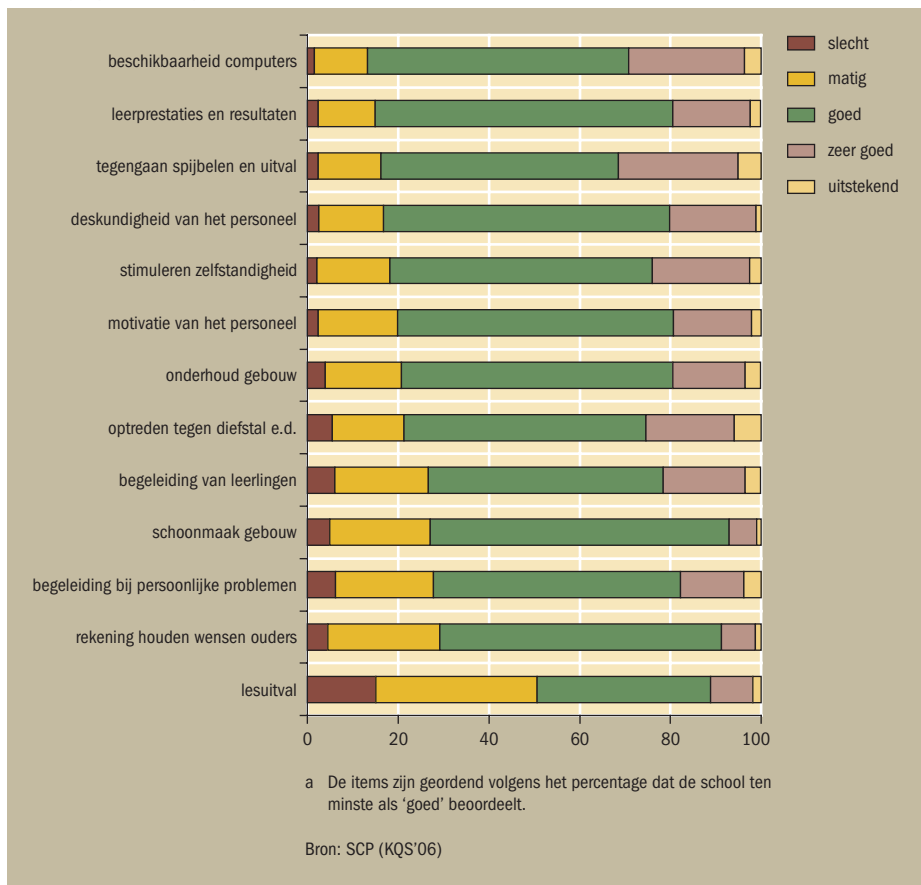

De rangorde van sterke naar zwakke punten komt in grote lijnen overeen met die uit 2002, afgezien van enkele verschuivingen: de beschikbaarheid van computers is in 2006 opgeklommen in de rangorde, terwijl de aandacht voor de individuele leerling is gezakt. Wel zijn de scores op veel onderdelen in 2006 iets minder positief dan in 2002. Dat geldt zowel voor punten waarop de scholen nog steeds goed scoren als de

inzet en deskundigheid van het personeel, als voor zwakke punten zoals de aandacht voor de individuele leerling of de kwaliteit van de overblijfsvoorzieningen. Uitzonderingen op de enigszins negatieve teneur van de ontwikkeling tussen 2002 en 2006 zijn, naast de al genoemde beschikbaarheid van computers, de schoonmaak en het onderhoud van het gebouw. Ook al blijven het de zwakste punten, ouders waren er in 2006 minder ontevreden over dan in 2002.

Figuur 4.10

Oordeel van ouders over de kwaliteit van de school voor voortgezet onderwijs van hun eigen kind, 2006 (in procenten)^a

Lesuitval volgens ouders het grootste knelpunt in het voortgezet onderwijs

In het voortgezet onderwijs is lesuitval volgens de ouders het grote knelpunt: de helft van hen vindt dat de school van hun kind het op dat punt slecht of matig doet. In 2002 was dat ook al zo, en de scholen doen het in de ogen van ouders nu niet beter dan toen. Gezien het dreigende tekort aan leraren valt te vrezen dat het probleem van

lesuitval de komende jaren zeker niet zal verminderen. Andere relatief zwakke punten zijn de schoonmaak van het gebouw, het rekening houden met de wensen van ouders, de begeleiding van de individuele leerling, en de zorg voor leerlingen met problemen.

Net als bij het basisonderwijs oordeelden ouders in 2006 op veel punten wat minder positief over de school voor voortgezet onderwijs van hun kind dan in 2002. Het meest uitgesproken is de daling in de waardering voor het optreden tegen diefstal, vandalisme en geweld. Uitzondering op de overwegend negatieve teneur, is het oordeel over de beschikbaarheid van computers. Net als in het basisonderwijs werd daar in 2006 positiever over gedacht dan in 2002.

Scholieren oordelen verschillend over het voortgezet onderwijs

Volgens de Nationale scholierenmonitor waren leerlingen in het voorjaar van 2005 over het algemeen vrij positief over de kwaliteit van het onderwijs: 80% vindt dat de lessen van goede kwaliteit zijn en driekwart is blij met zijn huidige school. Dit neemt niet weg dat ruim een kwart van de leerlingen de lessen wel vervelend vindt (Van der Vegt et al. 2005).

Over de onderlinge relaties en de veiligheid op school oordelen leerlingen niet onverdeeld gunstig. Zo zijn vriendelijkheid, behulpzaamheid en vertrouwen tussen leerlingen zeker niet vanzelfsprekend. Dit komt ook tot uiting in zaken als pesten, vechten en schelden: in de ogen van leerlingen wordt op een behoorlijk aantal scholen regelmatig of vaak gepest, gevochten of gescholden (resp. 38%, 22% en 63%). Een andere negatieve indicatie op het gebied van veiligheid is dat (ruim) een kwart van de leerlingen te kennen geeft dat er op hun school regelmatig of vaak wordt gestolen of spullen worden vernield. Toch voelen de meesten zich opmerkelijk genoeg zelf behoorlijk veilig op school. Dat heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat leerlingen die negatieve zaken in hun school signaleren, daar lang niet altijd zelf het slachtoffer van worden. Het aantal leerlingen dat rapporteert zelf regelmatig of vaak slachtoffer te zijn, is naar verhouding niet zo groot (uitschelden 7%, het worden uitgesloten door andere leerlingen 4%, diefstal 3%).

Ook de relaties tussen leerling en docent kunnen beter: een op de drie leerlingen is het niet eens met de stelling dat docenten hen met respect behandelen, niet meer dan 58% meent dat docenten hen eerlijk behandelen en slechts de helft vindt dat de docenten oprecht in hen zijn geïnteresseerd. Een op de tien leerlingen meldt dat docenten regelmatig of vaak op leerlingen schelden. Het omgekeerde – leerlingen die docenten uitschelden – komt overigens nog vaker voor.

De problemen zijn in het algemeen het grootst in de basis- en kaderberoepsgerichte leerweg van het vmbo. Leerlingen oordelen daar op alle terreinen het minst positief. Onderzoek van Bronneman-Helmers et al. (2002) wees eerder ook al die richting.

Mbo en hbo: tevredenheid over de opleiding, maar ook veel klachten over de kwaliteit van het onderwijs

Uit de JOB Monitor 2005 komt naar voren dat de meeste studenten in het middelbaar beroepsonderwijs redelijk tevreden zijn met hun opleiding (rapportcijfer: 6,7) en hun

school (6,3). Minder tevreden zijn ze over het rooster, over de docenten, over de begeleiding tijdens de studie, en over de keuzemogelijkheden binnen de studie (JOB 2005).

Afgestudeerden uit het hoger beroepsonderwijs zijn volgens de HBO-Monitor 2005 eveneens overwegend tevreden. Ruim 80% vindt dat hun opleiding een voldoende basis biedt om te starten op de arbeidsmarkt. Bijna 80% van de werkende afgestudeerden heeft een baan die aansluit bij de gevolgde opleidingsrichting en het behaalde opleidingsniveau. Over de breedte van de opleiding oordelen verreweg de meeste afgestudeerden (83%) positief. Over de diepgang van de opleiding zijn de meningen echter verdeeld. Bijna de helft (48%) vindt de diepgang van de opleiding onvoldoende (HBO-raad 2005).

De invoering van 'het nieuwe leren' leidt volgens de drie belangenorganisaties van scholieren en studenten in het voortgezet-, beroeps- en hoger onderwijs tot grote problemen. Het gaat niet meer om incidenten, maar om structurele problemen rond de invoering en uitvoering van het competentiegericht onderwijs en de invulling van 'onderwijstijd' (LAKS/JOB/LSvb 2007).

In het voortgezet onderwijs is het gebrek aan kwaliteit de meestgenoemde klacht. Er zijn te veel nutteloze lessen en aan de kwaliteit van docenten valt veel te verbeteren. Veel leerlingen ervaren een 'ophokplicht' als gevolg van de nieuwe onderwijstijdmaatregelen (1040 uur per jaar). In het middelbaar beroepsonderwijs is er te weinig begeleiding en zijn er te weinig lessen. De lessen die er zijn, sluiten niet bij de behoeften van studenten aan en worden bovendien vaak door slechtopgeleide docenten gegeven. Ook in het hoger beroepsonderwijs laat de begeleiding van studenten vaak te wensen over. Ze willen meer colleges. Net als in het mbo weten studenten vaak niet wat de school van hen verwacht.

Er kwamen bij de organisaties overigens niet alleen klachten binnen. Op sommige scholen en opleidingen zijn scholieren en studenten heel tevreden en worden de onderwijsvernieuwingen wel goed ingevoerd.

4.8 Kanttekeningen en dilemma's rond participatie en integratie

Maximale participatie: noodzakelijk en verstandig?

De deelname aan het hoger onderwijs is de afgelopen jaren sterk gestegen en zal, als het aan het overheidsbeleid ligt, de komende jaren verder toenemen. Het is de vraag of dat verstandig is; eerder is al gewezen op het gevaar van niveaudaling en diploma-inflatie. Daarnaast dreigt ook de positie van het mbo als volwaardig eindonderwijs in het geding te komen. Nu al stroomt ruim 50% van de mbo'ers uit de vierjarige opleidingen direct door naar het hbo. Als dat percentage verder toeneemt, bestaat het gevaar dat deze opleidingen zich meer en meer gaan ontwikkelen tot vooropleidingen voor het hbo. De behoefte aan goede vaklieden op mbo-niveau blijft echter groot; tekorten die mogelijk als gevolg van de groeiende doorstroom naar het hbo ontstaan, moeten in dat geval worden opgevuld door hbo'ers met leidinggevende ambities, maar met relatief weinig praktijkervaring. Mogelijk neemt ook de aanzui-

gende werking op arbeidskrachten uit andere landen van de Europese Unie extra toe. Op de noodzaak en wenselijkheid van een algemene groei van de participatie aan het hoger onderwijs valt, kortom, nog wel het een en ander af te dingen.

Integratie van zorgleerlingen: grenzen en mogelijkheden

De integratie van zorgleerlingen roept in de onderwijspraktijk gemengde gevoelens op. Scholen en leerkrachten blijken over het algemeen positieve ervaringen te hebben met de plaatsing en begeleiding. Toch zijn er ook minder positieve geluiden en is er een zekere terughoudendheid. Een groot probleem bij de opvang van zorgleerlingen is het gebrek aan deskundigheid bij de leerkrachten. In het voortgezet onderwijs speelt dat nog sterker dan in het basisonderwijs. Er is gebrek aan ambulante begeleiding waardoor de kwaliteit van het onderwijs aan de rugzakleerling in het gedrang kan komen. Ernstige gedragsproblemen kunnen de sfeer in de klas behoorlijk verpesten. De extra aandacht die de rugzakleerlingen nodig hebben, gaat bovendien ten koste van de kwaliteit van het onderwijs aan de andere leerlingen (Bronneman-Helmers 2007).

De terughoudendheid bij de opname van leerlingen met beperkingen in het reguliere onderwijs wordt vermoedelijk mede verklaard door het feit dat scholen ook te maken hebben met kinderen zonder handicaps, die eveneens de nodige aandacht behoeven. Die laatste groep is sterk in de meerderheid. Uit onderzoek onder ouders blijkt dat er betrekkelijk weinig draagvlak is voor de integratie van zorgleerlingen in het onderwijs (Herweijer en Vogels 2004: 145 e.v.). Zij zijn vermoedelijk bang dat de extra aandacht voor zorgleerlingen ten koste gaat van de aandacht voor hun eigen kind. Scholen zullen de opvattingen van deze ouders niet kunnen negeren.

Segregatie: spreiding versus vrije schoolkeuze

Om te bereiken dat scholen een afspiegeling zijn van de wijk waarin ze zijn gelegen, moet de vrije schoolkeuze van ouders op enigerlei wijze worden bijgestuurd. Veel ouders zullen dat echter ervaren als een inbreuk op hun recht op vrije schoolkeuze, en een deel van hen zal proberen onder de beperkingen uit te komen. Verder kunnen onbedoelde neveneffecten optreden (verhuisstroom naar witte wijken). Initiatieven waardoor ouders op vrijwillige basis bijdragen aan het terugdringen van segregatie, hebben deze bezwaren niet. In navolging van enkele succesvolle voorbeelden, neemt het aantal ouderinitiatieven de laatste jaren toe (Walraven en Haest 2007). Vele daarvan verkeren nog in een pril stadium, en in de komende jaren moet blijken of er op ruimere schaal succes is te halen.

In de grote steden stelt de scheve verdeling van bevolkingsgroepen over woonwijken hoe dan ook grenzen aan het spreiden van autochtone en allochtone leerlingen; om een evenredige spreiding op grootstedelijk niveau te bereiken zouden leerlingen buiten de eigen wijk naar school moeten gaan. Huisvestingsbeleid dat een evenwichtige spreiding van bevolkingsgroepen over woonwijken bevordert, vraagt een lange adem en kan pas op de lange termijn bijdragen aan het terugdringen van de onderwijssegregatie. Het is daarom minstens zo belangrijk dat de negatieve gevol-

gen van een hoge concentratie achterstandsleerlingen worden tegengegaan. Op het terrein van leerprestaties lukt dat de 'zwarte' scholen inmiddels vrij goed, en het is van belang dat zij die lijn weten vast te houden. De mogelijk negatieve gevolgen van het gebrek aan contacten met kinderen uit andere bevolkingsgroepen blijven wel een punt van zorg. Karsten et al.(2005) pleiten ervoor op gemeentelijk niveau een kader te ontwikkelen waarbinnen contacten en uitwisseling tussen jongeren van verschillende herkomstgroepen anders dan via menging van scholen tot stand kunnen komen. Een voorbeeld is het 'vriendschapsscholen'initiatief in Rotterdam, waar leerlingen van 'witte' en 'zwarte' scholen met elkaar in contact komen tijdens gezamenlijke activiteiten.

Noten

- 1 Daarnaast zitten er ook leerlingen met een rugzakje in het speciaal basisonderwijs. In 2006 waren dit er ruim 2000: vooral kinderen met ernstige spraak- en taalmoeilijkheden (cluster 2), zeer moeilijk lerende kinderen (cluster 3), en leerlingen met gedragsproblemen (cluster 4) (Sontag et al. 2007).
- 2 In vergelijking met leerlingen in het speciaal onderwijs, hebben leerlingen met een rugzakje opvallend vaak een autistische stoornis (LCTI 2005).
- 3 In het voortgezet onderwijs was het aantal rugzakleerlingen in het onderzoek echter beperkt: 19 in het reguliere voortgezet onderwijs en 21 in het lwoo.
- 4 Uit eerder onderzoek naar de integratie van 'risicoleerlingen' kwam eveneens naar voren dat leerlingen met beperkingen het in het reguliere basisonderwijs op cognitief gebied beter doen dan vergelijkbare leerlingen in het speciaal basisonderwijs (Ledoux et al. 2003; Jepma 2003). Voor de ontwikkeling van zelfvertrouwen en werkhouding werden op langere termijn echter geen verschillen gevonden tussen beide groepen leerlingen. Destijds werd, met de nodige voorzichtigheid in verband met geringe aantallen leerlingen, geconstateerd dat segregatie in speciale voorzieningen ongunstig en opvang in een reguliere school gunstig uitwerkt op het prestatieniveau van leerlingen. Risicoleerlingen zouden zich optrekken aan het hogere niveau van andere leerlingen. De heterogeniteit binnen de klas zou geen negatieve gevolgen hebben voor het niet-cognitief functioneren (Ledoux et al. 2003). Het onderzoek van Sontag et al. (2007) wijst echter in een andere richting.
- 5 Leerlingen van wie beide ouders ten hoogste lbo/vbo hebben gevolgd, krijgen een 'lichte' indicatie en tellen voor 1,3 leerling mee bij de berekening van de personeelsformatie. Indien ten minste een ouder niet meer dan basisonderwijs heeft gevolgd en de andere ouder heeft ten hoogste lbo/vbo gevolgd, krijgt de leerling een 'zware' indicatie waardoor hij of zij voor 2,2 leerling meetelt.
- 6 Het criterium gaat uit van niet-westers allochtone achterstandsleerlingen. Als alle niet-westers allochtone leerlingen worden meegeteld, ligt het aantal scholen met meer dan 80% allochtone leerlingen in de G4-steden gemiddeld 5 procentpunten hoger.
- 7 De segregatie-index is te interpreteren als het percentage allochtone leerlingen dat van school moet veranderen om een evenwichtige spreiding te bewerkstelligen. Bij een waarde van 100% is de scheiding compleet, bij een waarde van 0% heeft elke school precies een evenredig aandeel op de autochtone en allochtone leerlingmarkt.
- 8 Omdat in het voortgezet speciaal onderwijs geen uitsplitsing naar leerjaren beschikbaar is, is voor deze sector het aantal 15-jarigen gebruikt als benadering.
- 9 Op niveau 4 vertrekt 70% van de deelnemers met een diploma, op niveau 3 is dat 68%, op niveau 2 47% en op niveau 1 37%. Het percentage voor niveau 1 is overigens mede zo laag doordat de interne doorstroom niet wordt meegenomen in de berekening. Verder speelt de drempelloze instroom een negatieve rol: 20% van de jongeren die aan een mbo-opleiding begint, heeft geen vmbo-diploma behaald.
- 10 Het instroompercentage, afgebeeld in figuur 4.4, is berekend volgens een iets grovere benadering, maar komt in essentie overeen met de instroomratio berekend door Takkenberg (2006) en de *net entry rate* berekend door OECD (2006). Takkenberg (2006) berekent voor zijn meest recente jaar (2004) een instroomratio van ongeveer 57%, de OECD komt voor dat jaar op 56%, de waarde in figuur 4.4 bedraagt 57,6%.
- 11 De totale instroom in het hoger onderwijs is kleiner dan de som van de instroom in hbo en wo, omdat doorstroom van hbo naar wo en van wo naar hbo niet als instroom in het hoger onderwijs wordt geregistreerd.

- 12 Volgens deze studie wordt ten onrechte beweerd dat Nederland qua percentage hoogopgeleiden achter zou blijven bij andere landen. Dat komt doordat elders afgestudeerden van korte hogere opleidingen worden meegerekend. Dergelijke opleidingen zijn er in Nederland nog nauwelijks. Wordt in de vergelijking met andere landen alleen gekeken naar vierjarige hbo- en universitaire opleidingen, dan ligt het Nederlandse niveau met 27% hoogopgeleiden in de beroepsbevolking een stuk hoger dan het EU-gemiddelde van 17%.
- 13 Een andere reden waarom er vermoedelijk minder sprake zal zijn van overschotten, is de onvermijdelijkheid van een zekere onderbenutting omdat het hebben van werk op hoog niveau niet alleen samenhangt met een hoge opleiding, maar ook met andere kwaliteiten zoals ambitie, stressbestendigheid en sociale vaardigheden. Bovendien zal de vervangingsvraag gedeeltelijk bestaan uit ouderen die destijds geen hogere opleiding hebben gevolgd maar tijdens hun werkzame leven wel op dat niveau hebben gewerkt. Met die factoren is in de berekening van de BCG geen rekening gehouden.
- 14 Vanaf 2001 heeft het CBS de vraag naar de deelname aan korte opleidingen verruimd van 'deelname op dit moment' naar 'deelname in de afgelopen vier weken'. Dit leidde tot een stijging van 2,9% op de indicator voor leven lang leren en voor deelname aan postinitieel onderwijs. Tegelijkertijd leidde het niet langer meetellen van stagiaires en deelnemers aan het leerlingwezen echter tot een daling van 0,8%.
- 15 Gemeenten, die verantwoordelijk zijn voor de bekostiging van het vavo, verzetten zich de afgelopen jaren nogal eens tegen de groeiende toestroom van jongeren uit het initieel dagonderwijs, omdat zij van mening zijn dat het reguliere dagonderwijs ervoor moet zorgen dat leerlingen hun diploma behalen. Sinds 2005 zijn de wettelijke regelingen voor het voortgezet onderwijs en de educatie verruimd, zodat risicoleerlingen van 16 en 17 jaar vanaf 2006 door scholen voor voortgezet onderwijs kunnen worden uitbesteed aan het vavo om daar in een passender leeromgeving hun opleiding te voltooien (MBO Raad 2006).
- 16 In deze PPON-onderzoeken wordt aan leerkrachten, schoolbegeleiders en pabodocenten gevraagd welke opgaven naar hun mening een meerderheid (70%-75%) van de leerlingen in groep 8 moet beheersen. Deze opgaven representeren in de PPON-rapporten de standaardvoldoende.
- 17 Ruim tien jaar geleden werd bij de evaluatie van de Wet op het basisonderwijs al geconstateerd dat er in het basisonderwijs te weinig sprake was van een opbrengstgerichte cultuur (Commissie Evaluatie Basisonderwijs 1994).

Literatuur

- Bakker, Joep, Eddie Denessen, Ben Pelzer, Martine Veneman en Sandra Lageweg (2007). *De houding jegens klasgenoten: etnisch gekleurd?* (paper Onderwijs Research Dagen 2007) Groningen: Vereniging voor Onderwijsresearch.
- Babeliowsky, M. en R. den Boer (2007). *Voortgezet onderwijs in beeld. De leerlingen en hun resultaten in het Amsterdamse voortgezet onderwijs, schooljaar 2005/06*. Amsterdam: Dienst Maatschappelijke Ondersteuning.
- BCG (2006). *Meer Banen voor Talent. Perspectieven 2006*. Baarn: The Boston Consulting Group.
- Bronneman-Helmers, R. (2006). *Duaal als ideaal? Leren en werken in het beroeps- en hoger onderwijs*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2006/13).
- Bronneman-Helmers, R. (2007). *Onderwijs*. In: M. de Klerk (red.), *Meedoen met beperkingen. Rapportage gehandicapten 2007* (p. 45-66). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2007/14).
- Bronneman-Helmers, R., L. Herweijer en R. Vogels (2002). *Voortgezet onderwijs in de jaren negentig*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2002/3).
- CBS (2005). *Jaarboek onderwijs in cijfers 2006*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2007). *Jaarboek onderwijs in cijfers 2007*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Cevo (2006). *Het niveau van de centrale examens in vwo en havo*. Utrecht: Centrale examencommissie vastelling opgaven vwo, havo, vmbo.
- Claassen, A.M., L. Mulder en M. Hulsen (2005). *In het derde jaar van het voortgezet onderwijs. Een vergelijking van leerlingen vóór en na de invoering van het vmbo met nadruk op cognitieve en sociale competenties*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Claassen, A. en L. Mulder (2006). *Na vier jaar voortgezet onderwijs. Afsluitende rapportage over Prima-cohort 00-8 in het vierde jaar en de eindexamens van vmbo leerlingen*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Commissie Evaluatie Basisonderwijs (1994). *Zicht op kwaliteit. Evaluatie van het basisonderwijs*. Den Haag: Sdu.
- Dam, P. van (2007). *Kinderen leren veel te weinig op de basisschool*. Millingen aan de Rijn.
- Driessen, G., J. Doesborgh, G. Ledoux, I. van der Veen en M. Vergeer (red.) (2003). *Sociale integratie in het primair onderwijs*. Nijmegen/Amsterdam: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen/SCO-Kohnstamm Instituut.
- Driessen, G. (2006). *Het advies voortgezet onderwijs: is de overadvisering over?* In: *Mens en Maatschappij*, jg. 81, nr. 1, p. 5-23.
- Driessen, G., J. Doesborgh, G. Ledoux, M. Overmaat, J. Roeleveld en I. van der Veen (2005). *Van basis- naar voortgezet onderwijs. Voorbereiding, adviezen en effecten*. Nijmegen/Amsterdam: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen/SCO Kohnstamm Instituut.
- Gijsberts, M. (2006). *De afnemende invloed van etnische concentraties op schoolprestaties in het basisonderwijs, 1988-2002*. In: *Sociologie*, jg. 2, nr. 2, p. 157-177.
- Inspectie van het Onderwijs (2007). *De staat van het onderwijs. Onderwijsverslag 2005/2006*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Jepma, IJ. (2003). *De schoolloopbaan van risicoleerlingen in het primair onderwijs*. Amsterdam: Thela Thesis.
- JOB (2005). *JOB-Monitor 2005. Onderzoeksresultaten ODIN 3*. Amsterdam: Jongeren Organisatie Beroepsopleidingen.

- JOS (2006). *Rotterdamse Onderwijsmonitor Primair en Voortgezet Onderwijs 2006*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam, Jeugd, onderwijs en samenleving.
- Karsten, S., J. Roeleveld, G. Ledoux, C. Felix en D. Elshof. (2002). *Schoolkeuze in een multi-etnische samenleving*. Amsterdam: SCO Kohnstamm Instituut (SCO Rapport-642).
- Karsten, S., D. Elshof, C. Felix, G. Ledoux, W. Meijnen, J. Roeleveld en E. van Schooten (2003). *Onderwijssegregatie in Amsterdam. Hoe staat het ervoor en wat kunnen we er aan doen?* Amsterdam: SCO Kohnstamm Instituut (SCO Rapport-674).
- Karsten, S., C. Felix, G. Ledoux, W. Meijnen, J. Roeleveld en E. van Schooten (2005). *Onderwijssegregatie in de grote steden*. In: b en m, Tijdschrift voor beleid, politiek en maatschappij, jg. 32, nr. 2, p. 63-75.
- LAKS/JOB/LSVB (2007). *Klachteninventarisatie "het nieuwe leren"*. Amsterdam: Landelijk Actie Komitee Scholieren/Jongeren Organisatie Beroepsonderwijs/Landelijke Studenten Vakbond.
- Lange, J. de (2006). *Reken- en wiskundeonderwijs moet beter*. In: T. Jansen, G. de Jong en A. Klink (red.), *De nieuwe schoolstrijd!* (p. 104-113). Amsterdam: Boom(speciale editie van Christen Democratische Verkenningen).
- Lange de, M. en J. Dronkers (2007). *Hoe gelijkwaardig blijft het eindexamen tussen scholen in Nederland? Discrepanties tussen de cijfers voor het schoolonderzoek en het centraal examen in het voortgezet onderwijs tussen 1998 en 2005*. Fiesole (It.): European University Institute.
- LCTI (2005). *Kanttekeningen bij de groei van de deelname aan cluster 4*. Landelijke Commissie Toezicht Indicatiestelling.
- Ledoux, G., G. Driessen, M. Vergeer, I. van der Veen en J. Doesborgh (2003). *Samenvatting en conclusies*. In: G. Driessen, J. Doesborgh, G. Ledoux, I. van der Veen en M. Vergeer (red.), *Sociale integratie in het primair onderwijs* (p. 287-306). Amsterdam/Nijmegen: SCO Kohnstamm Instituut/Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- MBO Raad (2006). *MBO, tien jaar educatie*. De Bilt: MBO Raad.
- Merton, R.K. (1968). *The Matthew effect in science*. In: *Science*, jg. 159, nr. 3810, p. 56-63.
- Mulder, L., J. Roeleveld, I. van der Veen en H. Vierke (2005). *Onderwijsachterstanden tussen 1998 en 2002. Ontwikkelingen in het basis- en voortgezet onderwijs*. Nijmegen/Amsterdam: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen/SCO Kohnstamm Instituut.
- Mulder, L., J. Roeleveld en H. Vierke (2007). *Onderbenutting van capaciteiten in basis- en voortgezet onderwijs*. Den Haag: Onderwijsraad (studie).
- OCW (2006). *OCW in kerncijfers 2001-2005*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- OECD (2006). *Education at a Glance. OECD indicators 2006*. Parijs: Organisation for economic cooperation and development.
- Onderwijsraad (2005a). *Betere overgangen in het onderwijs. Adviezen voor de vermindering van voortijdige schooluitval en het verkrijgen van een hoger opleidingsniveau in Nederland*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad (2005b). *Bakens voor spreiding en integratie*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad (2006). *Versteving van kennis in het onderwijs. Verkenning*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Peters, D., M. Haest en G. Walraven (2007). *Gemeenten in actie tegen segregatie in het basisonderwijs. Een inventarisatie bij de G31 en vier andere gemeenten*. Utrecht: Forum.
- Price Waterhouse Coopers (2006). *Eerste fase benchmark MBO afgerond. Benchmark biedt stuurinformatie voor instellingen en versterkt inzicht in de MBO-sector*. Amsterdam: Price Waterhouse Coopers.
- Profielcommissies (2006). *Bruggen tussen natuur en maatschappij. Ontwerpadvis*. Den Haag: Profielcommissie Natuur en Techniek/Natuur en Gezondheid en Profielcommissie Economie en Maatschappij/Cultuur en Maatschappij.

- ROA (2005). *De arbeidsmarkt naar opleiding en beroep tot 2010*. Maastricht: Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt.
- Rutten, S. en D. Peters (2005). Spreiden is geen kinderspel. Een analyse van succes- en faalfactoren in het gemeentelijk beleid betreffende etnische segregatie in het onderwijs. In: *Onderwijsraad (red.), Spreidingsmaatregelen onder de loep* (p. 13-101). Den Haag: Onderwijsraad.
- SCP (2002). *De kwaliteit van de quartaire sector. Sociaal en Cultureel Rapport 2002*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2003). *De sociale staat van Nederland 2003*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2003/12).
- SCP (2004). *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2007). *Publieke prestaties in perspectief. Memorandum quartaire sector 2006-2011*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2007/1).
- Smeets, E.F.L. (2004). *Communicerende vaten. Leerlingenstromen tussen basisonderwijs, speciaal basisonderwijs en speciaal onderwijs*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Sontag, L. (red.), R. van Steensel, B. van Wolput, P. Leseman, E. Kroesbergen en S. van der Ven (nog te verschijnen). *De werking van de Leerling Gebonden Financiering in het basisonderwijs en voortgezet onderwijs*. Tilburg: Instituut voor Arbeidsvraagstukken.
- Takkenberg, D. (2006). *Belangstelling voor hoger onderwijs neemt voor fors toe*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek (www.cbs.nl).
- TK (2005/2006a). *Aanpak van onderwijsachterstanden*. Brief van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap aan de Tweede Kamer. Tweede Kamer, vergaderjaar 2005/2006, 27020, nr. 50.
- TK (2005/2006b). *Hoger Onderwijs en Onderzoek Plan 2004*. Brief van de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap aan de Tweede Kamer. Tweede Kamer, vergaderjaar 2005/2006, 29410, nr. 41.
- TK (2006/2007). *Voortijdig school verlaten*. Brief van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Tweede Kamer, vergaderjaar 2006/2007, 26695, nr. 37.
- Utrecht (2006). *Utrecht monitor 2006*. Utrecht: Gemeente Utrecht, Afdeling bestuursinformatie.
- Vegt, A.L. van der, M. den Blanken en K. Hoogeveen (2005). *Nationale scholierenmonitor: meting voorjaar 2005*. Utrecht: Sardes.
- Verkuijten, M. en J. Thijs (2000). *Leren (en) waarderen*. Amsterdam: Thela Thesis.
- Verkuijten, M. en J. Thijs (2002). Racist victimization among children in the Netherlands: the effect of ethnic group and school. In: *Ethnic and racial studies* jg. 25, nr. 2, p. 310-331.
- Verkuijten, M. en J. Thijs (2004). Global and ethnic self-esteem in school context: minority and majority groups in the Netherlands. In: *Social Indicators Research*, jg. 67, nr. 3, p. 253-281.
- Vernooy, K. (2006). *Leesonderwijs basisschool behoeft dringend verbetering*. In: T. Jansen, G. de Jong en A. Klink (red.), *De nieuwe schoolstrijd!* (p. 114-121). Amsterdam: Boom (speciale editie van Christen Democratische Verkenningen).
- VNO-NCW/MKB (2007). *Een kwaliteitsagenda voor het onderwijs*. Den Haag/Delft: VNO-NCW/MKB Nederland.
- Vogels, R. (2006). *Onderwijs*. In: A. Steenbekkers, C. Simon en V. Veldheer (red.), *Thuis op het platteland. De leefsituatie van platteland en stad vergeleken*. (p. 121-148). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2006/1).
- Walraven, G en M. Haest (2007). *Segregatie in het basisonderwijs tegengaan? Perspectiefrijke initiatieven van onderop*. Geraadpleegd 28 mei 2007 via www.gemengdescholen.nl.
- Zijl, J. van (2007). *Meer hogeropgeleiden of meer werkgelegenheid?* (referaat Expertmeeting d.d. 5 februari 2007). Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

5 Inkomen en werk

Cok Vrooman, Maurice Gesthuizen, Stella Hoff, Arjan Soede en Jean Marie Wildeboer Schut

- Het gemiddelde besteedbaar inkomen van huishoudens steeg tussen 1995 en 2000 reëel met 8%. Tussen 2001 en 2005 is het met 1% teruggelopen.
- De inkomensongelijkheid bleef tussen 1995 en 2005 vrijwel constant.
- Vanaf het midden van de jaren negentig daalde de armoede, maar in de periode 2001-2005 liep ze weer op.
- In 2006 was de nettoarbeidsdeelname 65%, waarmee de doelstelling van het overheidsbeleid werd gerealiseerd. Ook het overheidsdoel ten aanzien van de arbeidsparticipatie van ouderen werd dat jaar gehaald.
- De arbeidsdeelname van vrouwen steeg vooral in de jaren negentig. Daarna stagneerde zij (56% in 2006), waardoor het door de overheid gestelde doel (61% in 2010) moeilijk haalbaar lijkt. Een groot deel van de vrouwen (68%) werkt in deeltijd.
- De kwetsbare positie van de etnische minderheden komt tot uiting in hun lage arbeidsdeelname (47%) en hoge werkloosheid (in alle jaren drie- tot drieënhalfmaal zo hoog als bij de autochtonen). Zij zijn bovendien sterk afhankelijk van de economische conjunctuur.
- Het aantal uitkeringen was in 1995 en 2006 vrijwel gelijk (3,9 à 4,0 miljoen). Dit is het resultaat van een toenemend aantal AOW-uitkeringen en een dalend aantal WW- en bijstandsuitkeringen. Na de afname van de laatste jaren is het volume van de arbeidsongeschiktheidsregelingen in 2006 weer op het niveau van 1995 beland.
- Ongeveer een derde van de re-integratietrajecten voor arbeidsgehandicapten en WW'ers gaat gepaard met plaatsing in een betaalde baan. Voor cliënten van de gemeenten is dit ongeveer 22%.
- 41% van de werkenden meldde in een hoog tempo te moeten werken. Ongeveer een kwart had te maken met werk waarbij men regelmatig veel kracht moet zetten, en met een hoge tijdsdruk. Een vijfde à een zesde van de werknemers rapporteerde vuil of zwaar werk te verrichten, ontevredenheid met de leiding, een slechte onderlinge sfeer of een slechte beloning.

5.1 Beleidsdoelstellingen

De mate van precisie van de beleidsdoelstellingen op het terrein van inkomen en werk loopt uiteen. Ten aanzien van het *verrichten van betaalde arbeid* heeft de overheid zeer concrete oogmerken geformuleerd (TK 2006/2007). Voor de arbeidsdeelname in het algemeen geldt als doel dat de nettoparticipatie in 2006 64% zou moeten bedragen en in 2007 65%, afgemeten aan het aantal banen van ten minste twaalf

uur per week. Voor bepaalde groepen gelden specifieke streefcijfers. Van vrouwen dient de nettoparticipatie in 2007 61% te zijn, en op te lopen tot 65% in 2010, van de 55-64-jarigen respectievelijk 40% en 45%. Voor de nettoparticipatie van de etnische minderheden was in de Rijksbegroting 2005 een streefpercentage van 54 voor dat jaar opgenomen. De realisatie, 47%, bleef daar nogal bij achter, en in de begroting 2007 staat dat hun nettoparticipatie zich 'evenredig' aan die van autochtonen moet ontwikkelen. Ook de doelstelling ten aanzien van de werkloosheid bij jongeren van 15-24 jaar is bijgesteld. Volgens de Rijksbegroting 2005 mocht die nooit meer dan het dubbele van de algemene werkloosheid bedragen. In latere begrotingen wordt uitgegaan van een getal van 10%-15%, iets wat ten tijde van een economische recessie vaak gemakkelijker te realiseren is.

Op andere deelreinen is het veel minder helder wat de overheid beoogt. Voor de *kwaliteit van de arbeid* streeft zij naar 'het bevorderen van veilige en gezonde arbeidsomstandigheden en een goede arbozorg' (TK 2006/2007), zonder dat duidelijk wordt wanneer daarvan sprake is en op welke termijn deze situatie bereikt moet zijn.

In het Nederlandse inkomensbeleid gold van oudsher het uitgangspunt dat maatschappelijke groepen ongeveer dezelfde inkomensveranderingen moeten ervaren. Ook in het coalitieakkoord van het kabinet-Balkenende IV wordt gesproken van het nastreven van een 'evenwichtige inkomensontwikkeling' (AZ 2007), met bijzondere aandacht voor kwetsbare groepen, huishoudens met kinderen, en mensen met middeninkomens. Verder wordt ingehaakt op de regelmatig oplaaierende discussie over topinkomens, door een stelsel van normering voor te stellen voor de hoogste inkomens in de publieke en semipublieke sector. Bij al deze punten zijn echter geen concrete streefgetallen genoemd.

Ook voor de *uitkeringen en voorzieningen* zijn de overheidsdoelstellingen betrekkelijk vaag. In de jaren negentig van de vorige eeuw is het accent verschoven van inkomensbescherming (met inbegrip van het streven het verworven levenspeil tot op zekere hoogte te handhaven) naar het zoveel mogelijk mensen tot betaalde arbeid brengen ('activeren'). Dat zou de leefsituatie, het inkomen en het levensperspectief van mensen verbeteren, en voor de overheid twee voordelen hebben: een geringer aantal uitkeringen leidt tot minder uitgaven, een groter aantal werkenden vergroot het financiële draagvlak voor de sociale zekerheid (via belasting- en premie-opbrengsten). In welke mate het uitkeringsvolume beperkt zou moeten worden, en wanneer uitkeringsontvangers 'genoeg' geactiveerd zijn, werd echter vaak in het midden gelaten. Wel zijn er bij bepaalde wetsherzieningen afzonderlijke streefgetallen geformuleerd, bijvoorbeeld voor de beoogde reductie van de instroom in de arbeidsongeschiktheidsregelingen. Voor het uitvoeringsproces worden de laatste jaren eveneens vaak concrete doelstellingen geformuleerd, waarop de uitvoerende instanties veelal dienen te worden 'afgerekend'.¹

In dit hoofdstuk schetsen we de voornaamste ontwikkelingen op het terrein van arbeid en inkomen, en leggen we voor zover mogelijk een koppeling met de genoemde beleidsdoelstellingen. Paragraaf 5.2 behandelt de ontwikkeling in de inkomens en bestedingen, paragraaf 5.3 die in de vraag naar en het aanbod van arbeid. In paragraaf 5.4 staan de voorzieningen centraal: de ontwikkeling van het aantal uitkeringen, de gesubsidieerde en beschermde arbeid, de re-integratie, en de regelingen voor verlof en kinderopvang. Ten slotte komen in paragraaf 5.5 enkele opvattingen over arbeid en inkomen aan de orde, in aanvulling op hetgeen daarover in hoofdstuk 3 al te berde werd gebracht.

5.2 *Inkomens en bestedingen*

Ook al streeft het beleid, zoals opgemerkt, een evenwichtige inkomensontwikkeling na, in de praktijk gaan niet alle groepen in de samenleving er ieder jaar evenveel op voor- of achteruit. Soms wordt in het beleid bewust gekozen voor een differentiële ontwikkeling, door fiscale maatregelen te treffen die zich op bepaalde groepen richten, of door de uitkeringsniveaus sterker of minder sterk te laten veranderen dan de looninkomens. Zo diende de introductie van de ouderenkorting in de jaren negentig de zwak geachte inkomenspositie van AOW'ers te verbeteren, en moest de belastingherziening van 2001 onder meer betaald werken aantrekkelijker maken door het verschil tussen lonen en minimumuitkeringen te vergroten.

Vanzelfsprekend worden de inkomens in Nederland niet uitsluitend door het gevoerde beleid bepaald, maar hangen ze eveneens samen met de algemene welvaartsontwikkeling en schommelingen in de conjunctuur. Uit hoofdstuk 2 kwam dit al naar voren. De economische neergang zette de koopkracht vanaf 2002 onder druk, en pas vanaf 2006 werden over de gehele linie weer positieve inkomensontwikkelingen gemeld. Verder is van belang dat sommige groepen (allochtonen, vrouwen, laagopgeleiden) een minder gunstige positie op de arbeidsmarkt innemen dan andere, waardoor hun inkomen en bestedingsmogelijkheden bij verslechterende economische omstandigheden relatief sterk onder druk kunnen komen te staan.

Deze paragraaf beschrijft voor de achterliggende tien à twaalf jaar achtereenvolgens de ontwikkelingen in het besteedbaar inkomen; in ongelijkheid, armoede en rijkdom; en in de bestedingen van huishoudens.

Het besteedbaar inkomen

Tabel 5.1 laat zien dat over de gehele periode 1995-2000 beschouwd het reële besteedbaar jaarinkomen van alle huishoudens met 8% steeg. Voor de eenoudergezinnen en de alleenstaanden van 65 jaar en ouder bedroeg de inkomensverbetering 11%. De laatste groep heeft baat gehad bij de introductie van de ouderenkorting in het belastingstelsel. De eerste generatie van niet-westerse allochtonen maakte een nog sterkere reële inkomensstijging mee (+14%). Doordat zij veelal aan de onderkant van de arbeidsmarkt verkeren, zijn ze tijdens een recessie kwetsbaar, maar ze profiteren

Tabel 5.1

Het inkomen van huishoudens, naar enkele achtergrondkenmerken, 1995-2005 (in euro's per jaar, i.e. prijzen van 2004, en in procenten)^a

	gestandaardiseerd besteedbaar huishoudinkomen (gemiddeld, x 1000)										inkomensmutatie (%)		
	1995	2000	2000 ^{b,c}	2001 ^b	2002 ^b	2003 ^b	2004 ^b	2005 ^{b,c}	1995/2000	2000/2001	2001/2005		
<i>inkomenskwartiel</i>													
1 ^e kwartiel	9,2	10,1	10,3	10,7	10,7	10,5	10,5	10,2	10	4	-4		
2 ^e kwartiel	14,1	15,4	15,1	15,8	15,9	15,7	15,8	15,8	9	5	0		
3 ^e kwartiel	19,2	20,7	20,1	21,0	21,1	20,8	20,9	20,8	7	5	-1		
4 ^e kwartiel	30,0	32,2	32,5	34,6	34,5	33,8	34,4	34,2	8	7	-1		
<i>samenstelling huishouden</i>													
alleenstaande < 65 jaar	15,0	16,4	16,3	17,4	17,4	16,8	16,9	16,6	9	7	-5		
alleenstaande > = 65 jaar	15,4	17,1	16,7	17,0	17,3	17,5	17,6	17,8	11	1	5		
eenoudergezin	11,5	12,8	12,8	13,6	13,8	13,4	13,7	13,6	11	6	0		
paar < 65 jaar, zonder kind(eren), eenverdieners ^d	18,4	19,6	19,6	20,2	20,5	19,4	19,6	20,3	7	3	0		
paar < 65 jaar, zonder kind(eren), tweeverdieners ^d	24,7	26,1	25,4	27,0	27,0	26,8	27,0	26,7	6	6	-1		
paar < 65 jaar, met kind(eren), eenverdieners ^d	14,9	15,5	15,4	16,4	15,9	15,8	16,0	16,8	4	7	2		
paar < 65 jaar, met kind(eren), tweeverdieners ^d	18,7	19,9	19,5	20,7	20,7	20,3	20,9	20,6	6	6	-1		
<i>voornaamste inkomensbron</i>													
winst	24,1	25,7	26,4	27,0	26,5	25,2	27,1	26,5	7	3	-2		
loon	20,0	20,9	20,3	21,7	21,7	21,5	21,5	21,4	4	7	-1		

Tabel 5.1 (vervolg)

	gestandaardiseerd besteedbaar huishoudinkomen (gemiddeld, x 1000)										inkomensmutatie (%)			
	1995	2000	2000 ^{b,c}	2001 ^b	2002 ^b	2003 ^b	2004 ^b	2005 ^{b,c}	1995/2000	2000/2001	2001/2005			
uitkering	10,8	11,5	12,3	12,5	12,7	12,7	12,6	12,6	7	2	2	1		
WW-uitkering	.	.	15,2	15,1	15,3	14,8	14,3	14,1	.	.	-1	-7		
arbeidsongeschiktheidsuitkering	.	.	13,7	14,1	14,2	14,3	14,2	14,4	.	3	3	2		
bijstandsuitkering	.	.	10,6	10,8	11,0	10,9	10,8	10,7	.	2	2	-1		
pensioen < 65 jaar ^f	18,7	20,1	18,5	19,1	19,7	19,7	20,0	20,0	8	3	3	5		
pensioen 65 jaar of ouder	16,2	17,8	16,9	17,2	17,7	17,8	18,0	18,2	10	2	2	6		
<i>ethniciteit</i>														
autochtonen	18,5	20,0	19,9	21,0	21,1	20,7	21,0	20,9	8	5	5	0		
allochtonen, westers, 1e generatie	17,8	19,1	19,1	20,7	20,1	19,7	19,7	19,5	8	9	9	-6		
allochtonen, westers, 2e generatie	18,5	20,1	19,8	21,1	21,2	20,8	20,7	20,7	8	6	6	-2		
allochtonen, niet-westers, 1e generatie	12,7	14,5	14,5	15,2	15,2	14,9	15,0	14,8	14	5	5	-3		
allochtonen, niet-westers, 2e generatie	12,4	12,8	14,3	15,2	15,0	14,5	14,1	13,9	4	7	7	-8		
alle huishoudens	18,1	19,6	19,5	20,5	20,6	20,2	20,4	20,3	8	5	5	-1		

a Exclusief huishoudens in tehuizen en inrichtingen; inclusief woonsubsidies.

b In 2000 heeft een revisie van het IPO plaatsgevonden. De cijfers zijn van na de revisie.

c 2000 en 2005 betreffen voorlopige cijfers.

d Kinderen: minderjarige kinderen (0-17 jaar).

e Inclusief ANW en VUT/prepensioen.

Bron: CBS (IPO'95-'05) SCP-bewerking

bovengemiddeld van een economische opleving. Voor de tweede generatie van niet-westerse allochtonen echter was de inkomensverbetering in deze periode slechts bescheiden. Deze groep verdubbelde in omvang van 24.000 naar 41.000 huishoudens en de nieuwe huishoudens bestonden grotendeels uit jongeren die pas kort een zelfstandig huishouden vormden. Zij hebben een relatief laag inkomen, hetgeen de gemiddelde inkomensstijging van de tweede generatie drukt.

Door de belastingherziening van 2001 zagen veel bevolkingsgroepen hun besteedbaar inkomen toenemen, met gemiddeld 5%. Voor mensen in loondienst was de inkomensverbetering groter (+7%). De totale groep uitkeringsontvangers jonger dan 65 jaar ging er gemiddeld ook iets op vooruit (+2%). Dit deed zich met name voor bij de huishoudens met een arbeidsongeschiktheids- of bijstandsuitkering; huishoudens met een ww-uitkering als belangrijkste inkomensbron ervoeren in 2001 gemiddeld een kleine daling (-1%).

Door de stagnerende economie liep na 2001 de werkloosheid op en kwam de stijging van de arbeidsparticipatie vrijwel geheel tot stilstand. Dit had negatieve gevolgen voor de inkomens: een gemiddelde achteruitgang van 1% in de periode 2001-2005. Bij zelfstandig ondernemers was de terugval 2%. Het inkomen van werknemers in loondienst nam tussen 2001 en 2005 met 1% af. De pensioenontvangers – met inbegrip van de vutters – hadden echter geen last van de recessie: zij profiteerden van de jaarlijkse indexatie van hun uitkeringen, waardoor hun inkomen na 2001 nog met 6% steeg.² Van de uitkeringsontvangers jonger dan 65 bleef het inkomen vrijwel constant, maar wanneer de groepen afzonderlijk worden bekeken, is er wel sprake van een sterke achteruitgang in het inkomen van ww'ers (-7%). Door de slechte conjunctuur is deze groep in omvang verdubbeld van 54.000 huishoudens in 2001 naar 117.000 huishoudens in 2005. Daarnaast is de groep gemiddeld jonger geworden, waardoor de gemiddelde uitkering ook lager is. Ook de allochtonen hadden veel last van de verslechterende conjunctuur: de eerste generatie van niet-westerse herkomst ging er 3% op achteruit, de tweede zelfs 8%. Het laatste hangt samen met de al genoemde instroom van jongeren met lage inkomens.

Inkomensongelijkheid, armoede en rijkdom

In de periode 1995-2000 was de inkomensongelijkheid vrijwel stabiel: de score op twee gebruikelijke maatstaven, de Gini- en de Theilcoëfficiënt, veranderden blijkens tabel 5.2 nauwelijks.³ Na 2000 daalde de inkomensongelijkheid enigszins, om in 2004 weer iets op te lopen. Over het gehele achterliggend decennium bezien (en rekening houdend met een trendbreuk in de gegevens) was de inkomensongelijkheid in Nederland vrijwel constant.

Voor het bepalen van de mate van armoede heeft het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) onlangs twee varianten van een nieuwe grens gepresenteerd (Soede 2006; Soede en Vrooman 2007). Volgens het *basic-needs*criterium is iemand arm als hij of zij onvol-

doende inkomsten heeft om hetgeen in Nederland absoluut noodzakelijk is te kunnen bekostigen: de uitgaven voor voedsel en kleding, woongerelateerde kosten, en overige uitgaven die niet te vermijden zijn. Het *modest-but-adequate*criterium is iets ruimer; hierin is ook een beperkt bedrag voor sociale participatie opgenomen. Anders dan bij de lage-inkomensgrens, die al lang in het armoedeonderzoek wordt gebruikt, wordt in de nieuwe grens expliciet een koppeling met de behoeften van mensen gelegd.⁴

Bij het *modest-but-adequate*criterium daalde het aandeel arme mensen tussen 1995 en 2000 licht, van 7% naar 6%. Na de belastingherziening in 2001 daalde het verder naar ruim 5%. Vanaf dat moment begon de armoede met de verslechterende conjunctuur weer op te lopen, tot ruim 6% in 2005. Op basis van het *basic-needs*criterium is de trend grotendeels hetzelfde, maar het niveau ligt logischerwijs lager (3% à 4% van de Nederlanders).

Afgemeten aan de lage-inkomensgrens daalde de armoede tot 2002. Daarna liep ze weer op, tot bijna 9% van alle personen in 2005.

Tabel 5.2

Inkomensongelijkheid, armoede en rijkdom van personen, 1995-2005 (in coëfficiënten en procenten)

	1995	2000	2000 ^{a,b}	2001 ^a	2002 ^a	2003 ^a	2004 ^a	2005 ^{a,b}
<i>inkomensongelijkheid</i>								
Ginicoëfficiënt	0,230	0,229	0,242	0,244	0,241	0,239	0,244	0,242
Theilcoëfficiënt	0,086	0,087	0,111	0,109	0,107	0,103	0,110	0,107
<i>armoede (aandeel van alle personen, %)</i>								
volgens <i>basic-needs</i> criterium	3,4	3,6	3,6	2,9	3,2	3,7	3,5	3,6
volgens <i>modest-but-adequate</i> criterium	7,1	6,4	6,5	5,4	5,7	6,3	5,9	6,1
- eenoudergezinnen	35,8	26,8	25,2	21,5	22,0	22,3	20,6	22,6
- uitkeringsgerechtigden	35,1	30,3	29,2	27,1	26,2	26,9	25,4	26,1
- niet-westerse allochtonen	29,4	20,2	19,6	17,9	16,9	18,4	17,3	17,8
- kinderen (1-17 jaar)	10,9	9,5	9,9	8,2	8,8	9,5	9,0	9,1
- alleenstaanden	12,4	10,0	9,9	9,2	8,8	9,6	8,7	9,5
- 65-plussers	4,9	3,6	3,3	3,3	2,9	2,8	2,4	2,6
volgens lage-inkomensgrens	12,8	9,8	10,4	8,3	8,1	8,8	8,6	8,9
<i>rijkdom (%)</i>								
aandeel van rijkste 10% in totale verdiende inkomen	19,6	19,5	21,1	21,3	21,0	20,8	21,3	21,1

a Cijfers na revisie.

b Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (IPO'95-'05) SCP-bewerking

Armoede is niet gelijk over de bevolking verdeeld. Er zijn drie belangrijke (en deels overlappende) risicogroepen te onderscheiden: de uitkeringsgerechtigden (26% armen in 2005 op basis van het *modest-but-adequate* criterium), de eenoudergezinnen (23%) en de niet-westerse allochtonen (18%). Ook bij alleenstaanden en kinderen is de kans verhoudingsgewijs groot (9 à 10%). Het armoedepercentage van de risicogroepen volgt in de periode 1995-2005 de algemene trend.

Armoede kan gemeten worden door een koppeling te leggen tussen het inkomen en de minimale behoeften van huishoudens, maar het is lastig een criterium voor rijkdom inhoudelijk te onderbouwen. Theoretisch kan men dit het beste afmeten aan de mate waarin mensen kunnen voorzien in niet-noodzakelijke goederen en diensten ('kan men kopen wat men zou willen?'), maar het definiëren van grenswaarden is in dat geval niet eenvoudig. Hier is volstaan met een volstrekt relatief criterium: het aandeel in het totale verdiende inkomen van de rijkste 10%. Dit was in het achterliggend decennium zeer stabiel, in lijn met de ontwikkeling van de inkomensongelijkheid. Tussen 1995 en 2000 was het inkomensaandeel van deze groep iets minder dan 20%, na de revisie van de inkomensstatistiek schommelt het rond de 21%. Een duidelijke trend valt niet waar te nemen. Vanzelfsprekend past hierbij de kanttekening dat deze uitkomsten uitsluitend betrekking hebben op de inkomensontwikkeling; het vermogen blijft buiten beschouwing.

Bestedingen

Over het afgelopen decennium hebben huishoudens hun inkomen zien groeien. Heeft dat invloed gehad op hun uitgaven? Tabel 5.3 laat de gemiddelde bestedingen zien voor een alleenstaande, een paar zonder en een paar met kinderen. Tussen 1994/1995 en 2003/2004 is een alleenstaande reëel gemiddeld 13% meer gaan besteden, bij een paar met kinderen is dit 19%. Deze toename is iets groter dan de gemiddelde inkomensstijging. De groeiende koopkracht wordt dus weerspiegeld in het uitgavenpeil.

Bij de afzonderlijke bestedingsposten is het verschil tussen de alleenstaanden en de paren met kinderen bij de vaste lasten groot. Dat geldt met name voor de kosten van de woning. Een alleenstaande besteedde in 2003/2004 ongeveer een kwart van de totale uitgaven aan de huur(waarde). Voor paren met kinderen was dit gemiddeld slechts 15%.

In de loop der tijd is het percentage dat aan vaste lasten wordt besteed, over de gehele linie gedaald. Dat komt vooral doordat in de periode 1994/1995-2003/2004 de kosten van wonen verhoudingsgewijs minder sterk toenamen. Uit de tabel blijkt dat dit vooral aan de achterblijvende huurwaarde moet worden toegeschreven.

Andere vaste lasten zijn in dit tijdvak juist wel toegenomen: de uitgaven aan verlichting en verwarming, verzekeringen en de consumptieve belastingen (bv. onroerende-zaakbelasting, rioolrecht, afvalstoffenheffing) namen verhoudingsgewijs sterk toe.

Voor een groot deel is dit het gevolg van prijsstijgingen in deze budgetcategorieën, niet van een toenemend volume (meer energieverbruik e.d.).

De bestedingen aan voeding stegen niet heel sterk. Een belangrijke verklaring daarvoor is dat de prijzen van voedsel in de afgelopen jaren minder hard gestegen zijn dan de algemene inflatie. Wel zijn huishoudens aanmerkelijk meer uit gaan geven aan dienstverlening en verzorging, en verkeer, vervoer en telefoon. Ook de uitgaven aan recreatie namen bovengemiddeld toe (met uitzondering van 'sport, spel en vakantie' bij alleenstaanden).

Al bij al is in de periode 1994/1995-2004/2005 sprake van een combinatie van een vrij sterke inkomensstijging en dalende vaste lasten vanwege de achterblijvende huur(waarde). Dit ging gepaard met een toenemend aandeel van de minder noodzakelijke goederen en diensten in de totale uitgaven van huishoudens.

Tabel 5.3

Gemiddelde bestedingen van huishoudens en reële stijging, naar bestedingscategorie en huishoudenssamenstelling, 1994/1995-2003/2004 (in euro's, prijzen van 2004; en in procenten)^a

	alleenstaande			paar zonder kinderen			paar met kinderen		
	1994/ 1995	2003/ 2004	stijging b (%)	1994/ 1995	2003/ 2004	stijging b (%)	1994/ 1995	2003/ 2004	stijging b (%)
totaal bestedingen	15.700	17.700	13	26.300	30.700	17	31.300	37.100	19
totaal bestedingen (equivalent)	15.700	17.700	13	19.000	22.200	17	17.000	19.600	16
totaal vaste lasten	6.200	6.800	9	8.000	9.300	16	8.900	9.900	11
huur(waarde) ^c	4.100	4.500	8	5.000	5.600	12	5.700	5.700	-1
verlichting en verwarming	900	1.100	16	1.200	1.600	30	1.400	1.900	38
verzekeringen	800	800	8	1.300	1.400	15	1.200	1.600	28
consumptieve belastingen	400	400	15	600	700	22	600	700	31
overige bestedingen	9.500	10.900	15	18.300	21.400	17	22.400	27.200	22
woninginrichting	1.300	1.200	-2	2.800	2.800	2	3.000	3.100	4
voeding	2.400	2.600	9	4.400	4.800	9	5.400	5.900	9
kleding en schoeisel	800	900	7	1.800	1.900	7	2.400	3.000	24
dienstverlening en verzorging	500	700	48	800	1.100	38	1.500	2.300	51
ontwikkeling	500	500	20	700	800	17	1.100	1.400	30
sport, spel en vakantie	900	1.000	7	1.900	2.400	23	2.200	2.600	19
diverse ontspanning	1.000	1.200	16	1.700	2.100	20	2.000	2.400	18
verkeer, vervoer en telefoon	2.000	2.600	31	3.800	5.100	35	4.500	6.300	39
diverse overige bestedingen	200	200	-8	300	300	3	200	300	10

a Om een voldoende aantal waarnemingen te verkrijgen zijn twee jaargangen van het Budgetonderzoek gecombineerd. Alle bestedingen zijn gecorrigeerd met het algemene inflatieniveau.

b Het stijgingspercentage is berekend over de niet-afgeronde gemiddelde bedragen.

c Voor eigenwoningbezitters is in 2003/2004 de huurwaarde berekend conform de werkwijze in de Nationale rekeningen. Voorheen werd de huurwaarde getaxeerd. Om de cijfers vergelijkbaar te maken is de huurwaarde in 1994/1995 gecorrigeerd voor het verschil in de berekeningsmethodiek.

Bron: CBS (BO'94, '95, '03, '04), SCP-bewerking

5.3 Arbeidsmarktontwikkelingen

De vraag naar arbeid

Afgemeten aan het aantal banen bereikte de vraag naar arbeid met ruim 7,6 miljoen een hoogtepunt in 2002 (tabel 5.4). Daarna trad een daling op tot ruim 7,4 miljoen in 2005. In 2006 is de vraag naar arbeid met ruim 100.000 banen toegenomen, tot iets onder het niveau van 2003. Het volume van het aantal arbeidsjaren vertoont hetzelfde patroon, met dien verstande dat het hoogtepunt in 2001 lag. Het aantal banen van zelfstandigen nam tussen 1998 en 2003 af, terwijl het vanaf 2004 weer opliep.

Tabel 5.4

Ontwikkelingen in de vraag naar arbeid, 1995-2006 (in absolute aantallen x 1000)

	1995	1998	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
aantal banen werknemers ^a	6376	6986	7410	7559	7607	7560	7461	7441	7546
aantal banen zelfstandigen ^b	1266	1304	1270	1252	1244	1236	1258	1284	.
arbeidsvolume (arbeidsjaren) ^c	5774	6266	6534	6636	6620	6547	6452	6433	.
openstaande vacatures	.	135	203	197	149	109	118	150	195
ontstane vacatures	.	855	1018	945	735	645	725	869	1045
moeilijk vervulbare vacatures alle bedrijven en instellingen ^d	.	.	91	85	32	18	19	.	63
moeilijk vervulbare vacatures particuliere bedrijvend	15	53	87	79	29	16	18	.	60

a Een baan is een arbeidsplaats die wordt bezet door een werkzaam persoon. Omdat een persoon meer banen kan hebben, is het aantal banen groter dan het aantal personen.

b Banen van werkzame personen (werknemers en zelfstandigen) minus banen van werknemers.

c Het aantal banen in een jaar omgerekend naar voltijdequivalenten.

d Gegevens derde kwartaal.

Bron: CBS (StatLine; Arbeidsrekeningen; Kwartaalenquête vacatures) SCP-bewerking

In *De sociale staat van Nederland 2005* werd al gewezen op een lichte stijging van het aantal openstaande vacatures in 2004 (SCP 2005). Dat heeft zich in 2005 en vooral 2006 doorgezet. Op het laatste meetpunt waren er 195.000. Ook de toename in het aantal nieuwontstane vacatures duidt op een omslag. Tijdens het dieptepunt in 2003 ontstonden er 645.000 vacatures, in 2006 was dit opgelopen tot ruim 1 miljoen. Het aantal moeilijk vervulbare vacatures is in 2006 gestegen tot ruim 60.000.

Ontwikkelingen in het aanbod⁵

Tussen 1996 en 2002 steeg het aantal werkzame personen van 7,0 naar 7,9 miljoen, waarna het tot 2004 licht afnam. In 2006 waren er weer bijna evenveel mensen werkzaam als vier jaar eerder, tijdens het toenmalige economisch hoogtepunt. Ook de beroepsbevolking (het totaal van werkenden in banen voor tenminste 12 uur per week en werkzoekenden) nam vanaf 2004 weer toe, tot 7,5 miljoen in 2006. De werkzame beroepsbevolking groeide pas in 2006 weer substantieel (tabel 5.5).

Het merendeel van de werkzame beroepsbevolking had in 2006 een voltijd baan (minstens 35 uur per week). Het gaat om 4,5 miljoen mensen, ofwel 63%. De afgelopen tien jaar is dit aandeel wel fors teruggelopen: in 1996 werkte 72% in voltijd.

Van alle werknemers heeft verreweg het grootste deel een vaste arbeidsrelatie. In 2006 waren dat 5,6 miljoen personen (91%). Het aandeel met een tijdelijke betrekking lag tussen 1996 en 2006 nooit boven de 10%.

Het aantal zelfstandigen in de beroepsbevolking schommelt met de conjunctuur, maar hun aandeel in de werkzame beroepsbevolking is met 11% à 12% vrij stabiel. Het laatste meetjaar laat een vrij sterke toename zien (+63.000), waardoor er in 2006 879.000 zelfstandigen waren.

Tabel 5.5

Ontwikkelingen in het arbeidsaanbod, 1995-2006 (in absolute aantallen x 1000 en in procenten)

	1995	1996	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
totale bevolking 15-64 jaar	10.498	10.534	10.729	10.801	10.863	10.903	10.925	10.943	10.964
werkzame personen ^a	6.887	7.011	7.798	7.892	7.942	7.912	7.864	7.877	7.937
beroepsbevolking ^b	6.596	6.686	7.187	7.273	7.337	7.401	7.398	7.401	7.486
werkzame beroepsbevolking	6.063	6.185	6.917	7.021	7.035	7.001	6.919	6.918	7.074
voltijds		4.443	4.694	4.727	4.597	4.507	4.424	4.359	4.450
deeltijds		1.741	2.223	2.294	2.438	2.494	2.494	2.559	2.624
werknemers		5.456	6.116	6.256	6.256	6.213	6.116	6.103	6.195
vaste arbeidsrelatie		4.911	5.584	5.753	5.774	5.754	5.646	5.590	5.631
flexibele arbeidsrelatie		545	532	503	482	459	471	513	564
zelfstandigen		728	801	765	779	788	802	816	879
brutoparticipatie ^c (%)	63	63	67	67	68	68	68	68	68
vrouwen	49	50	55	56	57	57	58	59	60
55-64-jarigen		28	35	36	39	40	41	42	44
15-24-jarigen		45	47	49	48	47	46	44	44
niet-westerse allochtonen		51	54	55	55	56	56	56	55
basisonderwijs		34	40	39	39	39	39	38	40
lager secundair onderwijs		54	55	57	55	55	55	54	53
nettoparticipatie ^d (%)	58	59	64	65	65	64	63	63	65
vrouwen	44	45	52	53	54	54	54	54	56
55-64-jarigen		26	34	35	37	38	39	40	42
15-24-jarigen		40	44	45	44	42	39	38	39
niet-westerse allochtonen		40	48	50	49	47	47	47	47
basisonderwijs		29	37	36	36	35	33	33	35
lager secundair onderwijs		49	52	54	52	51	51	49	49

Tabel 5.5 (vervolg)

	1995	1996	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
werkloosheid (%)		8	4	4	4	5	7	7	6
vrouwen		11	5	5	5	6	7	8	7
55-64-jarigen		4	3	2	3	4	5	6	6
15-24-jarigen		13	7	7	9	11	14	13	11
niet-westerse allochtonen		22	11	9	11	15	16	16	16
basisonderwijs		16	8	8	7	8	11	13	13
lager secundair onderwijs		9	5	5	6	7	8	9	7
werklozen	533	501	270	252	302	399	479	483	413
geregistreerde werklozen	464	440	188	146	170	255	319	311	260
langdurig (> 1 jaar)	247	221	82	52	55	76	114	118	106

- a Personen met een betaalde baan, ongeacht het aantal gewerkte uren per week.
 b Werkenden met een baan voor ten minste twaalf uur per week plus werkzoekenden die een baan willen voor ten minste twaalf uur per week.
 c Beroepsbevolking als percentage van de totale bevolking van 15-64 jaar.
 d Werkzame beroepsbevolking als percentage van de totale bevolking van 15-64 jaar.

Bron: CBS (StatLine; Enquête Beroepsbevolking), SCP-bewerking

De brutoarbeidsparticipatie heeft betrekking op het deel van de 15-64-jarigen dat ten minste twaalf uur in de week werkt, of dat niet doet maar wel beschikbaar is voor de arbeidsmarkt en ook actief zoekt naar een baan van voldoende omvang. Tussen 1996 en 2002 steeg de brutoparticipatiegraad van 63% tot 68%, daarna bleef hij stabiel.

De nettoparticipatiegraad geeft aan welk deel van de 15-64-jarigen daadwerkelijk een baan heeft van minimaal twaalf uur per week. Logischerwijs is deze maatstaf gevoeliger voor de conjuncturele ontwikkeling dan de brutoparticipatie. Tussen 1996 en 2002, toen de economie verbeterde, steeg de nettoparticipatiegraad van 59% tot 65%. De daaropvolgende recessie ging gepaard met een daling, tot 63% in 2004 en 2005. In 2006 steeg het aandeel actieve deelnemers aan het arbeidsproces echter weer, en werd hetzelfde niveau bereikt als in 2002 (65%). Daarmee werd in 2006 het streefcijfer van de overheid met 1 procentpunt overstegen. Verwacht mag worden dat met de opgaande economie (zie CPB 2007) de doelstelling voor 2007 (65%) niet in gevaar komt.

Het werkloosheidspercentage lag in de economische topjaren 1999-2002 op het laagste peil (4%). Tussen 2002 en 2005 liep het op tot 7%, in 2006 volgde een daling tot 6%. De absolute aantallen (geregistreerde) werklozen vertonen hetzelfde patroon; in 2006 nam het aantal werklozen af met 70.000, tot ruim 410.000 personen. Het aantal geregistreerde langdurig werklozen lag in de jaren 2000-2003 onder de 100.000, steeg daarna weer tot 118.000 in 2005, maar nam vervolgens ook weer af tot 106.000 in 2006. In de eerste helft van 2007 daalde het werkloosheidspercentage verder, tot 4,7% in de maand mei (CBS 2007a).

De arbeidsmarktpositie van enkele bevolkingsgroepen

In deze paragraaf beschrijven we de trends in enkele groepen op de arbeidsmarkt waarvoor de overheid streefcijfers heeft geformuleerd ten aanzien van de nettoparticipatie of de werkloosheid: vrouwen, jongeren, ouderen en niet-westerse allochtonen. Ook de laagopgeleiden worden behandeld; niet omdat voor hen expliciete beleidsdoelstellingen gelden, maar vanwege hun kwetsbaarheid op de arbeidsmarkt (Gesthuizen 2004; De Beer 2006). Voor iedere groep worden de nettoparticipatie- en werkloosheidscijfers uit tabel 5.5 besproken, aangevuld met gegevens over het bereikte beroepsniveau.

In het achterliggend decennium steeg de nettoparticipatie van vrouwen met 11 procentpunten, tot 56% in 2006. Tussen 2002 en 2005 was er, anders dan bij veel andere groepen, geen sprake van een afname. Desondanks lijkt het streefcijfer van 61% voor 2007 (TK 2006/2007) nog ver weg.

Het werkloosheidspercentage ligt voor vrouwen ieder jaar iets hoger dan het totaalcijfer, maar vertoont wel dezelfde conjuncturele schommelingen. Tussen 2005 en 2006 daalde het van 8% naar 7%.

Een groeiend deel van de werkende vrouwen heeft een deeltijdbaan. In 1996 was dat 58%, in 2005 68%. Dat relativeert de sterke stijging in de nettoparticipatiegraad enigszins, want de toename heeft geen betrekking op 'volle' banen. Aan de andere kant neemt in dezelfde periode het aantal gewerkte uren van de deeltijders licht toe (van gemiddeld 1037 naar 1049 uur per jaar). Voltijdwerkende vrouwen gingen juist minder uren maken (van 1812 naar 1774 uur), waardoor het verschil in de gemiddelde werkelijke arbeidsduur met 50 uur afnam.

Bijlage B5.1 toont de veranderingen in het bereikte beroepsniveau. In het algemeen treedt er enige polarisatie van de werkgelegenheidsstructuur op (vgl. Autor et al. 2001; De Beer 2006). Het aandeel werkzame personen in elementaire beroepen nam tussen 1996 en 2006 iets toe (van 7,0% naar 7,3%). Bij de hogere en wetenschappelijke beroepen was de groei nog sterker (van 27% naar 30%). Tegelijkertijd nam het relatieve aandeel in de lagere en middelbare beroepen af, al is dit nog steeds de grootste groep.

Bij de vrouwen verloopt de ontwikkeling anders: het aandeel met een elementair beroep nam af (-1 procentpunt), terwijl het aandeel met een hoger of wetenschappelijk beroep verhoudingsgewijs sterk steeg (+6 procentpunten). Hier is sprake van een inhaalslag. In 1996 hadden vrouwen vaker elementaire en lage banen dan mannen, en minder vaak hogere of wetenschappelijke banen. In 2006 is de verdeling naar het beroepsniveau tussen de seksen vrijwel gelijkgetrokken. Wel hebben werkende vrouwen nog iets minder vaak een baan op wetenschappelijk niveau; dat wordt echter gecompenseerd door hun grotere aandeel bij het hoger beroepsniveau.

De nettoparticipatie van jongeren (15-24 jaar) steeg tussen 1996 en 2001 van 40% naar 45%, om daarna weer te dalen tot 38% in 2005 (tabel 5.5). In 2006 was zij weer iets

gestegen tot 39%. Ook voor jongeren geldt dus dat ten tijde van hoogconjunctuur de arbeidsdeelname hoger ligt. Dat de deelname in 2006 lager ligt dan in 1996, mag niet worden opgevat als een negatieve algemene trend. Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) telt in de gehele bevolking van 15-64 jaar immers ook de schoolgaanden mee. Het is een bekend fenomeen dat jongeren tijdens een recessie langer op school blijven, het zogenoemde wachtkamereffect. De algemene onderwijsexpansie – een structurele ontwikkeling – drukt het participatiecijfer, doordat jongeren langer op school blijven dan een decennium eerder.

De werkloosheidscijfers hebben betrekking hebben op de beroepsbevolking (dus excl. de schoolgaanden). De jeugdwerkloosheid bereikte in 2004 met 14% een hoogtepunt en nam vervolgens af tot 11% in 2006. Daarmee is het streefgetal voor dat jaar (TK 2006/2007) – tussen de 10% en 15% – gerealiseerd.⁶ Ook het doel de jeugdwerkloosheid niet meer dan het dubbele te laten bedragen van het algemene percentage – zoals gesteld in de Rijksbegroting voor 2005 – is bereikt. Hierbij past de kanttekening dat de werkloosheid onder jongeren van niet-westerse allochtone herkomst substantieel hoger ligt. Op basis van de Enquête beroepsbevolking steeg deze tussen 2001 en 2005 van 14% naar 26%, en zakte ze pas in 2006, tot 22%. Gericht onderzoek onder minderheden duidt doorgaans zelfs op een hoger percentage (zie bv. Dagevos 2006). Voor de allochtone jongeren is het streefgetal van de overheid dus zeker nog niet gerealiseerd.

De polarisatie van de werkgelegenheidsstructuur was bij jongeren tussen 1996 en 2005 sterker dan in het algemeen (zie bijlage B5.1). Werkende jongeren hebben vaker dan gemiddeld elementaire banen en dat aandeel neemt ook toe (van 14% in 1996 naar 15% in 2006). Tegelijkertijd komen jongeren vaker dan vroeger al aan het begin van hun loopbaan terecht in hogere en wetenschappelijke banen (6% in 1996, 10% in 2006).

De arbeidsdeelname van ouderen (55-64 jaar) steeg vanaf 1996 continu. In dat jaar bedroeg hun nettoparticipatie 26%, in 2006 is zij opgelopen tot 42%. Uit de *Rapportage ouderen 2006* kwam naar voren dat deze stijging, voor zowel mannen als vrouwen, in Nederland naar internationale maatstaven zeer sterk was (Gesthuizen 2006). Het overheidsdoel 40% van alle ouderen in 2007 aan het werk te hebben, is reeds behaald, en de stijgende lijn van de afgelopen jaren doet vermoeden dat het streefcijfer van 45% in 2010 ook zal worden bereikt.

De werkloosheid onder ouderen varieert traditioneel licht met de conjunctuur, is structureel laag en kwam in de periode 1990-2003 niet boven de 4% (zie ook SCP 2003). Echter, in 2004 liep zij op tot 5%, en in 2005 en 2006 zelfs tot 6%. Deze hogere waarden van de afgelopen jaren duiden erop dat deze indicator voor ouderen conjunctuurgevoeliger is geworden. Een mogelijke verklaring is dat ouderen voorheen tijdens een laagconjunctuur de arbeidsmarkt verlieten via de regelingen voor arbeidsongeschiktheid en vervroegde uittreding, waardoor ze uit de beroepsbevolking verdwenen. De mogelijkheden daartoe zijn de afgelopen jaren echter beperkt, en dit kan ertoe hebben geleid dat de werkloosheid onder ouderen ten tijde van een recessie sterker dan voorheen oploopt.

De veranderingen in het beroepsniveau van ouderen lopen ongeveer in de pas met de algemene trend. In de loop der tijd neemt het aandeel werkzaam in elementaire beroepen echter iets toe.

Laagopgeleiden nemen minder vaak aan het arbeidsproces deel dan gemiddeld. De nettoparticipatiegraad van de ongediplomeerden (maximaal basisonderwijs) is ongeveer een derde, van degenen met een diploma in het lager voortgezet onderwijs heeft circa de helft een betaalde baan van enige omvang. Tussen 1996 en 2000/2001 nam de participatie van beide groepen fors toe (met resp. 8 en 5 procentpunten), daarna was er goeddeels sprake van een dalende trend. In 2006 liep de nettoparticipatiegraad van de ongediplomeerden echter weer iets op tot 35%. In de groep met lager voortgezet onderwijs bleef deze in 2006 stabiel, op 49%.

Het werkloosheidspercentage nam voor beide groepen vanaf 2002 iets sterker toe dan gemiddeld. In 2006 daalde de werkloosheid onder degenen met lager voortgezet onderwijs tot 7%. Voor de ongediplomeerden bleef zij dat jaar echter stabiel (13%). Deze groep had dus nog geen baat bij de economische opleving.

Van de werkende mensen met een laag onderwijsniveau (geen startkwalificatie) heeft ongeveer 70% een baan op elementair of lager niveau (zie bijlage B5.1). Tussen 1996 en 2006 loopt vooral het aandeel met een elementaire baan iets op. Eén oorzaak van de polarisatie op de arbeidsmarkt is dus dat laagopgeleiden wat meer dan vroeger in banen op elementair en lager niveau belanden.

Tabel 5.5 laat zien dat de nettoparticipatiegraad onder *niet-westerse allochtonen*⁷ tussen 1996 en 2001 sterk toenam, van 40% naar 50%. Daarna daalde de participatiegraad weer tot 47% in 2003 en bleef constant tot en met 2006. Ondanks de stijging sinds het midden van de jaren negentig blijft de participatie van deze groep dus nog sterk achter bij het algemeen gemiddelde.

De kwetsbare positie van deze groep komt ook tot uitdrukking in het werkloosheidspercentage, dat in alle jaren drie- tot drieënhalfmaal zo hoog is als bij de autochtonen. Grosso modo volgt het de algemene trend, maar met meer volatiliteit. Tussen 1996 en 2001 daalde het werkloosheidspercentage bij niet-westerse allochtonen van 22% tot 9%. Daarna liep het op tot 16% in 2004, om vervolgens vrijwel stabiel te blijven. In 2006 was er sprake van een lichte daling (van 16,4% naar 15,5%), die op het conto van de jongeren komt: onder de 25-64-jarigen van niet-westerse herkomst daalde de werkloosheid in 2006 niet (CBS 2007b).

In bijlage B5.2 zijn de ontwikkelingen uitgesplitst voor verschillende categorieën. Sinds het midden van de jaren negentig groeide de nettoparticipatie van alle niet-westerse allochtone groepen sterker dan die van de autochtonen. Vooral de Turken (+10 procentpunten) en de Surinamers en de Antillianen (+8 procentpunten) kenden een sterke toename. Bij de Marokkanen en de groep 'overig niet-westers' (+5 procentpunten) lag de groei echter maar een fractie hoger dan bij de autochtonen. Op het laatste meetpunt (2004/2005) was de nettoparticipatie het laagst onder de Marokka-

nen (39%). Bij de categorie 'overig niet-westers' en de Turken lag zij iets hoger (43% à 45%), maar op vrij grote afstand van die van de Antillianen (54%). De nettoparticipatie van Surinamers (61%) komt in de buurt van die van de autochtonen.

De werkloosheidskansen van niet-westerse allochtonen zijn verhoudingsgewijs gevoelig voor economische schommelingen. In alle jaren liggen ze voor alle groepen boven het niveau van die voor autochtonen. Het verschil was tijdens de hoogconjunctuur van 2000/2001 het kleinst, evenals de contrasten tussen de etnische groepen. Opmerkelijk is de zeer sterke stijging van de werkloosheid onder Marokkanen, die tussen 2001 en 2004 verdubbelde van 10% tot 22%. Volgens de laatste CBS-cijfers was zij met de opgaande conjunctuur in 2006 echter weer gedaald tot 17%, vergelijkbaar met de werkloosheid van de Antillianen en de overige niet-westerse allochtonen, maar hoger dan die onder de Turken (15%) en de Surinamers (12%) (CBS 2007b).

Het beroepsniveau van werkende Marokkanen en Turken ligt beduidend onder dat van de autochtonen (zie ook Langenberg en Lautenbach 2007). Op een schaal van 1 tot 5 scoorden zij in 2004/2005 respectievelijk 2,1 en 2,2, tegenover 3,0 bij de autochtone groep. De overige niet-westerse allochtonen kwamen uit op 2,4, de Antillianen en de Surinamers op 2,6 à 2,7.

In de tweede helft van de jaren negentig was er voor alle etnische groepen sprake van een inhaalrace, waardoor het gat in het bereikte beroepsniveau ten opzichte van dat van de autochtonen langzaam kleiner werd. Vanaf 2002 stagneerde deze ontwikkeling (zie bijlage B5.2).

5.4 Voorzieningen op het terrein van inkomen en werk

Indien huishoudens er niet in slagen zelfstandig voldoende inkomen te verwerven, kunnen zij in aanmerking komen voor een uitkering of voor gesubsidieerde, c.q. beschermde arbeid. Daarnaast beogen de re-integratie-instrumenten uitkeringsontvangers en andere groepen zonder toereikend inkomen waar mogelijk een plaats op de reguliere arbeidsmarkt te doen vinden. Om de arbeidsdeelname van vrouwen te bevorderen, zijn er verder regelingen die de combinatie van arbeid en zorg proberen te vergemakkelijken, zoals kinderopvang. Deze voorzieningen op het terrein van inkomen en werk passeren in deze paragraaf de revue.

Inkomensvervangende regelingen

Tabel 5.6 toont de ontwikkeling van de uitkeringsafhankelijkheid in de periode 1995-2006. Van de belangrijkste inkomensvervangende regelingen wordt het aantal verstrekkingen gegeven, soms aangevuld met in- en uitstroomcijfers. Verder worden enkele indicatoren gepresenteerd die de laatste jaren een prominente rol in de beleidsdiscussie speelden: arbeidsongeschiktheid vanwege psychische oorzaken, langdurige bijstandsafhankelijkheid, en gekorte AOW-uitkeringen wegens niet-verzeerde jaren. Het beroep op regelingen voor vervroegde uittrekking en prepensioenen blijft buiten beschouwing, aangezien er geen consistente tijdreeks beschikbaar is.

Tabel 5.6

Afhankelijkheid van inkomensvervangende regelingen, 1995-2006 (aantal uitkeringen x 1000, tenzij anders aangegeven)

	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
arbeidsongeschiktheid								
WAO-uitkeringen	702	769	792	803	786	766	703	658 ^a
vanwege gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid	195	234	251	261	260	257	238	
aandeel psychische arbeidsongeschiktheid (%)	30	33	34	34	34	34	33	
instroom	64	100	104	92	66	59	20	32 ^a
uitstroom	97	76	81	82	83	79	82	77 ^a
WAZ-uitkeringen	56	57	56	56	56	56	53	47
vanwege gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid	26	22	21	21	21	21	21	
aandeel psychische arbeidsongeschiktheid (%)	14	18	18	19	19	19	18	
instroom	5	7	7	8	7	6	5	1
uitstroom	7	7	8	7	7	7	7	7
Wajong-uitkeringen	102	127	131	134	138	143	147	156
vanwege gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid	2	3	3	3	3	3	3	
aandeel psychische arbeidsongeschiktheid (%)	39	48	51	55	59	61	63	
instroom	4	10	7	8	8	8	10	14
uitstroom	2	4	4	4	4	5	6	5
<i>totaal arbeidsongeschiktheid</i>	<i>860</i>	<i>953</i>	<i>979</i>	<i>993</i>	<i>980</i>	<i>964</i>	<i>904</i>	<i>861</i>
ziekte								
ziekteverzuim (%)								
particuliere bedrijven	4,9	5,5	5,4	5,4	4,8			
rijksoverheid	6,2	7,7	7,8	6,8	6,4			
totaal (op basis van Nationale Verzuimstatistiek) ^b				5,3	4,7	4,0	4,0	
werkloosheid en bijstand								
werkloosheidsuitkeringen (WW)	395	194	166	205	280	322	307	249
bijstandsuitkeringen	489	354	342	342	359	363	355	329
duur langer dan 1 jaar (%)		81	80	79	77	78	81	
uitgekeerd aan 65+ (%)		5	6	6	6	7	7	8
IOAW/IOAZ	23	23	22	21	19	16	13	8
<i>totaal werkloosheid en bijstand</i>	<i>907</i>	<i>570</i>	<i>530</i>	<i>568</i>	<i>658</i>	<i>701</i>	<i>675</i>	<i>587</i>
ouderdom								
ouderdomspenioen (AOW) ^c	2064	2174	2196	2221	2252	2290	2330	2368
gekort (%) ^d	4	6	6	7	7	7	8	8

Tabel 5.6 (vervolg)

	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
overig								
nabestaandenpensioen (AWW/ANW)	185	157	152	147	141	135	128	121
totaal (excl. ziekteverzuim en ouderdom)	1952	1680	1661	1707	1778	1799	1707	1569
totaal (excl. ziekteverzuim)	4016	3854	3857	3929	4030	4089	4037	3938
I/A-ratio^e	78,1	66,7	64,6	65,2	65,9	67,3	69,0	68,3
idem, zonder AOW	39,3	30,4	29,2	29,3	29,5	29,9	30,5	29,6

a Inclusief WIA.

b Voorlopige cijfers.

c Binnenlandse uitkeringen.

d Vanwege niet-verzekerde jaren.

e Aantal inactieven per 100 actieven (ouder dan 15 jaar).

Bron: CBS (StatLine) SCP-bewerking; UWV (2007a); SVB (2007); CPB (2006)

In 2006 werden er in totaal 3,9 miljoen uitkeringen verstrekt (excl. ziekteverzuim), iets minder dan tien jaar eerder. Als men naar de afzonderlijke uitkeringen kijkt, blijkt dat achter dit ogenschijnlijk stabiele beeld een aantal verschuivingen schuilgaat. Door de vergrijzing van de bevolking nam het beroep op de collectieve ouderdomspensioenen gestaag toe. Tussen 1995 en 2006 kwamen er zo'n 300.000 uitkeringen krachtens de Algemene Ouderdomswet (AOW) bij. In het laatste jaar kwam 60% van het totale uitkeringsvolume op het conto van deze regeling (ruim 2,3 miljoen uitkeringen).

Steeds meer AOW-gerechtigden hebben te maken met een gekort pensioen omdat zij niet hun gehele leven in Nederland hebben gewoond. In 1995 betrof dit 4% van de AOW'ers, in 2006 was hun aandeel verdubbeld. Wanneer deze ouderen door de korting op hun AOW-uitkering onder het sociaal minimum belanden, kunnen zij een beroep doen op aanvullende bijstand. Naar schatting maakt 70% van de rechthebbenden van deze mogelijkheid echter geen gebruik (Wildeboer Schut en Hoff 2007: 90-91).

Als men de AOW-uitkeringen buiten beschouwing laat, blijkt het uitkeringsvolume in het achterliggende decennium vrij sterk te zijn afgenomen. Het aantal uitkeringen aan mensen beneden de 65 jaar (excl. ziekteverzuim) nam af van ruim 1,9 miljoen in 1995 tot minder dan 1,6 miljoen in 2006. Die daling met ongeveer 350.000 uitkeringen compenseerde de stijging van het AOW-volume.

De afname van de uitkeringsafhankelijkheid houdt niet alleen verband met de opgaande economische conjunctuur, maar ook met beleidsmaatregelen die het beroep op de uitkeringen poogden terug te dringen, bij voorkeur door mensen tot betaalde arbeid te 'activeren'. De economische golfbeweging is in de ontwikke-

ling van het aantal werkloosheids- en bijstandsuitkeringen goed zichtbaar. In 1995 werden er van deze uitkeringen samen ruim 900.000 verstrekt. Daarna daalde dit gestaag, tot 530.000 in 2001. Vervolgens gingen de verslechterende economische omstandigheden weer gepaard met meer werkloosheids- en bijstandsuitkeringen (701.000 in 2004). Het economisch herstel kwam in 2005 tot uiting in een lichte daling, die in 2006 versnelde (587.000).

Opmerkelijk is dat zelfs in de in economisch opzicht ongunstige jaren 2003 en 2004 er ruim 200.000 werkloosheids- en bijstandsuitkeringen minder waren dan in 1995, dit terwijl de beroepsbevolking met bijna 900.000 personen was gegroeid (zie tabel 5.5). De verschuiving in de wet- en regelgeving van uitkeringsverstrekking naar activering is hierbij van belang geweest, onder andere door de gestage aanscherping van de toetredings- en duurvoorwaarden van de Werkloosheidswet (ww) en de invoering van de nieuwe Algemene bijstandswet (nABW) in 1996. Vanaf 2004 is die weer vervangen door Wet werk en bijstand (wwb), waarin het beperken van de instroom en het bevorderen van de uitstroom nog centraler is komen te staan. De eerste resultaten duiden erop dat het bijstandsvolume hierdoor gereduceerd is;⁸ de eindrapportage van de evaluatie van de wwb verschijnt in de loop van 2007.

De ziekte- en arbeidsongeschiktheidsregelingen zijn in het achterliggend decennium sterk gewijzigd (zie het overzicht in Jehoel-Gijsbers 2007). De verplichte doorbetaling van het loon bij ziekte door de werkgever werd stapsgewijs verlengd, tot maximaal twee jaar vanaf 2004. In de Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) werd voor bestaande gevallen (jonger dan 50 jaar) het Schattingsbesluit in 2004 aanzienlijk aangescherpt.⁹ Per 1 januari 2006 is de WAO vervangen door de Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen (WIA), die voor nieuwe gevallen geldt. De WIA omvat twee regelingen: de Werkhervatting gedeeltelijk arbeidsongeschikten (WGA) en de Inkomensvoorziening volledig arbeidsongeschikten (IVA).

Na in 2002 bijna het symbolische miljoen te hebben bereikt, daalde het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen vrij sterk. In 2006 was het volume weer beland op het niveau van 1995 (860.000 uitkeringen). Deze daling heeft vooral te maken met een sterke afname in de instroom. De geringe instroom in 2005 houdt verband met de verlenging van de periode van loondoorbetaling bij ziekte van een naar twee jaar.

Hoewel de laatste jaren in het beleid veel aandacht werd geschonken aan het tegengaan van psychische arbeidsongeschiktheid, blijft het aandeel van die groep in het arbeidsongeschiktenbestand vooralsnog stabiel (ongeveer een derde), al neemt het in absolute zin vanzelfsprekend wel af. Het aandeel van psychisch arbeidsongeschikten in de instroom is recent wel gedaald (Jehoel-Gijsbers 2007).

Het beroep op de Wet arbeidsongeschiktheidsverzekering zelfstandigen (WAZ) bleef in de periode 1995-2005 nagenoeg gelijk, en had betrekking op ruim 50.000 uitkeringen. In augustus 2004 werd de toegang tot de WAZ afgesloten; zelfstandigen die voor die datum arbeidsongeschikt waren geworden konden na een wachttijd van maximaal 1 jaar – dus tot augustus 2005 – nog aanspraak op de uitkering maken. In 2006 zet een duidelijke volumedaling in (–6000 uitkeringen).

Het aantal uitkeringen krachtens de Wet arbeidsongeschiktheidsvoorziening jonggehandicapten (Wajong) loopt gestaag op: van 102.000 in 1995 tot 156.000 in 2006. Dat kan vooral aan de beperkte uitstroom worden toegeschreven. Ook is hier mogelijk sprake van een tijdelijk substitutie-effect: mensen die voorheen recht hadden op een bijstandsuitkering, worden de laatste jaren door de gemeenten vermoedelijk vaker doorverwezen naar de Wajong (UWV 2007b).

De cijferreeks over het ziekteverzuim wordt geplaagd door diverse trendbreuken, die samenhangen met wijzigingen in de regelingen die in de statistiek niet goed konden worden verwerkt. Tussen 1995 en 2001 steeg het verzuimpercentage bij particuliere bedrijven met een half procentpunt (van 4,9% tot 5,4%). Bij de rijksoverheid was de toename drie keer zo groot (van 6,2% naar 7,8%). Daarna nam het ziekteverzuim in beide sectoren weer af. Vanaf 2002 publiceert het CBS de Nationale Verzuimstatistiek (NVS; voorlopige cijfers). Volgens deze bron bedroeg het ziekteverzuim in 2005 4%, maar de tijdreeks is niet geheel consistent.¹⁰

Tabel 5.6 toont ook de I/A-ratio: de verhouding tussen de aantallen economisch inactieven en actieven, een indicator voor het financiële draagvlak van de uitkeringsregelingen. In 1995 waren er 78 niet-werkenden tegenover 100 werkenden. In de periode tot 2002 nam de I/A ratio af tot 65, vooral door het toenemende aantal werkenden (zie tabel 5.5). Daarna is er sprake van een lichte stijging, tot 2006, toen het kengetal weer iets daalde (68). Het aandeel 65-plussers weegt zwaar: als die buiten beschouwing blijven, stonden in 2006 tegenover 100 actieven 30 inactieven. Tien jaar eerder lag de I/A ratio zonder de 65-plusgroep nog tien punten hoger.

Niet-gebruik van inkomensondersteunende regelingen

Naast de inkomensvervangende regelingen bestaan er diverse voorzieningen die huishoudens met een inkomen op het niveau van het sociaal minimum (of iets daarboven) compenseren voor noodzakelijke kosten, en zodoende hun financiële lasten verlichten. Voorbeelden zijn de huurtoeslag, de Wet tegemoetkoming onderwijsbijdrage en schoolkosten (Wtos), de regeling kwijtschelding lokale heffingen, de algemene bijstand als aanvulling op loon, pensioen of uitkering, en de langdurigheidstoeslag. Soms maken mensen echter geen gebruik van zulke voorzieningen, terwijl ze er wel recht op hebben. Onlangs onderzocht het SCP de omvang en oorzaken van het niet-gebruik van de vijf genoemde regelingen (Wildeboer Schut en Hoff 2007). Het niet-gebruik bleek substantieel. Bij de regelingen die zich richten op huishoudens met een minimuminkomen was het aandeel niet-gebruikers respectievelijk 45% (kwijtschelding), 68% (aanvullende bijstand) en 54% (langdurigheidstoeslag). In het geval van de huursubsidie (de voorloper van de huurtoeslag) en de Wtos-tegemoetkoming – waarvoor ook huishoudens met een hoger inkomen in aanmerking kunnen komen – gaat het om respectievelijk 27% en 37%.

Om een voorziening te kunnen aanvragen moet men op de hoogte zijn van het bestaan van de regeling. Veel niet-aanvragers, variërend van 14% (huursubsidie) tot 48% (Wtos), gaven echter te kennen dat zij nog nooit van de regeling hebben gehoord. Wanneer men wél weet heeft van een bepaalde regeling, is de kennis vaak gebrekkig. Dit hoeft echter geen reden te zijn voor niet-gebruik: van de aanvragers zegt eveneens een aanzienlijk deel (ten minste 23%) nauwelijks te weten wat de regeling inhoudt. Voor het indienen van een aanvraag blijkt het ook van belang of men ervoor in aanmerking denkt te komen en of men de uitkering (voor langere tijd) nodig meent te hebben. Tot slot zijn ook de verwachte tijdrovendheid en complexiteit van de aanvraagprocedure van invloed op de beslissing om al dan niet tot een aanvraag over te gaan.

Gesubsidieerde arbeid

Tot 2004 bestonden er twee regelingen die zich richtten op moeilijk bemiddelbare werklozen en tot doel hadden de afstand van deze cliënten tot de arbeidsmarkt te verkleinen door middel van het aanbieden van gesubsidieerde arbeid: de Wet inschakeling werkzoekenden (WIW) en het Besluit in- en doorstroombanen (de ID-banen). Met de invoering van de Wet werk en bijstand (WWB) op 1 januari 2004 zijn beide regelingen vervallen en werden de bijbehorende financiële middelen opgenomen in het re-integratiebudget van de WWB. Gemeenten kunnen zelf bepalen in hoeverre zij dit budget inzetten voor gesubsidieerde arbeidsplaatsen. In tabel 5.7 staan gegevens over de deelname aan en de uitstroom uit de gesubsidieerde arbeid sinds 2001. De cijfers over het aantal WIW'ers en ID'ers in 2004 betreffen personen die vóór 1 januari van dat jaar in deze regelingen zijn ingestroomd; er heeft immers geen nieuwe instroom meer plaatsgevonden. De gesubsidieerde arbeidsplaatsen die in het kader van de WWB tot stand zijn gekomen, zijn in de tabel vermeld onder 'loonkostensubsidies'.

Tabel 5.7

Gesubsidieerde arbeid: deelname, uitstroom en uitstroombestemming, 2001-2005 (in absolute aantallen en procenten)

	2001	2002	2003	2004	1 ^e helft 2005
WIW					
* dienstbetrekking					
deelname ^a	30.925	27.752	25.558	14.162	
uitstroom	12.875	13.580	9.879	11.635	
wv. naar reguliere arbeid (%) ^b			18	14	
* werkervaringsplaats					
deelname ^a	3.175	2.568	1.536	55	
uitstroom	5.600	3.618	2.690	1.455	
wv. naar reguliere arbeid (%) ^b		69	66	77	
* REA-plaatsing					
deelname ^a		714	452	89	
uitstroom			262	228	
wv. naar reguliere arbeid (%) ^b			47		
* loonkostensubsidie (WWB)					
deelname				5.582	
uitstroom				1.023	
wv. naar reguliere arbeid (%) ^b				29	
ID					
deelname ^a	47.260	52.299	44.442	36.226	
uitstroom	5.387	5.097	7.224	6.006	
wv. naar reguliere arbeid (%) ^b	41	43	58	58	
loonkostensubsidie WWB					
deelname ^a					46.060
uitstroom					4.370
wv. naar reguliere arbeid (%) ^b					20

a Aantal deelnemers aan het eind van het desbetreffende jaar, resp. de meetperiode.
b Percentage ten opzichte van de totale uitstroom.

Bron: Brouwer et al. (2004); Van Gaalen et al. (2005); Jansen en Pat (2005); CBS (2006a)

Eind 2004 hadden iets minder dan 20.000 personen een gesubsidieerde baan in het kader van de WIW of de WWB. Veelal ging het om een WIW-dienstbetrekking (71%) en in ruim een kwart van de gevallen (28%) om een arbeidsplaats met een loonkostensubsidie. Slechts bij enkele tientallen personen betrof het een werkervaringsplaats of een plaatsing in het kader van de Wet (re)integratie arbeidsgehandicapten (REA-plaatsing¹¹).

Ten opzichte van het jaar ervoor is in 2004 de totale uitstroom vanuit de WIW met 12% gestegen, van iets minder dan 13.000 tot ruim 14.000. Dit komt voor een groot deel voor rekening van de dienstbetrekkingen, waaruit de uitstroom met bijna 1.800 toenam (+18%). Hierbij dient echter te worden aangetekend dat kortstondige onderbrekingen van de WIW-dienstbetrekking in 2004 als uitstroom zijn aangemerkt, terwijl dat in eerdere jaren niet gebeurde (Van Gaalen et al. 2005: 21). Deze administratieve wijziging vormt tevens een verklaring voor het feit dat binnen de totale uitstroom die naar reguliere arbeid is afgenomen, van 18% naar 14%.

Het aantal werkenden in een ID-baan bedroeg eind 2004 ruim 36.000. Vergeleken met een jaar eerder was het bestand van ID-werknemers met bijna 20% gekrompen, wat uiteraard mede het gevolg is van de stop op de instroom. Ook de totale uitstroom is gedaald in 2004, maar dit geldt niet voor de uitstroom naar regulier werk: net als in 2003 had bijna 60% van de uitgestroomden een niet-gesubsidieerde baan gevonden. In veruit de meeste gevallen betreft dit overigens een baan bij dezelfde werkgever als bij wie men voorheen als ID'er werkzaam was (Jansen en Pat 2005: 20).

De 'loonkostensubsidies' hebben in 2005 betrekking op alle varianten van gesubsidieerde arbeid die in het kader van de WWB tot stand zijn gekomen. Aan het einde van de eerste helft van 2005 waren circa 46.000 personen werkzaam in een baan met een loonkostensubsidie.¹² Bij een ruime meerderheid (86%) is de subsidie voor 1 januari 2004 ingegaan en gaat het derhalve om een voortzetting van voormalige WIW- of ID-banen.¹³ De uitstroom in het eerste halfjaar van 2005 bedraagt iets minder dan 4400, waarbij het in 20% van de gevallen gaat om uitstroom naar werk dat niet (althans niet door de gemeente) gesubsidieerd is.

Beschermde arbeid

Personen die wegens ziekte of gebrek alleen onder aangepaste omstandigheden kunnen werken, kunnen in aanmerking komen voor een baan in het kader van de Wet sociale werkvoorziening. Tabel 5.8 laat zien dat aan het einde van de eerste helft van 2006 het werknemersbestand ruim 99.000 personen omvatte. In vrijwel alle gevallen (98%) gaat het om werkenden met een Wsw-dienstbetrekking; de overige deelnemers hebben een zogeheten begeleidwerkencontract.

Vanaf 2001 tot en met 2004 is de omvang van het werknemersbestand jaarlijks met 1,7% à 1,9% toegenomen. Daarna lijkt er sprake te zijn van een omslag: in 2005 is de groei bijna gehalveerd (0,9%) en in de eerste helft van 2006 is een lichte daling te zien.

De uitstroom uit het Wsw-bestand is gering en betreft bovendien slechts zelden uitstroom naar reguliere arbeid (3%). Vanzelfsprekend houdt dit verband met de langdurige lichamelijke, psychische en/of verstandelijke beperkingen van de deelnemers. Opmerkelijk is wel dat in 2001 de uitstroom naar regulier werk nog 13% bedroeg.

Tabel 5.8

Sociale werkvoorziening: deelname, uitstroom en uitstroombestemming, 2001-2006 (in absolute aantallen en procenten)

	2001	2002	2003	2004	2005	1 ^e helft 2006
Wsw						
deelname ^a	93.375	94.950	96.520	98.310	99.215	99.015
uitstroom	5.260	5.495	5.510	5.655	5.715	2.739
wv. naar reguliere arbeid (%) ^b	13	8	5	3	3	3

a Aantal deelnemers aan het eind van het desbetreffende jaar, respectievelijk de meetperiode.
b Percentage ten opzichte van de totale uitstroom.

Bron: Bolhuis en Flapper (2006, 2007)

Re-integratie van uitkeringsontvangers

Sinds de Wet structuur uitvoeringsorganisatie werk en inkomen (SUWI) op 1 januari 2002 van kracht werd, valt de re-integratie van arbeidsgehandicapten en ww'ers onder verantwoordelijkheid van het Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen (UWV) en de re-integratie van bijstandscilënten onder die van de gemeenten. Beide partijen, UWV en gemeenten, besteden de uitvoerende taken echter uit aan private re-integratiebedrijven.

Tabel 5.9 toont de gegevens over het aantal gestarte re-integratietrajecten voor arbeidsgehandicapten en ww'ers in 2002 en de jaren daarna, alsmede de stand van zaken van die trajecten eind 2006. Uit de tabel blijkt allereerst dat er in de loop der tijd relatief veel trajecten zijn gestart voor ww'ers. In 2002 ging het om slechts 25%, een jaar later om circa 40% en vanaf 2004 telkens om meer dan de helft van alle trajecten. De sterk oplopende werkloosheid vormde hiervoor een belangrijke oorzaak. Overigens is in 2006 het aandeel van de trajecten voor ww'ers weer licht afgenomen.

Eind 2006 blijkt 34% van de trajecten die in 2002 zijn gestart, tot een plaatsing in een betaalde baan te hebben geleid. Het verschil tussen arbeidsgehandicapten en ww'ers is gering. Logischerwijs loopt het plaatsingspercentage af naarmate het startjaar recenter is: van de trajecten die in 2006 zijn gestart, is aan het einde van dat jaar nog maar 6% geëindigd met een plaatsing.

Over de trajecten die in opdracht van de gemeenten worden uitgevoerd, is vrij weinig informatie beschikbaar. In de Monitor scholing en activering (MOSA), waarin gegevens over de periode 2001-2004 zijn verzameld, zijn alleen de 85 grootste gemeenten vertegenwoordigd. Bovendien was er nogal eens sprake van ontbrekende of inconsistente gegevens (Verveen et al. 2004: 17). Voor de opvolger van de MOSA, de Statistiek Re-integratie Gemeenten, dienen alle gemeenten gegevens aan te leveren over hun re-integratie-inspanningen. Tabel 5.10 is daarom beperkt tot de cijfers over 2005 en 2006, hoewel alleen voor de eerste helft van 2005 uitspraken kunnen worden gedaan over de uitstroom uit de trajecten naar reguliere arbeid. Ook zijn alleen in dit tijdvak

de eerderbesproken loonkostensubsidies te onderscheiden van de overige re-integratievoorzieningen, zoals scholing, trainingen of sociale activering.

Tabel 5.9

Re-integratietrajecten voor arbeidsgehandicapten en WW'ers, naar startjaar en stand van zaken eind 2006, 2002-2006 (in absolute aantallen en procenten)

	arbeidsgehandicapten		WW'ers		totaal	
	N	% t.o.v. gestart	N	% t.o.v. gestart	N	% t.o.v. gestart
gestart in 2002 ^a	25.996		8.858		34.854	
stand eind 2006						
nog lopend	80		53		133	
beëindigd	25.908		8.804		34.712	
wv. met plaatsing	8.797	34	2.940	33	11.737	34
gestart in 2003	42.328		28.963		71.291	
stand eind 2006						
nog lopend	320		412		732	
beëindigd	41.946		28.535		70.481	
wv. met plaatsing	13.068	31	9.648	33	22.716	32
gestart in 2004	39.496		52.191		91.687	
stand eind 2006						
nog lopend	3.080		4.182		7.262	
beëindigd	36.108		47.619		83.727	
wv. met plaatsing	11.357	29	18.283	35	29.640	32
gestart in 2005	32.784		46.768		79.552	
stand eind 2006						
nog lopend	14.679		20.321		35.000	
beëindigd	17.292		25.522		42.814	
wv. met plaatsing	6.679	20	13.505	29	20.184	25
gestart in 2006	30.754		35.001		65.755	
stand eind 2006						
nog lopend	26.976		29.149		56.125	
beëindigd	3.397		5.551		8.948	
wv. met plaatsing	1.231	4	2.402	7	3.633	6

a Telling vanaf 1 april 2002.

Bron: UWV (2007c: 53, 58) SCP-bewerking

Medio 2005 bedroeg het totale aantal deelnemers aan re-integratietrajecten voor bijstandsccliënten van de gemeenten ruim 220.000 (tabel 5.10). In bijna 175.000 gevallen waren andere instrumenten dan loonkostensubsidie ingezet. Zowel in totaal als exclusief loonkostensubsidies bedroeg de uitstroom naar reguliere arbeid circa 22%.

Tabel 5.10

Re-integratietrajecten voor cliënten van de gemeenten, 2005-2006 (in absolute aantallen en procenten)

	1 ^e helft 2005	2 ^e helft 2005	1 ^e helft 2006
totaal			
deelname ^a	220.550	232.110	231.830
uitstroom	33.460	41.870	38.300
wv. naar reguliere arbeid (%) ^b	22		
excl. loonkostensubsidies			
deelname ^a	174.490		
uitstroom	29.090		
wv. naar reguliere arbeid (%) ^b	22		

a Aantal deelnemers aan het eind van de meetperiode.
b Percentage ten opzichte van de totale uitstroom.

Bron: CBS (2006b, 2006c) SCP-bewerking

Uit onderzoek naar de re-integratie-inspanningen voor recentelijk ingestroomde bijstandsccliënten blijkt dat minder dan 40% in het eerste uitkeringsjaar een traject krijgt aangeboden. Het gaat dan vooral om kortdurende trajecten, gericht op bemiddeling of op *Work First* (IWI 2007: 14). Omdat een groot deel van de trajecten nog niet was afgerond aan het einde van de onderzoeksperiode, is de effectiviteit ervan moeilijk vast te stellen. Wel lijken zowel cliënten met een bemiddelingstraject als die met een *Work-First*traject vaker (weer) aan de slag te komen dan cliënten die geen traject hebben gevolgd. De uitstroom naar werk bedraagt respectievelijk 33%, 26% en 23% (IWI 2007: 16, SCP-bewerking van tabel 3). Hier past de kanttekening dat gemakkelijk plaatsbare cliënten in de praktijk vaker een traject krijgen aangeboden dan degenen die moeilijk bemiddelbaar zijn.

Kinderopvang en verlofregelingen

Als gezegd is het verhogen van de arbeidsdeelname van vrouwen al jaren een centraal beleidsdoel. Uit paragraaf 5.3 bleek dat dit in de jaren negentig ook gelukte (een toename met 11 procentpunten), en dat vanaf 2002 hun participatie ondanks de economische recessie niet verslechterde, terwijl dat bij andere groepen wel het geval was. In 2006 steeg de arbeidsdeelname van vrouwen weer (+2 procentpunten), tot 56%. Dat is echter nog ver verwijderd van de nagestreefde beleidsdoelstelling. In 2007 zou

61% van de vrouwen tussen de 15 en 65 jaar een baan moeten hebben van twaalf uur of meer, in 2010 dient dit percentage te zijn opgelopen tot 65.

Van recenter datum is de aandacht voor het aantal uren dat vrouwen werken. Nederland is kampioen deeltijdwerk: in 2005 had driekwart van de werkende vrouwen een baan van minder dan 35 uur per week. In 2004 namen de 15-64-jarige vrouwen (de niet-werkende meegerekend) gemiddeld 0,42 *full time equivalents* (fte) voor hun rekening, evenveel als in 2001. De beleidsdoelstelling is dit arbeidsvolume op termijn – wanneer is nog niet bepaald – te verhogen tot gemiddeld 0,50 fte, naar verwachting het doorsneepeil in 2010 in de landen van de Europese Unie.

Beleidsmatig wordt deze geringe arbeidsduur om twee redenen problematisch geacht. Door de vergrijzing is de arbeidskracht van vrouwen in de nabije toekomst hard nodig, en het verlengen van hun arbeidsduur is een voor de hand liggende eerste stap. Bovendien bevordert dit de economische zelfstandigheid van vrouwen: vooral de kleine deeltijdbanen bieden onvoldoende inkomen om op terug te vallen indien men alleenstaand wordt. De voorkeur van vrouwen gaat echter vaak uit naar een niet al te omvangrijke deeltijdbaan, die het gemakkelijk(er) maakt betaald werk met zorgtaken te combineren. Het merendeel van de werkende vrouwen (78%, ongeacht of zij kinderen hebben of niet) blijkt tevreden met het aantal gewerkte uren. Van de overige 22% wil de helft meer uren werken en de andere helft minder (Beckers en Langenberg 2006). Het werken in deeltijd is niet voorbehouden aan vrouwen met jonge kinderen; ook als er geen minderjarige kinderen (meer) zijn, werken Nederlandse vrouwen meestal niet fulltime (Cloin en Hermans 2006).

De moeizame combinatie van betaald werk en zorgtaken wordt in het beleid gezien als de belangrijkste reden waarom vrouwen niet of niet voltijds werken (TK 2005/2006). Op verschillende manieren probeert de overheid deze combinatie te vereenvoudigen.

Ten eerste is het aanbod van kinderopvang sterk vergroot: sinds 1990 is het aantal kindplaatsen verachtvoudigd, tot ruim 214.000 in 2006 (website ministerie OCW). Dat is, in relatie tot het aantal kinderen, overigens niet heel veel. Van de 0-3-jarigen gaat een op de vier kinderen een aantal dagen per week naar een kinderdagverblijf of gastouder, in de basisschoolleeftijd maakt slechts een op de zeventien kinderen gebruik van buitenschoolse opvang of opvang door een gastouder (Cloin en Hermans 2006, cijfers 2004). Door de Tweede Kamermotie Van Aartsen/Bos (2005) zijn scholen vanaf 1 augustus 2007 verplicht zelf voor-, tussen- en naschoolse opvang aan te bieden als ouders daarom vragen. Bovendien heeft de overheid in 2006 en 2007 het budget voor kinderopvang verhoogd en met ingang van 2007 de werkgeversbijdrage verplicht gesteld (omgeslagen over alle werkgevers). Hierdoor is de formele kinderopvang voor veel ouders goedkoper geworden, maar het is de vraag of dit zal leiden tot een sterke stijging van het gebruik. Het aanbod aan kinderopvang en de kosten lijken momenteel nauwelijks beperkend voor het gebruik. Belangrijker is een culturele factor: veel ouders vinden dat de zorg voor het kind bij voorkeur geheel in eigen handen moet

blijven. Als zij al derden inschakelen, is er een sterke voorkeur voor het toevertrouwen van de kinderen aan familie of bekenden. Slechts een derde van de moeders van jonge kinderen vindt formele kinderopvang een goede opvangvorm (Portegijs et al. 2006), al neemt dit aandeel wel langzaam toe (Cloïn en Hermans 2006)

Verlofregelingen kunnen het combineren van betaalde arbeid en zorg eveneens faciliteren. In 2001 is een aantal bestaande en nieuwe voorzieningen samengevoegd in de *Wet arbeid en zorg*. Hierin wordt het recht van werknemers – zelfstandigen vallen erbuiten – op zwangerschaps- en bevallingsverlof, kraamverlof, adoptieverlof, (onbetaald) ouderschapsverlof, zorgverlof en calamiteitenverlof geregeld. In het coalitieakkoord van het kabinet-Balkenende IV is het voornemen opgenomen het ouderschapsverlof te verlengen van 13 naar 26 weken per werknemer (AZ 2007). Het gebruik van deze regeling is niet onaanzienlijk, maar betreft nog steeds een minderheid. Zo doet 44% van de vrouwelijke en 19% van de mannelijke rechthebbenden er een beroep op. In veel gevallen is dat onbetaald: slechts in 9% van de CAO's is een gedeeltelijke doorbetaling opgenomen (Van Luijn en Keuzenkamp 2004; Cloïn en Hermans 2006). Van het kortdurend en calamiteitenverlof wordt weinig gebruikgemaakt; bij ziekte van een kind of een andere calamiteit nemen werknemers eerder een dag vrij of ADV, of melden zich ziek (vergelijk Van Luijn en Keuzenkamp 2004).

De *Levensloopregeling* uit 2006 is onder andere ingevoerd om het combineren van werken en zorgen eenvoudiger te maken. Via deze regeling kan onder meer verlof voor zorgtaken gespaard worden. Ze heeft echter geen vliegende start gemaakt: in het eerste jaar nam slechts 5,5% van de werknemers deel. De deelnemers zijn bovendien vooral hoogopgeleiden en mannen, die de regeling voor vervroegde uittreding willen benutten. Sparen voor ouderschapsverlof of voor de verzorging van een zieke naaste komt veel minder voor (resp. 6% en 1% van de deelnemers; Kösters 2007). In het regeerakkoord van het kabinet-Balkenende IV wordt aangekondigd dat bezien zal worden hoe de regeling aantrekkelijker kan worden gemaakt voor het opnemen van verlof gedurende de gehele loopbaan.

5.5 Oordelen van de bevolking over werk en inkomen

In hoofdstuk 3 zijn reeds enkele cijfers gepresenteerd over de tevredenheid van de bevolking met het eigen inkomen. Hier gaan we in op twee specifieke onderwerpen. Eerst op het aandeel van de bevolking dat naar eigen zeggen moeilijk kan rondkomen, en op het aandeel dat meldt schulden te moeten maken. Daarna bespreken we in hoeverre werkenden te maken hebben met ongunstige baankenmerken.

Moeilijk rondkomen

Tabel 5.11 laat zien hoeveel procent van de bevolking zegt moeilijk of zeer moeilijk te kunnen rondkomen van hun nettohuishoudinkomen. De percentages blijken te fluctueren met de conjunctuur. In 1995-1997 bedroeg het aandeel dat naar eigen zeggen moeilijk rondkomt, 11% à 12%, maar daarna is dat gedaald naar 7% in 2000 en 2001.

In de daaropvolgende recessiejaren vond een toename plaats, waardoor het aandeel moeilijk rondkomende huishoudens in 2004 weer op hetzelfde peil lag als in 1995. Jongvolwassenen tot 35 jaar en laagopgeleiden geven relatief vaak te kennen niet of nauwelijks met hun geld uit te komen, in tegenstelling tot de 65-plussers en hoogopgeleiden die er juist weinig melding van maken. Daarnaast hebben uitkeringontvangers en, weinig verrassend, leden van huishoudens met een inkomen in het laagste inkomenskwintiel relatief vaak moeite de eindjes aan elkaar te knopen.

Tussen 1995 en 2003 kwalificeerde 5% à 6% de financiële situatie van het huishouden als ‘moet schulden maken’ of ‘moet spaarmiddelen aanspreken’. In 2004 en vooral 2005 loopt dit vrij sterk op, tot bijna een op de tien huishoudens, en in 2006 neemt het weer af naar 7%. Uitgesplitst naar achtergrondkenmerken blijken met name eenoudergezinnen vaak te rapporteren dat zij schulden moeten maken of moeten interen op hun spaargeld. Zij worden op enige afstand gevolgd door paren met ten minste één meerderjarig kind. Daarnaast geldt dit voor huishoudens waarvan de hoofdkostwinner jonger is dan 65 jaar en niet werkt of een baan heeft van minder dan twaalf uur per week. Opnieuw zijn het vooral de 65-plussers die zeggen voldoende financiële middelen te hebben.

Tabel 5.11

Aandeel huishoudens dat moeilijk kan rondkomen en schulden moet maken, 1995-2006 (in procenten)

	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
kan (zeer) moeilijk rondkomen	11	7	7	9	10	11	.	.
moet schulden maken, spaarmiddelen aanspreken	6	5	5	6	6	7	9	7

Bron: CBS (SEP'95-'02, POLS'03-'04; 2007d) SCP-bewerking

Kwaliteit van de arbeid

Het ‘bevorderen van veilige en gezonde arbeidsomstandigheden’ is een van de doelstellingen van het overheidsbeleid. Desondanks blijken de arbeidsomstandigheden soms te wensen over te laten. Bij de helft van de ruim 20.000 controles die de Arbeidsinspectie in 2006 uitvoerde, kwamen overtredingen aan het licht. Deze hadden veelal te maken met de veiligheid van apparatuur en materialen, met de inrichting van de werkplek, of met de werk- en rusttijden (Arbeidsinspectie 2007: 8).

Een deel van de werkzame beroepsbevolking meldt dan ook te maken te hebben met ongunstige arbeidsomstandigheden. Uit tabel 5.12 blijkt dat bijna een kwart in 2006 werk verrichtte waarbij men regelmatig veel kracht moest zetten, en dat er bij circa 10% sprake was van een lawaaiige werkomgeving.

Voor de overige baankenmerken zijn uitsluitend cijfers tot en met 2004 beschikbaar. In dat jaar gaf 41% aan in hoog tempo te moeten werken, en 27% dat men te maken had

met een hoge tijdsdruk. Een niet onaanzienlijk deel van de werkzame beroepsbevolking (16% à 20%) rapporteerde vuil of zwaar werk te verrichten, ontevredenheid met de leiding, een slechte onderlinge sfeer of een slechte beloning. Stank in de werkomgeving en het verrichten van gevaarlijk werk worden minder vaak genoemd (5% à 6%).

Door de jaren heen is dit beeld betrekkelijk stabiel. Het meest opmerkelijk is de gestage – zij het niet zeer sterke – daling in het aandeel werkenden dat te kennen geeft onder hoge tijdsdruk te moeten werken.

Tabel 5.12

Aandeel van de werkzame beroepsbevolking dat ongunstige kenmerken van het werk rapporteert, 1997-2006 (in procenten)

	1997	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
fysieke arbeidsomstandigheden								
werk waarbij veel kracht moet worden gezet ^a	24	23	23	23	23	24	25	24
lichamelijk zwaar werk	21	19	20	19	20	20	.	.
vuil werk, inademing van vuile stoffen	19	18	18	17	19	19	.	.
blootstaan aan lawaai ^a	9	9	9	10	9	10	10	9
stank in werkomgeving	9	8	8	7	8	8	.	.
gevaarlijk werk	5	5	5	5	6	6	.	.
tijdsdruk								
in hoog tempo moeten werken	43	.	40	41	41	41	.	.
onder hoge tijdsdruk moeten werken ^a	32	31	30	29	28	27	.	.
arbeidsverhoudingen								
ontevreden over leiding	21	19	18	19	17	20	.	.
slechte onderlinge sfeer	18	15	15	15	14	16	.	.
arbeidsvoorwaarden								
beloning is slecht	19	19	18	16	17	18	.	.

a Gegevens 1997-2005 uit Enquête beroepsbevolking (EBB), gegevens 2006 uit Nationale enquête arbeidsomstandigheden (NEA).

Bron: CBS (POLS'97-'04; 2006d); TNO/CBS (2007)

5.6 Slotbeschouwing

Bij de onderwerpen die in dit hoofdstuk aan de orde kwamen, was de toonzetting in de vorige editie van De sociale staat van Nederland nogal in mineur. De ontwikkelingen op de arbeidsmarkt werden als 'ambigu' gekenschetst. De werkloosheid was hoog opgelopen (met name onder jongeren), de arbeidsdeelname liep terug, en laag-

opgeleiden en minderheden bleken extra kwetsbaar op de arbeidsmarkt. De meeste participatiedoelstellingen van de overheid stonden onder druk. Positieve noten waren de eerste tekenen van herstel van de conjunctuur en de arbeidsdeelname van ouderen, die ook toen al boven het door de overheid gehanteerde streefcijfer lag (SCP 2005: 100-101). Op het terrein van inkomen en sociale zekerheid werd twee jaar geleden gesproken van een 'somber perspectief'. De inkomens stonden onder druk, en de uitkeringsafhankelijkheid en de armoede liepen op. Herzieningen van de sociale zekerheid zouden kunnen leiden tot een grote toestroom naar de bijstand van langdurig werklozen en arbeidsongeschikten. Omdat het aanbod en de effectiviteit van re-integratievoorzieningen te wensen overlieten, bestond het risico dat deze moeilijk plaatsbare groepen langdurig in de bijstand zouden verblijven (SCP 2005: 124-125).

Inmiddels is het beeld beduidend positiever. De omslag in de conjunctuur zette vanaf 2006 door, hetgeen tot uiting kwam in dalende volumina bij de werkloosheids- en bijstandsregelingen. Voor het hardnekkige arbeidsongeschiktheidsprobleem bestaat sinds de invoering van de WIA uitzicht op een oplossing, al wordt die vooral via een sterke reductie van de instroom bewerkstelligd. Mede door de reeks herzieningen van de werkloosheids- en bijstandsregelingen van het achterliggende decennium liep het aantal uitkeringen zelfs tijdens het hoogtepunt van de laatste recessie (2004) minder hoog op dan eerder het geval was. Het totale uitkeringsvolume is door dit alles, ook naar internationale maatstaven, zeker niet buitensporig als men het effect van de vergrijzing buiten beschouwing laat. De participatiedoelstelling voor de bevolking als geheel is gerealiseerd, en dat geldt eveneens voor het oudere deel ervan, terwijl er ook bij vrouwen weer een opgaande lijn zichtbaar is.

Toch is de indruk niet over de gehele linie rooskleurig. In een stelsel waarin activering centraal heet te staan, is de re-integratiefunctie ten behoeve van langdurig werklozen en arbeidsongeschikten tot nu toe onvoldoende uit de verf gekomen. De daling in het aantal arbeidsongeschikten wordt vooral door een afname in de instroom gerealiseerd, en vooralsnog niet doordat het zittende bestand in grotere mate aan de slag komt.

De arbeidsdeelname van vrouwen loopt in personen weer op, maar dat is vermoedelijk niet voldoende om de beleidsdoelstellingen in 2010 te realiseren. Het streven naar een uitbreiding van de arbeidsduur van deze groep kan stuiten op de sterke preferenties voor deeltijdwerk bij Nederlandse vrouwen, het gevoerde faciliterend beleid ten spijt.

Veel problemen op het terrein van inkomen en werk komen samen bij de niet-westerse allochtonen, met name bij degenen van Marokkaanse en Turkse herkomst (en tot op zekere hoogte de Antillianen). Zij bereiken lage beroepsniveaus en inkomens, hebben de hoogste kansen op werkloosheid en armoede, en worden het vaakst geconfronteerd met ongunstige of verslechterende uitkeringsvoorwaarden (eisen aan het arbeidsverleden in de werkloosheidsregelingen, aanscherping van het arbeidsongeschiktheids criterium, het verblijfs criterium in de AOW). Bij de tweede generatie is het

beeld voor sommige groepen gunstiger, maar niet bij alle; en de jeugdwerkloosheid onder niet-westerse allochtonen blijft een zwakke stee. Dit maakt het des te urgenter de ooit geformuleerde participatiedoelstelling voor de niet-westerse autochtonen (54% in 2005) te realiseren. Op dit moment is dat oogmerk niet bereikt; en het stellen van een vagere beleidsdoelstelling (evenredige ontwikkeling) is misschien realistisch, maar lost het onderliggende probleem vanzelfsprekend niet op.

Noten

- 1 Zo moet er worden gezorgd voor een toegankelijke en klantvriendelijke aanvraag-procedure. Ook dienen premie-inning, uitkeringen en re-integratietrajecten tijdig en rechtmatig te verlopen en goed te worden gecontroleerd, zonder dat werkgevers en burgers met vermijdbare administratieve belasting te maken krijgen.
- 2 Pensioenfondsen baseren de indexatie van de werknemerspensioenen vaak op gegevens over het voorafgaande jaar. Daardoor werkt een stijging van de looninkomens vertraagd door in de hoogte van de pensioenen.
- 3 De Ginicoëfficiënt is gelijk aan het gemiddelde absolute verschil tussen inkomens, gedeeld door het gemiddelde inkomen, en genormeerd op het aantal waarnemingen. De Ginicoëfficiënt ligt tussen 0 (volledige gelijkheid) en 1 (maximale ongelijkheid) en is relatief gevoelig voor inkomensoverdrachten in het middensegment. De Theilindex is gedefinieerd als het gemiddelde van de logaritme van alle inkomens-aandelen, gewogen door de inkomensandelen. Deze maatstaf heeft de waarde 0 bij totale gelijkheid, terwijl de bovengrens is gegeven door de logaritme van het aantal waarnemingen. De Theilindex is gevoelig voor veranderingen aan de onder- en bovenkant van de inkomensverdeling.
- 4 In de *basic-needs* variant zijn kosten verdisconteerd voor voedsel, kleding, wonen (o.a. huur, verzekeringen, energie, water, telefoon, inventaris, onderhoud woning, en woongerelateerde belastingen) en overige uitgaven (vervoer, extra ziektekosten, persoonlijke verzorging, wasmiddelen, en diversen). Op basis van de minimale bedragen van het Nibud had een alleenstaande in 2000 dan in totaal 667 euro per maand nodig. Voor alle overige huishoudenstypen worden de bedragen daarna afgeleid via zogenoemde equivalentiefactoren.
In de *modest-but-adequate* variant zijn enige uitgaven voor sociale participatie opgenomen: recreatie, lidmaatschap van een bibliotheek, een sport- of hobbyvereniging, een abonnement op een krant en tijdschrift, en een huisdier. Hierin zijn dus uitgaven verwerkt die het strikt onvermijdelijke te boven gaan, maar er is geen sprake van enige 'luxe' (zoals buitenlandse vakanties of een auto). Voor een alleenstaande kwam dit in 2000 neer op 758 euro per maand.
De grensbedragen voor de overige jaren zijn bepaald aan de hand van een index: de ontwikkeling van de mediane uitgaven aan de basisposten voedsel, kleding en wonen (bezien over het onderzoeksjaar en de twee voorafgaande jaren).
Bij de *lage-inkomensgrens* wordt van oudsher uitgegaan van de bijstandsnorm voor een alleenstaande in 1979, toen deze uitkering historisch gezien vrij hoog was. Voor de overige huishoudenstypen zijn hier dezelfde equivalentiefactoren gebruikt; het grensbedrag is geïndexeerd met de prijsinflatie.
- 5 De cijfers in deze paragraaf berusten op dezelfde databronnen als in de eerdere edities van De sociale staat van Nederland. Doordat het CBS (2006a) inmiddels een verbeterde weegprocedure hanteert, kunnen echter afwijkingen voorkomen.
- 6 Het streefgetal van de overheid heeft betrekking op de 15-22-jarigen.
- 7 Tot de allochtonen rekent het CBS personen van wie ten minste één ouder in het buitenland is geboren. Het herkomstland wordt voor degenen die niet in Nederland zijn geboren (de eerste generatie) bepaald aan de hand van het eigen geboorteland. Bij de tweede generatie (geboren in Nederland) is het geboorteland van de moeder bepalend (tenzij zij in Nederland is geboren; in dat geval wordt uitgegaan van het geboorteland van de vader). De categorie 'niet-westers' bestaat uit allochtonen uit Turkije, Afrika, Midden- en Zuid-Amerika en Azië (met uitzondering van Indonesië en Japan).

- 8 Uit de eerste evaluaties van de wwB (Edzes et al. 2005, 2006; Blommesteijn et al. 2005; szw 2007; Stegeman en Van Vuren 2006) komt onder meer naar voren dat gemeenten gedurende de eerste jaren vooral hebben geïnvesteerd in het tegengaan van de instroom en in het handhavingsbeleid. Het hanteren van de *Work-First* benadering (het verlangen van een tegenprestatie voor het verstrekken van een uitkering) is daartoe in veel gemeenten ingevoerd, vooral voor jongeren en instromers. Aanvankelijk hebben gemeenten zich geconcentreerd op de relatief kansrijke bijstandsontvangers. In een econometrische analyse van het Centraal Planbureau is rekening gehouden met de conjunctuur, de samenstelling van de werkzame en werkloze beroepsbevolking, en gemeentespecifieke factoren (CPB 2007). Hieruit komt naar voren dat de wwB ertoe heeft geleid dat het aantal bijstandsgerechtigden lager is geworden dan op basis van de conjunctuur mocht worden verwacht. De invoering van de wwB heeft volgens deze studie de instroom gematigd en de uitstroom vergroot.
- 9 In het coalitieakkoord is afgesproken deze leeftijdsgrens te verleggen naar 45 jaar.
- 10 De Nationale Verzuimstatistiek bevat in de eerste twee jaren (2002 en 2003) gegevens over het ziekteverzuim van ongeveer 80% van de werknemerspopulatie. Vanaf 2004 is er sprake van een trendbreuk in deze gegevens, onder meer doordat er minder bedrijven bij betrokken zijn. Door de liberalisatie van de arbodienstverlening waren bedrijven niet langer verplicht een contract met een arbodienst af te sluiten. Ook de berekeningswijze is in 2004 veranderd; deze herziening moet nog op de verzuimcijfers van 2002 en 2003 worden toegepast.
- 11 Tot 2002 konden gemeenten een zogenoemd plaatsingsbudget verstrekken aan werkgevers die een werkloze arbeidsgehandicapte in dienst namen, ter compensatie voor de extra kosten die daarmee gemoeid waren. In het kader van de w1w ging het uitsluitend om arbeidsgehandicapten die onder verantwoordelijkheid van de gemeente vielen. In 2002 zijn de REA-plaatsingen vervangen door een fiscaal instrument (Van Gaalen et al. 2005: 14).
- 12 Strikt genomen hebben de cijfers geen betrekking op personen, maar op verstrekte loonkostensubsidies. Omdat aan één persoon meerdere loonkostensubsidies (na elkaar) kunnen worden verstrekt, zou het bestand kleiner zijn indien uitgedrukt in personen. Analyse door het CBS leert echter dat in de eerste helft van 2005 minder dan 1% van de subsidies is toegekend aan dezelfde persoon.
- 13 Omgekeerd is overigens gebleken dat van degenen die vóór 1 januari 2004 waren gestart met gesubsidieerde arbeid, en die op 31 december van dat jaar nog voorkwamen in het w1w- of het ID-bestand, 13% niet is terug te vinden in het bestand van loonkostensubsidies op peildatum 1 januari 2005 (CBS 2007c).

Literatuur

- Arbeidsinspectie (2007). *Jaarverslag 2006. Veilig, gezond en legaal op het werk*. Den Haag: Arbeidsinspectie.
- Autor, D., F. Levy, en R. Murnane (2001). *The skill content of recent technological change. An empirical exploration*. Cambridge (Mass.): National Bureau of Economic Research (Working paper 8337).
- AZ (2007). *Coalitieakkoord tussen de Tweede Kamerfracties van CDA, PvdA en ChristenUnie (7 februari 2007)*. Den Haag: ministerie van Algemene Zaken.
- Beer, P.T. de (2006). *Perspectieven voor de laagopgeleiden*. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, jg. 22, nr. 3, p. 218-233.
- Beckers, I. en H. Langenberg (2006) *Hoge arbeidsdeelname, maar lage arbeidsduur*. In: *Sociaal-Economische trends*, 4^e kwartaal, p. 9-18.
- Blommesteijn, M., M.J. van Gent, C.M.E. de Groot, J.E. Soethout en R.C. van Waveren (2005). *Gemeenten en de WWB 1. Geprikkeld tot werken. Evaluatie Wet werk en bijstand 2004-2007*. Amsterdam: Regioplan.
- Bolhuis, P. en E. Flapper (2006). *Jaarrapport Wsw-statistiek 2005. Eindrapport*. Leiden: Research voor Beleid.
- Bolhuis, P. en E. Flapper (2007). *Wsw-statistiek 1e halfjaar 2006. Eindrapport*. Leiden: Research voor Beleid.
- Brouwer, P., C. van Gaalen, M. Jansen, A. te Peele en F. Westhof (2004). *wiw-monitor. Jaarrapport 2003*. Zoetermeer: EIM.
- CBS (2006a). *Methoden en definities Enquête beroepsbevolking 2005*. Voorburg: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2006b). *Tabellen SRG 2005 eerste halfjaar, revisie 2*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2006c). *StatLine. Re-integratietrajecten door gemeenten*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2006d). *StatLine. Arbeidsomstandigheden naar persoonskenmerken*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2007a). *Laagste werkloosheid in vier jaar. Persbericht 19-07-2007*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2007b). *Werkloosheid allochtonen daalt licht. Persbericht 30-01-2007*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2007c). *Aansluiting wiwid-SRG*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2007d). *StatLine. Consumentenvertrouwen, economisch klimaat, koopbereidheid, houdingen en verwachtingen van consumenten*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Cloin, Mariëlle en Brigitte Hermans (2006). *Onbetaalde arbeid en de combinatie van arbeid en zorg*. In: Wil Portegijs, Brigitte Hermans en Vinodh Lalta (red.), *Emancipatiemonitor 2006. Veranderingen in de leefsituatie en levensloop*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek (SCP-publicatie 2006/22).
- CPB (2006). *Macro Economische Verkenning 2007*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- CPB (2007). *Centraal Economisch Plan 2007*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Dagevos, J. (2006). *Hoge (jeugd)werkloosheid onder etnische minderheden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Edzes, A., M. Moes, E. Westerhof en R. Defourny (2005). *WWB Monitor. Een jaar Wet werk en bijstand*. Groningen: Centrum voor arbeid en beleid.
- Edzes, A., M. Moens en E. Westerhof (2006). *WWB Monitor 2006. Meer perspectief voor mensen. Twee jaar Wet werk en bijstand*. Groningen: Centrum voor arbeid en beleid.

- Gaalen, C. van, J. de Kok en A. te Peele (2005). *wiw-monitor. Jaarrapport 2004*. Zoetermeer: EIM.
- Gesthuizen, M. (2004). *The Life-Course of the Low-Educated in the Netherlands: Social and Economic Risks* (dissertatie). Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen, vakgroep Sociologie/ICS.
- Gesthuizen, M. (2006). Betaalde arbeid. In: A.H. de Boer (red.), *Rapportage ouderen 2006. Veranderingen in de leefsituatie en levensloop* (p. 49-65). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2006/12).
- IWI (2007). *In de bijstand, en dan. Wat gemeenten doen aan activering van pas ingestroomde bijstandslcliënten*. Den Haag: Inspectie Werk en Inkomen.
- Jansen, C. en M. Pat (2005). *Rapportage ID-monitor. Jaarrapportage 2004*. Rotterdam: ECORYS-NEI.
- Jehoel-Gijsbers, G. (2007). *Beter aan het werk. Trendrapportage ziekteverzuim, arbeidsongeschiktheid en werkhervatting*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2007/22).
- Kösters, L. (2007) *Levensloopregeling leeft nog niet*. In: CBS-Webmagazine, 23 april 2007.
- Langenberg, H. en H. Lautenbach, H. (2007). Beroepsniveau niet-westerse allochtonen lager. In: *Sociaal-economische Trends, 1^e kwartaal*, p. 36-45.
- Luijn, H. van, en S. Keuzenkamp (2004) *Werkt verlof? Het gebruik van regelingen voor verlof en aanpassing van de arbeidsduur*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2004/3).
- Wil Portegijs, Mariëlle Cloïn, Ingrid Ooms en Evelien Eggink (2006) *Hoe het werkt met kinderen. Moeders over kinderopvang en werk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2006/5).
- SCP (2003). *De sociale staat van Nederland 2003*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2003/12).
- SCP (2005). *De sociale staat van Nederland 2005*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2005/14).
- Soede, A. (2006). *Naar een nieuwe armoedegrens?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (Werkdocument 126).
- Soede, A. en C. Vrooman (2007). *Noodzakelijke bestedingen als armoedegrens*. In: *Economisch Statistische Berichten*, jg. 92, nr. 4510, p. 296-299.
- Stegeman, H. en A. van Vuren (2006). *Wet werk en bijstand: Een eerste kwantificering van effecten*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- SVB (2007). *Kwartaalbericht 2003-2006. Geraadpleegd mei 2007 via www.svb.nl*.
- SZW (2007). *Wet werk en bijstand. De feiten op een rij. Evaluatie Wet Werk en Bijstand 2004-2007*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- TK (2005/2006). *Meerjarenbeleidsplan emancipatie 2006-2010. Emancipatie: Vanzelfsprekend, maar het gaat niet vanzelf!* Tweede Kamer, vergaderjaar 2005/2006, 30420, nr 2.
- TK (2006/2007). *Rijksbegroting Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Begroting xv*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- TNO/CBS (2007). *Kwaliteit van Leven. Hoofddorp/Voorburg/Heerlen: TNO-Arbeid/Centraal Bureau voor de Statistiek*.
- UWV (2007a). *Kroniek van de sociale verzekeringen 2006. Wetgeving en volumeontwikkeling in historisch perspectief. Geraadpleegd mei 2007 via www.uwv.nl*.
- UWV (2007b). *Kwartaalverkenning 2006-IV*. Amsterdam: Kenniscentrum UWV.
- UWV (2007c). *Kwantitatieve informatie 4e kwartaal 2006*. Amsterdam: Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen.
- Verveen, E., P. Bolhuis en E. Mandos (2004). *Monitor Scholing en Activering. Eerste halfjaar 2003*. Leiden: Research voor Beleid.
- Wildeboer Schut, J.M. en S. Hoff (2007). *Geld op de plank. Niet-gebruik van inkomensvoorzieningen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2007/11).

6 Met zorg gezond leven

Crétien van Campen en Maaike den Draak

- Acht van de tien Nederlanders voelen zich gezond en vinden dat ze een gezond leven leiden. 'Lekker in m'n vel zitten' (60%) is hiervoor een sterkere motivatie dan 'zo lang mogelijk gezond blijven' (24%).
- Het percentage niet-rokers is in de afgelopen tien jaar toegenomen tot 70, maar blijft vanaf 2004 constant. Onder de 65-74-jarigen nam het percentage rokers zelfs toe.
- Het aandeel Nederlanders dat verantwoord met alcohol omgaat, blijft stabiel op ongeveer de helft. 65-plussers en mensen met een laag inkomen vertonen toenemend ongezond drinkgedrag. Als jongeren alcohol gebruiken, drinken ze bijna allemaal te veel. Geheelonthouding komt vaker voor onder niet-westerse allochtonen dan onder autochtonen.
- De gemiddelde Nederlandse levensverwachting bij geboorte blijft licht stijgen, maar deze ligt voor hoogopgeleiden hoger dan voor laagopgeleiden. De verschillen in de gezonde levensverwachting tussen deze groepen zijn nog groter. De sociaaleconomische verschillen in ervaren gezondheid tussen laag- en hoogopgeleiden nemen toe.
- De ervaren kwaliteit van het lichamelijke dagelijkse functioneren van burgers nam af, terwijl de ervaren kwaliteit van het dagelijkse psychische functioneren gelijk bleef. De verschillen in lichamelijk functioneren tussen laag- en hoogopgeleiden zijn toegenomen. Het psychisch functioneren van bewoners van sterk verstedelijkte gebieden nam af. Niet-westerse allochtonen in de steden hebben vaker depressieve klachten dan autochtonen.
- Tussen 2002 en 2006 is het aantal voorstanders van een marktsysteem waarin patiënten kunnen bijbetalen voor extra kwaliteit van de ziekenhuiszorg, gestegen van een derde tot bijna de helft van de Nederlandse bevolking.
- De tevredenheid van de Nederlanders met de gezondheidszorg is tussen 2002 en 2006 weinig veranderd. Niet-westerse allochtonen zijn negatiever dan anderen over de zorgverlening in ziekenhuizen en de zorgverleners in de thuiszorg.
- De diversiteit in trends in gezondheidsaspecten lijkt uit te wijzen dat er in Nederland verschillende gezondheidsculturen met eigen waarden en normen voor gezond leven naast elkaar bestaan.

6.1 Gezond leven en toegankelijke zorg

In de leefsituatie van Nederlanders neemt hun gezondheid een belangrijke plaats in. Zij waarderen een goede gezondheid als een groot goed en een flink deel van het nationale inkomen wordt besteed aan gezondheid en gezondheidszorg. De overheid tracht de kwaliteit van de volksgezondheid en de gezondheidszorg te verbeteren, maar er zijn verschillende bedreigingen.

Ten eerste lijken ongezonde leefgewoonten tot meer ziekten te leiden dan voorheen. Hoewel de gezondheid van Nederlanders in ruim anderhalve eeuw enorm is vooruitgegaan, stagneert de verbetering nu. De overheid moedigt daarom gezonde leefstijlen aan, zoals voldoende bewegen en weinig vet en gevarieerd eten, en ontmoedigt riskante leefgewoonten, zoals roken en overmatig alcoholgebruik (vws 2003, 2006).

Ten tweede wordt de gezondheidszorg complexer. Dit lijkt vaak een obstakel voor zieken die gebaat zijn bij een eenvoudige toegang tot voldoende, juist toegemeten en betaalbare zorg. Hoewel de kwaliteit van de Nederlandse gezondheidszorg in het algemeen goed is, en beroepsbeoefenaren en zorginstellingen een actief beleid voeren om deze kwaliteit te waarborgen, verschijnen er ook regelmatig rapporten van de Inspectie voor de Gezondheidszorg en berichten in de media over misstanden. Een negatief neveneffect van een hoogwaardige gezondheidszorg zijn de hoge kosten, niet alleen voor de overheid maar ook voor de individuele burger.

6.2 Gezonde en riskante leefstijlen

De meeste Nederlanders (84%) vinden zelf dat ze gezond leven en nog eens 4% noemt zijn leefstijl zelfs heel erg gezond. Met name 16-25-jarigen (95%) en 65-plussers (98%) zijn van mening dat hun leefwijze gezond is (Kramer 2007). Opgemerkt dient te worden dat het hier de perceptie en inschatting van de mensen zelf betreft. Het is mogelijk dat hun werkelijke leefstijl niet strookt met de ideeën die de overheid en wetenschap hierover hebben.

Gezond leven kent veel facetten. Hier belichten we de ontwikkelingen in de volgende indicatoren van een gezonde leefstijl: niet roken, verantwoord alcoholgebruik, gezond bewegen, gezonde voeding en gezonde ontspanning. (Wetenschappelijke) normen die door de gezondheidsbevorderende instituten en de overheid zijn opgesteld, worden hierbij toegepast op zelfgerapporteerd gedrag.

Niet-roken

Circa 70% van de Nederlandse volwassenen rookt niet, maar er bestaan verschillen tussen bevolkingsgroepen. Jongeren (12-18-jarigen), 65-plussers, hoogopgeleiden en de groep met de hoogste inkomens roken bijvoorbeeld minder dan andere groepen in de bevolking (zie bijlage B6.1). In de betrekkelijk weinig en niet-stedelijke gebieden wordt minder gerookt dan in de stedelijke. Ook roken Marokkaanse vrouwen en mannen minder vaak dan autochtone. Turkse, Surinaamse en Antilliaanse mannen roken daarentegen vaker, terwijl het rookgedrag van de vrouwen in deze allochtone groepen grotendeels overeenkomt met dat van de autochtone vrouwen (De Hollander et al. 2006; Dijkshoorn 2006).

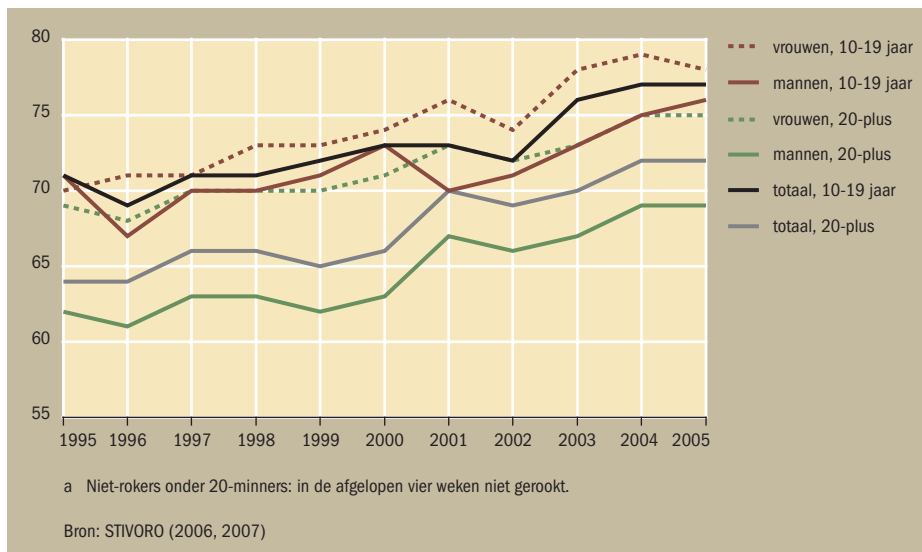
Het percentage niet-rokers is in de afgelopen tien jaar toegenomen, zowel onder mannen en vrouwen als onder jongens en meisjes (figuur 6.1). De toename tussen 2001 en 2004 was voor de meeste bevolkingsgroepen significant (zie bijlage B6.2). Alleen onder de 65-plussers was een daling te zien. Sinds 2004 lijkt het aandeel

rokers (30%) constant te blijven en niet meer verder af te nemen. Cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) tot en met 2006 laten zien dat het rookgedrag niet verder verbetert. Onder 65-74-jarigen nam het percentage rokers tussen 2004 en 2006 zelfs toe van 20% naar 24% (CBS StatLine 2007). Het streven van de overheid om het percentage rokers eind 2007 teruggebracht te hebben tot 25 (vws 2003) lijkt dus net niet gehaald te gaan worden. De nieuwe preventienota streeft echter naar een verdere daling tot 20% rokers in 2010 (vws 2006).

Figuur 6.1

Niet-rokers,^a naar geslacht en leeftijd, bevolking van 10 jaar en ouder, 1995-2005 (in procenten)

Verantwoord alcoholgebruik

Verantwoord omgaan met alcohol blijkt moeilijker voor Nederlanders dan niet-roken: iets minder dan de helft van de Nederlandse volwassenen drinkt op een verantwoorde wijze alcohol of is geheelonthouder (figuur 6.2, tabel 6.1).¹ Ouderen (65-plussers) en mensen met beperkingen zeggen vaker verantwoord om te gaan met alcohol dan andere bevolkingsgroepen (bijlage B6.1). Mogelijk nemen zij hun gezondheid meer in acht. Ook drinkt meer dan de helft van de vrouwen niet of op een verantwoorde wijze tegenover slechts een derde van de mannen. Opvallend is dat laagopgeleiden en mensen met de laagste inkomens meer verantwoord met alcohol omgaan dan hoogopgeleiden en de groep met de hoogste inkomens. Dit komt doordat laagopgeleiden vaker helemaal niet drinken. Het aandeel zware drinkers (minimaal één keer per week zes of meer glazen alcohol op één dag) onder laagopgeleiden is echter eveneens hoger (De Hollander et al. 2006; Dotinga en Picavet 2006a, 2006b). Overigens hebben zowel mensen die veel drinken als geheelonthouders een grotere kans op coronaire hartziekten dan matige drinkers.

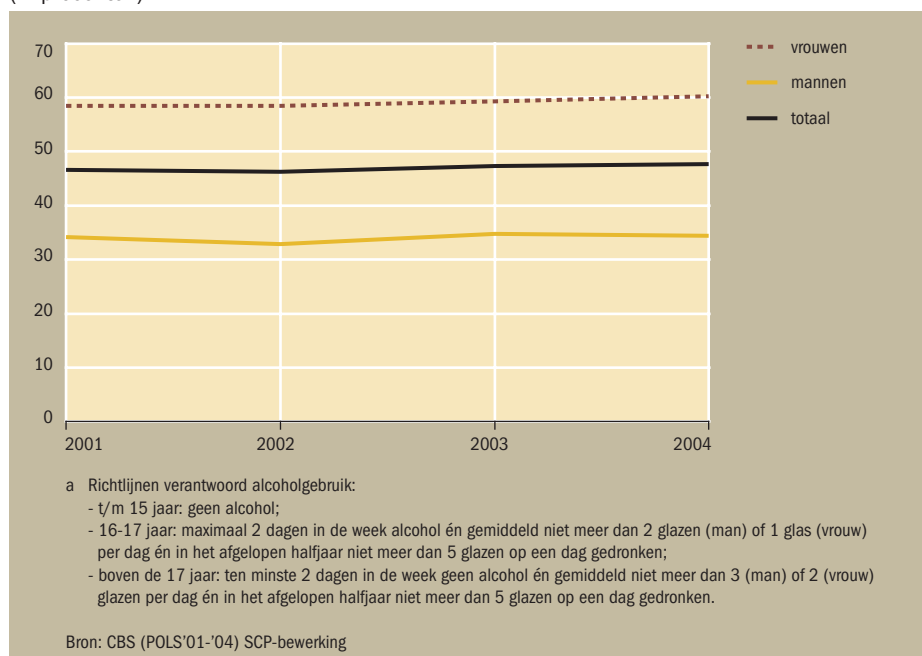
Het drinkgedrag van jongeren (12-18-jarigen) steekt gunstig af bij dat van volwassenen tot 65 jaar (bijlage B6.1), maar dit wordt vooral veroorzaakt door de grote groep jonge geheelonthouders tot 15 jaar. Van de 15-17-jarigen houdt slechts 30% zich aan de richtlijnen voor zijn of haar leeftijdsgroep. De jongeren die alcohol gebruiken, blijken als ze drinken, bijna allemaal veel te drinken. Het zogenoemde *binge drinking* (per keer vijf of meer glazen) nam tussen 2003 en 2005 zelfs sterk toe (Van Dorsselaer et al. 2007).

Onder de allochtone groepen Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen is het percentage geheelonthouders hoger dan onder autochtonen (De Hollander et al. 2006; Dijkshoorn 2006; Van Laar 2006). Ook onder de Turken en Marokkanen van de tweede generatie (16 tot 30 jaar) bevinden zich minder drinkers dan onder autochtone leeftijdgenoten. Wel zijn Surinaamse mannen en Antillianen naar verhouding vaak zware drinkers (Van Lindert et al. 2004).

Tussen 2001 en 2004 bleef het percentage Nederlanders dat op een verantwoorde wijze omgaat met alcohol, stabiel (figuur 6.2, uitgebreide cijfers in bijlage B6.2).

Figuur 6.2

Verantwoord alcoholgebruik^a onder personen van 12 jaar en ouder, naar geslacht, 2001-2004 (in procenten)

Wel vertoonden 65-plussers en de groepen met de laagste inkomens in toenemende mate ongezond drinkgedrag (tabel 6.1). De mensen met middeninkomens, 18-34-jarigen en bewoners van zeer sterk stedelijke gebieden gingen daarentegen gemid-

deld minder alcohol drinken. De ongunstige ontwikkeling onder ouderen werd al eerder door LASA geconstateerd voor 55-64-jarigen: tussen 1992/93 en 2002/03 steeg het percentage overmatige drinkers² onder mannen van 12 naar 16 en onder vrouwen van 11 naar 20 (Visser et al. 2005).

Tabel 6.1

Verantwoord alcoholgebruik^a onder 12-plussers, naar leeftijd en besteedbaar inkomen, 2001-2004 (gedrag in procenten en verschil gedrag 2004-2001 in procentpunten)

	2001	2004	2004-2001	sign.
leeftijd				
12-17 jaar	48,6	53,2	+4,6	n.s.
18-34 jaar	36,4	39,7	+3,3	sign.
35-64 jaar	45,1	46,4	+1,3	n.s.
≥ 65 jaar	70,5	63,4	-7,1	sign.
besteedbaar inkomen				
onderste 20%	58,3	54,3	-4,0	sign.
midden 21-79%	44,7	48,1	+3,4	sign.
bovenste 20%	43,3	40,3	-3,0	n.s.
totaal	46,6	47,7	+1,1	n.s.

Sign.: significant verschil tussen de verschillende categorieën ($p < 0,05$; chi-kwadraat toets); n.s.: niet significant.

a Richtlijnen verantwoord alcoholgebruik:

tot en met 15 jaar: geen alcohol;

16-17 jaar: maximaal 2 dagen in de week alcohol én gemiddeld niet meer dan 2 glazen (man) of 1 glas (vrouw) per dag én in het afgelopen halfjaar niet meer dan 5 glazen op een dag gedronken;

boven de 17 jaar: ten minste 2 dagen in de week geen alcohol én gemiddeld niet meer dan 3 (man) of 2 (vrouw) glazen per dag én in het afgelopen halfjaar niet meer dan 5 glazen op een dag gedronken.

Bron: CBS (POL5'01-'04) SCP-bewerking

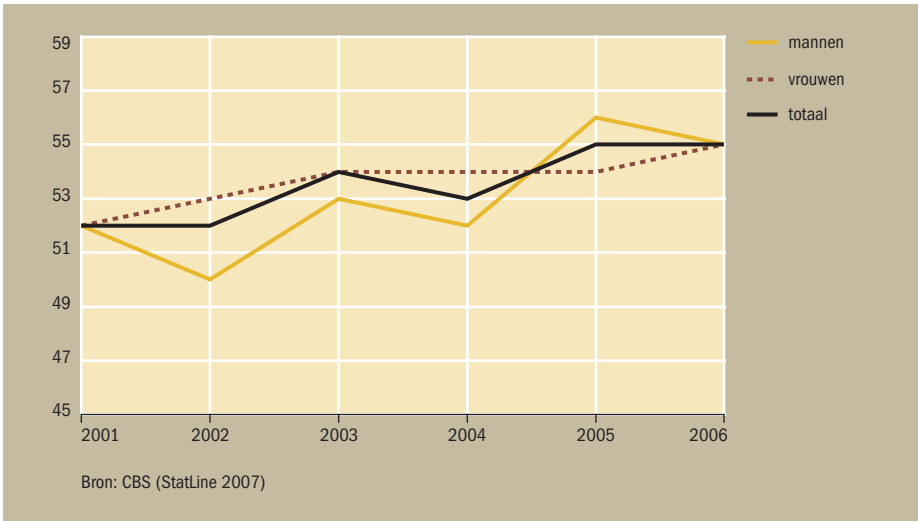
Gezond bewegen

De minimale hoeveelheid lichaamsbeweging die nodig is voor de instandhouding en verbetering van de gezondheid, is vastgelegd in de Nederlandse Norm voor Gezond Bewegen (NNGB) (Wendel-Vos et al. 2007).³ Iets meer dan de helft van de Nederlanders (55%) voldoet aan deze richtlijn (CBS StatLine 2007).⁴ 55-74-jarigen en mensen met een vbo-, middelbare of hoge opleiding doen dat vaker (bijlage B6.3; zie ook Kooiker et al. 2006; Schuit en Van Leest 2005b). Vanaf 55 jaar is de norm gezond bewegen wat minder streng, terwijl voor jongeren onder de 18 jaar de eisen zwaarder zijn.⁵ Van de 12-17-jarigen voldoet dan ook slechts 26% aan de beweegnorm. Wanneer zij echter naar de maatstaven van de volwassenen worden beoordeeld, geldt dat voor twee derde van de meisjes en driekwart van de jongens (Kooiker et al. 2006). Alloctonen (Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen) bewegen vaker onvoldoende dan autochtone Nederlanders (De Hollander et al. 2006; Dijkshoorn 2006; Schuit en Van Leest 2005a).

Het percentage personen dat aan de beweegnorm voldoet, is tussen 2001 en 2006 licht toegenomen (figuur 6.3, uitgebreide cijfers in bijlage B6.3). Vooral jongens van 12-17 jaar, 18-24-jarigen en mensen in (zeer) sterk stedelijke gebieden zijn meer gaan bewegen (bijlage B6.4) en ook onder allochtone jongeren neemt het percentage 'normactieven' toe (Wendel-Vos et al. 2007).

Figuur 6.3

Voldoen aan de Nederlandse Norm Gezond Bewegen, personen van 12 jaar en ouder, naar geslacht, 2001-2006 (in procenten)

Gezonde voeding

Over het voedingspatroon van de Nederlandse bevolking zijn geen recentere gegevens beschikbaar dan die waarover het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) rapporteerde in het Sociaal en Cultureel Rapport 2006 (Kooiker et al. 2006). Nederlands onderzoek tijdens de afgelopen tien jaar laat verschillen zien in de groente- en fruitconsumptie van diverse bevolkingsgroepen. 65-plussers eten gemiddeld meer groente en fruit per dag dan de totale bevolking (Jansen et al. 2002; Koek et al. 2003). Ook eten hoogopgeleide jongvolwassenen (19-30 jaar) significant meer groente dan hun laagopgeleide leeftijdgenoten (Hulshof et al. 2004). Daarnaast zeggen ouderen, eenoudergezinnen, samenwonenden en inwoners van niet-stedelijke gebieden vaker dan andere groepen elke dag groenten te eten. Vrouwen, hoogopgeleiden en samenwonenden zonder kinderen eten verhoudingsgewijs vaak minimaal twee stuks fruit per dag (Van Lindert et al. 2004).

Turkse en Marokkaanse vrouwen eten meer groente en fruit en minder verzadigde vetzuren dan autochtone Nederlanders (Ocké 2005). Het voedingspatroon van Surinamers is daarentegen minder gezond dan dat van autochtonen. Zij eten minder vaak groente en fruit, en ontbijten ook minder vaak, zo blijkt uit onderzoek in Amsterdam (Dijkshoorn 2006).

Ontspanning

Ontspanning, regelmatig leven en het vermijden van stress dragen bij aan een goede gezondheid. De meestvoorkomende dingen die mensen rapporteren te doen voor hun gezondheid, zijn: goed slapen (65%), gevarieerd eten (65%), zorgen voor ontspanning (64%) en gezonde producten eten (59%). Het vermijden van veel stress (28%) en het slikken van vitaminepillen (26%) worden het minst vaak genoemd (Kramer 2007). 65-plussers noemen vaak het met regelmaat leven (76%). Tijdsbestedingsonderzoek laat zien dat Nederlanders in de periode 1995-2005 gemiddeld meer uren zijn gaan besteden aan verplichtingen, met name betaald werk, en daardoor minder tijd overhielden voor ontspanning, persoonlijke verzorging en slapen (zie § 7.2). Als belangrijkste redenen om niet gezond te leven, noemen de ondervraagden van het TNS NIPO onderzoek: gebrek aan discipline (44%), gebrek aan tijd (34%) en 'geen zin' (26%) (Kramer 2007).

6.3 Levensverwachting, aandoeningen en beperkingen

Is er een effect te zien van gezonde leefstijlen op de volksgezondheid in de afgelopen tien jaar? De meestgebruikte indicator voor de volksgezondheid, de levensverwachting, zegt iets over de lengte van het leven maar geeft weinig inzicht in de kwaliteit ervan. In navolging van het model van gezondheid van de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO 2001) – een geheel van lichamelijk, geestelijk en sociaal functioneren – rapporteren we hier ook over: gezonde levensverwachting, burgers met aandoeningen en de daaruit volgende lichamelijke beperkingen. De gevolgen voor de ervaren kwaliteit van leven komen vervolgens in paragraaf 6.4 aan bod.

Levensverwachting

De levensverwachting bij de geboorte was in 2005 77,2 jaar voor de mannen en 81,6 jaar voor de vrouwen (zie figuur 6.4). Het verschil bedraagt dus meer dan vier jaar en is grotendeels een gevolg van de lagere sterftetekansen voor vrouwen van boven de 60 jaar dan voor mannen van deze leeftijd. Op 65-jarige leeftijd bedraagt de resterende levensverwachting voor mannen nog 15,9 jaar en die voor vrouwen 19,6 jaar (CBS StatLine 2007; Poos 2007a).

Mensen met een lage opleiding leven gemiddeld korter dan hoogopgeleiden. In de tweede helft van de jaren negentig bedroeg het verschil 2,6 jaar voor vrouwen en maar liefst 4,9 jaar voor mannen (De Hollander et al. 2006; Hoeymans en Van der Lucht 2006). Sterfteverschillen tussen sociaaleconomische groepen bestaan ook op oudere leeftijd (65 jaar en ouder). Onder Turken en Marokkanen en onder Antilliaanse/Arubaanse vrouwen zijn de verschillen tussen sociaaleconomische groepen kleiner dan onder autochtonen en Surinamers (Bos et al. 2005).

Cijfers uit dezelfde periode laten zien dat de sterfte onder allochtone mannen (Turken, Surinamers en Antillianen/Arubanen) hoger is dan onder autochtone mannen. Marokkaanse mannen hebben juist een lagere sterfte. De verschillen tussen vrouwen zijn klein, alleen Surinaamse vrouwen hebben een hoger sterfte-

risico (Bos et al. 2004). Onder volwassen Turkse mannen vertoonde het sterfterisico in de afgelopen vijftien jaar een ongunstige ontwikkeling. Hart- en vaatziekten, (long)kanker en ongunstig rookgedrag spelen hierin een rol (Garssen 2006).

Binnen Nederland bestaan er regionale verschillen in de levensverwachting. Een relatief lage levensverwachting wordt onder andere gevonden in de vier grote steden (Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, Utrecht), terwijl de rest van de Randstad juist hoge levensverwachtingen kent (Hoeymans en Zwakhals 2005a).

Al enkele decennia stijgt de levensverwachting bij de geboorte en ook in de afgelopen tien jaar is deze verder toegenomen (figuur 6.4). Tussen 1995 en 2005 steeg de levensverwachting voor mannen met 2,6 jaar, maar nam deze voor vrouwen slechts licht toe met 1,2 jaar. Sinds 1990 lijkt de afname van de sterfte onder vrouwen van 25 jaar en ouder te stagneren. Het verschil in levensverwachting tussen mannen en vrouwen nam hierdoor af. Veranderingen in het verleden in het rookgedrag spelen hierbij een belangrijke rol (Poos 2007b).

Ook op oudere leeftijd neemt de levensverwachting toe, maar veel minder snel. Tussen 1995 en 2005 nam de levensverwachting voor 65-jarige mannen licht toe met 1,6 jaar en die voor vrouwen met 0,9 jaar (CBS StatLine 2007). Onder de alleroudsten (75-plussers) stagneerde de sterftedaling in de periode 1980-2003, maar in 2004 en 2005 was er weer een verdere daling te zien (Poos 2007c).

Figuur 6.4

Levensverwachting bij de geboorte van mannen en vrouwen, 1995-2005 (in jaren)

Vrouwen leven dus gemiddeld langer dan mannen. Het is echter niet zo dat zij langer gezond zijn. De levensverwachting zonder lichamelijke beperkingen,⁶ bijvoorbeeld, was in de periode 2001-2005 voor vrouwen en mannen vrijwel gelijk: 68,9 jaar voor mannen en 67,5 jaar voor vrouwen (Knoops en Perenboom 2006). Gegevens uit 2003

laten zien dat de ongezonde jaren voornamelijk het gevolg zijn van lichte beperkingen (Perenboom 2005a).

Qua levensverwachting zonder chronische ziekten⁷ doen mannen het zelfs beter dan vrouwen. In 2001-2005 was deze 47,3 jaar voor mannen en 41,1 jaar voor vrouwen. Het grote verschil wordt onder andere verklaard door het feit dat maagdarfstoornissen, migraine, reumatische aandoeningen en gewrichtsslijtage bijna twee keer zo vaak voorkomen bij vrouwen. Op 65-jarige leeftijd bestaat er tussen de seksen vrijwel geen verschil meer in het aantal gezonde jaren zonder beperkingen of chronische aandoeningen (Knoops en Perenboom 2006).

Tussen sociaaleconomische groepen zijn de verschillen in gezonde levensverwachting groter dan die in levensverwachting. Laagopgeleide mannen leven maar liefst 9,9 jaar korter zonder lichamelijke beperkingen dan hoogopgeleide; voor vrouwen bedraagt het verschil 8,6 jaar. Ook op 65-jarige leeftijd zijn er verschillen tussen sociaaleconomische groepen waar te nemen (Herten en Perenboom 2002).

Regionale verschillen in levensverwachting zonder beperkingen kunnen oplopen tot tien jaar. Een relatief lage gezonde levensverwachting wordt gevonden in Amsterdam, twee GGD-regio's in Limburg en GGD-regio Rivierenland (Hoeymans en Zwakhals 2005b; Perenboom 2005c).

In de periode 1989-2003 nam de levensverwachting zonder lichamelijke beperkingen sterker toe dan de totale levensverwachting. Voor mannen nam de gezonde levensverwachting met 6,0 jaar toe en voor vrouwen met 6,7 jaar. De stijging vond voornamelijk plaats tussen 1995 en 1998.⁸ Ook 65-jarige mannen en vrouwen beleven een steeds groter deel van hun resterende jaren zonder lichamelijke beperkingen (Perenboom 2005b).

Aandoeningen

De aandoeningen die in 2003 de meeste nieuwe gevallen van ziekte veroorzaakten (hoogste incidentie), zijn op basis van medische en zorgregistraties: infecties van de bovenste luchtwegen, nek- en rugklachten, sportblessures, acute urineweginfecties en letsels door privé-ongevallen (tabel 6.2). De meeste van deze aandoeningen, behalve nek- en rugklachten, zijn vaak van korte duur. Aandoeningen die in 2003 het meest prevalent (het hoogste aantal mensen met de desbetreffende aandoening) waren, zijn van langere duur: contacteczeem, artrose, coronaire hartziekten, suikerziekte, slechthorendheid en astma. Ook nek- en rugklachten zien we hier terug (tabel 6.2), als meestvoorkomende aandoening (De Hollander et al. 2006).⁹

Mensen met een lage opleiding hebben relatief vaak een chronische aandoening en rapporteren zelfs relatief vaak meerdere aandoeningen; vooral gewrichtsaandoeningen melden zij vaker. Kanker, daarentegen, komt onder mannen van alle inkomensniveaus even vaak voor en onder vrouwen in de hoogste inkomensgroep zelfs iets vaker. De verschillen in de prevalentie van aandoeningen tussen laag- en hoogopgeleiden zijn tussen 1990 en 2003 stabiel gebleven. Een toename in diabetes werd onder mensen van alle opleidingsniveaus aangetroffen (De Hollander et al. 2006).

Niet-westerse allochtonen (Turken, Marokkanen, Antillianen en Surinamers) hebben in het algemeen een minder goede gezondheid dan autochtonen. Zij hebben bijvoorbeeld vaker diabetes mellitus (suikerziekte).¹⁰ Hart- en vaatziekten komen vaker voor bij Turken en Surinamers, en schizofrenie komt vaker voor bij Marokkanen, Surinamers en Antillianen. In Amsterdam zijn Turkse en Marokkaanse ouderen vaker depressief dan hun autochtone leeftijdgenoten. Borstkanker komt daarentegen minder vaak voor onder allochtonen en ook rapporteren Surinamers minder vaak astma en COPD (chronische bronchitis en longemfyseem) (Schellingerhout 2004; De Hollander et al. 2006; Dijkshoorn 2006).

Het ziektepatroon in Nederland is sinds de jaren negentig van de vorige eeuw verschoven. Tabel 6.2 toont de grootste dalers en stijgers naar incidentie en prevalentie in de periode 1993-2003, op basis van medische registraties (voornamelijk huisartsenregistraties). De incidentie van een aantal vormen van kanker is toegenomen.

Tabel 6.2

Meestvoorkomende ziekten in Nederland in 2003 en rangordening van ziekten op basis van grootste, statistisch significante, veranderingen in de periode 1993-2003^a

	incidentie ^b	prevalentie ^c
meestvoorkomend	infecties bovenste luchtwegen	nek- en rugklachten
	nek- en rugklachten	contacteczeem
	sportblessures	artrose
	acute urineweginfecties	coronaire hartziekten
	privé-ongevallen	diabetes mellitus
sterkste stijgers	longkanker (v)	astma
	borstkanker (v)	diabetes
	huidkanker	depressie
	darmkanker	angststoornissen
	diabetes	beroerte
sterkste dalers	longkanker (m)	COPD
	influenza	zweren van maag en 12-vingerige darm
	privé-ongevallen	slechthorendheid
	maagkanker	hartfalen (v)
	sportblessures	ziekte van Parkinson

COPD = chronische bronchitis en longemfyseem.

v = trend is significant voor vrouwen, m = trend is significant voor mannen; in alle overige gevallen is de trend zowel significant voor vrouwen als voor mannen.

a Cijfers zijn verkregen door een lineaire regressieanalyse uit te voeren op gegevens over incidentie en prevalentie voor 53 geselecteerde ziekten. Er is gecorrigeerd voor leeftijd.

b Incidentie: het aantal nieuwe gevallen van de aandoening.

c Prevalentie: het totale aantal gevallen van de aandoening.

Bron: De Hollander et al. (2006)

Zo is de incidentie van longkanker bij vrouwen gestegen, terwijl onder mannen het aantal nieuwe gevallen daarvan daalde. Dit verschil hangt samen met veranderingen in rookgedrag. De algemene incidentie van kanker blijft ongeveer gelijk. De toename van bepaalde vormen hangt samen met veranderingen in de leefstijl en de opsporing in een vroeg(er) stadium.

Voorts is het aantal mensen met astma of diabetes mellitus fors gestegen. In beide gevallen hangt de stijging samen met veranderingen in de leefstijl en met een toegenomen bewustzijn en alertheid bij artsen en patiënten. Bij diabetes mellitus speelt de groei van het aantal mensen met overgewicht een belangrijke rol. Sinds eind jaren negentig neemt het aantal gevallen van astma niet langer toe en valt er zelfs een lichte daling onder kinderen te zien (De Hollander et al. 2006).

Overgewicht

Overgewicht verhoogt het risico op verschillende chronische aandoeningen, zoals hart- en vaatziekten en diabetes mellitus (Blokstra en Schuit 2003). De bestrijding ervan is daarom een van de speerpunten van het overheidsbeleid (vws 2006). Bijna de helft van de Nederlanders van 20 jaar en ouder heeft overgewicht; 11% is zelfs veel te dik en heeft ernstig overgewicht of obesitas (bijlage B6.5).¹¹ Mogelijk liggen de percentages nog hoger, want de genoemde cijfers zijn gebaseerd op zelfgerapporteerd gewicht, waarvan bekend is dat het vaak wordt onderschat (Visscher en Seidell 2006a). Ook veel kinderen en jongeren zijn te dik. Gemiddeld had 13,5% van de jongens en 16,7% van de meisjes in de leeftijd van 4-15 jaar in 2002-2004 overgewicht. Obesitas komt voor bij respectievelijk 2,9% en 3,3% (Van den Hurk et al. 2006).

Er zijn verschillen in (ernstig) overgewicht naar geslacht, leeftijd en opleidingsniveau. Matig overgewicht komt vaker voor bij mannen dan bij vrouwen, terwijl obesitas vaker bij vrouwen wordt gezien. Met het vorderen van de leeftijd neemt het percentage mensen met overgewicht toe. Bij de mannen neemt het toe tot een leeftijd van circa 60 jaar, waarna een afname volgt. Bij de vrouwen duurt de toename tot een leeftijd van ongeveer 70 jaar.

Laagopgeleiden hebben vaker ernstig overgewicht dan hoogopgeleiden. Bij vrouwen is ook een samenhang te zien tussen opleidingsniveau en matig overgewicht (Blokstra en Schuit 2003; Visscher en Seidell 2006b) (zie ook bijlage B6.5).

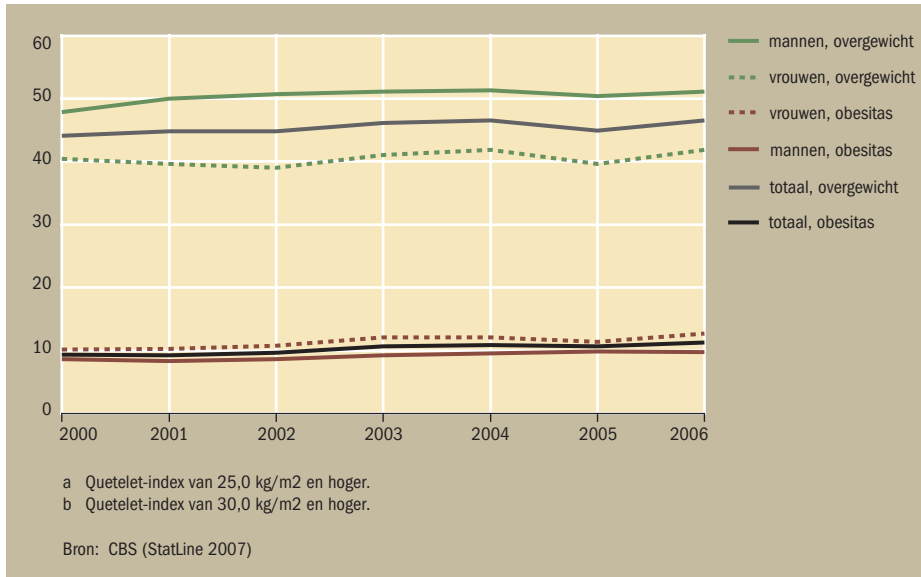
Overgewicht wordt voorts vaker aangetroffen bij allochtonen (Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen) dan bij autochtonen (Blokstra en Schuit 2003; Dijkshoorn 2006; Cornelisse-Vermaat en Maassen van den Brink 2007).

Sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw is het aandeel personen in de bevolking met overgewicht gestegen. De toename is te zien bij zowel mannen als vrouwen en binnen alle leeftijdsklassen en opleidingsniveaus (Visscher en Seidell 2006a, 2006b). Tussen 2000 en 2006 is een lichte toename te zien (figuur 6.5). De sterkste toenames in overgewicht werden aangetroffen bij middelbaar opgeleiden, alleenstaanden, 25-44-jarigen en inwoners van matig stedelijke gebieden (bijlage B6.5). Obesitas nam vooral toe onder mensen met een vbo-opleiding en in matig stedelijke gebieden.

De overheid geeft te kennen naar een stabilisering van het percentage volwassenen met overgewicht te streven. Voor de jeugd is een daling als doel gesteld (vws 2006).

Figuur 6.5

Overgewicht^a en ernstig overgewicht (obesitas)^b bij personen van 20 jaar en ouder op basis van zelfgerapporteerde lengte en gewicht, naar geslacht, 2000-2006 (in procenten)

Comorbiditeit

Iets minder dan de helft (45%) van de Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder meldt een chronische ziekte of langdurige aandoening te hebben. Bijna 20% heeft zelfs last van twee of meer aandoeningen (comorbiditeit). Deze cijfers zijn gebaseerd op dertien typen aandoeningen¹² waarvan respondenten van de CBS-enquête POLS aangaven deze aandoening te hebben.

Groepen die significant vaker dan andere een langdurige aandoening hebben, zijn: 65-plussers, mensen met een uitkering, vrouwen en de groep met de laagste inkomens. Dezelfde groepen hebben ook vaker te maken met comorbiditeit evenals laagopgeleiden. 12-18-jarigen, 18-34-jarigen en de groep met de hoogste inkomens rapporteren daarentegen relatief vaak geen van de dertien typen aandoeningen (bijlage B6.6).

Het percentage Nederlanders van 12 jaar en ouder met ten minste een chronische of langdurige aandoening is gelijk gebleven tussen 2001 en 2004.¹³ Ook het aandeel dat te kampen heeft met comorbiditeit, bleef constant (tabel 6.3). Voor een aantal bevolkingsgroepen zijn er wel trends waarneembaar (bijlagen B6.7 en B6.8). Tussen 2001 en 2004 hadden personen uit de laagste inkomensgroep en 18-34-jarigen in

afnemende mate een langdurige aandoening. Het percentage met een chronische aandoening nam daarentegen toe onder middelbaar en hoogopgeleiden, de middeninkomensgroepen, 35-64-jarigen en mannen (tabel 6.3). In dezelfde periode nam de comorbiditeit onder 12-18-jarigen en in de groepen met de laagste en hoogste inkomens af. Mensen met een middeninkomen kregen in toenemende mate te maken met meerdere langdurige aandoeningen tegelijkertijd.

Tabel 6.3

Aandeel personen van 12 jaar of ouder met chronische ziekten of langdurige aandoeningen,^a naar achtergrondkenmerken, 2001-2004 (in procenten en verschil 2004-2001 in procentpunten)

	geen aandoening				≥ 2 aandoeningen			
	2001	2004	2004-2001	sign. ^b	2001	2004	2004-2001	sign. ^b
geslacht								
man	63,6	61,0	-2,6	sign.	13,4	14,8	+1,4	n.s.
vrouw	49,5	50,2	+0,7	n.s.	23,6	23,8	+0,2	n.s.
leeftijd								
12-17 jaar	73,5	78,3	+4,8	n.s.	6,5	3,1	-3,4	sign.
18-34 jaar	64,1	66,1	+2,0	sign.	11,2	11,3	+0,1	n.s.
35-64 jaar	54,4	51,7	-2,7	sign.	20,1	21,9	+1,8	n.s.
≥ 65 jaar	38,9	36,6	-2,3	n.s.	34,3	34,6	+0,3	n.s.
opleidingsniveau								
laag	52,5	54,3	+1,8	n.s.	22,4	22,4	0	n.s.
middelbaar	58,7	55,9	-2,8	sign.	16,6	19,1	+2,5	n.s.
hoog	60,1	56,0	-4,1	sign.	14,7	16,0	+1,3	n.s.
besteedbaar inkomen								
onderste 20%	45,0	51,3	+6,3	sign.	29,0	24,7	-4,3	sign.
midden 21-79%	57,9	54,5	-3,4	sign.	16,9	19,5	+2,6	sign.
bovenste 20%	58,7	62,2	+3,5	n.s.	16,3	13,8	-2,5	sign.
totaal	56,4	55,5	-0,9	n.s.	18,7	19,4	+0,7	n.s.

- a In de twaalf maanden voorafgaand aan de enquête last gehad van een of meer van dertien chronische of langdurige aandoeningen, te weten: suikerziekte; (gevolgen van) beroerte, hersenbloeding of herseninfarct; hartinfarct of andere ernstige hartaandoening; kanker; migraine of regelmatig ernstige hoofdpijn; astma, chronische bronchitis, longemfyseem of CARA; ernstige huidziekte (psoriasis of chronisch eczeem); darmstoornissen; gewichtsslijtage; chronische gewrichtsontsteking; rugaandoening; aandoening van nek of schouder; en aandoening van elleboog, pols of hand.
- b Op basis van data over 2001, 2002, 2003 en 2004.

Bron: CBS (POLS'01-'04) SCP-bewerking

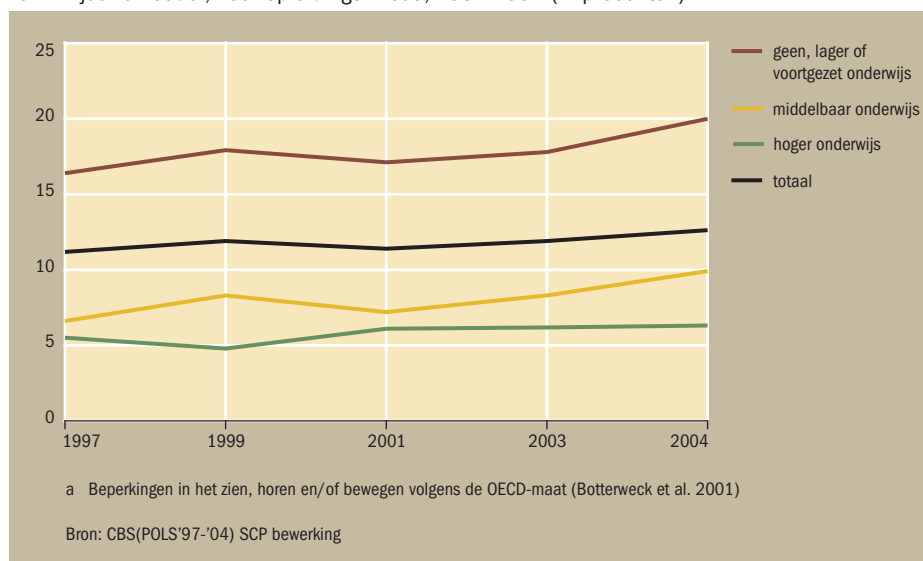
Lichamelijke beperkingen

Aandoeningen leiden nogal eens tot lichamelijke beperkingen bij het uitvoeren van activiteiten, maar zulke beperkingen kunnen ook aangeboren zijn of het gevolg van een ongeval. Langdurige lichamelijke beperkingen komen vaker voor onder

vrouwen, ouderen, alleenstaanden, laagopgeleiden en mensen met een laag inkomen (bijlage B6.9). En het aantal mensen met lichamelijke beperkingen neemt toe. Deze trend wordt ook waargenomen in de Rapportage gehandicapten 2007 op basis van een ander bevolkingsonderzoek (Aanvullende voorzieningengebruik onderzoek, zie De Klerk 2007). Figuur 6.6 en bijlage B6.9 tonen met name onder laag- en middelbaar opgeleiden een stijging van het aantal mensen met lichamelijke beperkingen. Onder hoogopgeleiden neemt het aantal mensen met beperkingen niet significant toe.

Figuur 6.6

Aandeel mensen met matige tot ernstige langdurige lichamelijke beperkingen^a in de bevolking van 12 jaar en ouder, naar opleidingsniveau, 1997-2004 (in procenten)

6.4 Ervaren gezondheid en kwaliteit van leven

Aandoeningen en beperkingen hebben vanzelfsprekend invloed op de gezondheidsbeleving en op het functioneren van mensen in hun alledaagse omgeving in brede zin. Naast de lichamelijke factoren zijn evenwel ook omgevingsfactoren en persoonlijke opvattingen over gezondheid van invloed hierop.

Nederlanders hechten veel belang aan hun gezondheid en vinden dit al enkele decennia het belangrijkste domein in de kwaliteit van hun leven (Van Campen 2007). Een recent onderzoek door TNS NIPO (Kramer 2007) laat zien dat de opvattingen van burgers over gezondheid soms verschillen van die van de overheid. De overheid streeft bijvoorbeeld naar verlenging van de gezonde levensverwachting, en burgers denken bij gezondheid veeleer aan je hier en nu fit voelen en psychisch in balans zijn (Van der Zweep en Knol 1996; Kooiker et al. 2006). Ook de recente peiling laat zien dat de sterkste motivatie van Nederlanders voor gezond gedrag 'lekker in m'n vel zitten' is

(60%); veel vaker dan 'zo lang mogelijk gezond blijven' (24%). Personen van 65 jaar en ouder wijken daarvan af; zij vinden het tweede motief belangrijker dan het eerste.

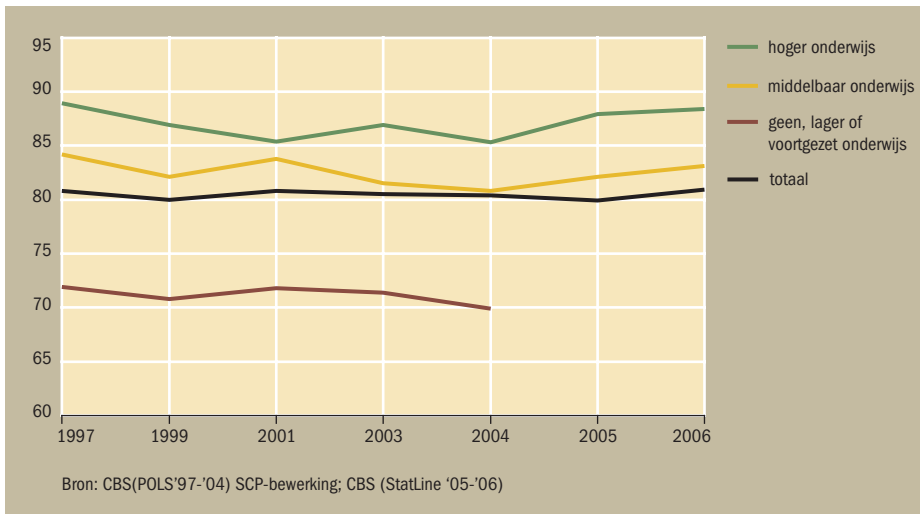
Lekkere dingen eten en genieten van het leven hoeft volgens burgers niet altijd in tegenspraak te zijn met gezond leven. 68% van de ondervraagden vindt dat genieten en gezond gedrag goed te combineren is, 28% heeft daar moeite mee en de rest weet het niet. 25-44-jarigen hebben daar vaker moeite mee (33%) en ouderen minder vaak (20%). 65-plussers onderschrijven tevens vaker dan jongeren stellingen over het samengaan van genieten van het leven en gezond leven (Kramer 2007). Leefstijl en opvattingen over gezondheid hangen nauw samen en bepalen mede hoe gezond mensen zich voelen.

Ervaren gezondheid

Nederlanders voelen zich nog net zo gezond als tien jaar geleden (figuur 6.7, bijlage B6.10). Er zijn wel enkele groepen waar het beter of slechter mee gaat. Het beleid is de laatste jaren gericht geweest op het verkleinen van de gezondheidsverschillen tussen mensen met een hoge en een lage sociaaleconomische status (opleiding, inkomen).

Figuur 6.7

Aandeel personen met een (zeer) goede ervaren gezondheid, naar opleidingsniveau, bevolking van 12 jaar en ouder, 1997-2006 (in procenten)

De aandacht gaat daarbij vooral uit naar de achterstandswijken in de grote steden (vws 2003, 2006). In De sociale staat van Nederland 2005 constateerden we dat de sociaaleconomische gezondheidsverschillen niet afnamen tussen 1993 en 2003 (Van Campen en Schellingerhout 2005). Uit de laatste peilingen tot 2006 blijkt dat de ervaren gezondheid van middelbaar- en hoogopgeleiden daalde tot 2004 en daarna weer steeg naar het niveau van 1997. Die van laagopgeleiden daalde minder sterk tot

2004, waardoor de verschillen afnamen. In de periode 2004-2006 steeg de gezondheidstoestand van personen met basisonderwijs en vbo licht en die van personen met mavo daalde (CBS StatLine). Per saldo nemen de sociaaleconomische gezondheidsverschillen tussen laagopgeleiden (basisonderwijs) en hoogopgeleiden (hbo, universiteit) weer toe sinds 2004 (figuur 6.7, bijlage B6.10).

Voor inkomensgerelateerde gezondheidsverschillen is de vergelijkingsperiode korter, 1999-2004. In deze korte periode namen de gezondheidsverschillen af tussen de groepen met hoge en lage inkomens.

Ervaren kwaliteit van leven

Gezondheid speelt een cruciale rol in de kwaliteit van leven van burgers. Ernstige gezondheidsproblemen grijpen diep in op vrijwel alle levensdomeinen zoals werk, gezin, uitgaan, sport, sociale contacten, mobiliteit (zie andere hoofdstukken in dit boek). Om dit complexe effect van gezondheid op de kwaliteit van leven samen te vatten in een score, zijn meetinstrumenten ontwikkeld onder de noemer 'aan gezondheid gerelateerde kwaliteit van leven'. We presenteren hier de resultaten van het internationaal veelgebruikte instrument de Short Form 12 (SF-12) (Ware et al. 2001).

De SF-12 kent een fysieke en een psychische component met elk een eigen schaal. De lichamelijke schaalscore geeft een indicatie van het ervaren lichamelijk functioneren in het dagelijks leven op grond van vragen over lichamelijke beperkingen, belemmeringen in het uitvoeren van dagelijkse werkzaamheden, ervaren pijn en het algemene gezondheidsgevoel. De psychische schaalscore geeft een indicatie van het ervaren psychisch functioneren in het dagelijks leven op grond van vragen over het ervaren sociaal functioneren, belemmeringen in de dagelijkse werkzaamheden als gevolg van emotionele problemen, vitaliteit en psychische gezondheid.

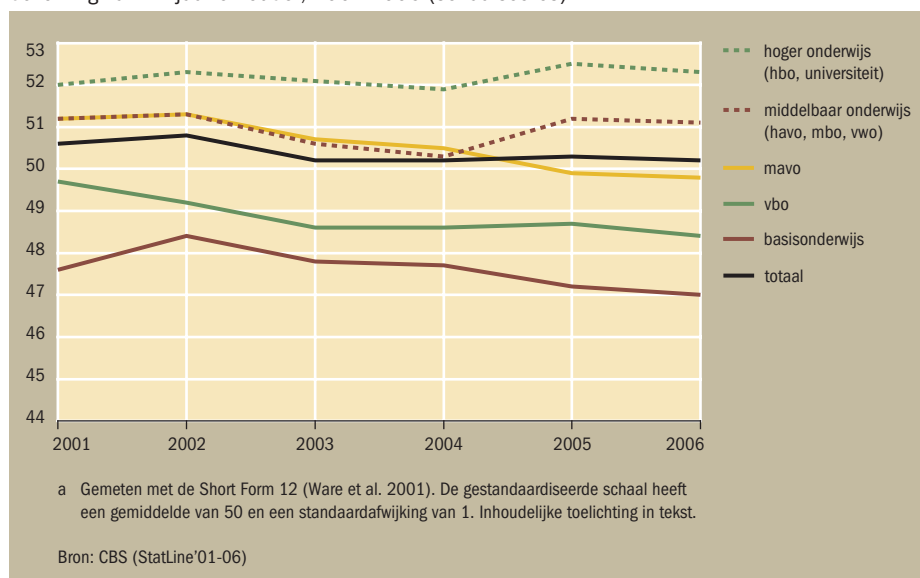
De ervaren kwaliteit van het lichamelijke dagelijkse functioneren van burgers nam af tussen 2001 en 2006 (figuur 6.8), terwijl de ervaren kwaliteit van het dagelijkse psychische functioneren gelijk bleef (bijlage B6.11). De afname in de ervaren kwaliteit van lichamelijk functioneren hangt samen met de toename van het aantal mensen met chronische aandoeningen en lichamelijke beperkingen. Enkele groepen ervaren meer achteruitgang dan andere: mannen meer dan vrouwen, laagopgeleiden meer dan hoogopgeleiden. De verschillen tussen laagopgeleiden en hoogopgeleiden zijn sinds 2001 toegenomen (figuur 6.8).

Hoewel het psychisch functioneren in het dagelijks leven van Nederlanders sinds 2001 stabiel bleef, zijn er enkele groepen waar het duidelijk beter of slechter meeging. 65-plussers zijn naar hun eigen oordeel gemiddeld psychisch beter gaan functioneren tussen 2001 en 2006. Personen die in zeer sterk verstedelijkte gebieden (bv. achterstandswijken) wonen, zijn psychisch slechter gaan functioneren sinds 2001. Hun achterstand in psychisch functioneren is ten opzichte van de bewoners van minder verstedelijkte gebieden toegenomen (bijlage B6.11). Het aandeel stedelingen dat zich in het voorafgaande jaar langer dan twee weken depressief en angstig

voelde, steeg sterk sinds 2001. Bij alle andere geobserveerde groepen en in de totale bevolking bleef dit aandeel stabiel of nam af (bijlage B6.12). Het aantal mensen dat onder behandeling is voor depressie bij de huisarts nam in de periode 1993-2003 echter sterk toe (Schoemaker et al. 2005). Enkele lokale studies in de grote steden wijzen erop dat de niet-westerse allochtonen vaker depressief zijn, met name oudere Turkse vrouwen en allochtone kinderen (Van der Wurff et al. 2004; Spijker et al. 2004; Stevens et al. 2003).

Figuur 6.8

Ervaren kwaliteit van het lichamelijk functioneren in het dagelijks leven, naar opleidingsniveau, bevolking van 12 jaar en ouder, 2001-2006 (schaalscores)^a

6.5 Toegankelijkheid en tevredenheid

Mensen met gezondheidsproblemen die niet zo best functioneren in het dagelijks leven, hebben behandeling en verzorging nodig om hun belemmeringen te verhelpen of te compenseren. De gezondheidszorg maakt de laatste jaren een transformatie door. Door middel van marktwerking - met als bekendste voorbeeld het nieuwe stelsel van zorgverzekeringen - streeft de overheid naar verbetering van de toegankelijkheid en de kwaliteit ervan.

De ontwikkelingen in de toegankelijkheid lezen we af aan drie indicatoren:

- 1) wachtlijsten als indicator van de beschikbaarheid van voldoende zorg,
- 2) zorggebruik als indicator voor het daadwerkelijk gebruiken van de zorg door burgers, en
- 3) opinies over eigen bijdragen als indicator voor de betaalbaarheid van de zorg voor burgers.

Wachtlijsten in de zorg

Wachtlijsten voor het ontvangen van zorg geven een indicatie van de beschikbaarheid van die zorg. Wachtlijsten en wachttijden hoeven echter niet altijd op problemen en nadelige gevolgen voor patiënten te duiden. Het kan bijvoorbeeld zijn dat men uit voorzorg op de wachtlijst staat, een zorgaanbod heeft afgeslagen of tevreden is met overbruggingszorg (Westert en Verkleij 2006; Van Rooij et al. 2007). Per zorgsector en -product zijn maximaal aanvaardbare wachttijden vastgesteld, de zogenoemde Treeknormen (Busch 2005).

In de afgelopen jaren lieten de wachtlijsten een divers beeld zien (tabel 6.4). Tussen 2002 en 2004 daalde het aantal wachtenden op ziekenhuiszorg met totaal 10%. Het aantal wachtenden op een ziekenhuisopname daalde sterker dan het aantal wachtenden op een dagopname. De dalingen vonden vooral plaats in 2004. Desondanks bleef het percentage overschrijdingen van de Treeknorm voor niet-spoedeisende hulp gelijk tussen 2003 en 2004 (Westert en Verkleij 2006).

In de geestelijke gezondheidszorg is een lichte stijging in de wachtlijst te zien. In 2005 nam het aantal wachtenden toe met 6%. De toename betreft vooral de aanmeldingsfase: deze lijst verdubbelde. In de beoordelings- en behandelingsfasen namen de wachtlijsten af. Het percentage wachtenden wier wachttijd de Treeknorm overschrijdt, ligt hoog (tussen 50% en 80%), maar hier is sprake van vervuiling doordat niet alle mensen op de wachtlijst nog daadwerkelijk wachten (Westert en Verkleij 2006).

Over de ontwikkelingen in de sector verpleging en verzorging en in de gehandicaptenzorg (tabel 6.4) is het niet mogelijk conclusies te trekken. De wachtlijstresultaten van de verschillende jaren zijn niet goed vergelijkbaar vanwege verschillen in de gegevensbron, wijze van registratie, meeteenheden, methode, indeling van categorieën en deelname aan AWBZ-brede zorgregistratie (AZR). Begin 2007 wachtten nog 64.327 mensen op zorg met verblijf en 46.808 op zorg zonder verblijf.

Tabel 6.4

Aantal personen op wachtlijsten voor enkele sectoren van de zorg, 2002-2007 (in absolute aantallen)

	2002	2003	2004	2005	2007
ziekenhuiszorg ^a	141.300	139.300	126.700		
verpleging en verzorging	74.382	54.244		52.036	93.864
gehandicaptenzorg		17.497	17.602	15.360	17.271
geestelijke gezondheidszorg ^b			66.300	70.400	

a Uit het 4e kwartaal van het desbetreffende jaar.

b Per 1 januari.

Bron: Ramakers (2005); Westert en Verkleij (2006); Van Rooij et al. (2007)

Van deze 111.135 wachtenden (93.864 op verpleging en verzorging en 17.271 op gehandicaptenzorg) ontvangen er 35.749 enige vorm van formele zorg. De zorgkantoren rapporteerden in 2006 dat het percentage problematisch wachtende cliënten laag is (5% tot 10%). Volgens het College voor zorgverzekeringen (CVZ) komt dit neer op 3000 tot 6500 problematisch wachtende cliënten begin 2007 (Van Rooij et al. 2007).

Zorggebruik

Wachtlijsten zeggen iets over de beschikbaarheid van zorg, het zorggebruik zegt iets over de mate waarin burgers de beschikbare zorg benutten. Tabel 6.5 toont in hoeverre mensen gebruikmaken van een aantal medische voorzieningen en de thuiszorg. Ouderen (65-plussers), mensen met matige/ernstige beperkingen, vrouwen, en mensen met een lage sociaaleconomische positie (inkomen of opleiding) maken doorgaans vaker gebruik van deze voorzieningen dan andere bevolkingsgroepen (tabel 6.5, bijlagen B6.13-B6.17). Dit zijn ook de groepen met een slechtere gezondheid en daarom een grotere zorgbehoefte. Na correctie voor leeftijd en gezondheid verdwijnen verschillen naar opleidingsniveau of worden ze kleiner (RIVM 2006; Westert en Verkleij 2006). Ook verschillen naar inkomen worden kleiner. Wel worden mensen met een laag inkomen iets vaker in het ziekenhuis opgenomen dan mensen met een hoog inkomen (De Hollander et al. 2006).

Niet-westerse allochtonen bezoeken vaker de huisarts dan autochtone Nederlanders, maar na correctie voor de samenstelling van de bevolking, opleiding en gezondheid is het verschil klein en hebben vooral Turken en Marokkanen vaker contact met de huisarts. Turken en Marokkanen worden evenwel, rekening houdend met hun sociaaleconomische positie en gezondheidstoestand, minder vaak in het ziekenhuis opgenomen. Ook maken allochtonen minder vaak gebruik van thuiszorg en fysiotherapie. Over het bezoeken van een medisch specialist zijn de resultaten van verschillende studies niet eenduidig (De Hollander et al. 2006; Westert en Verkleij 2006).

Tussen 1997 en 2004 was een daling te zien in het aantal mensen dat contact had met de huisarts. Deze afname was het sterkst onder de groepen met de laagste en hoogste inkomens, alleenstaanden, vrouwen en jongeren onder de 18 jaar (tabel 6.5, bijlagen B6.13-B6.17). Ondanks het verminderde bezoek aan de huisarts gingen meer mensen een medisch specialist of fysiotherapeut consulteren. Vooral middelbaar opgeleiden deden dit. Ook hoogopgeleiden en paren zonder kinderen gebruikten relatief vaak fysiotherapie en de middeninkomensgroepen hadden in toenemende mate contact met een medisch specialist. Opvallend is dat de hoogste-inkomensgroep tussen 1998 en 2004 juist minder vaak een specialist consulteerde, evenals jongeren onder de 18 jaar. De kans op opname in een ziekenhuis bleef ongeveer gelijk tussen 1997 en 2006. Wel was er tussen 1997 en 2004 een lichte toename te zien onder de hoogopgeleiden, middeninkomensgroepen, mensen zonder beperkingen en (echt)paren zonder kinderen.

Tabel 6.5

Zorggebruik naar achtergrondkenmerken, totale bevolking, 1997-2004 (gebruik 2004 in procenten en verschil 2004-1997 in procentpunten)

	huisarts (afgelopen 2 maanden)		medisch specia- list (afgelopen 2 maanden)		ziekenhuis (afgelopen jaar)		thuiszorg ^a (afgelopen jaar)		fysiotherapie (afgelopen jaar)	
	2004	2004- 1997	2004	2004- 1997	2004	2004- 1997	2004	2004- 1997	2004	2004- 1997
geslacht										
man	27,1	-1,3	14,5	+1,1	5,5	-0,2	1,9	-0,1	15,2	+2,0
vrouw	36,7	-3,8	17,7	+1,4	6,8	+0,8	5,5	+0,7	19,4	+2,2
leeftijd										
< 18 jaar	23,6	-3,6	9,7	-2,6	2,7	-1,0	1,0	-0,6	6,2	+0,2
18-34 jaar	29,8	-3,1	12,7	+2,0	5,1	+0,8	0,9	-0,8	16,4	+2,5
35-64 jaar	32,8	-2,2	17,4	+2,1	6,5	+0,7	2,2	+0,5	21,9	+2,3
≥ 65 jaar	47,4	-1,8	28,7	+2,2	12,7	-0,2	18,0	+2,4	23,8	+3,6
opleidingsniveau										
laag	35,1	-3,0	18,6	+1,5	7,5	+0,2	6,6	+1,7	18,5	+0,5
middelbaar	33,6	-1,5	16,9	+3,5	6,3	+1,1	3,0	+0,7	20,7	+3,6
hoog	30,8	-0,4	15,7	+1,3	6,4	+1,6	2,3	+0,1	19,6	+4,4
besteekbaar inkomen										
onderste 20%	36,0	-6,1 ^b	19,0	+0,9 ^b	7,9	-0,5 ^b	8,2	-0,9 ^b	18,5	+2,6 ^b
midden 21-79%	32,0	-1,4 ^b	16,0	+2,9 ^b	6,1	+1,4 ^b	2,9	+0,2 ^b	17,3	+2,5 ^b
bovenste 20%	27,4	-3,5 ^b	13,1	-2,2 ^b	4,5	-0,8 ^b	1,2	-0,5 ^b	16,2	+0,1 ^b
inkomensbron										
arbeid	28,1	-2,7	13,3	+1,0	4,8	+0,5	1,2	-0,3	15,7	+1,8
pensioen	45,6	-1,2	26,5	+2,3	12,0	+0,3	14,8	+3,4	23,2	+2,9
uitkering	38,8	-2,2	19,8	+2,4	7,8	+0,9	3,6	-0,1	20,2	+3,9
anders	35,3	-1,5	18,3	+1,6	6,0	-1,7	6,0	+4,2	19,7	+3,5
samenstelling huishouden										
alleenstaande	37,9	-3,9	21,0	+3,0	7,5	-0,8	12,9	+1,3	22,0	+2,8
paar zonder kind(eren)	37,7	-1,1	21,4	+2,1	8,3	+1,1	3,8	+1,3	22,2	+3,8
paar met kind(eren)	27,5	-2,9	12,5	+0,2	5,0	+0,4	1,3	-0,6	13,8	+1,0
eenoudergezin	32,0	-3,4	12,7	+1,2	4,3	-1,4	3,1	+0,2	16,3	+2,1
totaal	31,9	-2,6	16,1	+1,2	6,2	+0,4	3,7	+0,3	17,3	+2,1

a Thuiszorg: wijkverpleegkundige en/of gezinsverzorging.

b 2004-1998.

Bron: CBS (POLS'97-'04) SCP-bewerking

Het gebruik van de thuiszorg door de Nederlandse bevolking vertoonde tussen 1997 en 2004 geen significante verandering. Toch steeg het gebruik onder een aantal

specifieke groepen, waaronder mensen met ernstige beperkingen. Ook 65-plussers maakten in toenemende mate gebruik van de thuiszorg, terwijl 18-34-jarigen minder vaak ondersteuning kregen. De trend onder ouderen en mensen met ernstig beperkingen hangt samen met het zo lang mogelijk zelfstandig blijven wonen en de extramuralisering van zorg. De daling onder 18-34-jarigen is mogelijk het gevolg van de verscherping van de indicatiecriteria in 2004.

Eigen bijdragen

Een ander aspect van de toegankelijkheid is de betaalbaarheid van de zorg voor de burger. In 2006 is een nieuw zorgstelsel ingevoerd. Daarin is voor iedereen een no-claimkorting opgenomen en kan iedereen kiezen voor een eigen risico.¹⁴ In het algemeen weerhoudt de no-claimkorting volgens 86% van de ondervraagden in het SCP-onderzoek Kwaliteit quatrijme sector (SCP 2007) hen niet om een medisch specialist te bezoeken. 45% van de ondervraagden zegt rekening te houden met de eigen bijdrage als ze zorg nodig hebben (bijlage B6.18).

Vooraf niet-westerse allochtonen ervaren de no-claim vaker (37%) dan gemiddeld als een belemmering voor een bezoek aan de dokter. Maar zij houden minder dan gemiddeld rekening met de eigen bijdrage als ze zorg nodig hebben (41%).

Nederlanders zijn geen voorstanders van eigen bijdragen maar hun weerstand verminderde sinds 2002, bovenal onder mannen, hoogopgeleiden en mensen met hoge(re) inkomens. Was in 2002 nog maar ongeveer een derde voorstander van een marktsysteem waarin patiënten kunnen bijbetalen voor extra kwaliteit van de ziekenhuiszorg, in 2006 is de aanhang tot bijna de helft gestegen, vooral mannen en hoogopgeleiden zijn van mening veranderd. Niet alleen personen met een hoge opleiding en met een hoog inkomen maar ook (westerse en niet-westerse) allochtonen zijn relatief vaak voorstander van zo'n systeem (bijlage B6.19).

Kwaliteit

De tevredenheid van de Nederlandse bevolking met de gezondheidszorg is tussen 2002 en 2006 weinig veranderd (SCP 2007). In het algemeen oordeelt men positief over de medische zorg en naar verhouding negatief over de ouderen- en gehandicaptenzorg. Wel zijn er opmerkelijke verschillen tussen bevolkingsgroepen. We behandelen de medische zorg en de thuiszorg apart, omdat burgers hierover verschillend oordelen.

Ouderen, laagopgeleiden en plattelanders oordelen gemiddeld positiever over de medische zorg dan andere groepen. Kritisch zijn alleenstaande ouders van jonge kinderen en allochtonen. Zij zijn in het bijzonder minder vaak tevreden over de zorg die door ziekenhuizen en medisch specialisten geboden wordt. Daarbij tekenen we aan dat nog altijd een meerderheid van de mensen in deze groepen de zorg goed tot uitstekend vindt (bijlage B6.20).

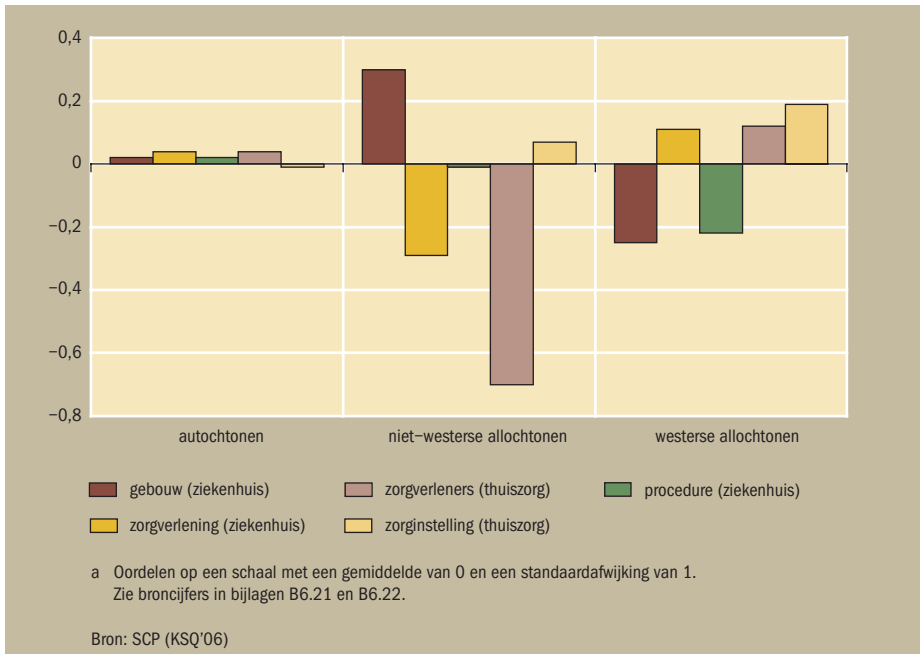
Vervolgens is respondenten gevraagd met welke aspecten van de zorg in een ziekenhuis zij meer en minder tevreden zijn. Een factoranalyse van een reeks aspecten liet zien dat men globaal drie dimensies onderscheidt aan de ziekenhuis-

zorg: 1) kwaliteit van het gebouw (staat van onderhoud, hygiëne, aanwezigheid van moderne apparatuur), 2) kwaliteit van de zorgverlening (medische deskundigheid, bereikbaarheid, informatiebereidheid, persoonlijke aandacht en motivatie van personeel, informatie over de behandeling, rekening houden met wensen patiënt), en 3) kwaliteit van de procedure (maken van afspraak, wachttijd in de wachtkamer en andere niet-medische aspecten).

Bijlage B6.21 laat zien dat ouderen over alle aspecten van de ziekenhuiszorg positiever oordelen en plattelanders met name over de zorgverlening en de procedures dan andere bevolkingsgroepen. De kritiek van niet-westerse allochtonen (figuur 6.9) en alleenstaande ouders van jonge kinderen blijkt vooral gericht op de zorgverlening.

Figuur 6.9

Relatieve oordelen van allochtonen en autochtonen over de kwaliteit van de ziekenhuiszorg en thuiszorg, bevolking van 25 jaar en ouder, 2006 (in schaalscores)^a

En kleine groep Nederlanders maakt gebruik van de thuiszorg (zie tabel 6.5 over zorggebruik). Onder de leden van huishoudens die in het jaar voorafgaand aan de enquête thuiszorg ontvingen, is er naar de tevredenheid met een aantal aspecten gevraagd. Na factoranalyses bleken twee beoordelingsdimensies achter de aspecten schuil te gaan: 1) de kwaliteit van de zorgverleners (deskundigheid, vriendelijkheid, werktijden, wisseling van hulpverleners, planning van werk, rekening houden met wensen klant) en 2) de kwaliteit van de zorginstelling (flexibiliteit, bereikbaarheid, informatievoorziening).

Lof en kritiek zijn vooral gericht op de zorgverleners, over de instellingen zijn de meningen minder uitgesproken positief of negatief. 65-plussers zijn zeer positief over de verleners van de thuiszorg; 35-64-jarigen zijn daarentegen negatiever. De ontevredenheid van niet-westerse allochtonen betreft vooral de zorgverleners (figuur 6.9 en bijlage B6.22).

6.6 Slotbeschouwing

Wat is nu alles overziend de algemene ontwikkeling in de volksgezondheid in Nederland en met welke bevolkingsgroepen ging het de laatste tien jaar beter of slechter? Die vragen zijn niet zo eenvoudig te beantwoorden. Er is niet één meetlat voor de volksgezondheid. In dit hoofdstuk zijn verschillende ontwikkelingen in leefstijl, levensverwachting, aandoeningen, beperkingen, gezondheidsbeleving en ervaren functioneren in het dagelijks leven gepresenteerd. De Wereldgezondheidsorganisatie vat gezondheid op als een proces waarin deze verschillende aspecten elkaar wederzijds beïnvloeden. Aan de hand van de genoemde indicatoren zouden profielen van de volksgezondheid gemaakt kunnen worden, wat in ieder geval een betere benadering is dan haar in één getal uit te drukken.

Vat men de volksgezondheid op als een profiel van gezondheidsindicatoren, dan valt op dat de zogenoemde achterstandsgroepen, zoals allochtonen en laagopgeleiden, niet op alle indicatoren een slechtere gezondheid hebben dan andere groepen, en het in sommige opzichten zelfs beter doen. Rekening houdend met deze diversiteit komt een gedifferentieerd beeld van de ontwikkelingen naar voren.

Als we de burgers mogen geloven, gaat het goed met hun gezondheid. Vier van de vijf ondervraagden zeggen gezond te leven en voelen zich (zeer) gezond. Dat aandeel is de laatste tien jaar constant gebleven. Daarnaast laten registraties en objectieve metingen zien dat het aantal personen met aandoeningen en lichamelijke beperkingen toeneemt. En de gemiddelde levensverwachting stijgt in de laatste decennia.

Achter deze bevolkingsgemiddelden gaan echter verschillen tussen bevolkingsgroepen schuil. Ouderen hebben bijvoorbeeld verhoudingsgewijs veel aandoeningen en beperkingen, maar houden er een relatief gezonde leefstijl op na en hun gezondheidsbeleving en psychisch functioneren is bovengemiddeld. In andere gevallen zijn er kwalitatieve verschillen. Allochtonen en laagopgeleiden hebben allebei meer last van aandoeningen dan andere groepen, maar verschillen in ziektebeelden.

De diversiteit in gezondheid laat zich moeilijk verklaren door medische modellen, en vraagt om aanvullende sociaal-culturele verklaringen (vgl. Kooiker en Van der Velden 2007; Horstman en Houtepen 2005). Het lijkt er sterk op dat de gepresenteerde ontwikkelingen in diverse aspecten van de gezondheid van bevolkingsgroepen gerelateerd zijn aan sociaal-culturele leefstijlen en gezondheidswaarden en -normen voor gezond gedrag. Sommige groepen hebben een min of meer hedonistische opvatting (lekker in je vel zitten), andere een rationalistische (regelmatig leven), voor sommige geldt een op prestatie gerichte waardering (fitness), voor weer andere een op persoonlijke balans gerichte waardering (wellness). De ene groep heeft een

somatiserende opvatting, de andere een psychologiserende opvatting van gezondheid.

De cijfers in dit hoofdstuk lijken uit te wijzen dat er in Nederland verschillende gezondheidsculturen naast elkaar bestaan, die ingebed zijn in sociale gemeenschappen en hun leefstijlen. Die cultuurverschillen zien we ook terug in de toegankelijkheid en tevredenheid met de zorg. Bepaalde groepen vinden gemakkelijker hun weg naar zorgvoorzieningen of geven blijk van grotere tevredenheid met verschillende aspecten van de zorg, dan andere groepen. Een gezondheidsbeleid op basis van deze profielen zou rekening kunnen houden met deze verschillende gezondheidsculturen en de leden op hun eigen gezondheidswaarden kunnen aanspreken.

Noten

- 1 De richtlijn voor verantwoord alcoholgebruik bestaat uit een samenstelling van meerdere normen, met daarin verschillende grenswaarden voor mannen en vrouwen, en leeftijdsgroepen (NIGZ 2006).
- 2 Mannen: ≥ 21 glazen per week; vrouwen: ≥ 14 glazen per week.
- 3 Naast de NGB bestaat een richtlijn voor het bereiken van een optimale fitheid, de fitheidsnorm, die adviseert dat volwassenen ten minste drie keer per week gedurende minimaal twintig minuten zwaar intensief actief moeten zijn. Een zogenoemde combinorm beoordeelt of mensen aan ten minste een van deze twee normen voldoen (Wendel-Vos et al. 2007). In hoofdstuk 7 staan enkele cijfers met betrekking tot de combinorm.
- 4 Recente cijfers van TNO bevestigen, ondanks verschillen in vraagstelling en berekening, dat iets meer dan de helft van de volwassenen aan de beweegnorm voldoet (Ooijendijk et al. 2007).
- 5 Voor volwassenen tussen 18 en 55 jaar is de beweegnorm gesteld op een half uur matige intensieve lichamelijke activiteit op ten minste vijf dagen van de week. Jongeren moeten dagelijks een uur matig intensief bewegen. Voor 55-plussers krijgt een activiteit sneller het predikaat 'matig intensief' dan voor jongere mensen (Stiggelbout et al. 2004).
- 6 Op basis van Gezondheidsmodule POLS.
- 7 Het gaat om de volgende chronische ziekten gevraagd aan respondenten van de module Gezondheid en Arbeid van de CBS-enquête POLS: hartaandoening, astma/COPD, kanker, beroerte, diabetes mellitus, chronische maagdarfstoornissen, reumatische aandoeningen (drie varianten), chronische rugklachten, gewrichtsslijtage, hoge bloeddruk, migraine (www.cbs.nl).
- 8 De stijging viel deels samen met een steekproefwijziging van de CBS-enquête POLS maar zou zeker niet geheel te wijten zijn aan deze verandering (Perenboom 2005b).
- 9 Opgemerkt dient te worden dat aandoeningen waarvoor mensen niet of weinig geneigd zijn medische hulp te zoeken, of aandoeningen waarvan mensen niet weten dat ze eraan lijden, buiten beeld blijven van de registraties (De Hollander et al. 2006).
- 10 Geen gegevens over Antillianen bekend.
- 11 Overgewicht: quetelet-index van 25,0 kg/m² en hoger. Ernstig overgewicht: quetelet-index van 30,0 kg/m² en hoger.
- 12 In de twaalf maanden voorafgaand aan de enquête last gehad van een of meer van dertien chronische of langdurige aandoeningen, te weten: suikerziekte; (gevolgen van) beroerte, hersenbloeding of herseninfarct; hartinfarct of andere ernstige hartaandoening; kanker; migraine of regelmatig ernstige hoofdpijn; astma; chronische bronchitis, longemfyseem of CARA; ernstige huidziekte (psoriasis of chronisch eczeem); darmstoornissen; gewrichtsslijtage; chronische gewrichtsontsteking; rugaandoening; aandoening van nek of schouder; en aandoening van elleboog, pols of hand.
- 13 Op basis van de dertien typen aandoeningen in de voorgaande noot.
- 14 De no-claimregeling zal volgens het regeerakkoord per 1 januari 2008 weer verdwijnen.

Literatuur

- Blokstra, A. en A.J. Schuit (2003). *Factsheet overgewicht. Prevalentie en trend*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (Report 260301/fr/2003) (www.nationaalkompas.nl).
- Bos, V., A.E. Kunst, I.M. Keij-Deerenberg, J. Garssen en J.P. Mackenbach (2004). Ethnic inequalities in age- and cause-specific mortality in The Netherlands. In: *International Journal of Epidemiology*, jg. 33, nr. 5, p. 1112-1119.
- Bos, V., A.E. Kunst, J. Garssen en J.P. Mackenbach (2005). Socioeconomic inequalities in mortality within ethnic groups in the Netherlands. In: *Journal of Epidemiology and Community Health*, jg. 59, nr. 4, p. 329-335.
- Botterweck, A., F. Frenken, S. Janssen, L. Rozendaal, M. de Vree en F. Otten (2001). *Plausibiliteit nieuwe meting algemene gezondheid en leefstijlen 2001*. Heerlen: Centraal Bureau voort de Statistiek.
- Busch, M.C.M. (2005). Sectoroverstijgende zorg: wachten op zorg. Welke normen zijn er voor aanvaardbare wachttijden in de zorg? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.9, 1 maart 2007). Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (geraadpleegd 22 mei 2007 via www.nationaalkompas.nl).
- Campen, C. van (2007) The importance of being healthy: Changing views on the 'good life' in The Netherlands since 1945. In: J. Stam en R. Veenhoven (red.), *Analysis of the Quality of Life and Happiness of People: Japanese and Dutch Societies compared*. Amsterdam: Hotei Publishing (nog te verschijnen).
- Campen, C. van, en R. Schellingerhout (2005). *Gezondheid en zorg*. In: Th. Roes (red.), *De sociale staat van Nederland 2005*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2005/14).
- Cornelisse-Vermaat, J.R. en H. Maassen van den Brink (2007). Ethnic Differences in Lifestyle and Overweight in The Netherlands. In: *Obesity*, jg. 15, nr. 2, p. 483-493.
- Dijkshoorn, H. (2006). *De gezondheid van Surinamers in Amsterdam*. Amsterdam: GGD Amsterdam, cluster EDG (EDG-reeks 2006/2) (www.ggd.amsterdam.nl).
- Dorsselaer, S. van, E. Zeijl, S. van den Eeckhout, T. ter Bogt en W. Vollebergh (2007). *HBSC 2005: Gezondheid en welzijn van jongeren in Nederland*. Utrecht: Trimbos-instituut.
- Dotinga, A. en H.S.J. Picavet (2006a). Alcoholgebruik: verschillen naar opleidingsniveau. In: *Monitor Gezondheidsachterstanden* (versie 1.0, 28 juni 2006). Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (geraadpleegd 24 april 2007 via www.gezondheidsachterstanden.nl).
- Dotinga, A. en H.S.J. Picavet (2006b). Verschillen in excessief alcoholgebruik naar opleidingsniveau. In: *Monitor Gezondheidsachterstanden* (versie 1.0, 28 juni 2006). Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (geraadpleegd 24 april 2007 via www.gezondheidsachterstanden.nl).
- Garssen, J. (2006). Demografie van Nederland, 2006. In: *Bevolkingstrends*, jg. 54, 4^e kwartaal, p. 14-33.
- Herten en Perenboom (2002). *Gezonde levensverwachting: Omvang van het probleem. Zijn er sociaal-economische verschillen?* In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.9, 1 maart 2007). Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (geraadpleegd 13 april 2007 via www.nationaalkompas.nl).
- Hoeymans, N. en S.L.N. Zwakhals (2005a). *Levensverwachting per GGD-regio 2001-2004*. In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationale Atlas Volksgezondheid* (versie 3.9, 1 maart 2007). Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (geraadpleegd 17 april 2007 via www.zorgatlas.nl).

- Hoeymans, N. en S.L.N. Zwakhals (2005b). Levensverwachting zonder lichamelijke beperkingen 2001-2004. In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationale Atlas Volksgezondheid* (versie 3.9, 1 maart 2007). Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (geraadpleegd 17 april 2007 via www.zorgatlas.nl).
- Hoeymans, N. en F. van der Lucht (2006). Levensverwachting: heden, verleden en toekomst. Zijn er verschillen naar sociaal-economische status? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.9, 1 maart 2007). Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (geraadpleegd 13 april 2007 via www.nationaalkompas.nl).
- Hollander, A.E.M. de, N. Hoeymans, J.M. Melse, J.A.M. van Oers en J.J. Polder (red.) (2006). *Zorg voor gezondheid. Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2006*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM-rapportnummer 270061003).
- Horstman, K. en R. Houtepen (2005). *Worstelen met gezond leven. Ethiek in de preventie van hart- en vaatziekten*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Hulshof, K.F.A.M., M.C. Ocké, C.T.M. van Rossum, E.J.M. Buurma-Rethans, H.A.M. Brants, J.J.M.M. Drijvers en D. ter Doest (2004). *Resultaten van de Voedselconsumptiepeiling 2003*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM-rapport 350030002/2004, TNO-rapport nr. V6000) (www.rivm.nl).
- Hurk, K. van den, P. van Dommelen, J.A. de Wilde, P.H. Verkerk, S. van Buuren en R.A. HiraSing (2006). *Prevalentie van overgewicht en obesitas bij jeugdigen 4-15 jaar in de periode 2002-2004*. Leiden: TNO Kwaliteit van leven (TNO-rapport KvL/JPB/2006.010) (www.ggd.nl/kennisnet).
- Jansen, J., A.J. Schuit en F. van der Lucht (red.) (2002). *Tijd voor gezond gedrag. Bevordering van gezond gedrag bij specifieke groepen*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM-rapport 270555004).
- Klerk, M. de (red.) (2007). *Meedoen met beperkingen. Rapportage gehandicapten 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2007/14).
- Knoops, K. en R. Perenboom (2006). Goede gezondheid duurt voor mannen en vrouwen even lang. In: *CBS Webmagazine*, 11 december 2006. Geraadpleegd 22 februari 2007 via www.cbs.nl.
- Koek, H.L., L.A.T.M. van Leest, W.M.M. Verschuren en M.L. Bots (2003). *Hart- en vaatziekten in Nederland 2003. Cijfers over leefstijl- en risicofactoren, ziekte en sterfte*. Den Haag: Nederlandse Hartstichting.
- Kooiker, S. en K. van der Velden (2007). *Een nuchtere kijk op gezond gedrag. Vier thema's voor gezondheidsbevordering*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2007/4).
- Kooiker, S., M. den Draak en C. van Campen (2006). Investeren in gezondheid. In: *SCP, Investeren in vermogen. Sociaal en Cultureel Rapport 2006* (p. 255-288). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2006/21).
- Kramer, P. (2007). *Kun je gezond genieten?* Amsterdam: TNS NIPO (rapportnummer E5782) (www.nphf.nl).
- Laar, M. van (2006). Alcoholgebruik: omvang van het probleem. Zijn er verschillen naar etniciteit? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.9, 1 maart 2007). Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (Geraadpleegd 4 april 2007 via www.nationaalkompas.nl).
- Lindert, H. van, M. Droomers en G.P. Westert (2004). *Tweede nationale studie naar ziekten en verrichtingen in de huisartspraktijk. Een kwestie van verschil: Verschillen in zelfgerapporteerde leefstijl, gezondheid en zorggebruik*. Utrecht: NIVEL.
- NIGZ, Nationaal Instituut voor Gezondheidsbevordering en Ziektepreventie (2006). *Alcoholinfo*. Geraadpleegd 29 mei 2006 via www.alcoholinfo.nl.

- Ocké, M.C. (2005). Voeding: omvang van het probleem. Zijn er verschillen naar etniciteit? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.9, 1 maart 2007). Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (geraadpleegd 24 april 2007 via www.nationaalkompas.nl).
- Ooijendijk, W.T.M., V.H. Hildebrandt en M. Hopman-Rock (2007). Bewegen in Nederland 2000-2005. In: V.H. Hildebrandt, W.T.M. Ooijendijk en M. Hopman-Rock (red.), *Trendrapport Bewegen en Gezondheid 2004/2005* (p. 9-36). Leiden: TNO Kwaliteit van Leven.
- Perenboom (2005a). Gezonde levensverwachting: omvang van het probleem. Wat is de gezonde levensverwachting van de bevolking in Nederland? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.9, 1 maart 2007). Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (geraadpleegd 13 april 2007 via www.nationaalkompas.nl).
- Perenboom (2005b). Gezonde levensverwachting: omvang van het probleem. Neemt de gezonde levensverwachting in Nederland toe of af? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.9, 1 maart 2007). Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (geraadpleegd 17 april 2007 via www.nationaalkompas.nl).
- Perenboom (2005c). Gezonde levensverwachting: geografische verschillen. Zijn er in Nederland verschillen naar regio? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.9, 1 maart 2007). Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (geraadpleegd 13 april 2007 via www.nationaalkompas.nl).
- Poos, M.J.J.C. (2007a). Levensverwachting: omvang van het probleem. Wat is in Nederland de levensverwachting. In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.9, 1 maart 2007). Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (geraadpleegd 13 april 2007 via www.nationaalkompas.nl).
- Poos, M.J.J.C. (2007b). Levensverwachting: omvang van het probleem. Neemt de levensverwachting toe of af? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.9, 1 maart 2007). Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (geraadpleegd 10 april 2007 via www.nationaalkompas.nl).
- Poos, M.J.J.C. (2007c). Totale sterfte: omvang van het probleem. Wat waren de belangrijkste ontwikkelingen in het verleden? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.9, 1 maart 2007). Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (geraadpleegd 17 april 2007 via www.nationaalkompas.nl).
- Ramakers, H.J. (2005). *Rapportage landelijke wachtlijstmeting 1 januari 2005*. Diemen: College voor zorgverzekeringen (www.cvz.nl).
- RIVM (2006). *Monitor Gezondheidsachterstanden* (versie 1.0, 28 juni 2006). Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (geraadpleegd 11 april 2007 via www.gezondheidsachterstanden.nl).
- Rooij, A.M. van, B. Holwerda en D. Koster (2007). *Landelijke wachtlijstrapportage AWBZ: peildatum 1 januari 2007*. Diemen: College voor zorgverzekeringen (www.cvz.nl).
- Schellingerhout, R. (red.) (2004). *Gezondheid en welzijn van allochtone ouderen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2004/16).
- Schoemaker, C, M.J.J.C. Poos en J. Spijker (2005). Neemt het aantal mensen met depressie toe of af? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.9, 1 maart 2007). Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (geraadpleegd 9 mei 2007 via www.nationaalkompas.nl).
- Schuit, A.J. en L.A.T.M. van Leest (2005a). Lichamelijke activiteit: omvang van het probleem. Zijn er verschillen naar etniciteit? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.9, 1 maart 2007). Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (geraadpleegd 4 april 2007 via www.nationaalkompas.nl).

- Schuit, A.J. en L.A.T.M. van Leest (2005b). Lichamelijke activiteit: omvang van het probleem. Hoeveel mensen zijn voldoende lichamelijk actief? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.9, 1 maart 2007). Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (geraadpleegd 6 maart 2007 via www.nationaalkompas.nl).
- SCP (2007). *Publieke prestaties in perspectief. Memorandum quartaire sector 2006-2011*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2007/1).
- Spijker J., F.B. van der Wurff, E.C. Poort, C.H. Smits, A.P. Verhoeff en A.T. Beekman (2004). Depression in first generation labour migrants in Western Europe: the utility of the Center for Epidemiologic Studies Depression Scale (CES-D). In: *International Journal of Geriatric Psychiatry*, jg. 19, nr. 6, p. 538-544.
- Stevens, G.W., T. Pels, L. Bengi-Arslan, F.C. Verhulst, W.A. Vollebbergh en A.A. Crijnen (2003). Parent, teacher and self-reported problem behavior in The Netherlands: comparing Moroccan immigrant with Dutch and with Turkish immigrant children and adolescents. In: *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, jg. 38, nr. 10, p. 576-585.
- Stiggelbout, M., H. Leutscher, T. van de Wert en R.I. Overberg (2004). Lichamelijke activiteit: vraag en gebruik. Nederlandse Norm gezond bewegen. In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.9, 1 maart 2007). Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (geraadpleegd 3 juli 2006 via www.nationaalkompas.nl).
- STIVORO (2006). *Samen voor een rookvrije toekomst. Jaarverslag 2005*. Den Haag: STIVORO – voor een rookvrije toekomst (www.stivoro.nl).
- STIVORO (2007). *Interactieve website volwassenen*. Geraadpleegd 2 maart 2007 via www.stivoro.nl.
- Visscher, T.L.S. en J.C. Seidell (2006a). Lichaamsgewicht: omvang van het probleem. Neemt het aantal mensen met overgewicht toe of af? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.9, 1 maart 2007). Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (geraadpleegd 10 april 2007 via www.nationaalkompas.nl).
- Visscher, T.L.S. en J.C. Seidell (2006b). Lichaamsgewicht: omvang van het probleem. Zijn er verschillen naar sociaal-economische status? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.9, 1 maart 2007). Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (geraadpleegd 10 april 2007 via www.nationaalkompas.nl).
- Visser, M., S.M.F. Pluijm, M.H.L. van der Horst, J.L. Poppelaars en D.J.H. Deeg (2005). Leefstijl van 55-64-jarige Nederlanders in 2002/'03 minder gezond dan in 1992/'93. In: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, jg. 149, nr. 52, p. 2973-2978.
- vws (2003). *Nota langer gezond leven. Ook een kwestie van gezond gedrag*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (www.minvws.nl).
- vws (2006). *Kiezen voor gezond leven 2007-2010*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport ([minvws.nl](http://www.minvws.nl)).
- Ware, J.E., M. Kosinski, D.M. Turner-Bowker en B. Gandek (2002). *How to Score Version 2 of SF-36 Health Survey*. Lincoln: Quality Metric.
- Wendel-Vos, W., F. Frenken en J. Schuit (2007). Het beweeggedrag in Nederland 2001-2006. In: V.H. Hildebrandt, W.T.M. Ooijendijk en M. Hopman-Rock (red.), *Trendrapport Bewegen en Gezondheid 2004/2005* (p. 37-51). Leiden: TNO Kwaliteit van Leven.
- Westert, G.P. en H. Verkleij (2006). *Zorgbalans. De prestaties van de Nederlandse gezondheidszorg in 2004*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM-rapportnummer: 260602001).
- WHO (2001). *The international classification of functioning, disability and health – icf*. Geneve: World Health Organisation.

Wurff, F.B. van der, A.T. Beekman, H. Dijkshoorn, J.A. Spijker, C.H. Smits en M.L. Stek (2004). Prevalence and risk-factors for depression in elderly Turkish and Moroccan immigrants in the Netherlands. In: *Journal of Affective Disorders*, jg. 83, nr. 1, p. 33-41.

Zweep, A. van der en H. Knol (1996). Gezondheid, een baken voor leven? In: S.E. Kooiker en M. Mootz (red.), *Patiënt en professie. Culturele determinanten van medische consumptie* (p. 97-128). Den Haag: Elsevier (SCP-cahier 125).

7 Sociale participatie

Andries van den Broek, Jos de Haan en Joep de Hart¹

- Personen tussen de 20 en 65 jaar zijn in 2005 per week drie uur meer kwijt aan verplichtingen dan in 1995. De omvang van hun vrije tijd daalde in die periode van 45,8 uur naar 42,1 uur.
- 16% van de Nederlanders vindt dat zij over onvoldoende vrije tijd beschikken.
- Nederlanders besteden sinds 1995 ruim een uur minder aan sociale contacten, maar dit betekent niet dat zij minder vriendschapsrelaties onderhouden of dat de contacten als oppervlakkiger worden ervaren.
- Het percentage burgers dat bij geen enkele maatschappelijke organisatie is aangesloten, nam volgens enquêtes de afgelopen tien jaar voortdurend toe. Cijfers ontleend aan de tellingen die organisaties zelf bijhouden, bevestigen het overheersende beeld van een sterk teruggelopen groei of een tendens tot afbrokkeling van ledenbestanden in de loop van de jaren negentig.
- Hoewel in Nederland uiteenlopende vormen van maatschappelijke participatie, waaronder het vrijwilligerswerk, lange tijd een stabiel beeld vertoonden, suggereren verschillende onderzoeken voor de afgelopen jaren een afname.
- Steeds meer mensen voldoen aan de norm van voldoende beweging. Het percentage dat 'normactief' is, nam tussen 2000 en 2005 toe van 52 naar 63.
- Het aandeel van de bevolking dat jaarlijks cultureel actief is, steeg van 75% in 1995 naar 79% in 2003. Vooral populaire cultuuruitingen als musical en film zaten in de lift.
- Tussen 1995 en 2005 daalde de gemiddelde televisiekijktijd van 12,4 naar 10,8 uur per week. De tijd die Nederlanders wekelijks achter de computer zitten (online en offline), steeg in die periode van 0,9 naar 3,8 uur.

7.1 Inleiding: participatie, participatie, participatie

Volgens de Sociaal-Economische Raad dient de Nederlandse verzorgingsstaat zich om te vormen tot een 'activerende participatiemaatschappij' (SER 2006). Deze term wordt ook in andere beleidsstukken regelmatig gebruikt (De Gier 2007). Het is de SER en andere partijen daarbij te doen om het sociaaleconomisch beleid op de middellange termijn. Participatiebevordering zoekt de SER vooral in een extra groei van het arbeidsaanbod. Meer mensen aan de slag is een manier om (een deel van) de verzorgingsarrangementen overeind te houden. Deze economisering van het sociale beleid gaat voorbij aan participatie die niet direct met de arbeidsmarkt of met de

financiële draagkracht van onze samenleving te maken heeft. Wat zich in de vrije tijd afspeelt, lijkt daarmee buiten het zicht te geraken. Participatie is echter ook op vele andere terreinen dan de arbeidsmarkt mogelijk en wenselijk om het samenleven aangenaam, gezond, betrokken en zinvol te houden.

In een activerende participatiemaatschappij doet iedereen naar vermogen mee. De vermogens om te participeren zijn echter breder dan het kunnen verrichten van betaalde arbeid. Culturele en sportieve competenties stellen mensen in staat plezier te beleven aan hun cultuurbezoek en sportbeoefening. Capaciteit en beschikbare tijd worden ingezet om anderen van dienst te zijn door bijvoorbeeld het verrichten van vrijwilligerswerk. De gerichtheid op en samenwerking met anderen zijn kenmerkend voor vele vrijetijdsactiviteiten. Participatie en sociale samenhang gaan daardoor hand in hand. De mate van participatie op tal van vrijetijdsterreinen wordt begrensd door de omvang van de vrije tijd.

Dit hoofdstuk handelt over de participatie op uiteenlopende terreinen in de vrije tijd. Aan de orde komen informele sociale contacten (§ 7.3), lidmaatschappen (§ 7.4), maatschappelijke participatie (§ 7.5), sportbeoefening (§ 7.6) en deelname aan cultuur en media (§ 7.7). Ter inleiding gaan we in paragraaf 7.2 in op de duur van de vrije tijd en van de verplichtingen, die immers de grenzen bepalen, op enkele algemene kenmerken van de vrijetijdsbesteding en op de waardering van de vrije tijd.

Tot besluit van deze eerste paragraaf passeert het beleid met betrekking tot de vrije tijd, voor zover daar sprake van is, kort de revue. De overheid stimuleert op meerdere vrijetijdsterreinen de participatie van burgers. Evenmin als het bevorderen van de arbeidsparticipatie nieuw is – denk aan het motto ‘werk, werk, werk’ van het kabinet-Kok I – is het bevorderen van participatie in de vrije tijd een noviteit. Hoewel de burger in het vrijetijdsdeel van de leefsituatie primair de rol van autonoom consument heeft, bevordert de overheid wel degelijk enkele vrijetijdsactiviteiten, zij het met zachte hand, door delen van de voorzieningen op het vlak van cultuur, communicatie en sport te ondersteunen en door het gebruik van die voorzieningen te stimuleren. Verder stimuleert de overheid het verrichten van vrijwilligerswerk.

Algemene doelen van het cultuurbeleid zijn het streven naar een hoge kwaliteit van het culturele aanbod en een breed bereik van dit aanbod onder de bevolking. Voor de culturele vorming van jonge generaties beogen scholen en culturele instellingen kinderen culturele kennis te laten opdoen. De aandacht voor cultuureducatie wordt versterkt door nieuwe allianties tussen scholen en culturele instellingen te intensiveren. In zijn recente advies *Innoveren, participeren* legt de Raad voor Cultuur (2007) een sterke nadruk op participatie. Met cultureel burgerschap als uitgangspunt wijst de raad de weg naar meer kunst- en cultuurparticipatie. In de recente hoofdlijnennotitie cultuurbeleid vormt participatie een van de vijf hoofdthema's, opdat 'iedereen de mogelijkheid krijgt als culturele burger deel te nemen aan de samenleving' (OCW 2007: 18). Ook in het mediabeleid en het ICT-beleid gaat het de overheid erom participatie te bevorderen door de burger toegang te bieden tot programma's, (digitale) informatie en (online)diensten.

In de afgelopen tien jaar heeft het sportbeleid, door het verschijnen van drie nota's (vws 1996, 2001 en 2005), een stevige impuls gekregen. In de recente nota *Tijd voor Sport* krijgt sport een belangrijke rol toebedeeld voor het creëren van ontmoetingsplaatsen en het stimuleren van deelname aan maatschappelijke activiteiten (vws 2005). Behalve 'bewegen' uit gezondheidsoverwegingen en 'presteren' als symbool van ambitie, als bron van ontspanning en ter versterking van het nationale imago, wordt van sporten verwacht dat meer mensen gaan 'meedoen'.

Recente beleidsontwikkelingen in het kader van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) doen waarschijnlijk de betekenis van het vrijwilligerswerk toenemen. Onder vertegenwoordigers van het veld leeft de verwachting dat de wet tot meer erkenning en ondersteuning voor de vrijwillige inzet van burgers zal leiden, maar wordt er ook rekening gehouden met een scherpere onderlinge concurrentie, het moeten voldoen aan hogere eisen en een grotere afhankelijkheid van subsidiecriteria. Alom acht men de invoering van de Wmo van groot belang, maar tast men nog in het duister naar de feitelijke gevolgen (Dekker et al. 2007).

7.2 *Algemene kenmerken van de vrije tijd*

Mensen van 20 tot 65 jaar zagen gemiddeld de omvang van hun verplichtingen tussen 1995 en 2005 met drie uur per week toenemen (tabel 7.1). Dit ging ten koste van hun vrije tijd – de tijd die resteert na werk, opleiding, huiselijke zorgtaken, slaap en persoonlijke verzorging. De achtergrond van die vermeerderde verplichtingen is het groeiende tijdsbeslag van betaald werk, doordat het aantal mensen met betaald werk toenam. Niet de duur van de individuele arbeidsinspanning groeide, maar meer mensen raakten in het arbeidsproces ingeschakeld, bovenal meer vrouwen. In het tijdsbeslag van opleiding en van zorgtaken deed zich geen noemenswaardige verandering voor (cf. Van den Broek en Breedveld 2006).

Door vooral de toegenomen arbeidsmarktparticipatie van vrouwen is ook het aandeel van de bevolking dat huishoudelijk werk met betaalde arbeid combineert, toegenomen. In de tien jaar tussen 1995 en 2005 steeg het aandeel mensen van 20 tot 65 jaar dat wekelijks minstens twaalf uur betaald werk verricht en minstens twaalf uur aan zorgtaken besteedt, van 28% naar bijna 40%. In 1995 was het aandeel taakcombineerders onder mannen en vrouwen ongeveer even groot. Tien jaar later viel een aanzienlijk verschil tussen de seksen te constateren. Vrouwen hadden anno 2005 vaker met het combineren van betaald werk en huiselijke zorgtaken te maken dan mannen (cf. Van den Broek en Breedveld 2006).

Ondanks de toenemende verplichtingen, en ondanks het groeiende aantal mensen dat betaald werk met zorgtaken moet zien te combineren, bleef het percentage mensen dat zich minstens een dag in de week gejaagd voelt, constant op circa de helft van de bevolking.² Vrouwen gaven vaker te kennen zich gejaagd te voelen dan mannen. Dit is in lijn met de bevinding dat vrouwen vaker taken combineren, hoewel hun gemiddelde tijdsdruk niet hoger is. Dit suggereert dat het combineren van taken aanleiding kan geven tot gevoelens van gejaagdheid.

Tabel 7.1

Vrije tijd en verplichtingen (incl. reistijd), en gejaagdheid, Nederlandse bevolking van 20-64 jaar, 1995-2005 (in uren per week en in procenten)

	1995	2000	2005
vrije tijd (uren per week)	45,8	42,9	42,1
totale verplichtingen (uren per week)	45,7	47,4	48,6
betaald werk	22,6	25,2	26,0
opleiding	2,8	2,3	2,4
zorgtaken	20,3	20,0	20,2
gejaagdheid (een dag of meer per week; in %)		52	52

Bron: SCP (TBO'95-'05)

Uiteraard geldt de toename van verplichtingen niet voor degenen die daar op grond van hun leeftijd van zijn vrijgesteld: de 65-plussers. De groei van hun aandeel in de bevolking, waardoor er meer mensen met veel vrije tijd komen, zwakt de genoemde uitruil tussen verplichtingen en vrije tijd onder de bevolking als geheel wat af. De hoeveelheid vrije tijd van Nederlanders, in de laatste decennia van de vorige eeuw stabiel op een niveau van ruim 47 uur per week, daalde rond de eeuwwisseling tot krap 45 uur per week. Tussen 1995 en 2005 bedroeg de afname van de vrije tijd 5% (tabel 7.3).

Dat de helft van de bevolking zich per week een of meer dagen gehaast voelt (tabel 7.1), geeft iets weer over de beleving van de omvang van verplichtingen en vrije tijd. Om meer over de waardering van vrije tijd aan de weet te komen, is Nederlanders gevraagd of zij voldoende vrije tijd hebben en of deze tijd versnipperd is. Slechts een kleine minderheid van de bevolking beschrijft de beschikbare vrije tijd als nauwelijks of niet voldoende. Een wat grotere minderheid is van mening dat hun vrije tijd versnipperd is. Duidelijke trends tekenen zich in deze gegevens allerminst af (tabel 7.2). Veel Nederlanders mogen zich dan bij tijd en wijle gehaast voelen, over de omvang en de doorloop van hun vrije tijd zijn zij in grote meerderheid tevreden.

Tabel 7.2

Waardering van de vrije tijd, bevolking van 12 jaar en ouder, 1995-2005 (in procenten)

	1995	2000	2005
onvoldoende vrije tijd (nauwelijks of niet voldoende)	.	15	16
vrije tijd te versnipperd (mee eens en helemaal mee eens)	27	28	28

Bron: SCP (TBO'95-'05)

Hoe actief men in de vrije tijd is, laat zich op hoofdlijnen aflezen aan enkele algemene kenmerken van de besteding: het aandeel dat men buitenshuis doorbrengt, de reistijd ten behoeve van de vrije tijd, en het aantal activiteiten. Het aantal digitale consumptiegoederen in huis biedt een indicatie voor de keuzemogelijkheden in het deel van de vrije tijd dat men thuis doorbrengt.

Grofweg brengen Nederlanders een derde van hun vrije tijd buiten de deur door. Zij zijn de afgelopen tien jaar niet uithuiziger geworden. In 2005 werd een even groot deel van de (afgenomen) vrije tijd buitenshuis doorgebracht als in 1995. Desondanks was het tijdsbeslag van vrijetijds mobiliteit in 2005 9% hoger dan in 1995 (tabel 7.3). Dit duidt op een grotere actieradius in minder tijd.

De digitalisering van apparatuur heeft eraan bijgedragen dat in Nederlandse huishoudens snel allerlei nieuwe apparaten zijn gekomen. De aanwezigheid van digitale consumptiegoederen in huishoudens gaf tussen 1995 en 2005 een royale verdubbeling te zien.

Tabel 7.3

Kenmerken van de vrijetijdsbesteding, bevolking van 12 jaar en ouder, 1995-2005 (indexcijfers, 1995 = 100)

	1995	2000	2005
hoeveelheid vrije tijd	100	95	95
uithuizigheid van vrijetijdsbesteding ^a	100	92	100
reistijd voor vrijetijdsbesteding	100	94	109
digitale outillage voor vrijetijdsbesteding ^d	100	119	222
diversiteit van vrijetijdsactiviteiten per week ^b	100	95	96
diversiteit van vrijetijdsactiviteiten per jaar ^c	100	102	102

a Deel van de vrije tijd dat niet thuis werd doorgebracht.

b Een optelling van de activiteiten die men in de onderzoekswEEK ontplooid (dagboekregistratie).

c Een optelling van de activiteiten die men in het voorbije jaar ontplooid (vragenlijstregistratie).

d Aanwezigheid van digitale apparatuur in huishoudens (digitaal fototoestel, cd-speler, dvd-speler, pc).

Bron: SCP (TBO'95-'05)

Hebben de grotere ruimtelijke actieradius en de grotere digitale toerusting de diversiteit van de vrijetijdsbesteding doen toenemen? Het antwoord op deze vraag berust op tellingen van het aantal activiteiten dat men per week of per jaar onderneemt. De diversiteit per week gaf tussen 1995 en 2000 een lichte afname te zien, maar heeft zich sindsdien gestabiliseerd. De breedte van het repertoire van activiteiten op jaarbasis is sinds 1995 vrijwel constant gebleven. De toegenomen actieradius en de innovaties als pc en internet hebben niet tot een breder vrijetijdsrepertoire geleid. Dit wijst erop dat andere activiteiten erdoor werden vervangen.

7.3 Informele sociale contacten

Sociale participatie in de vrije tijd kan in de eerste plaats afgelezen worden aan het onderhouden van informele sociale contacten (in de volgende paragraaf komen andere sociale contacten in de vrije tijd aan de orde). Meedoen in de vrije tijd betekent in hoge mate ook andere mensen ontmoeten in die vrije tijd. Nederlanders zijn minder tijd aan de sociale contacten met derden (tijdens visites, feestjes en telefoongesprekken) gaan besteden: tussen 1995 en 2005 trokken zij hier meer dan een uur per week minder voor uit (tabel 7.4). Vooral visites blijken steeds minder in een modern levenspatroon te passen. De tijd die wekelijks aan visites wordt besteed door vrienden of kennissen te ontvangen of door bij hen op bezoek te gaan, daalde van 6,9 uur in 1995 naar 5,6 uur in 2005. Zonder bij elkaar over de vloer te komen blijft het contact via communicatiemiddelen wel op peil. Overigens is met de gegevens in tabel 7.5 niet alle sociale activiteit weergegeven. Uithuizige contacten met derden tijdens werk, opleiding, maatschappelijke participatie, sport, uitgaan en uitstapjes zijn hier niet verdisconteerd.

Tabel 7.4

Sociale contacten buiten het huishouden, bevolking van 12 jaar en ouder, 1995-2005 (in uren per week)

	1995	2000	2005
sociale contacten met derden	9,0	8,5	7,7
visite ontvangen	2,2	2,1	1,7
op visite gaan	4,7	4,4	3,9
feestje/etentje/receptie	1,4	1,4	1,4
bellen en sms'en	0,7	0,7	0,7

Bron: SCP (TBO'95-'05)

Hoewel de visites uit de gratie lijken te vallen, betekent dat nog niet dat Nederlanders rapporteren dat zij minder contact hebben met hun familie, burens, vrienden en kennissen dan voorheen. De leefsituatieonderzoeken van het Centraal Bureau voor

de Statistiek (CBS) wijzen op een constante contactfrequentie. Driekwart van de Nederlanders heeft ten minste wekelijks contact met hun burens en ook met vrienden en kennissen. Blijkbaar neemt men voor dergelijke contacten echter minder de tijd. Conform het beeld van de Tijdsbestedingsonderzoeken valt wel op dat in de afgelopen jaren een lichte neergaande tendens waar te nemen is in de regelmatige omgang met vrienden of kennissen (zie tabel 7.5).

Tabel 7.5

Frequentie van sociale contacten, bevolking van 15 jaar en ouder, 1997-2005 (in procenten)

	1997	2001	2005
met familieleden			
een keer per week of vaker	86	89	88
twee keer per maand	6	5	4
een keer per maand	3	3	4
minder dan een keer per maand	5	4	3
met burens^a			
een keer per week of vaker	71	75	73
een keer per twee weken	8	8	11
minder dan een keer per twee weken	15	10	11
nooit	5	7	5
met vrienden en kennissen			
een keer per week of vaker	70	73	73
twee keer per maand	13	12	11
een keer per maand	9	8	6
minder dan een keer per maand	8	7	10

a De percentages in de laatste kolom zijn voor 2004.

Bron: CBS (POLS'97-'04)

De verschillende edities van het Permanent onderzoek leefsituatie (POLS) wijzen niet op een subjectieve beleving van groeiend sociaal isolement of afbrokkelend sociaal kapitaal. Het percentage Nederlanders dat het gevoel heeft buiten informele netwerken te vallen, is sinds 1997 niet toegenomen (tabel 7.6). Er mag dan minder tijd in uithuizige relaties worden gestoken, dit lijkt doorgaans niet te worden ervaren als het wegvallen van vriendschapsbanden of als een groeiende oppervlakkigheid van de sociale contacten.

Tabel 7.6

Zelfperceptie van de mate van sociaal isolement, bevolking van 15 jaar en ouder, 1997-2004 (in procenten)

	1997	2001	2004
heeft mensen bij wie hij/zij terechtkan			
ja	89	93	93
soms	7	4	5
nee	4	3	2
heeft mensen waarmee hij/zij goed kan praten			
ja	88	90	90
soms	8	6	6
nee	4	3	4
heeft mensen die hem/haar echt begrijpen			
ja	87	89	87
soms	10	8	9
nee	4	3	4
maakt deel uit van een groep vrienden			
ja	62	61	70
soms	8	7	4
nee	30	32	26
vindt zijn sociale contacten oppervlakkig			
ja	28	18	22
soms	16	24	17
nee	56	59	62
voelt zich soms van andere mensen geïsoleerd			
ja	4	2	3
soms	9	13	9
nee	86	85	88

Bron: CBS (POLS'97-'04)

7.4 Lidmaatschap

Het verenigingsleven is een belangrijke sociale context van de vrijetijdsbesteding. Die context van participatie in zelfgekozen verbanden is bovendien van oudsher, maar onverminderd, omgeven met positieve connotaties over de maatschappelijke meerwaarde ervan. Dat was al zo in de beschouwingen die de Franse edelman Alexis de Tocqueville in de negentiende eeuw aan de situatie in de Verenigde Staten wijdde en dat is nog steeds het geval in bijvoorbeeld de recente sportnota's. Die meerwaarde is de reden voor de bezorgde reacties in de Verenigde Staten op een daling van dergelijke participatie (Putnam 2000). Om na te gaan of er in Nederland ook aanleiding is voor enige zorg, richten we de blik op de ontwikkeling van de organisatiegraad.

Deze is hier gemeten als het percentage van de bevolking dat lid is van een of meer vrijetijdsverenigingen (tabel 7.7).

Tabel 7.7

Organisatiegraad van de vrijetijdsbesteding, bevolking van 12 jaar en ouder, 1995-2003 (in procenten en absolute aantallen)

	1995	1999	2003
organisatiegraad in vrijetijdsverenigingen	42	41	39
aantal lidmaatschappen per 100 georganiseerden	134	124	116
aantal lidmaatschappen per 100 personen	56	51	46

Bron: SCP (AVO'95-'03)

De organisatiegraad van de vrijetijdsbesteding gaf sinds 1995 een lichte daling te zien, zowel in het percentage van de bevolking dat in de sfeer van de vrije tijd ergens bij aangesloten is, als in het aantal lidmaatschappen van georganiseerden. Het gecombineerde effect van beide aspecten komt tot uiting in het aantal lidmaatschappen per 100 personen. Dat daalde van 56 in 1995 tot 46 in 2003. Deze daling deed zich binnen alle leeftijdsgroepen voor, het sterkst onder de jongvolwassenen.

Op basis van tellingen die organisaties zelf bijhouden, geven we een beeld van recente verschuivingen in het aangesloten zijn bij politieke partijen, vakbonden, godsdienstige groepen, milieuorganisaties en sportbonden (als voorbeeld van lidmaatschappen in de recreatieve sfeer). Kerken, en in mindere mate vakbonden en politieke partijen hebben moeite het aantal leden op peil te houden (tabel 7.8). Na een lange periode van voortdurende daling, deed zich tussen 2000 en 2005 in het partijlidmaatschap een kentering voor, die waarschijnlijk in hoge mate de sporen draagt van de politieke turbulentie rond de opkomst, dood en erfenis van Fortuyn.³

Laagopgeleiden, allochtonen, ouderen en personen die niet (langer) aan het arbeidsproces deelnemen, zijn in het algemeen beduidend minder aangesloten bij een maatschappelijke organisatie (zie bv. De Hart en Devilee 2005: 192 e.v.).

Tabel 7.8

Aantal leden van organisaties in uiteenlopende sectoren en hun aandeel in de bevolking, 1995-2005 (in absolute aantallen x 1000 en in procenten)

	1995	2000	2005	% verschil 1995-2000	% verschil 2000-2005
vakverenigingen	1873	1912	1899	+2	-1
idem als % van de beroepsbevolking	28,4	26,6	25,7	-6	-3
politieke partijen ^a	318	294	303	-8	+3
idem als % van bevolking van 18 jaar e.o.	2,6	2,4	2,4	-8	0
kerkgenootschappen	8776 ^b	7980	7403	-9	-7
idem als % van de bevolking	57,3	50,3	45,4	-12	-10
vijftien grootste natuur- en milieu-organisaties ^c	2867	3382	3413	+18	+1
idem als % van de bevolking	18,6	21,3	20,9	+15	-2
vijftien grootste sportbonden	3451	3560	3756	+3	+6
idem als % van de bevolking	22,4	22,4	23,0	0	+3

a Begin 2007 waren 311.774 mensen aangesloten bij de politieke partijen.

b Schatting.

c Naar schatting zijn zo'n 100.000 personen bij drie of meer organisaties aangesloten; gemiddeld is men lid van minder dan twee organisaties.⁴

Bron: CBS (StatLine); Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (diverse jaarboeken); VARA (Vroege Vogels natuur- en milieuparade, div. jaren); NOC*NSF (SLT'95-'05)

Binnen dit algemene beeld zijn in elk van de sectoren naast krimpende en stabiele organisaties ook duidelijke groeiers te onderscheiden. Bij de vakverenigingen kan gewezen worden op de ICT-branche, bij de politieke partijen op de gestage en sterke toestroom naar de Socialistische Partij, van de natuurorganisaties kenden onder andere het Wereld Natuur Fonds en Milieudefensie recentelijk een stormachtige groei, onder de sportbonden geldt dit bijvoorbeeld voor de Nederlandse Golf Federatie.

Over godsdienstig Nederland presenteren we enige details. Decennia van onafgebroken teruggang laten onverlet dat kerken ook vandaag de dag een maatschappelijke factor van betekenis vormen. De kerkelijke hoofdrichtingen hebben – vergeleken met andere maatschappelijke organisaties – een lange geschiedenis, een nog altijd aanzienlijke omvang en een overwegend gemêleerd ledenbestand.

Meer dan vier op de tien Nederlanders staat nog altijd ingeschreven bij een van de twee grootste kerkgenootschappen (de RKK en de PKN), die beschikken over

ruim 4500 kerkgebouwen, verspreid over heel het land. Ze bieden daar op plaatselijk niveau het middelpunt en de infrastructuur van 3300 parochiegemeenschappen en gemeenten. De twee kerkgenootschappen mobiliseren elk weekend ruim 800.000 kerkgangers en steunen op een legertje van 3500 priesters, predikanten en diakens, 800 pastorale werkers en 545.000 vrijwilligers. Elk jaar worden 49.000 kinderen gedoopt en 55.000 doden kerkelijk bijgezet. Het aantal kerkgangers en in de kerk gesloten huwelijken slonk drastisch, het aantal kerkelijke begrafenissen en crematies bleef ongeveer op peil (Becker en De Hart 2006).

Eigen tellingen van hun ledentallen door de kerken geven een snelle erosie van het kerkelijk christendom in ons land te zien (tabel 7.9).⁵ Het percentage Nederlanders dat is aangesloten bij een christelijke kerk liep tussen 1970 en 2005 terug van 75% naar 45%. Voor de ontkerkelijking waren vooral de katholieken en de kerken die in 2004 fuseerden tot de protestantse kerk in Nederland, verantwoordelijk.

Tabel 7.9

Religieuze gemeenschappen, 2006 of meest recente cijfers (in absolute aantallen)

	leden	voorgangers	gemeenschappen	gebouwen
christendom				
rooms-katholieke kerk	4.406.000	1.908	1.450	1.740
protestantse kerk in Nederland	1.944.000	2.173	1.832	2.840
orthodox-gereformeerde kerken	238.000	541	566	.
bevindelijk-gereformeerde kerken	221.000	117	390	.
evangelische en pinksterkerken	148.000	.	890	.
vrijzinnige kerken	19.000	177	225	183
overige kerkgenootschappen	156.000	.	.	.
totaal	7.132.000	.	.	.
islam				
Turkse moslims	428.000	245	.	245
Marokkaanse moslims	296.000	150	.	150
overige moslims	220.000	58	.	58
totaal	944.000	453	.	453
overige				
hindoes	100.000-215.000	250	.	50
joden	43.000	26	52	.
boeddhisten	170.000	.	33	.
totaal	313.000-428.000	.	.	.

Bron: Bernts et al. (2006: 91)

Het aantal leden van deze twee veruit grootste kerkgenootschappen daalde tussen 1990 en 2005 met respectievelijk 16% en 43%. Daarnaast zette de sterke leegloop zich ook bij de veel kleinere en liberale doopsgezinden en de remonstranten door. In het totaal hebben de christelijke kerken in deze periode een kwart van hun aanhang verloren. Te midden van alle malheur zijn er ook kerkgenootschappen die juist een onstuimige groei doormaakten. Dat geldt voor de Evangelische Broedergemeente⁶ en voor een aantal pinkstergemeenten en evangelische gemeenten (die tussen 1970 en 1990 konden bogen op een groeicijfer van maar liefst 300%); in mindere mate ook voor de Jehova's getuigen en de mormonen. De groei van deze conservatieve en sterk op missionering ingestelde groepen lijkt inmiddels (vrijwel) tot staan gekomen. Het totale aantal moslims en hindoes in ons land nam tussen 1990 en 2005 toe met respectievelijk 106% en 62%.

Bevolkingsenquêtes laten zien dat het percentage Nederlanders dat bij geen enkele maatschappelijke organisatie is aangesloten, vanaf het begin van de jaren negentig voortdurend toenam.⁷ De teruggang valt zowel bij ideële als bij recreatieve organisaties waar te nemen en manifesteert zich inmiddels ook bij belangenorganisaties. Onder degenen die zich wel tot een organisatie rekenen, zijn er tekenen van een toenemende concentratie op het uitsluitend aangesloten zijn bij echte vrijetijdsorganisaties. Cijfers ontleend aan de tellingen die organisaties zelf bijhouden, bevestigen het overheersende beeld van sterk teruggelopen groei of afbrokkeling van ledenbestanden in de loop van de jaren negentig.

Nadere analyses suggereren dat de afgenomen wervingskracht van traditionele organisaties als de politieke partijen of de kerken niet voortvloeit uit een afgenomen belangstelling voor de thema's waarop zij zich primair richten. Hun geringere aantrekkelijkheid heeft waarschijnlijk eerder te maken met kenmerken van hun organisatiestructuur en de aanwezigheid van een steeds breder scala aan alternatieve mogelijkheden voor burgers om vorm te geven aan hun interesses en affiniteiten. In het hedendaagse Nederland kunnen zij zich oriënteren op een rijke schakering aan media, vrijetijdsbezigheden, vormen van spiritualiteit en politieke participatie. Het complement hiervan is dat de binding met organisaties steeds vaker de trekken vertoont van een latrelatie die ruimte laat voor wisselende contacten (De Hart 2005; De Hart en Devilee 2005).

7.5 Maatschappelijke participatie

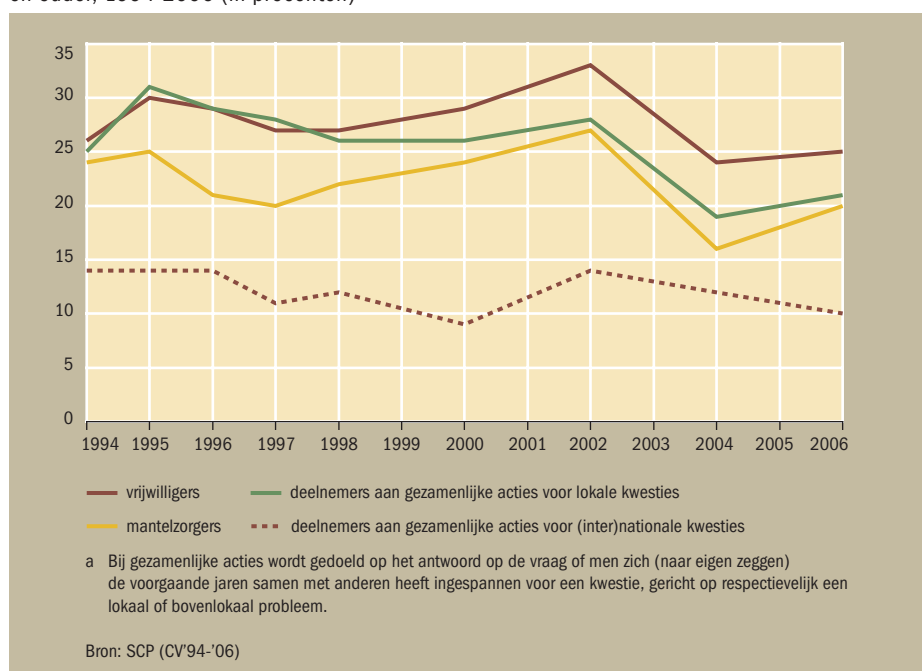
Het lidmaatschap of donateurschap van een organisatie vertegenwoordigt een betrekkelijk passieve vorm van maatschappelijke betrokkenheid. In deze paragraaf staan actieve participatievormen centraal. Vrijwilligerswerk, mantelzorg en het zich samen met anderen inspannen voor een plaatselijke of bovenlokale kwestie zijn minder vrijblijvend dan het louter aangesloten zijn. Het gaat dan om een persoonlijke inzet waarmee tijd en energie is gemoeid.

Figuur 7.1 geeft een beeld van het percentage deelnemers onder de bevolking, ontleend aan het onderzoek Culturele veranderingen in Nederland (CV) van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Tussen 1994 en 2000 zien we beperkte schommelingen in de deelname aan verschillende participatievormen en vervolgens cijfers die buiten het bereik van die periode liggen: hoger in 2002 en lager in 2004 en 2006, oftewel een flinke daling tussen 2002 en 2004. Daarbij zij aangetekend dat het frequentere en qua aantallen respondenten omvangrijkere Permanent onderzoek leef-situatie (POLS) van het Centraal Bureau voor de Statistiek meer stabiliteit vertoont in het percentage vrijwilligers onder de bevolking. Dit onderzoek suggereert enige toename van het aantal vrijwilligers tussen 1992 en 1999 en stagnatie of een kleine vermindering sinds 2000.

Figuur 7.1

Deelnemers aan vrijwilligerswerk, informele hulp en gezamenlijke acties,^a bevolking van 18 jaar en ouder, 1994-2006 (in procenten)

Jongeren en jongvolwassenen zijn in het algemeen duidelijk ondervertegenwoordigd in vrijwilligerswerk, informele hulpverlening en collectieve acties (zie bijlage B7.1). Bij dat laatste gaat het om de inzet van een beperkt aantal personen die iets tot stand brengen waar vervolgens iedereen van kan profiteren. Vrijwillige inzet gaat gepaard met naar verhouding intensieve sociale contacten. Mensen die frequent contact hebben met hun familieleden, burens en vrienden of kennissen zijn relatief vaak als

vrijwilliger actief. Onder hen die melden zich soms van anderen geïsoleerd te voelen, ligt het percentage vrijwilligers aanzienlijk lager (De Hart en Devilee 2005: 194-195).

Tussen 1995 en 2005 liet het Tijdsbestedingsonderzoek een duidelijke teruggang in maatschappelijke participatie zien. Dit gebeurde al in de tweede helft van de jaren negentig, waarna in het nieuwe millennium stabilisatie volgde (tabel 7.10). Nederlanders besteedden in 2005 gemiddeld genomen circa anderhalf uur per week aan hulp en vrijwilligerswerk ten behoeve van familie, verenigingen en vrijwilligersorganisaties. Ook het aandeel van de bevolking dat in de vragenlijst van het TBO rapporteerde vrijwilligerswerk te doen, daalde in die tien jaar, van 44% naar 32%. Dit laatste percentage komt nagenoeg overeen met de uitkomsten van het onderzoek Culturele veranderingen in Nederland, volgens welke het aandeel vrijwilligers in 2004 ook ongeveer 30% bedraagt (SCP 2005). Schattingen uit andere bronnen wijken hier echter wat van af: zo schat het CBS het aandeel vrijwilligers in de bevolking op meer dan 40% (statline.cbs.nl).

Tabel 7.10

Maatschappelijke participatie, bevolking van 12 jaar en ouder, 1995-2005 (in uren per week en in procenten deelnemers)

	1995	2000	2005
maatschappelijke participatie	2,2	1,8	1,8
inzet voor maatschappelijke organisaties	0,4	0,3	0,3
inzet voor verenigingen	0,5	0,4	0,3
vrijwilligerswerk	1,0	0,8	0,8
godsdienstbeoefening	0,4	0,3	0,4
aandeel bevolking (%)	44	31	32

Bron: SCP (TBO'95-'05)

7.6 Sport en bewegen

Bij tal van vrijetijdsactiviteiten heeft men contact met anderen. Deelname is dan ook een vorm van sociale activiteit, zonder dat dit (expliciet) in voorgaande tabellen tot uitdrukking is gekomen. Een goed voorbeeld is de sportbeoefening. Veel Nederlanders doen aan sport, vele wekelijks.

In 2003 deed 64% van de bevolking van 18-79 jaar gemiddeld eens per jaar aan sport. Vier jaar eerder lag dit aandeel nog op 60%. Populair zijn sporten die individueel en recreatief kunnen worden beoefend, zoals zwemmen, fitnessen, fietsen, hardlopen en wandelen. Voetbal is nog steeds de meestbeoefende teamsport.

De populariteit van vooral hockey, golf en atletiek/hardlopen is de afgelopen jaren toegenomen (Breedveld en Tiessen-Raaphorst 2006).

De stijging van de sportieve activiteit valt ook op te maken uit het Tijdsbestedingsonderzoek. Dan gaat het over sporters die in een oktoberweek ten minste een kwartier aan sport hebben gedaan. Het percentage dat zich dan actief toont, is een betere indicatie van de omvang van de groep trouwe sporters. Hoewel deze groep natuurlijk kleiner is dan de groep die jaarlijks ten minste een keer sport, is ook zij in omvang toegenomen. In 2005 was 45% van de Nederlanders sportief actief tegen 40% in 1995 (tabel 7.11). Die stijging komt eveneens tot uitdrukking in het gemiddelde aantal aan sport bestede uren. Ondanks de daling van de beschikbare vrije tijd nam de tijd voor sport en bewegen toe van 2,1 uur in 1995 naar 2,6 uur in 2005. In het tussenliggende meetjaar 2000 bereikte het aantal uren sport en bewegen een dieptepunt van 1,8 uur. Daarbij moeten we aantekenen dat het weer in de betrokken oktoberweek slechter was dan gebruikelijk in die tijd van het jaar, hetgeen mogelijk aanleiding was om de sportschoenen in de tas te laten.

Van alle leeftijdsgroepen besteden jongeren de meeste tijd aan sport en bewegen. Tegelijk blijkt de grootste stijging in die tijd zich bij ouderen (65+) voor te doen.

Tabel 7.11

Sport en bewegen, bevolking van 12 jaar en ouder, 1995-2005 (in uren per week en procenten deelnemers)

	1995	2000	2005
gemiddeld in uren per week	2,1	1,8	2,6
percentage deelnemers (wekelijks)	40,1	39,0	45,2

Bron: SCP (TBO'95-'05)

Conform de algehele daling van de organisatiegraad van de vrije tijd (tabel 7.4) daalde ook de organisatiegraad van de sportbeoefening. Het aandeel sporters dat lid is van een sportvereniging, nam af van 58% in 1995 naar 53% in 2003. In die periode is het percentage solosporters sneller gegroeid dan het percentage teamsporters. Deelname aan solosporten groeide van 51% in 1995 naar 58% in 2005, terwijl het percentage teamsporters nagenoeg constant bleef op 18 respectievelijk 19 (Breedveld en Tiessen-Raaphorst 2006). Het lijkt erop dat minder sporters bereid of in staat zijn hun sportieve activiteit af te stemmen op die van anderen.

Een motief dat breed onderschreven wordt, is gezondheid. Een gezonde levensstijl en een fit lichaam gelden als nastrevenswaardig. Gezondheid, fitheid en lichaamsbeweging worden vaker door fitnessers (88%) dan door verenigingsporters (64%) genoemd als reden om te sporten.

Ook de rijksoverheid besteedt ruim aandacht aan de stimulering van sport en bewegen. Zij subsidieert specifieke programma's als het Nationaal Actieplan Sport

en Bewegen en de Alliantie School en Sport (vws 2005). Om na te gaan of de doelstellingen van deze programma's worden gerealiseerd, zijn meerdere beweegnormen ontwikkeld. De belangrijkste daarvan is de zogenoemde combinorm (vws 2006).⁸ Om te bezien of aan deze norm wordt voldaan, is het niet voldoende alleen naar sport te kijken. Ook andere vormen van bewegen (recreatie, verplaatsingen te voet of per fiets en huishoudelijk werk) zijn relevant voor deze evaluatie. Als de tijd die met deze activiteiten is gemoeid, wordt samengenomen, dan zijn Nederlanders van 12 jaar en ouder gemiddeld 11,5 uur per week 'in beweging' (tabel 7.12). Huishoudelijk werk speelt hierin een grote, maar slinkende rol, en sport heeft een klein, maar groeiend aandeel (Tiessen-Raaphorst et al. 2007). Volgens de methode van de combinorm is nagegaan of Nederlanders voldoende bewegen. Het aandeel dat aan die norm voldoet, ofwel 'normactief' is, is tussen 2000 en 2005 toegenomen van 52% naar 63%.⁹

Verdere groei van de sportdeelname wordt vooral beperkt door de beschikbare hoeveelheid vrije tijd. Tijdgebrek is de meestgenoemd reden om niet (voldoende) te bewegen (Ooijendijk et al. 2006b). Hoewel 45% van de Nederlanders meer wenst te gaan bewegen (Jans et al. 2004), valt een vergelijkbare stijging in sportdeelname (Breedveld en Tiessen-Raaphorst 2006) of normactiviteit (Ooijendijk et al. 2006a) niet te verwachten, omdat een verruiming van de beschikbare vrije tijd niet in het verschiet ligt.

Tabel 7.12

Tijdsbesteding aan vier typen bewegingsactiviteiten, bevolking van 12 jaar en ouder, 1995-2005 (in uren per week)

	1995	2000	2005
sport	1,4	1,2	1,6
recreatie en spel	1,1	0,8	1,4
verplaatsing per voet/fiets	3,1	2,6	3,4
huishoudelijk werk	5,7	5,2	5,1

Bron: SCP (TBO'95-'05)

7.7 Cultuur en media

Het bezoek aan culturele instellingen is eveneens een vorm van vrijetijdsbesteding met een sociale component. Naar musea, concertzalen en schouwburgen gaan Nederlanders zelden alleen. Sterker nog, zij geven er zeer de voorkeur aan met anderen op stap te gaan. Vooral de leden uit het eigen gezin, maar ook vrienden en kennissen vormen dan geliefd gezelschap (De Haan 2001). Hoe cultureel actief Nederlanders zijn, laat zich moeilijk met het Tijdsbestedingonderzoek in kaart brengen. De tijd die zij aan het bezoek aan culturele instellingen besteden, is gemiddeld minder dan een half uur per week, nog geen 1% van de totale vrije tijd.

De bezoekfrequentie aan musea, theaters en ook bioscopen ligt voor veel Nederlanders op een of enkele keren per jaar. Het cultuurbezoek kan dan ook beter worden weergegeven als het percentage van de bevolking dat jaarlijks ten minste een bezoek brengt (tabel 7.13). Als alle vormen van culturele activiteit worden meegeteld, dan zijn vier op de vijf Nederlanders cultureel actief. In de periode 1995-2003 is de culturele belangstelling licht toegenomen. Die toename was sterker voor de populaire cultuur dan voor de traditionele cultuur. Vooral visuele vormen van populaire cultuur (musical en film) zitten in de lift. De lichtgestegen belangstelling voor traditionele cultuur is vooral toe te schrijven aan de grotere toeloop naar musea en monumenten. Bij de traditionele podiumkunsten is er op zijn best sprake van een stabilisering van de publieke belangstelling (Van den Broek et al. 2005).

Tabel 7.13

Bezoek^a aan culturele instellingen, naar soorten cultuur, bevolking van 12 jaar en ouder, 1995-2003 (in procenten)

	1995	1999	2003
cultuurbereik	75	78	79
traditionele cultuur	59	60	62
toneel	25	26	24
beroepstoneel	14	14	14
klassieke muziek	18	16	14
klassiek concert	14	14	12
opera, operette	8	6	5
ballet	4	4	5
museum	34	36	37
monument	44	42	45
populaire cultuur	56	60	64
populaire muziek	27	29	32
popmuziek		21	22
jazz		5	5
musical		11	16
cabaret	11	16	14
film	47	52	55

a Jaarlijks ten minste een keer.

Bron: SCP (AVO'95-'03)

Participatie op tal van maatschappelijke terreinen is gekoppeld aan de informatievoorziening daaromtrent en aan de mate waarin men daarvan kennis neemt. Het Nederlandse medialandschap kan zonder meer uitgebreid, pluriform en divers

genoemd worden. In hoeverre de burgers daarvan gebruikmaken en de keuzen die zij daarin maken, hangen voor een groot deel samen met eigen voorkeuren op het vlak van informatie en ontspanning. Hoe hoogwaardig of laagdrempelig het mediagebruik is, kan binnen de ruimte die hier beschikbaar is, niet beschreven worden. We gaan in op de omvang van het mediagebruik aan de hand van de tijd die er wekelijks voor uitgetrokken wordt. Gezien de toename van de digitale outillage ten behoeve van de vrijetijdsbesteding (tabel 7.2) mogen we verwachten dat er enige veranderingen zijn opgetreden.

De mediatijd beslaat ruim 40% van alle vrije tijd en is al jaren stabiel op gemiddeld zo'n negentien uur per hoofd van de bevolking per week (als hoofdactiviteit). De samenstelling van dat mediatijdbudget is echter wel sterk veranderd. Sinds de intrede van pc en internet in de Nederlandse huishoudens steeg de tijdsbesteding aan deze ICT tot gemiddeld 3,8 uur per week in 2005 (tabel 7.14). De opmars van het internet lijkt vooral ten koste te gaan van de tijd die mensen naar de televisie kijken. Tussen 1995 en 2005 daalde het aantal kijkuren met 13%.¹⁰

Tabel 7.14

Mediagebruik: televisiekijken,^a audio luisteren,^b lezen gedrukte media, en computergebruik^c als hoofdactiviteit, personen van 12 jaar en ouder, 1995-2005 (in procenten en uren per week)

	1995	2000	2005
mediagebruik: participatie (%)	99	99	99
tv ^a	96	97	95
audio ^b	41	36	28
gedrukte media	89	84	81
computer ^c	23	45	68
mediagebruik (uren per week)	18,8	18,7	18,9
tv ^a	12,4	12,4	10,8
audio ^b	0,8	0,7	0,5
gedrukte media	4,6	3,9	3,8
computer ^c	0,9	1,8	3,8

a Inclusief video, dvd, teletekst en kabelkranten.

b Radio en muziek.

c Inclusief internet/e-mail.

Bron: SCP (TBO'95-'05)

De leestijd daalde in de periode tussen 1995 en 2005 van 4,6 uur naar 3,8 uur. In de laatste vijf jaar stabiliseerde de leestijd zich nagenoeg, maar hierbij dient aangetekend te worden dat er in de meetmethode van het lezen van boeken een verandering heeft plaatsgevonden die de boekenleestijd kunstmatig heeft verhoogd.¹¹

Ook het luisteren naar de radio en naar geluidsdragers (meestal muziek) verliest als hoofdactiviteit verder terrein. In 1975 werd er 2,2 uur per week aandachtig naar de radio en destijds singles en lp's geluisterd, in 1995 bedroeg die luistertijd nog maar 0,8 uur, en nog tien jaar later werd er slechts een half uur per week als hoofdactiviteit naar radio, cd en mp3 geluisterd.¹²

Het voert te ver om de daling van de lees- en radiotijd aan de opmars van ICT toe te schrijven – deze dalingen waren al gaande voordat er van thuis-pc's sprake was. Voor het gevoelige verlies van het aandachtig kijken naar de televisie is het echter moeilijk een andere reden dan deze opmars aan te voeren.

Een nadere blik op het dalende aandeel van televisiekijken leert dat vooral publieke televisiezenders kijktijd hebben ingeleverd (tabel 7.15). De kijktijd van de landelijke publieke omroep daalde tussen 1995 en 2005 met bijna anderhalf uur. Dat kwam niet doordat men meer naar de Nederlandstalige commerciële zenders en andere zenders (waaronder de lokale en regionale zenders) ging kijken, want deze zenders moesten in die periode ruim een half uur kijktijd per week inleveren.¹³

Tabel 7.15

Televisiekijken als hoofdactiviteit, naar type zender en video/dvd, bevolking van 12 jaar en ouder, 1995-2005 (in uren per week)

	1995	2000	2005
televisie totaal	12,4	12,4	10,8
publieke zenders	4,3	4,0	2,9
commerciële zenders ^a	6,1	5,7	5,4
video/dvd	0,6	0,5	0,7
overige zenders	1,4	2,2	1,9

a Nederlandstalige zenders met algemene programmering (in 2005: RTL4, 5 en 7, SBS6, Net5, Veronica en Talpa).

Bron: SCP (TBO'95-'05)

7.8 Uitleiding

In de vrije tijd kunnen Nederlanders op vele verschillende terreinen actief zijn. Veel vrijetijdsactiviteiten hebben een sociale component. Naast sociale contacten spelen ook persoonlijke ontwikkeling, ontspanning en ondersteuning van anderen een rol bij de inrichting van de vrije tijd. Participatie in vrijetijdsactiviteiten draagt er dan ook toe bij dat het samenleven aangenaam, gezond, betrokken en zinvol blijft.

De mate van participatie op tal van terreinen wordt begrensd door de omvang van de vrije tijd, die sinds 1995 geslonken is. Opmerkelijk is dat de deelname aan sport en aan cultuur in die periode toch is toegenomen. Deze activiteiten worden vanwege de (veronderstelde) verbetering van de kwaliteit van leven door de overheid bevorderd,

door allerlei voorzieningen te subsidiëren. Daarmee is niet gezegd dat de toegenomen participatie op deze terreinen het resultaat is van overheidsbemoeienis, maar een steun in de rug voor het gevoerde beleid is zij wel.

Ongeveer twee derde van alle vrije tijd brengt de bevolking thuis door, daarin is tussen 1995 en 2005 nauwelijks verandering gekomen. Meer dan de helft van de vrije tijd thuis besteedt zij aan media. De digitalisering heeft tot een snelle introductie van digitale apparatuur in huishoudens geleid. Ondanks de opmars van pc en internet domineert de televisie nog steeds de mediaconsumptie van Nederlanders. Onder alle leeftijden verliest de televisie echter terrein en stoomt het internet op, een trend die eerder al onder tieners gesignaleerd werd (Huysmans en De Haan 2001: 94). Onder jongeren hielden de totale computertijd en de totale televisiekijktijd elkaar in 2005 met circa 8,5 uur per week in evenwicht. Aangezien jongeren de toekomst hebben en aangezien het internet juist onder hen, maar niet uitsluitend onder hen, zo snel ingang vindt, lijkt de recente opmars van het internet nog slechts een voorbode van verdere verschuivingen op het mediamenu in de komende jaren.

Over een betrekkelijk lange periode bezien vertoont het percentage Nederlanders dat bereid is tot vrijwillige inzet, volgens de meeste onderzoeken een opvallende stabiliteit, al zijn er de laatste jaren tekenen van een teruggang. Over de veelbesproken 'nieuwe vrijwilliger', losjes verbonden met een organisatie en alleen op tijdelijke, projectmatige basis bereid tot deelname, is nog weinig bekend. Op het terrein van de maatschappelijke participatie vallen allerlei nieuwe initiatieven waar te nemen. Zoals maatschappelijk betrokken ondernemen en werknemersvrijwilligerswerk, maatschappelijke stages en een sociaal jaar, een breed scala van burgerinitiatieven, het scheppen van mogelijkheden voor vrijwilligerswerk in het buitenland, het opzetten van tijdbanken (met een uitwisseling van diensten en tijd) en uiteenlopende initiatieven via internet. Daaraan wordt niet altijd uit vrije beweging deelgenomen, waarmee ze voor een deel buiten de klassieke definitie van vrijwillige inzet vallen. Op dit moment behoren ze nog tot de marge van het vrijwilligerswerk. Het gaat echter wel om vormen van inzet die proberen aan te sluiten bij kenmerken van het moderne leefpatroon. Momenteel zijn dergelijke initiatieven veelal nog experimenten, de komende tien jaar zouden ze wel eens algemeen aanvaard kunnen worden.

Noten

- 1 De auteurs bedanken Annet Tiessen-Raaphorst en Frank Huysmans voor een aantal analyses.
- 2 Helaas is dit gegeven alleen voor beide laatste meetjaren, 2000 en 2005, van het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) beschikbaar, terwijl de uitruil tussen verplichtingen en vrije tijd het grootst was tussen 1995 en 2000.
- 3 In de tabel zijn alleen politieke partijen opgenomen die gedurende de hele periode in het parlement vertegenwoordigd waren. Dit betekent dat bijvoorbeeld recentelijk opgerichte partijen als de LPF (die in 2003 en in 2006 resp. 4100 en 1274 leden telde) en de PvdD (die tussen 2005 en 2007 groeide van 1799 naar 6370 leden) ontbreken. De PVV heeft voornamelijk geen leden. Het is nog niet mogelijk lid van deze partij te worden.
- 4 Dubbellidmaatschappen dragen bij tot overschatting van het aantal leden, maar er zijn ook redenen om te veronderstellen dat de genoemde aantallen niet aan de te hoge kant zijn. Onderzoek leert bijvoorbeeld dat twee keer zoveel mensen opgeven lid van Natuurmonumenten te zijn dan het werkelijke ledental bedraagt, hetgeen blijkt terug te voeren op gezinslidmaatschappen. De Vroege Vogelsgegevens zijn bovendien alleen bij landelijke organisaties verzameld; plaatselijke verenigingen, waar veel meer Nederlanders bij zijn aangesloten, blijven buiten beschouwing (vgl. <http://vroegevogels.vara.nl>).
- 5 Het beeld wordt hier en daar vertroebeld doordat sommige kerken nauwelijks een registratie bijhouden, door niet steeds eensluidende definities van lidmaatschap, door fusies en door kerkelijke versplintering via afscheidingen.
- 6 De sterke groei van de Evangelische Broedergemeente is vooral toe te schrijven aan de instroom van Surinamers rond het midden jaren van de jaren zeventig.
- 7 Volgens het Aanvullend voorzieningengebruik onderzoek (AVO) steeg het percentage dat bij geen organisatie is aangesloten, tussen 1991 en 2003 van 40 naar 46.
- 8 Voor een toelichting op de combinorm, zie Ooijendijk et al. (2006a: 228).
- 9 Met de monitor Bewegen en Gezondheid van TNO wordt sinds 2000 continu gemeten in hoeverre Nederlanders voldoen aan de normen voor gezond bewegen en gezond gewicht.
- 10 De kijkcijfers van de Stichting Kijkonderzoek vertellen een ander verhaal. Volgens deze meting stijgt de televisiekijktijd van de Nederlanders nog altijd, en ligt die kijktijd ook op een veel hoger niveau. Voor een discussie over de verschillen tussen beide metingen en mogelijke verklaringen ervoor zie <http://www.tijdbesteding.nl/hoelangvaak/vrijetijd/media/beelddragers/meetmethoden/20061018.html>.
- 11 Op <http://www.tijdbesteding.nl/hoelangvaak/vrijetijd/media/gedrukt/meting/20061018.html> is meer informatie over deze verandering van meetmethode te vinden.
- 12 Het betreft hier het luisteren als hoofdactiviteit. Als secundaire activiteit, dus op de achtergrond bij een andere activiteit, is de luistertijd veel groter.
- 13 Ook hier (zie noot 4) wijken de TBO-cijfers af van die van de Stichting Kijkonderzoek. Deze geven de publieke omroep over geheel 2005 (en niet alleen in een enkele oktoberweek, zoals het TBO) een marktaandeel van 33,3%; maar ook hier was de tendens sinds 2000 nog dalend (www.kijkonderzoek.nl, geraadpleegd in oktober 2006).

Literatuur

- Becker, J. en J. de Hart (2006). *Godsdienstige veranderingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (Werkdocument 128).
- Bernts, T., G. de Jon en H. Yar (2006). Een religieuze atlas van Nederland. In: W.B.H.J. van de Donk, A.P. Jonkers, G.F. Kronjee en R.J.J.M. Rum (red.), *Geloven in het publieke domein* (p. 89-138). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Breedveld, K. en A. Tiessen-Raaphorst (red.) (2006). *Rapportage sport 2006*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2006/10).
- Broek, A. van den, en K. Breedveld (2006). De (her)verdeling van verplichtingen. In: K. Breedveld, A. van den Broek, J. de Haan, L. Harms, F. Huysmans en E. van Ingen, *De tijd als spiegel. Hoe Nederlanders hun tijd besteden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den, F. Huysmans en J. de Haan (2005). *Cultuurminnaars en cultuurmijders. Trends in de belangstelling voor kunsten en cultureel erfgoed*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2005/7).
- Dekker, P., J. de Hart en L. Faulk (2007). *Toekomstverkenning vrijwilligere inzet 2015*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2007/12).
- Gier, E. de (2007). *Overpeinzingen bij een activerende participatiemaatschappij* (oratie). Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.
- Haan, J. de (2001). De muze te vriend. In: H.B.G. Ganzeboom en H. Henrichs (red.), *De moede muze; opstellen voor Wim Knulst*. Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland.
- Hart, J. de (2005). *Landelijk verenigd. Civil society en vrijwilligerswerk iv*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2005/1).
- Hart, J. de, en J. Devilee (2005). Participatie. In: Sociaal en Cultureel Planbureau, *De sociale staat van Nederland 2005* (p. 181-209). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2005/14).
- Huysmans, F. en J. de Haan (2001). Media en ICT. Omgaan met een overvloedig aanbod. In: K. Breedveld en A. van den Broek (red.), *Trends in de tijd* (p. 75-95). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2001/5).
- Jans, M.P., V.H. Hildebrandt, I.J.M. Hendriksen, W.T.M. Ooijendijk en S. Niekerk (2004). Gering bewustzijn van ongezond beweeggedrag en overgewicht. In: V.H. Hildebrandt et al. (red.), *Tendrapport Bewegen en Gezondheid 2002/2003* (p. 97-116). Amsterdam: TNO Arbeid.
- OCW (2007). *Kunst van leven. Hooflijnen cultuurbeleid*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- Ooijendijk, W.T.M., V.H. Hildebrandt, M. Hopman-Rock en S. Schmikli (2006a). Sport, bewegen en gezondheid. In: K. Breedveld en A. Tiessen-Raaphorst (red.), *Rapportage sport 2006* (p. 226-244). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2006/10).
- Ooijendijk, W.T.M., V.H. Hildebrandt, G. Jacobusse en M. Hopman-Rock (2006b). *Bewegen in Nederland 2000-2004*. In: W.T.M. Ooijendijk, V.H. Hildebrandt en M. Hopman-Rock M (red.), *Bewegen gemeten 2002-2004* (p. 7-32). Leiden: TNO Kwaliteit van Leven.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone*. New York: Simon & Schuster.
- Raad voor Cultuur (2007). *Innoveren, participeren*. Den Haag: Raad voor Cultuur.
- SCP (2005). *De sociale staat van Nederland 2005*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2005/14).

- SER (2006). *Welvaartsgroei door en voor iedereen: Advies over het sociaal-economisch beleid op middellange termijn*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad (advies 2006/08).
- Tiessen-Raaphorst, A., E. van Ingen en K. Breedveld (2007). *Tijd voor sport en bewegen*. In: V.H. Hildebrandt, W.T.M. Ooijendijk en M. Hopman-Rock (red.), *Trendrapport bewegen en gezondheid 2004/2005* (p. 53-66). Leiden: TNO Kwaliteit van Leven.
- vws (1996). *Wat Sport beweegt. Contouren en speerpunten voor het sportbeleid van de rijksoverheid*. Rijswijk: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- vws (2001). *Nota Sport, bewegen en gezondheid*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- vws (2005). *Tijd voor Sport. Bewegen, meedoen, presteren*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- vws (2006). *Samen voor sport. Bewegen, meedoen, presteren*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

8 Veiligheid

Lonneke van Noije en Karin Wittebrood

- De Nederlandse bevolking ondervond in 2006 minder criminaliteit dan daarvoor. Vanaf 2002 is de totale criminaliteit, zowel volgens de Nederlanders zelf als volgens de politie, geleidelijk afgenomen. Dit geldt voornamelijk voor vermogensdelicten, hoewel ook de jarenlange stijging van geweldsdelicten volgens politieregistraties tot stilstand lijkt te zijn gekomen. Daarentegen heeft de politie meer vandalisme geregistreerd.
- Voorvallen van discriminatie en racistisch geweld zijn in 2005 beduidend vaker waargenomen, dan in de jaren ervoor. Antidiscriminatiebureaus verzamelden 4433 klachten en de politie maakte 535 processen-verbaal van discriminatie op. In 2005 zijn er 296 gevallen van racistisch geweld bij de Nederlandse autoriteiten bekend geworden.
- In 2005 is het aantal mensen werkzaam bij de politie gedaald. Met name het aantal agenten op straat is afgenomen. Ondanks de afname van blauw op straat is er onder de Nederlandse bevolking vanaf 2003 een steeds grotere tevredenheid over het functioneren van de politie.
- Van alle zaken die bij het Openbaar Ministerie (OM) terechtkomen, wordt een steeds kleiner deel door het OM zelf afgedaan. Bij zaken waarin de rechter een straf of maatregel oplegt, is het aandeel geldboetes en gevangenisstraffen afgenomen en het aandeel taakstraffen toegenomen. Verder is de hoogte van opgelegde straffen gestegen.
- Het aantal mensen dat slachtoffer wordt van criminaliteit, ligt al jaren iets boven een kwart van de bevolking. De plegers van deze strafbare feiten bestaan in toenemende mate uit 12-17-jarigen en in afnemende mate uit veelplegers.
- Minder Nederlanders, 22%, voelden zich in 2006 onveilig en minder mensen passen hun dagelijkse routine aan om onveilige situaties te mijden, dan voorheen. Vrouwen, jongeren en allochtonen voelen zich het meest onveilig.

8.1 Beleid voor een veilige samenleving

Niet alleen de feitelijke blootstelling aan criminaliteit heeft een negatieve uitwerking op de kwaliteit van leven, maar zeker ook de mate waarin men zich onveilig voelt. Beide aspecten van sociale veiligheid, zowel de objectieve als de subjectieve ervaring, staan hoog op het lijstje van beleidsprioriteiten sinds de lancering van het programma *Naar een veiliger samenleving* van het eerste kabinet-Balkenende in 2002 (Justitie/BZK 2002). De aanpak van criminaliteit in de openbare ruimte, daar waar de burger er direct overlast van ondervindt, staat in dit programma centraal. De opeenvolgende kabinetten-Balkenende streven een landelijke reductie na van het aantal delicten met 20% tot 25% in de periode 2008-2010. Ook de subjectieve veiligheidsbeleving moet dan substantieel zijn toegenomen.

De eerste fase van het veiligheidsprogramma (VP) tekent zich door een stevige inzet op effectieve rechtshandhaving en zichtbaar toezicht in risicogebieden als uitgaanscentra en stations. Handhaven in plaats van gedogen is het nieuwe credo. De maatregelen moeten met name recidive en criminele jongeren aanpakken, alsmede risicjongeren ervan weerhouden een eerste delict te plegen. Er is ruim geïnvesteerd in de capaciteit van de politie en de justitiële ketenpartners voor de opsporing, vervolging en bestrafing. Met de politiekorpsen is in februari 2003 een prestatiecontract gesloten, waarin bijvoorbeeld is vastgelegd dat zij in 2006 ten opzichte van 2002 40.000 extra verdachten aan het Openbaar Ministerie (OM) doorsturen. Het OM en de overige justitiële instanties zijn op hun beurt gehouden de toegenomen instroom aan strafzaken van een adequate reactie te voorzien. Ook is in het prestatiecontract tussen rijk en politie opgenomen dat 68,2% van de bevolking in 2006 tevreden moet zijn over de beschikbaarheid van de politie voor de gewone burger.

In de tweede fase van het VP onder Balkenende II bleven de genoemde speerpunten ongewijzigd, met enkele aanvullingen en accentwijzigingen (TK 2004/2005). Zo werd het onwenselijk geacht de prestatiecontracten uit 2003 uit te breiden met kwantitatieve eisen, vanwege de hoge werklast in de gehele justitiële keten, die daarop zou volgen. In plaats daarvan moeten de prestatienormen vooral gehaald worden door de gerichte bestrijding van geweldsmisdrijven. Bovendien is het preventief beleid ten aanzien van de risicofactoren van gewelddadig gedrag, waaronder alcohol- en drugsgebruik, en wapenbezit, benadrukt. Daarnaast is er in het programma *Modernisering sanctietoepassing* (TK 2003/2004) extra aandacht voor de effectiviteit van strafrechtelijke sancties. Mede ingegeven door de alsmaar toenemende druk op de celcapaciteit, wordt geïnvesteerd in persoonsgerichte en alternatieve (voorwaardelijke) sancties voor veelplegers en probleemjongeren. Slachtoffers zien hun belangen explicieter dan voorheen tot uiting komen, onder meer door de invoering van spreekrecht tijdens de rechtszaak en investeringen in nazorg (BZK 2005; Justitie 2005).

Het huidige kabinet-Balkenende IV heeft nog geen officieel nieuw veiligheidsprogramma gepresenteerd. Uit het regeerakkoord valt op te maken dat men in grote lijnen voortgaat op de weg die het programma *Naar een veiliger samenleving* vanaf 2004/2005 is ingeslagen (AZ 2007). De overheidsbevoegdheden op het gebied van handhaving worden uitgebreid. Gedoogbeleid wordt zoveel mogelijk geëlimineerd. Het zwaartepunt ligt in de bestrijding van geweldsdelicten en in de preventie van recidive en jeugdcriminaliteit. Hiertoe gaat men over tot differentiatie in de strafmaat, herinvoering van de voorwaardelijke invrijheidsstelling en een wijkgerichte aanpak van problemen. De positie van het slachtoffer in het strafproces wordt verder versterkt, alsmede de hulpverlening aan slachtoffers van ernstige geweldsmisdrijven. De intentie om nog intensiever werk te maken van de jeugdproblematiek blijkt wel uit de installatie van de eerste minister van Jeugd en Gezin. Ten opzichte van het programma *Naar een veiliger samenleving*, waarin de overlast voor de burger geheel centraal stond, lijkt er ook plaats te zijn voor de aanpak van witteboorden- en cybercriminaliteit.

De speerpunten uit het Veiligheidsprogramma, die naar verwachting in grote mate ook vormgeven aan het beleid van het nieuwe kabinet, zijn vastgesteld op basis van veronderstellingen over (1) recente ontwikkelingen in de criminaliteit, over (2) de prestaties van politie en justitie, over (3) overige voorzieningen voor slachtoffers, over (4) kenmerken van daders en slachtoffers, en over (5) de veiligheidsbeleving onder de bevolking. Dit hoofdstuk zal de actuele stand van zaken omtrent elk van deze onderwerpen behandelen.

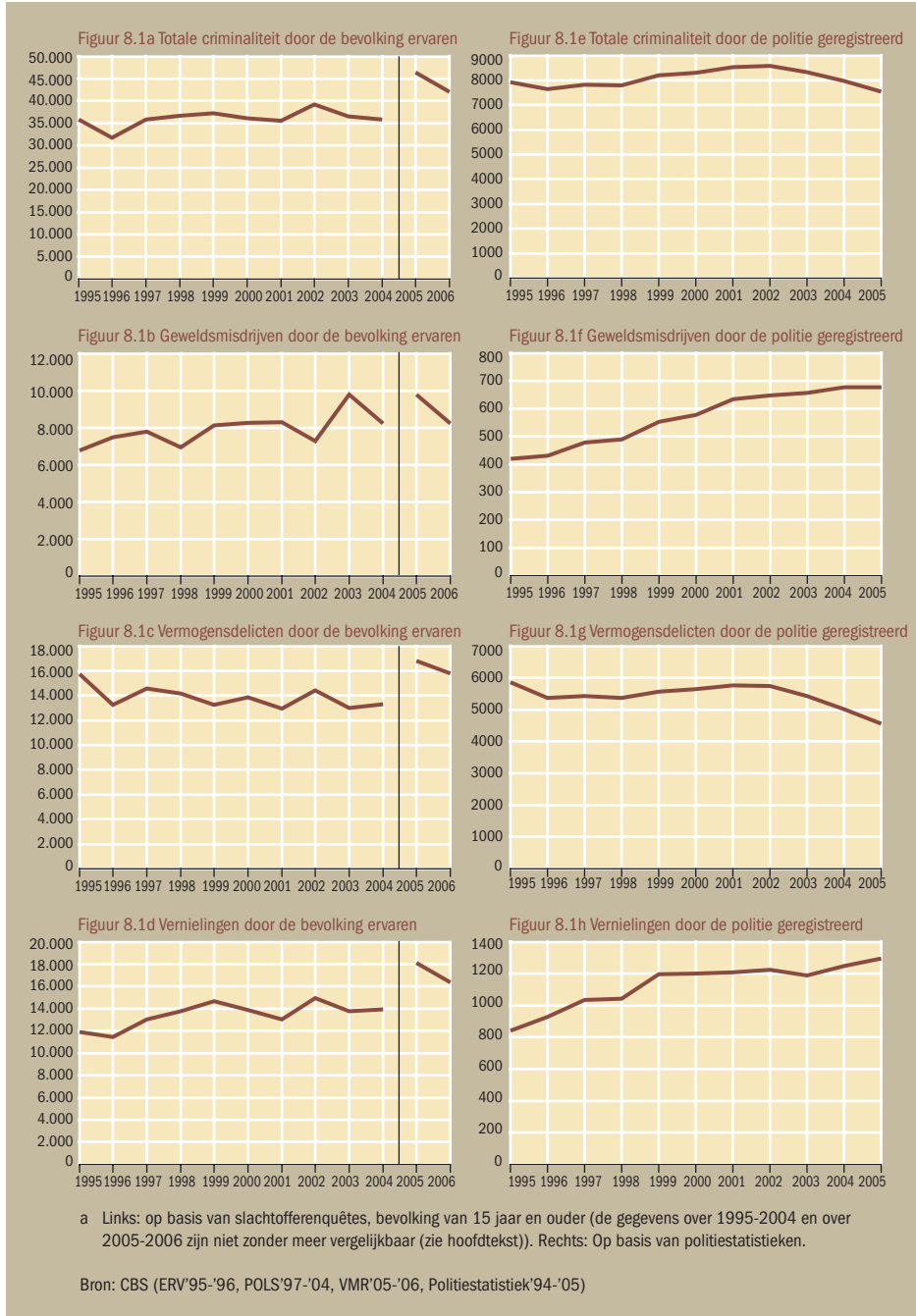
8.2 Omvang en ontwikkeling van de criminaliteit

Hoe is het nu feitelijk gesteld met de criminaliteit in Nederland? Deze vraag kan met verschillende databronnen beantwoord worden. De twee belangrijkste databronnen voor landelijke criminaliteitsvraagstukken, met cijfers over een lange periode, zijn de slachtofferenquêtes en de politiestatistieken.¹ Wanneer we de ontwikkeling van het aantal delicten dat de bevolking gedurende het afgelopen decennium heeft ondervonden, met behulp van slachtofferenquêtes willen schetsen, stuiten we vanaf 2005 op een technische complicatie. Sinds 1 januari 2006 is er een nieuwe uniforme landelijke enquête: de Veiligheidsmonitor.² Deze nieuwe enquête leidt onvermijdelijk tot een trendbreuk in de bevindingen, waardoor de omvang van het aantal delicten ondervonden door de bevolking vanaf 2005 niet zonder meer vergeleken kan worden met het criminaliteitsniveau in de jaren daarvoor.

De Nederlandse bevolking is in 2006 geconfronteerd met naar schatting 5,6 miljoen delicten. Hiervan wordt een kleine 40% ingenomen door vermogensmisdrijven, zoals inbraak of zakkenrollerij, en nog eens 40% door vernielingen, vooral beschadiging van de auto. De overige 20% bestaat uit geweldsmisdrijven, waaronder ook seksuele misdrijven en bedreiging. Het aandeel van deze drie typen delicten is vrij stabiel in de loop van de jaren. Vanaf 2002 tekent zich een daling van de totale criminaliteit af (zie figuur 8.1). Hoewel de Veiligheidsmonitor een hoger criminaliteitscijfer rapporteert dan de eerdere enquête, is er ook sprake van een dalende trend in 2005 en 2006. Vooral het aantal geweldsmisdrijven laat sinds 2003 een sterke daling zien, ook in 2005 en 2006. Ten opzichte van 2003 vinden iets meer seksuele delicten en minder gevallen van mishandeling plaats. Voor vermogensmisdrijven en vernielingen geldt eveneens een daling in 2005 en 2006, na een lichte stijging vanaf 2003. Inbraak en fietsendiefstal zijn onder de vermogensmisdrijven een grotere plaats gaan innemen, terwijl die van zakkenrollen en diefstal uit de auto zijn afgenomen. De daling van het aantal vernielingen is vooral toe te schrijven aan de afname van het aantal beschadigingen aan auto's.

Figuur 8.1

Omvang van de criminaliteit per 100.000 van de bevolking, 1995-2006 (in absolute aantallen)^a

Een belangrijk pluspunt van slachtofferenquêtes als informatiebron om criminaliteit in kaart te brengen, is dat ze uitgaan van de ervaringen van burgers, ongeacht of aan deze criminaliteitservaringen gevolg is gegeven door er melding van te doen bij de politie of zelfs een proces-verbaal op te laten tekenen. Van veel voorvallen, gemiddeld ongeveer twee derde van het aantal delicten, wordt immers geen aangifte gedaan, waardoor deze buiten het gezichtsveld van de politieregistraties vallen. Met politieregistraties wordt de omvang van de criminaliteit dus systematisch onderschat.

In 2006 werden zo'n 2,1 miljoen misdrijven bij de politie gemeld. De grootste meldingsbereidheid vinden we bij vermogensdelicten (46%). Een belangrijke verklaring hiervoor is dat slachtoffers vaak een bewijs voor de verzekering willen verkrijgen. Van geweldsmisdrijven is in 2006 ruim 31% gemeld, een geleidelijke toename ten opzichte van de jaren ervoor. Slachtoffers van vernielingen zijn met ruim 27% het minst geneigd deze bij de politie te melden, al lijkt zich ook hier de afgelopen jaren een lichte stijging voor te doen. Motieven om geen aangifte te doen, zijn onder meer: geringe schade, weinig belang hechten aan het voorval, het voorval niet als strafbaar feit herkennen, weinig vertrouwen hebben in politie en justitie, en bescherming van de dader wanneer deze een bekende is (zie ook Goudriaan et al. 2005).

In de stap van melding naar officiële aangifte is er ook sprake van selectiviteit, waardoor gemelde delicten alsnog niet terechtkomen in de politieregistraties (Wittebrood 2006). Weer is de kans dat een melding officieel door de politie wordt geregistreerd, afhankelijk van het delicttype. Van geweldsmisdrijven (53%) werd in 2006 beduidend minder vaak een proces-verbaal opgemaakt dan van vermogensdelicten (74%) of vernielingen (64%). In paragraaf 8.4 gaan we in op de vraag of de registratiekans ook afhangt van de persoon die met een melding bij de politie verschijnt. De afgelopen jaren was een duidelijke tendens bij de politie merkbaar om sneller dan voorheen een proces-verbaal op te maken, met name in geval van geweldsdelicten. Deze registratiebereidheid zakte voor alle typen delict vanaf 2005 om een voorsnog onduidelijke reden drastisch in, en klom in 2006 weer iets op. Ter illustratie, in 2004 werd nog 59% van alle meldingen van geweld geregistreerd.

Toch kunnen ook slachtofferenquêtes geen uitsluitsel geven over het gehele spectrum van mogelijke misdrijven. Zij brengen alleen criminaliteit gericht tegen particuliere huishoudens in kaart en missen daarmee zowel de slachtofferloze delicten als de delicten waarvan bedrijven of instellingen slachtoffer zijn. De politiestatistieken bieden daarom een alternatief. Van de 1,2 miljoen delicten die de politie in 2005 registreerde, komt 9% op rekening van geweldsmisdrijven, in 60% van de gevallen gaat het om vermogensmisdrijven en in 17% om vernielingen en misdrijven tegen de openbare orde. De totale geregistreerde criminaliteit schommelt in het afgelopen decennium rond hetzelfde niveau (zie figuur 8.1), al is er sinds 2002 een daling ingetreden die ook in 2005 nog aanhoudt.³ Dit geldt niet voor de afzonderlijke delicttypen. Het afgelopen decennium is er een hardnekkige toename zichtbaar van het aantal geweldsmisdrijven. De stijging betreft voornamelijk het aantal geregistreerde mishandelingen en bedreigingen, maar lijkt zich in 2004 en 2005 te stabiliseren.

Het aantal vernielingen en misdrijven tegen de openbare orde blijft daarentegen tot in 2005 toenemen. De recente daling in de totale criminaliteit lijkt vooral toe te schrijven aan het afgenomen aantal vermogensmisdrijven vanaf 2002.

Over het geheel genomen, laten de slachtofferenquêtes een wat gunstiger beeld zien van de recente criminaliteitsontwikkeling dan de politiestatistieken. Voor een mogelijke verklaring van deze verschillen wijzen we op de beleidsprioriteiten die voorgaande kabinetten in het Veiligheidsprogramma geformuleerd hebben (zie § 8.1). De overheid is op specifieke gebieden, zoals geweldscriminaliteit, hardere eisen gaan stellen aan de prestaties van politie en OM, hetgeen zich heeft vertaald in een toegenomen activiteit binnen deze aandachtsgebieden. De politiecijfers stijgen onder meer door deze toegenomen actiebereidheid van politie en justitie (Wittebrood en Junger 2002; Wittebrood en Nieuwbeerta 2006).

Discriminatie

Ook al vertrouwt men noch uitsluitend op slachtofferenquêtes noch op politiestatistieken, enkele delicten blijven onderbelicht. Delicten als huiselijk geweld en discriminatie worden bijvoorbeeld vanwege de emotionele belasting of de onterechte inschatting dat het niet om strafbare feiten gaat, niet alleen moeizaam aan de politie gemeld, maar ook aan een enquêteur. Als voorbeeld lichten we hier discriminatie uit, ook omdat dit type delict als geen ander raakt aan de mogelijkheden die men heeft om de eigen leefsituatie vorm te geven.

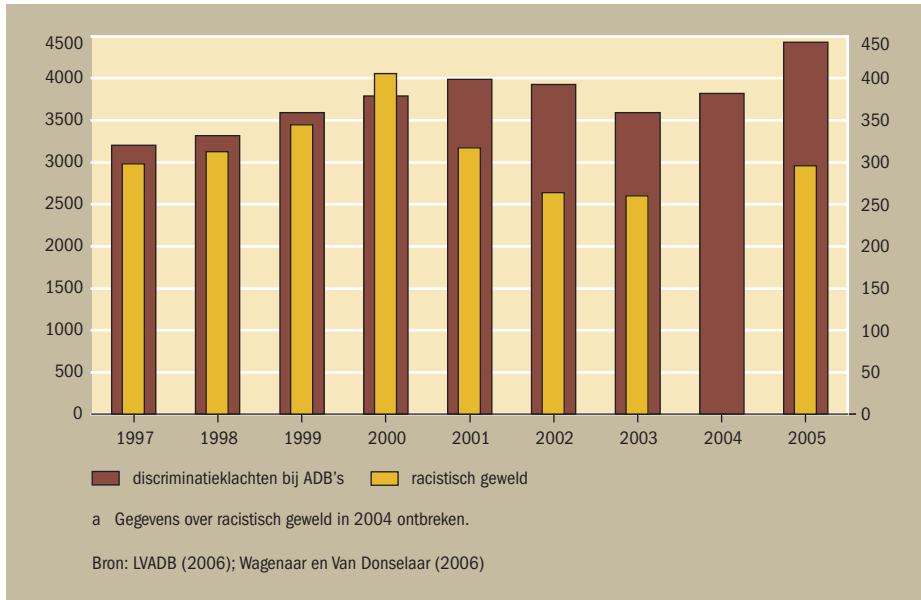
De verschillende discriminatiemeldpunten in het land functioneren als het eerste, laagdrempelig loket, waardoor zij het beste alternatief bieden voor een zo compleet mogelijk beeld van discriminatie. De Landelijke Vereniging van Anti Discriminatie Bureaus en Meldpunten (LVADB) verzamelde 4433 klachten die in 2005 bij de Nederlandse antidiscriminatiebureaus (ADB) waren binnengekomen. In 1997 waren dit er 3202 (zie figuur 8.2). Deze stijging in het aantal meldingen kan niet zonder meer volledig worden toegeschreven aan een toename van discriminatie in Nederland, want, zoals de LVADB zelf benadrukt: 'Fluctuaties in het aantal ingediende klachten (toe- of afname) hangen samen met veranderingen in het dekkingsgebied van alle ADB's, met wijzigingen in de gelijkebehandelingswetgeving en met initiatieven op lokaal niveau (zoals voorlichtingscampagnes)' (LVADB 2006). Ter illustratie van het beperkte aantal incidenten dat uiteindelijk bij de politie terechtkomt: in 2005 registreerde de politie slechts 535 aangiftes van discriminatie. Wel is dit een aanzienlijke stijging ten opzichte van de 429 processen-verbaal in 1999. Uit de politieregistraties en de meldingen van discriminatie bij ADB's ontstaat een eensluidend beeld dat discriminatie vanaf 2003 meer voorkomt in Nederland.

Van alle klachten in 2005 betrof verreweg het grootste deel discriminatie op grond van ras, afkomst of huidskleur (48%). Daarnaast komt ook discriminatie op grond van leeftijd veelvuldig voor (21%). Religie (m.n. islamofobie) wordt met 6,3% al aanzienlijk minder frequent als reden genoemd (in 2004 was dit nog 8,6%), evenals

geslacht (4,3%), het hebben van een handicap of chronische ziekte (3,7%) en seksuele gerichtheid (3,6%).

Figuur 8.2

Door antidiscriminatiebureaus geregistreerde klachten over discriminatie (linkeras) en aantal incidenten van racistisch geweld (rechteras), 1997-2005^a (in absolute aantallen)

Aan deze klachten liggen verschillende, meer of minder ernstige, delicten ten grondslag. Omdat discriminatie op basis van ras, afkomst of huidskleur verreweg het grootste deel van de klachten voor haar rekening neemt, schetsen we, ten slotte, de ontwikkeling van racistisch geweld in Nederland op basis van gegevens van de Monitor Racisme & Extremisme (Wagenaar en Van Donselaar 2006). In 2005 vonden 296 voorvallen van racistisch geweld⁴ plaats, waarvan 170 geweldsuitingen gericht waren tegen personen. Na een aanvankelijk sterke daling vanaf 2000 is het aantal geweldsmisdrijven met racistische achtergrond in 2005 weer licht toegenomen (zie figuur 8.2), hetgeen overeen lijkt te komen met de zojuist beschreven ontwikkeling van discriminatieklachten. Gegevens over het hele jaar 2004 zijn niet beschikbaar. Wel is bekend dat alleen al in de maand november van 2004, na de moord op Theo van Gogh, 173 incidenten hebben plaatsgevonden.

8.3 Voorkomen en bestrijden van de criminaliteit

De overheid heeft de keuze uit tal van maatregelen om de criminaliteit terug te dringen, van meer blauw op straat, de invoering van identificatieplicht, de introductie van meerpersoonscellen tot de aanpak van schoolverzuim. Het zwaartepunt van het

Nederlandse beleid heeft in de afgelopen decennia in verschillende preventiestrategieën gelegen. Tot het eind van de jaren zeventig werd voornamelijk geïnvesteerd in de rechtshandhaving. Vanaf de tweede helft van de jaren tachtig had men hoge verwachtingen van maatregelen die moeten voorkómen dat jongeren het criminele pad opgaan. Rond de eeuwwisseling wordt het veiligheidsbeleid opnieuw sterk justitieel en ziet men rechtshandhaving als de meest veelbelovende preventiestrategie (Wittebrood en Van Beem 2004), recentelijk weer wat sterker in combinatie met vroegtijdige interventieprogramma's gericht op risicjongeren en risicowijken.

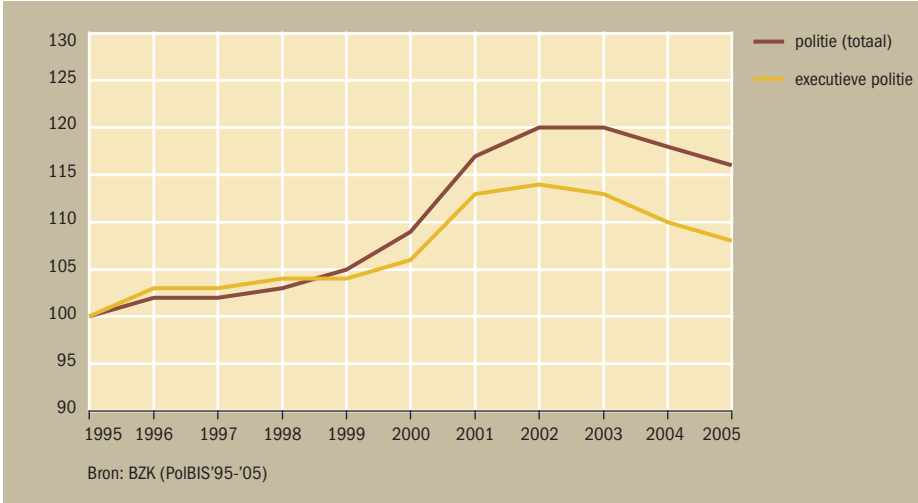
Omdat aan het functioneren van politie, Openbaar Ministerie en rechter de afgelopen jaren de hoogste prioriteit is verleend, werpen we in het vervolg van deze paragraaf een blik op de belangrijkste ontwikkelingen in de strafrechtelijke keten van opsporing, vervolging en berechting. Allereerst gaan we kort in op het aantal werkzame personen bij deze drie instanties, en vervolgens beschrijven we hoe het met de stroom van delicten door de strafrechtelijke keten gesteld is.

De strafrechtelijke aanpak van criminaliteit begint veelal bij de politieagent op straat. De politie is niet alleen verantwoordelijk voor de opsporing en vervolging van verdachten, zij moet ook slachtoffers terzijde staan en door haar aanwezigheid het gevoel van veiligheid van de burger vergroten. In 2005 waren bijna 52.000 voltijdse ambtenaren bij de politie werkzaam. Dit zijn 318 politieambtenaren per 100.000 inwoners, hetgeen een duidelijke toename betekent ten opzichte van 1995, toen er 274 voor 100.000 inwoners beschikbaar waren. Sinds 2001 wordt de stijging afgeremd en vanaf 2003 is er sprake van een daling.

In figuur 8.3 wordt de personele bezetting bij de politie vanaf 1995 geïndexeerd gepresenteerd. Er wordt onderscheid gemaakt tussen het executieve en het totale personeel, omdat de eerste groep, die belast is met de uitvoering van politietaken (politie-surveillanten en agenten), een directe weergave is van de politieke keuze voor meer blauw op straat. Het politieapparaat bestond in 2005 uit een kleine 36.000 executieve ambtenaren (69%). De omvang van het executieve personeel is, net als die van het totale personeel, tussen 1995 en 2005 toegenomen, van 203 tot 219 agenten per 100.000 inwoners, en daalt vanaf 2003 weer. Het aandeel executieve ambtenaren binnen het politieapparaat is sinds 1998 echter alleen maar afgenomen. Het lijkt erop dat er door de recente afname van het aantal agenten vanaf 2003 weer minder blauw op straat is. Hoewel er erg is geïnvesteerd in de productiviteit van de politie, onder meer door prestatiecontracten en vermindering van de administratieve last voor de executieve politie, vlakt vanaf 2003 ook de groeiende productie weer wat af (zie hoofdstuk 2).

Figuur 8.3

Aantal werkzame personen bij de politie per 100.000 inwoners, 1995-2005 (in fte's, index 1995 = 100)

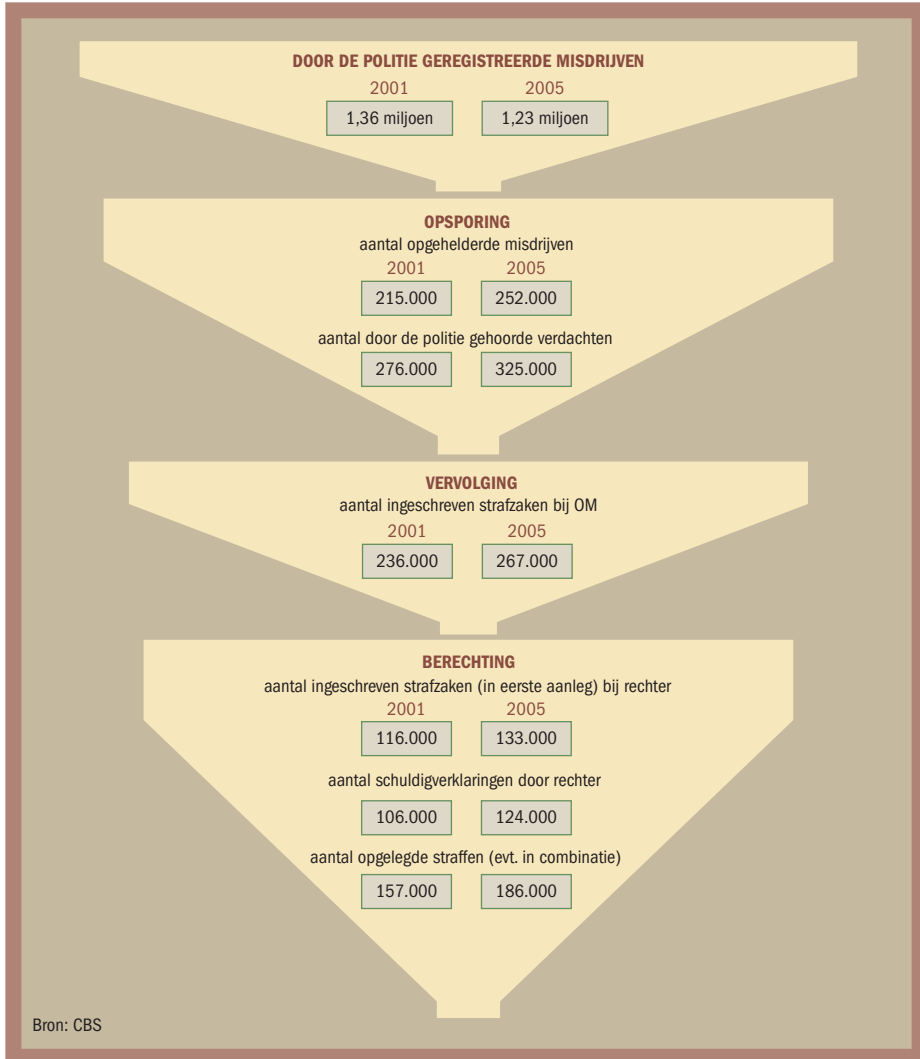

Van minder direct belang voor de gevoelens van veiligheid en het voorkómen van delicten op straat, maar wel degelijk voor de mate waarin aan het werk van de politie gehoor kan worden gegeven in de vorm van vervolging en berechting, is de personele capaciteit van het Openbaar Ministerie en de rechterlijke macht. Het aantal officieren van justitie werkzaam binnen het OM is, in fte's uitgedrukt, sterk toegenomen van 470 in 1998 tot 702 in 2006. Bij de rechtbanken en gerechtshoven heeft een lichte stijging van het aantal strafrechters plaatsgevonden, van (in fte's) 538 in 2002 tot 578 in 2006.⁵

De toename van personeel bij politie, OM en justitie zou tot een snellere en omvangrijkere stroom van delicten en verdachten door de justitiële keten moeten leiden. Deze keten vangt aan bij de melding van een misdrijf bij de politie en eindigt, na opsporing en vervolging, bij de berechting van een verdachte. Schema 8.1 geeft dit proces en de aantallen in iedere stap voor 2001 en 2005 weer.⁶

Schema 8.1

Stroomschema van de strafrechtelijke keten in 2001 en 2005

Opsporing

Zoals niet alle slachtoffers proces-verbaal opgemaakt zien worden van het door hen gemelde misdrijf, kunnen ook niet alle zaken opgehelderd worden. Een misdrijf wordt als opgehelderd beschouwd indien ten minste één verdachte bij de politie bekend is, ongeacht of deze voortvluchtig is of ontkent het delict te hebben begaan. Het aantal opgehelderde zaken is toegenomen van 215.000 in 2001 naar 252.000 in 2005, ofwel het ophelderingspercentage is in 2001-2005 gestegen van bijna 16% tot ruim 20%. Weer is het type delict sterk bepalend voor de kans op opheldering. Indien

geweldszaken de obstakels van melding en registratie eenmaal gepasseerd zijn, hadden ze met 59% in 2005 de grootste kans te worden opgehelderd. Slechts 9% van de geregistreerde vermogensdelicten werd opgehelderd; voor vernielingen en misdrijven tegen de openbare orde was dit 16%. Om tot deze ophelderingspercentages te komen, werden volgens de politiestatistieken van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) in 2005 bijna 325.000 verdachten gehoord. Dit zijn er zo'n 49.000 meer dan in 2001.

Met het oog op een effectieve, op maat gemaakte sanctionering en tevens om de justitiële keten te ontlasten, kan het voor verdachten van betrekkelijk onschuldige delicten wenselijk worden geacht ze door middel van alternatieve straffen buiten het justitiële circuit te houden. Van alle minderjarige verdachten is de afgelopen jaren 35%-40% door de politie doorverwezen naar Halt (Het Alternatief).⁷ Halt is bedoeld voor jongeren in de leeftijd van 12 tot 18 jaar die voor de eerste of tweede keer met de politie in aanraking komen en niet al te ernstige strafbare feiten hebben gepleegd. Het aantal Halt-verwijzingen is gedurende het afgelopen decennium sterk toegenomen, van 17.235 in 1995 tot 22.215 in 2005.⁸ De politie kan ook zaken van meerderjarige verdachten buiten justitie om afhandelen door hun een transactie aan te bieden. Men ontkomt dan aan vervolging wanneer aan bepaalde voorwaarden is voldaan, zoals betaling van een geldsom of succesvolle schadebemiddeling. Andere redenen om af te zien van vervolging zijn onvoldoende bewijs tegen de verdachte of de geringe ernst van het delict.

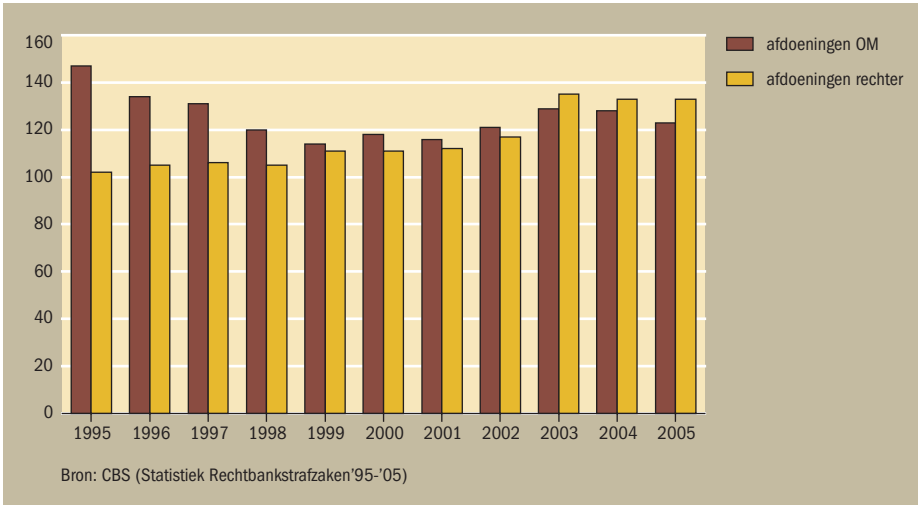
Vervolging

Wanneer een delict voldoende ernstig is en de politie voldoende belastende feiten tegen de verdachte in handen heeft, draagt zij de zaak over aan het Openbaar Ministerie (OM) voor verdere vervolging. Het aantal zaken dat de parketten van het OM in behandeling heeft, daalde van 256.000 in 1995 naar 233.000 in 2000. Sinds 2000 is het aantal ingeschreven strafzaken weer toegenomen tot 267.000 in 2005.

Het is aan de officier van justitie voor alle ingeschreven zaken te beslissen of hij of zij tussenkomst van de rechter noodzakelijk acht. Deze keuze tussen afdoening door het OM zelf en berechting is mede ingegeven door beleidsmatige doelstellingen en criteria. Zo is het de bedoeling dat het OM meer zaken zelf gaat afdoen om de druk op de rechterlijke macht te verlichten (TK 2002/2003). Echter, in de praktijk is hier tot dusver weinig van terechtgekomen.⁹ In 1995 werd 59% van de zaken door het OM afgedaan; in 2005 is dat nog maar 48%. Sinds 2003 zijn er onbedoeld meer afdoeningen door de rechter dan door het OM (zie figuur 8.4).

Figuur 8.4

Aantal afdoeningen door het Openbaar Ministerie en door de rechter, 1995-2005
(in absolute aantallen x 1000)

Wanneer een officier een strafzaak niet voor de rechter brengt, heeft hij (of zij) verschillende mogelijkheden om een zaak af te doen. Allereerst kan hij een zaak seponeren, omdat er niet voldoende bewijs is (technisch sepot) of omdat vervolging niet opportuun wordt geacht (beleidssepot). Ook behoort een transactie (schikking) tot zijn mogelijkheden. In 2005 was het aantal sepot's zowel absoluut als relatief sterk afgenomen ten opzichte van tien jaar eerder. In 1995 werden nog 53.000 (36%) strafzaken door het OM geseponerd, terwijl dit er in 2005 nog maar 29.000 zijn (24%). Hiervan is 12% een beleidssepot en 12% een technisch sepot. Het aantal transacties is daarentegen sterk toegenomen tot 76.000 in 2005, 18.000 meer dan in 1995. Dit is een relatieve stijging van 24% naar 62% van de afdoeningen. Deze stijging wordt deels veroorzaakt doordat een transactievoorstel van het OM voor steeds meer strafbare feiten wettelijk toegestaan is. Voor vermogensmisdrijven, verkeersmisdrijven en economische misdrijven wordt de transactie het meest toegepast.

Berechting

Alle zaken die het OM niet zelfstandig afdoet, komen voor de rechter. De verdachte wordt dan door de officier van justitie gedagvaard om de rechter de schuldvraag te laten beantwoorden. De officier van justitie acht tussenkomst van de rechter steeds vaker nodig, getuige de 102.310 rechterlijke afdoeningen in 1995 en de 132.595 in 2005. Het aandeel schuldigverklaringen hierin was, na jarenlang 95% te hebben bedragen, in 2005 licht gedaald naar 93%.

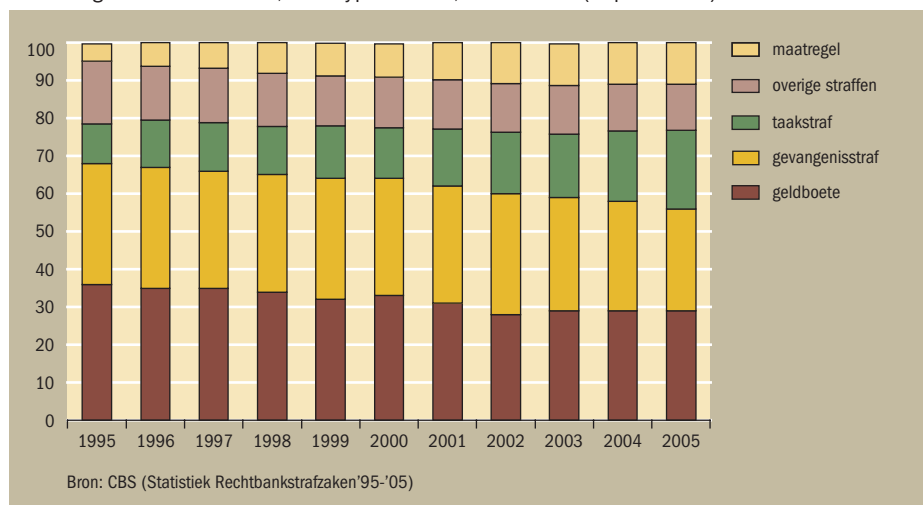
Verdachten die schuldig zijn verklaard, kunnen in bijna alle gevallen een sanctie of maatregel tegemoetzien. Vaak gaat het om een combinatie van straffen en maatregelen. Van het totale aantal van 186.000 opgelegde straffen of maatregelen in 2005,

waren er 124.000 combinaties. Tussen 1995 en 2003 vertoonde het absolute aantal straffen en maatregelen een sterke stijging van 135.000 naar ruim 191.000 sancties. Sindsdien is dit aantal weer met 5000 afgenomen. In 2005 bestond 29% van alle sancties uit geldboetes. Gevangenisstraffen werden in 27% van de gevallen opgelegd. Een derde belangrijke vorm van sanctionering is de taakstraf, met een aandeel van 21%. De gestage daling van het aandeel geldboetes die zich gedurende het afgelopen decennium aftekende, hield aan tot 2003. Momenteel is het aandeel geldboetes al drie jaar stabiel. Het aandeel taakstraffen is sinds 1995 almaar toegenomen. Het aandeel gevangenisstraffen is tussen 1995 en 2002 redelijk stabiel gebleven, vanaf 2002 heeft zich echter een opvallende daling ingezet, van 32% in 2002 tot 27% in 2005, die vooral herleid kan worden tot gedaalde detentie voor korte tijd (figuur 8.5).

Figuur 8.5

Afdoeningen door de rechter, naar type sanctie, 1995-2005 (in procenten)

De rechter kan zijn of haar waardering van de ernst van een strafbaar feit niet alleen tot uitdrukking laten komen in het type sanctie dat hij of zij oplegt, maar uiteraard ook in de hoogte van de sanctie. De duur van de opgelegde (onvoorwaardelijke) gevangenisstraffen is de laatste jaren flink gestegen. Aanvankelijk tekende zich een daling af van gemiddeld 151 in 1995 naar 130 detentiedagen in 2000, die de rechter in eerste aanleg opgelegde. Sindsdien nam dit aantal toe tot weer 152 dagen in 2005. Deze recente stijging is met name te wijten aan langdurigere bestraffing van vermogensdelicten en van vernielingen en misdrijven tegen de openbare orde. Ondanks het feit dat de bestrijding van geweld vanaf 2004 extra beleidsprioriteit heeft gekregen, is de duur van de opgelegde gevangenisstraf voor geweldsmisdrijven sinds 1995 alleen maar afgenomen.

Sinds 2000 worden er minder korte straffen (korter dan een maand) opgelegd en is het aandeel middellange straffen toegenomen (detentie van zowel een tot zes

maanden als zes maanden tot drie jaar). Er zijn nauwelijks verschuivingen in het aandeel lange straffen van drie jaar of meer.¹⁰ De hoogte van de opgelegde geldboetes is de laatste jaren daarentegen omlaaggegaan. Het aandeel lage boetes tot 227 euro zakte van 30% in 1995 tot 23% in 2001, om daarna weer toe te nemen tot 29% in 2005. Het aandeel hoge boetes vanaf 453 euro steeg van 37% in 1995 naar 43% tot aan 2002. In 2005 namen deze hoge boetes nog maar 40% in.

Uit deze gegevens blijkt echter niet of er nu feitelijk zwaarder of lichter gestraft wordt: de veranderingen in de hoogte van straffen kunnen bijvoorbeeld ook veroorzaakt worden doordat bepaalde misdrijven vaker of minder vaak voorkomen.

8.4 De zorg voor het slachtoffer

Nadat melding van een misdrijf is gedaan en de strafrechtelijke procedure in gang is gezet, verschuift de aandacht van de politie, het Openbaar Ministerie en de rechter al snel van het slachtoffer naar de dader en zijn of haar delict. Stap voor stap vanaf eind jaren zeventig is actiever beleid gevoerd om te voorkomen dat het slachtoffer zich al te zeer naar de achtergrond verdrongen voelt. Het slachtoffer is 'herontdekt' (Boutellier 1993). Dit moet het slachtoffer helpen bij de verwerking van het voorval en bij het verkrijgen van (emotionele of materiële) genoegdoening.

Aansluitend bij de zojuist besproken strafrechtelijke keten gaan we in deze paragraaf allereerst na of slachtoffers een gelijke kans hebben hun dader vervolgd en bestraft te zien. Daarna passeren enkele voorzieningen de revue die de overheid in het strafproces heeft geïntroduceerd om het slachtoffer bij de rechtsgang te betrekken, alsmede ontwikkelingen op het gebied van slachtofferhulp. Ten slotte stellen we ons de vraag hoe het met de kwaliteit hiervan is gesteld, gemeten aan de tevredenheid van de slachtoffers over de betrokken instanties en voorzieningen.

Sociale ongelijkheid in het strafproces

Zowel politie als OM dragen in de eerste plaats zorg voor slachtoffers vanwege hun verantwoordelijkheid voor de afhandeling van hetgeen de slachtoffers overkomen is. Al verschillende malen is in dit hoofdstuk gesproken over selectiviteit in het strafproces. Hiervoor kan een aantal juridische oorzaken aangewezen worden, zoals de aard en ernst van het delict of de kans op opheldering. Tijdens iedere fase van de strafrechtelijke keten moeten er onvermijdelijk keuzen gemaakt worden. We zijn hier geïnteresseerd in selectiviteit op basis van niet-juridische overwegingen; een directe selectiviteit op basis van kenmerken van het slachtoffer, die duidt op (veelal onbedoelde) sociale ongelijkheid.¹¹

Mogelijke selectiviteit begint bij de keuze van de politie een aangifte al dan niet officieel te registreren. Natuurlijk kan ook het slachtoffer zelf te kennen geven geen prijs te stellen op een formele afhandeling van de zaak. Wittebrood (2004) heeft laten zien dat meldingen door vrouwen significant minder vaak tot een proces-verbaal leiden dan meldingen door mannen. Dit geldt ook voor mensen van 65 jaar en ouder, en in iets mindere mate voor jongeren tussen de 15 en 24 jaar. Sociale kenmerken

van de slachtoffers blijken eveneens van groot belang. Aan meldingen van mensen met een huurhuis, van laagopgeleiden en van allochtonen wordt minder vaak gehoor gegeven met een proces-verbaal dan aan die van eigenaren-bewoners, hoogopgeleiden en autochtonen. Werklozen hebben veruit de kleinste kans op een officiële registratie door de politie. Gezien het negatieve effect dat een lage sociaaleconomische status van een slachtoffer op officiële registraties heeft, is het opvallend dat delicten tegen slachtoffers afkomstig uit buurten met een sociale achterstand een relatief grote kans hebben door de politie geregistreerd te worden. Een mogelijke verklaring hiervoor wordt gevonden in het feit dat de actiebereidheid van de bevoegde instanties toeneemt, naarmate er meer dreiging van een buurt uitgaat (Wittebrood 2004).

Een tweede moment waarop we de doorloop van verschillende groepen slachtoffers in de strafrechtelijke keten kunnen vastleggen, is het moment waarop het OM besluit ofwel een zaak zelf af te doen ofwel de verdachte te dagvaarden. Een globaal beeld kan verkregen worden uit de Strafrechtmonitor (SRM), die informatie bevat over een steekproef van strafzaken in het jaar 1999. Het OM heeft de zaken met vrouwelijke slachtoffers relatief vaak zelf afgedaan, terwijl het de verdachte van zaken met mannelijke slachtoffers veelal voor de rechter heeft gebracht. Afdoeningen door het OM waren voorts naar verhouding vaak septs in geval van vrouwelijke en transacties in geval van mannelijke slachtoffers. Zaken van jongeren tussen de 12 en 24 jaar zijn dikwijls afgehandeld met een technisch sepot en maar weinig met een transactie. De zaken van werkende slachtoffers eindigen relatief vaak in een transactie, terwijl scholieren en studenten het veelal met een sepot moeten doen.¹² De grootste verschillen in de behandeling van slachtoffers door het OM blijken op te treden bij geweldsdelicten, die de meeste ruimte voor interpretatie bieden (Wittebrood 2006).

Voor deze aanwijzingen voor sociale ongelijkheid in het strafproces zijn verschillende verklaringen aan te dragen. De meest boude zou discriminatie door instanties zijn, al dan niet onbewust. Het is ook goed mogelijk dat groepen met een lage sociale positie gemiddeld niet erg geneigd of in staat zijn autoriteiten van hun wensen te overtuigen. Nader onderzoek is nodig om de ernst van de sociale ongelijkheid alsmede de oorzaak ervan boven tafel te krijgen.

Voorzieningen voor slachtoffers

Het huidige slachtofferbeleid heeft een grote sprong voorwaarts gemaakt met de landelijke invoering van de Wet Terwee en de Aanwijzing Slachtofferzorg in 1995. De belangrijkste verantwoordelijkheden die politie en justitie hiermee kregen, en die in 2003 verder aangescherpt zijn, betreffen (1) een correcte bejegening van en adequate informatieverstrekking aan slachtoffers, (2) het treffen van schaderegelingen tussen slachtoffers en daders, (3) het versterken van de positie van het slachtoffer in het strafproces en (4) de opvang en begeleiding van slachtoffers (TK 2003/2004).

Adequate informatievoorziening (1) valt in het takenpakket van met name politie en OM. Van de politie wordt verwacht dat zij slachtoffers informeert over het verloop van de zaak, hen wijst op de mogelijkheden van slachtofferhulp en preventieadviezen verstrekt. In 2006 rapporteerde 32% van de slachtoffers tijdens de aangifte op slachtofferhulp gewezen te zijn. Dit is iets meer dan in 2005 en ruim een verdubbeling ten opzichte van 1995 (Maas-de Waal 2006). Verder meldde 24% preventieadviezen te hebben gekregen, weer iets meer dan in 2005. In de tweede helft van de jaren negentig lag dit percentage echter nog rond de 30%. Hoewel 83% tijdens aangifte al te kennen heeft gegeven dit wel op prijs te stellen, zei slechts 19% later nog geïnformeerd te zijn over het verloop van de zaak; het laagste percentage in zes jaar.

Globale gegevens over de informatievoorziening door het OM zijn te achterhalen uit een enquête die onder 4808 slachtoffers in de periode november 2003 tot en met januari 2004 is uitgevoerd (Koolen et al. 2005). Hieruit blijkt dat 70% van de slachtoffers geïnformeerd is over hun zaak. Echter, van degenen die wel behoefte hadden aan deze informatie, meldde 22% niets over de voortgang van de zaak te hebben vernomen.

Ter verbetering van deze prestaties hebben het OM en de politie inmiddels in elk arrondissement een Slachtoffer Informatie Loket geopend, met de bedoeling slachtoffers persoonlijk en op maat informatie te kunnen verstrekken.

Politie en OM dienen voorts de mogelijkheden voor het slachtoffer te vergroten om de geleden schade zo snel mogelijk op de dader te verhalen (2). In ruim 10% van de gemelde misdrijven lijkt de politie een poging tot schadebemiddeling met de dader ondernomen te hebben. Het is onduidelijk in hoeverre deze pogingen in succes resulteerden (Koolen et al. 2005).

In 8% van de zaken die in 2004 doorspeeld zijn naar het OM en waarin het slachtoffer schadevergoeding wenst, is het OM erin geslaagd voor de zittingsdatum een schaderegeling tussen slachtoffer en dader tot stand te brengen. Lukt dit niet, dan kan de officier van justitie een vordering tot schadevergoeding eisen. In 2004 is 41% van de 27.900 vorderingen door de rechter toegekend. Het aantal door de rechter opgelegde schadevergoedingen is sinds 1996 vertienvoudigd (Van der Heide en Eggen 2005).

Voor alternatieve wegen om de schade vergoed te krijgen, kunnen slachtoffers (van geweld), behalve bij particuliere verzekeraars, sinds 1975 terecht bij het Schadefonds Geweldsmisdrijven. Het fonds wordt gefinancierd door de overheid. Het richt zich op slachtoffers van geweld dat opzettelijk is gepleegd in Nederland, die er ernstig lichamelijk of geestelijk letsel aan overgehouden hebben, zonder zelf schuld te hebben aan het misdrijf. De maximale uitkeringen bedragen sinds 1994 22.700 euro voor materiële en 9100 euro voor immateriële schade. In 2005 zijn er bijna 6000 verzoeken tot uitkering ingediend, in 1990 nog slechts 1500 (Schadefonds Geweldsmisdrijven 2005). Lang niet alle verzoeken voldoen echter aan de gestelde criteria.

De mogelijkheid voor het slachtoffer te participeren in het strafproces (3) heeft recentelijk een cruciale ontwikkeling doorgemaakt. Sinds 1 mei 2004 heeft het slachtoffer het recht een schriftelijke slachtofferverklaring (SSV) op te laten stellen door Slachtofferhulp Nederland. Slachtoffers van ernstige delicten kunnen zowel aan de rechter als aan de verdachte kenbaar maken welke gevolgen het delict voor hen heeft gehad. De verklaring wordt aan het strafdossier toegevoegd en kan gedeeltelijk door de officier van justitie of de rechter tijdens de zitting worden voorgelezen. In 2005 hebben 2721 mensen onder begeleiding van Slachtofferhulp Nederland een verklaring opgesteld. Sinds 1 januari 2005 is hieraan het spreekrecht toegevoegd. In 2005 hebben 168 mensen via Slachtofferhulp Nederland van het spreekrecht gebruik gemaakt (Slachtofferhulp Nederland 2006).¹³

Beide vormen van participatie zijn uitsluitend bedoeld voor de (nabestaanden van) slachtoffers van misdrijven waarvoor acht jaar of meer gevangenisstraf kan worden gegeven, en enkele andere in de wet geëxpliciteerde misdrijven. Het aantal ssv's is hoger uitgevallen dan verwacht en neemt almaar toe. Daarentegen is er minder van het spreekrecht gebruik gemaakt dan verwacht. Volgens Slachtofferhulp Nederland komt het spreekrecht toch duidelijk tegemoet aan een behoefte onder slachtoffers, maar is er nog sprake van koudwatervrees.

Politie en justitie zijn niet goed geëquipeerd om tevens zorg te dragen voor opvang en begeleiding van het slachtoffer (4). Hiervoor is Slachtofferhulp Nederland in het leven geroepen, sinds 2002 een landelijke organisatie. Zij adviseert en informeert slachtoffers op praktisch en juridisch gebied en biedt een eerste emotionele ondersteuning. In 2005 deden bijna 99.000 mensen een beroep op Slachtofferhulp, al dan niet zelfstandig of op verwijzing van de politie. Dit aantal is de laatste jaren steeds gestegen. De grootste groep wordt gevormd door slachtoffers van geweld, gevolgd door slachtoffers van een verkeersongeluk en van een vermogensdelict (Slachtofferhulp Nederland 2006). De hulpverlening ging in 2005 in 53% van de gevallen naar vrouwen. Mannelijke en vrouwelijke slachtoffers zijn altijd vrij gelijk vertegenwoordigd geweest. Ouderen boven 65 jaar maken aanzienlijk minder gebruik van de hulpverlening. Dit geldt ook voor jongeren onder 20 jaar, maar deze groep weet de weg sinds 2001 steeds beter te vinden.

Behalve deze opvang en begeleiding voor slachtoffers van criminaliteit in het algemeen bestaan er voorzieningen voor slachtoffers van specifieke delicten, voornamelijk van geweldsdelicten. Het meest bekend zijn de Blijf-van-m'n-lijfhuizen, die sinds 1978 opvang verzorgen voor vrouwelijke slachtoffers van mishandeling door (ex-)partners of overige familieleden. In 2003 werden hier bijna 2400 slachtoffers opgevangen. Mannelijke slachtoffers van geweld komen relatief vaak terecht bij de algemene crisisopvang.

Daarnaast kunnen slachtoffers zich tot verschillende (publieke en private) instanties wenden voor rechtshulp, zoals een advocaat en tot 1 juli 2005 ook de Bureaus Rechtshulp. De juridische ondersteuning die deze bureaus aanboden, is inmiddels overgenomen door Slachtofferhulp Nederland. In 2004 maakte 30% van de bevol-

king van 18 jaar of ouder gebruik van rechtshulp in verschillende vormen (CBS 2007). Dit is iets meer dan in 1995 (27%). Mannen zoeken meer rechtshulp dan vrouwen (resp. 32% en 28% in 2004). Ouderen en jongeren maken ook van dergelijke voorzieningen verhoudingsgewijs weinig gebruik. Het percentage mensen dat een beroep doet op rechtshulp, neemt toe naarmate het opleidingsniveau hoger is. Ook neemt het toe naarmate mensen een betere positie op de arbeidsmarkt hebben. Werklozen vormen hierop de uitzondering: zij maken het meest gebruik van rechtshulp.

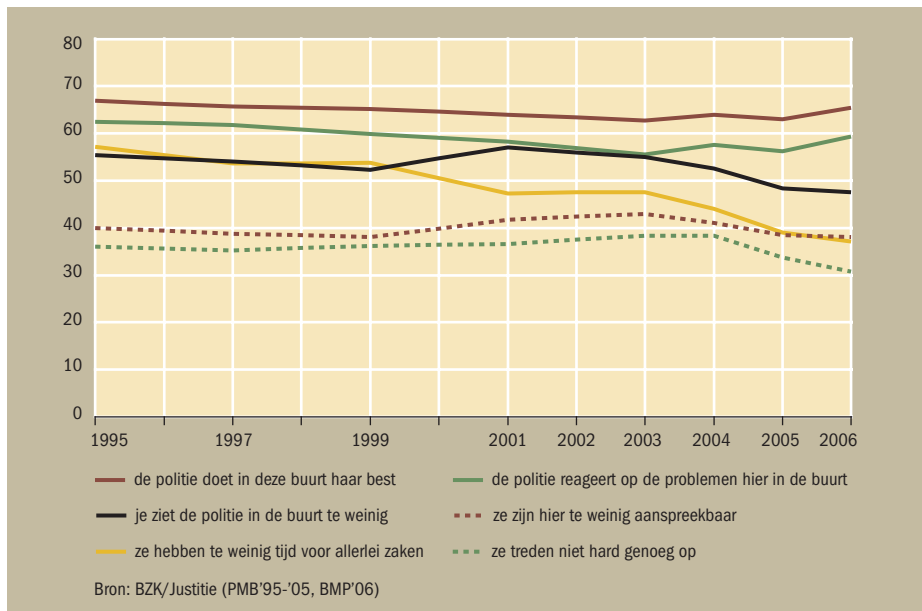
Kwaliteit van de voorzieningen: klanttevredenheid

De politie is er niet alleen voor mensen die al slachtoffer van criminaliteit zijn, maar heeft een dienstbare rol naar de gehele samenleving te vervullen. De burgerbevolking als geheel en slachtoffers hebben andersoortige ervaringen met de politie en oordelen wellicht verschillend over haar functioneren.

In 2006 was 66% van de bevolking van mening dat de politie haar best doet in de buurt (figuur 8.6). Dit oordeel is een verbetering ten opzichte van een jaar eerder toen 63% deze mening was toegedaan, en is hiermee bijna terug op het niveau van tien jaar eerder. Dit is niet de enige verbetering. In 2006 was inmiddels weer ruim 59% het eens met de stelling dat de politie op problemen in de buurt reageert.

Figuur 8.6

Oordeel over het functioneren van de politie in de eigen woonbuurt, bevolking van 15 jaar en ouder, 1995-2006 (in procenten 'mee eens')

Verder vinden minder mensen dat zij te weinig tijd heeft (37% in 2006 tegen 39% in 2005) of niet hard genoeg optreedt (31% in 2006 tegen 34% in 2005). De positieve ontwikkeling in het oordeel van burgers over de beschikbaarheid van de politie is daarentegen praktisch tot stilstand gekomen (38% in 2006), evenals die over haar te geringe zichtbaarheid (48% in 2006).

In het onderzoek van Research voor Beleid (Koolen et al. 2005) onder mensen die zich als slachtoffer tot de politie gewend hebben, beoordeelde 41% van de ondervraagden de behandeling die zij tijdens en na hun aangifte ontvingen, als goed, nog eens 36% als voldoende en de overige 23% als onvoldoende. De politie scoort hiermee een gemiddeld rapportcijfer van 6,7. De punten van kritiek raken met name aan de informatievoorziening na de aangifte. De ernst van het delict blijkt een goede voorspeller van de tevredenheid: hoe hoger de lichamelijke, psychische en/of financiële schade, des te negatiever het oordeel. De politie scoort positiever wanneer ze bij een schaderegeling met de dader bemiddelt. Vrouwen en 65-plussers zijn gemiddeld genomen positiever over de politie dan mannen en 65-minners. Jongeren onder de 21 jaar zijn het minst positief.

Vergeleken met de politie wordt het OM aanzienlijk slechter door slachtoffers geëvalueerd. Hoewel toch 50% van hen het contact met het OM als voldoende beoordeelt en 20% als goed, komt het gemiddelde rapportcijfer slechts op 5,9 uit. Dit oordeel hangt nauw samen met de afwikkeling van hun zaak. Het rapportcijfer stijgt sterk wanneer het OM aan de verwachting van informatievoorziening of de hoogte van de schadevergoeding heeft voldaan. Weer oordelen slachtoffers die veel lichamelijke, psychische en/of financiële schade hebben geleden, negatiever dan andere. Ook wordt bemiddeling door het OM bij schadevergoeding hogelijk gewaardeerd. Er zijn geen noemenswaardige verschillen tussen de tevredenheid van mannen en vrouwen, noch tussen leeftijdsgroepen.

De tevredenheid over de ervaringen in de rechtbank komt eveneens niet hoger uit dan een gemiddeld rapportcijfer van 5,9. Van de slachtoffers waardeert 48% het verloop van de rechtszaak als voldoende, 21% als goed, en 31% als onvoldoende. Het oordeel is sterk afhankelijk van het uitgesproken vonnis en de eventuele toekenning en hoogte van een schadevergoeding, en zegt daarmee wellicht meer over de rechtspraak dan over de rechter.

De laatste voorname schakel in de slachtofferzorg is Slachtofferhulp Nederland. Zij krijgt een gemiddeld rapportcijfer van 7,0, duidelijk hoger dan politie, OM en rechtbank. Van degenen die door Slachtofferhulp geholpen zijn, zegt maar liefst 50% de behandeling als goed (meer dan 8,0) te beoordelen. Het relatief kleine deel van de ondervraagden dat zich negatief uitte, was met name ontevreden over een onprofessionele, ongeïnteresseerde bejegening. Daarnaast waren sommige hulpzoekenden negatief wanneer Slachtofferhulp hen niet verder kon of wilde helpen, of wanneer ze de informatievoorziening gebrekkig vonden.

8.5 Daders en slachtoffers

Inmiddels hebben we een beeld van omvang en aard van de criminaliteit in Nederland, weten we in wat voor justitieel traject daders en slachtoffers kunnen terecht komen en op wat voor overheidsondersteuning de laatste groep kan rekenen. Maar wat voor mensen zitten er nu achter deze cijfers? In deze paragraaf geven we een idee van wie de daders en vooral de slachtoffers van criminaliteit in Nederland nu eigenlijk overwegend zijn.

Daders van criminaliteit

De term daders moet direct aangescherpt worden, aangezien cijfers bijna altijd over verdachten van strafbare feiten gaan. Gegevens uit het Herkenningsdienstsysteem (HKS) van de politie laten zien dat jongeren bijzonder ruim vertegenwoordigd zijn in de verdachtenpopulatie. In 2005 was bijna 38% van de verdachten tussen de 12 en 25 jaar oud. Het aantal jeugdige verdachten is de laatste jaren bovendien sterker gestegen dan de verdachtenpopulatie in zijn geheel, hetgeen vooral toegeschreven moet worden aan de toename van het aandeel minderjarigen. Deze toename is ongetwijfeld gerelateerd aan de geïntensiveerde aanpak van jeugdcriminaliteit (TK 2002/2003). Het is vooral het aandeel geweldsmisdrijven, vernielingen en misdrijven tegen de openbare orde in het totale aantal verdenkingen tegen jongeren van 12 tot en met 24 jaar oud, dat recentelijk een flinke stijging heeft laten zien (Emmett et al. 2006).

In 2005 was 16% van de verdachten een vrouw. Vrouwen raken de laatste jaren echter wel steeds sterker vertegenwoordigd onder de verdachten. In 2005 sprong hun aandeel onder de 12-17-jarigen ineens naar 19%, na jarenlang rond de 17% te hebben geschommeld. Vaker dan mannen maken vrouwen zich schuldig aan geweldloze vermogensdelicten en Opiumwetdelicten (Emmett et al. 2006).

Naast leeftijd en sekse is etnische herkomst een belangrijk en veelbesproken kenmerk van verdachten. Verscheidene databronnen en studies laten zien dat niet-westerse allochtonen gemiddeld meer ernstig en gewelddadig gedrag vertonen dan autochtone Nederlanders (Junger et al. 2001). De oververtegenwoordiging van allochtonen is groter naarmate de cijfers later in de strafrechtelijke keten worden samengesteld. Onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) laat zien dat in 2002 37,5% van de verdachten uit allochtonen bestond (Blom et al. 2005). Rekening houdend met de omvang van de allochtone en autochtone bevolking, staat 2,2% respectievelijk 0,9% als verdachte geregistreerd (gestandaardiseerd naar leeftijd en geslacht). Vooral jonge mannen uit de tweede generatie van niet-westerse allochtonen zijn oververtegenwoordigd. Opvallend is dat de eerste generatie van Indonesiërs en van West-Europeanen, evenals de eerste en tweede generatie van Aziatische immigranten juist een kleinere kans hebben dan autochtonen om verdachte te zijn. Niet-westerse allochtonen worden het meest verdacht van vermogens- en geweldsdelicten, autochtonen maken zich het meest schuldig aan verkeersdelicten. Bijna de

helpt van de oververtegenwoordiging van allochtonen onder de volwassen verdachten kan worden verklaard door het relatief hoge aandeel jonge mannen binnen deze groep. Bij minderjarigen blijven de verschillen overeind. Ook de sociaaleconomische positie draagt aanzienlijk bij aan de verklaring voor de verschillen tussen allochtonen en autochtonen (Blom et al. 2005).

De veelplegers onder de verdachten vormen een speciaal punt van politieke zorg sinds het huidige veiligheidsprogramma (TK 2002/2003). Een dader wordt officieel als een veelpleger gekenmerkt wanneer er elf of meer processen-verbaal in de hele carrière tegen hem zijn opgemaakt. In 2005 maakte de politie 50% van de processen-verbaal op tegen een *first offender*, en ruim 12% tegen een veelpleger. Het beleid lijkt te worden beloond, want na een jarenlange stijging is het absolute aantal veelplegers in 2005 voor het eerst gedaald, terwijl het aantal *first offenders* blijft toenemen. Veelplegers schrijven 25% van de gepleegde strafbare feiten op hun naam. De groep veelplegers bestaat voor ruim 37% uit drugsverslaafden. Veelplegers zijn voornamelijk actief op het gebied van de vermogensdelicten, met of zonder geweld.

De kans om te recidiveren, dat wil zeggen de kans om na een veroordeling opnieuw met justitie in aanraking te komen, blijkt het best te kunnen worden voorspeld uit de omvang van het strafrechtelijk verleden (Wartna et al. 2005). Daarnaast is recidive onder jongeren en mannen hoger dan onder ouderen en vrouwen. Ook wanneer de dader geboren is op de Nederlandse Antillen of Aruba, in Marokko of in Suriname, is er een verhoogde kans op recidive.

Slachtoffers van criminaliteit

Hoeveel slachtoffers worden door de misdrijven van de zojuist beschreven daders getroffen? En wie zijn die slachtoffers? In 2006 werd 27% van de Nederlandse bevolking van 15 jaar en ouder, 3,6 miljoen mensen, slachtoffer van criminaliteit. Dit percentage is vanaf de tweede helft van de jaren negentig, met uitzondering van een piek in 2002, vrij stabiel. Vanwege de komst van de nieuwe Veiligheidsmonitor is het onmogelijk de jaren 2005 en 2006 te vergelijken met eerdere jaren. Wel kunnen we melden dat het percentage slachtoffers in 2006 lager was dan in 2005, toen het nog 28,8 was.

In 2006 eisten vermogensdelicten de meeste slachtoffers, 14%. Dit percentage is ten opzichte van 2005 gedaald, met uitzondering van dat voor zakkenrollerij. Met 12% lopen net iets minder mensen de kans slachtoffer van vernielingen te worden. Ook dit percentage is afgenomen, vooral betreffende beschadiging van de auto. De kans op slachtofferschap van een geweldsdelict is met 5% aanzienlijk kleiner. Deze kans nam tussen 1997 en 2002 geleidelijk toe, maar zakte in 2004 weer terug. Ook in 2005 en 2006 nam het geweldsrisico af, vooral het risico bedreigd te worden. Voor alle typen delicten geldt dat de kans op slachtofferschap in 2002 een duidelijke piek vertoont.

Slachtoffers van huiselijk geweld hebben de laatste jaren extra aandacht gekregen. Volgens de nota Privé geweld – publieke zaak (TK 2001/2002) is meer dan 40% van de bevolking in zijn of haar leven ooit slachtoffer geweest van fysiek en/of geestelijk

geweld gepleegd door iemand uit de huiselijke kring. Wittebrood en Veldheer (2005) berekenden op basis van dezelfde gegevens dat gemiddeld een op de acht (12%) volwassen Nederlanders ooit en ongeveer 4% in de afgelopen vijf jaar te maken heeft gehad met fysiek geweld gepleegd door een (ex-)partner. Vrouwen zijn vaker ooit slachtoffer geweest (16%) dan mannen (7%). Allochtone vrouwen verschillen hierbij niet van autochtone vrouwen.

De kans op slachtofferschap is niet gelijkmatig verdeeld onder alle bevolkingsgroepen. Sommige kenmerken lijken slachtofferschap in de hand te werken. Vooral leeftijd, geslacht, etniciteit en huishoudinkomen zijn van invloed. Jongeren worden relatief vaak het slachtoffer van gewelds- en diefstal delicten. Mannen lopen grotere risico's dan vrouwen. Mannen worden vooral getroffen door mishandeling en bedreiging, terwijl vrouwen vaker het slachtoffer zijn van seksuele delicten en zakenrollerij. Verder hebben leden van eenoudergezinnen, alleenstaanden, hoogopgeleiden en stedelingen een relatief grote kans slachtoffer te worden. Ook wanneer er in de analyse rekening mee wordt gehouden dat bepaalde kenmerken samenhangen – jongeren zijn vaak nog ongehuwd en volgen onderwijs, bijvoorbeeld – blijven deze verschillen bestaan. Echter, de observatie dat allochtonen vaker slachtoffer van criminaliteit zijn dan autochtonen, wordt wel voor een groot deel tenietgedaan wanneer rekening wordt gehouden met het feit dat allochtonen vaker in stedelijke gebieden met relatief hoge criminaliteitscijfers wonen dan autochtonen (Wittebrood 2006).

De genoemde sociale kenmerken hebben natuurlijk niet direct, maar indirect invloed op de kans op slachtofferschap, via de dagelijkse activiteiten en leefstijlen. Zo begeven jongeren zich veelal in risicovolle uitgaansgebieden en wonen er hoge percentages allochtonen in de steden. Gemeenschappelijke routineactiviteiten en leefstijlen helpen ook verklaren waarom de dader- en slachtofferpopulaties elkaar deels overlappen: veel daders worden zelf slachtoffer (Wittebrood en Van Wilsem 2000). Zo zijn het ook vaak jongeren die onder invloed van drank en drugs in diezelfde uitgaansgebieden slachtoffers maken. Ten eerste brengt een gemeenschappelijk leefstijl daders en slachtoffers dikwijls op hetzelfde moment op dezelfde locatie, waardoor de kans op onderling contact toeneemt. Ten tweede blijken delinquenten regelmatig omgang te hebben met andere delinquenten dan met overige burgers, en nemen zij dus het risico zelf slachtoffer van het crimineel gedrag van deze mensen te worden. Ten derde zijn delinquenten een aantrekkelijk doelwit voor daders, omdat ze weinig geneigd zullen zijn naar de politie te stappen, vanwege hun eigen criminele loopbaan of vanwege angst voor vergelding voor eerdergepleegde delicten. Deze wisselwerking tussen daders en slachtoffers is het sterkst voor geweldsdelicten.

8.6 *Beleving van criminaliteit door de bevolking*

Men kan ook slachtoffer zijn van de angst voor criminaliteit, zonder dat men zelf of iemand uit de naaste omgeving direct slachtoffer van een misdrijf is geweest. Onveiligheidsgevoelens kunnen een behoorlijke inbreuk betekenen op de kwaliteit van

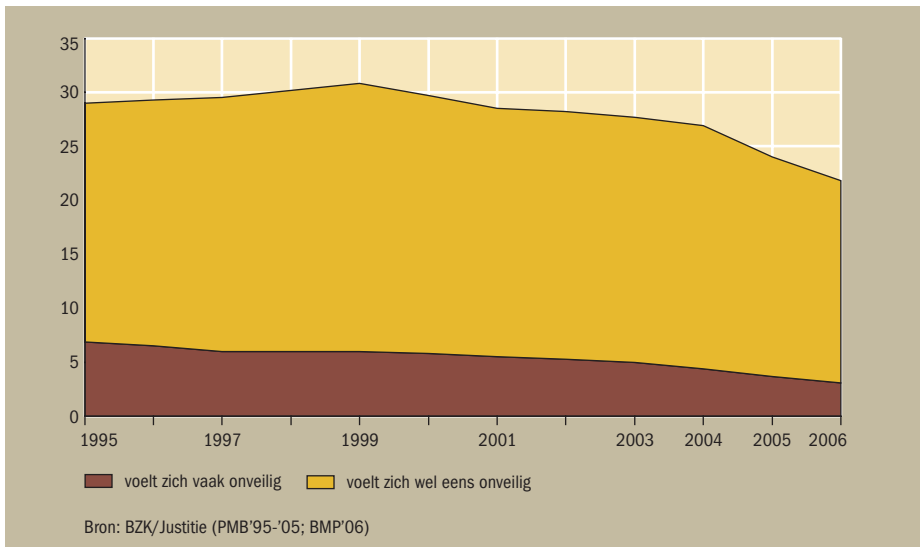
de leefsituatie. Behalve op het reduceren van de daadwerkelijke onveiligheid, zet het huidige Veiligheidsprogramma van de overheid dan ook stevig in op het terugdringen van gevoelens van onveiligheid.

Volgens het langjarige onderzoek Culturele veranderingen in Nederland van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) heeft de bezorgdheid onder de Nederlandse bevolking over criminaliteit als maatschappelijk probleem zich de afgelopen tien jaar in de gewenste richting ontwikkeld. In 1995 was nog 86% van de bevolking van mening was dat ‘de criminaliteit de laatste tijd toeneemt’, in 2004 was dit aandeel al gedaald naar 77% en in 2006 was zelfs nog maar 64% deze mening toegedaan. Deze overtuigende daling vindt weerklank in het percentage Nederlanders dat vindt dat criminaliteit ‘een echt probleem aan het worden is’. In 1995 was dit de mening van 84% van de bevolking, in 2004 nog van 79% en in 2006 is dit aandeel verder gedaald naar 70% van de Nederlanders. De veiligheidsbeleving van burgers wordt echter niet alleen bepaald door de indruk die men heeft van criminaliteit als maatschappelijk probleem, maar vooral ook door de persoonlijke situatie. In het vervolg van deze paragraaf kijken we naar gevoelens van onveiligheid en angst voor criminaliteit, en naar de vraag of burgers hun gedrag hier al dan niet aan aanpassen.

In 2006 geeft 22% van de bevolking te kennen zich wel eens onveilig te voelen. Hiervan voelt ongeveer een op de zeven zich vaak onveilig. Het aandeel mensen dat zich wel eens onveilig voelt, is sinds 1995 nog niet zo laag geweest. Vooral na 2004, toen het nog op 27% uitkwam, zette zich een forse afname van de onveiligheidsgevoelens in (figuur 8.7).

Figuur 8.7

Onveiligheidsgevoelens onder de Nederlandse bevolking van 15 jaar en ouder, 1995-2006 (in procenten)

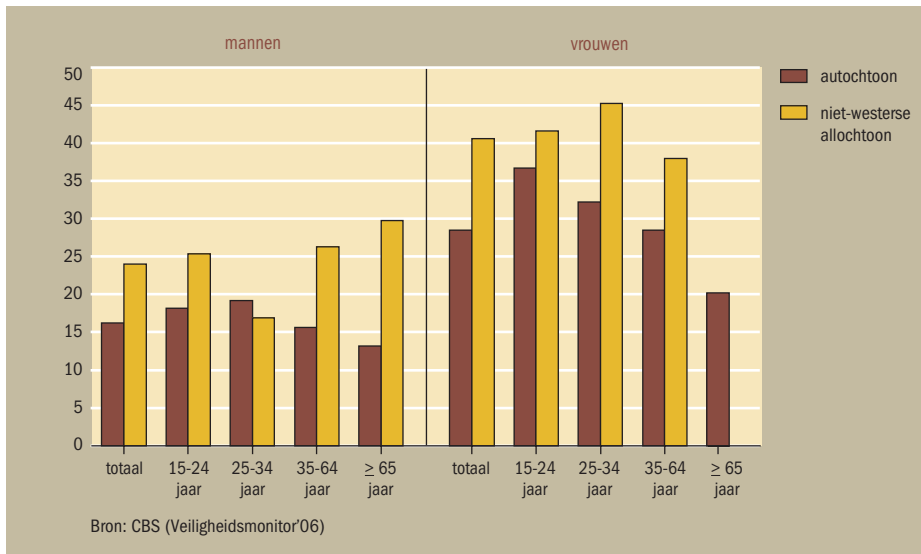

Ook het aandeel personen dat bang is om alleen thuis te zijn (van 23% in 1994 naar 16% in 2004) of melding maakt van onveilige plekken in de buurt (van 35% naar 29% in 2004) vertoont een daling (CBS 2007). Men voelt zich het meest onveilig in de buurt van rondhangende jongeren. Het meest veilig voelt men zich in het eigen huis (Oppelaar en Wittebrood 2006).

Angstgevoelens lijken vooral een gevolg van iemands kwetsbaarheid, leefstijl en eerdere slachtofferervaringen. Belangrijke voorspellers zijn sekse en leeftijd (zie figuur 8.8). Anders dan vaak gedacht, blijken ouderen zich helemaal niet zo onveilig te voelen. Het zijn veel eerder de jongeren die angstig voor criminaliteit zijn. Vrouwen voelen zich overduidelijk onveiliger dan mannen. En ook niet-westerse allochtonen voelen zich aanmerkelijk minder veilig dan de autochtone bevolking. Een algemene bevinding uit onderzoek is dat de veiligheidsbeleving toeneemt naarmate men een hogere opleiding heeft (Oppelaar en Wittebrood 2006).

Figuur 8.8

Onveiligheidsgevoelens, naar sekse, leeftijd en herkomst, bevolking van 15 jaar en ouder, 2006 (in procenten 'voelt zich wel eens onveilig')

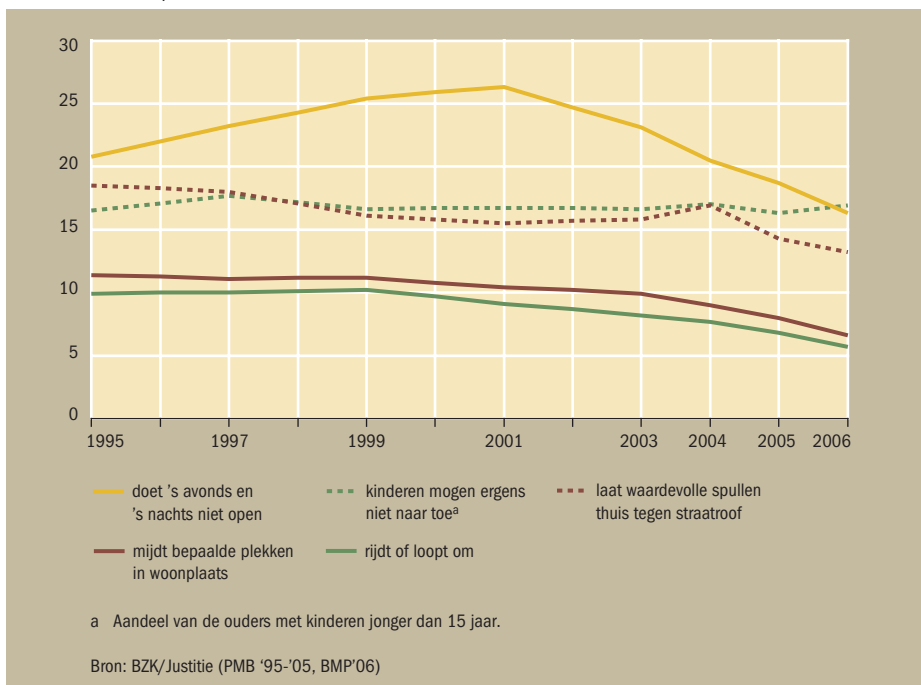

De omvang van de onveiligheidsbeleving kan ook afgelezen worden aan de mate waarin burgers hun gedrag aanpassen met het doel risico's uit de weg te gaan. In 2006 liet 16% van de burgers met kinderen jonger dan 15 jaar, regelmatig de kinderen ergens niet naartoe gaan uit veiligheidsoverwegingen. Dit aandeel is sinds de piek van 26% in 2001 alleen maar gedaald (figuur 8.9). Deze zorg om de veiligheid van de kinderen zou logischerwijs deels betrekking kunnen hebben op verkeersveiligheid in plaats van op criminaliteit, getuige ook het gegeven dat de verkeerssituatie tussen

1998 en 2006 door steeds minder mensen als onveilig en door steeds meer mensen als veilig wordt bestempeld (zie hoofdstuk 9 Wonen en omgeving). 13% van de bevolking laat waardevolle spullen thuis met het oog op mogelijke straatroof. Rond de 6% mijdt regelmatig bepaalde plekken of rijdt/loopt om vanwege gevoelens van onveiligheid. Deze vormen van vermijdingsgedrag zijn allemaal in meer of mindere mate afgenomen in het laatste decennium. Onveiligheidsgevoelens deden in 2006 daarentegen nog ongeveer evenveel burgers besluiten de deur 's avonds of 's nachts niet te openen als in 1995.

Figuur 8.9

Vermijdingsgedrag onder de bevolking van 15 jaar en ouder, 1995-2006 (in procenten 'komt vaak voor')

Burgers hebben meer mogelijkheden dan het uit de buurt blijven van risicovolle situaties om hun kans op slachtofferschap en daarmee hun gevoelens van onveiligheid te verminderen. Ze kunnen concrete beveiligingsmaatregelen nemen. Ruim 70% van de huishoudens had in 2006 extra buitenverlichting en liet bij afwezigheid het licht in huis branden. Bijna 80% heeft extra hang- en sluitwerk aangebracht. Veel minder mensen hadden een inbraakalarm, slechts 10%.

Tussen 1995 en 2006 is het aantal particuliere initiatieven op het gebied van inbraakpreventie toegenomen. Een uitzondering hierop vormt het laten branden van de verlichting bij afwezigheid, maar hier speelt de actuele overweging van energie-

besparing waarschijnlijk mee. Deze initiatieven lijken hun vruchten afgeworpen te hebben, gezien de daling van het aantal inbraken over de afgelopen tien jaar.

8.7 Een samenleving met minder en mondigere slachtoffers?

In dit hoofdstuk is nagegaan in hoeverre de huidige sociale veiligheid in Nederland de kwaliteit van de leefsituatie van de burger heeft belemmerd of bevorderd ten opzichte van eerdere jaren. Door de overheid zijn grote inspanningen verricht om de criminaliteit te bestrijden, zowel in objectieve cijfers als in de subjectieve beleving. In de vorige editie van *De sociale staat van Nederland* waren al licht optimistische geluiden te horen over de ontwikkeling. Dit optimisme is ook op wat langere termijn niet zonder reden gebleken.

De politiecijfers lieten tussen 2002 en 2005 een zodanige daling van de totale criminaliteit zien, dat het jaar 2005 de minste misdrijven in tien jaar telde. Opgemerkt moet worden dat de geregistreeerde geweldscriminaliteit nog altijd niet gedaald is, maar de jarenlange groei is wel praktisch tot stilstand gekomen. Vernielingen en misdrijven tegen de openbare orde hebben vanaf 2003 juist een vlucht genomen. Slachtofferenquêtes tonen tussen 2005 en 2006 eveneens een sterke daling, voor alle delicttypen.

Het welzijn van de Nederlandse burger op veiligheidsgebied heeft, met name vanaf 2004, een minstens zo positieve ontwikkeling doorgemaakt. Criminaliteit wordt door aanzienlijk minder mensen dan voorheen als een maatschappelijk probleem ervaren, hoewel nog altijd door een meerderheid. Ook voelen minder mensen zich onveilig in de eigen omgeving. De objectieve en subjectieve veiligheid ontwikkelden zich vanaf ongeveer 2002 dus in overeenkomstige richting. We moeten echter niet in de verleiding komen hier een een-op-eenrelatie in te zien. De veiligheidsbeleving laat zich maar zeer beperkt verklaren door het feitelijke criminaliteitsniveau (e.g. Oppelaar en Wittebrood 2006). Het feit dat al sinds 1999 steeds minder mensen te kennen geven zich onveilig te voelen, terwijl de werkelijke criminaliteit toen nog toenam, bevestigt de zelfstandige dynamiek van onveiligheidsgevoelens.

Een algehele reductie van criminaliteit en onveiligheidsgevoelens streeft de overheid na in het programma *Naar een veiliger samenleving* met enkele specifieke speerpunten: de aanpak van veelplegers, probleemjongeren en geweld. Over het eerste punt, de veelplegers, zijn de berichten gunstig. In 2005 waren er voor het eerst minder veelplegers actief dan voorheen. De trend onder 12-24-jarigen is evenwel zorgwekkend. Meer jongeren ontplooiden in 2005 criminele activiteiten en vaker met geweld, dan daarvoor het geval was. Wel worden ze naar verhouding snel aangehouden voor een delict (Emmett et al. 2006). Het is lastig te zeggen of er daadwerkelijk meer jeugdcriminaliteit is, of dat de jongeren eerder in de kraag worden gevat dan voorheen.

De ontwikkelingen omtrent geweld zijn gematigd positief te noemen, zoals zojuist vermeld. Ondanks de toegenomen aandacht voor de bestrijding van geweld, hetgeen al snel kan leiden tot verhoogde politiecijfers, heeft de politie in 2005 nau-

welijks meer voorvallen geregistreerd. Echter, het feit dat de samenleving anno 2005 een geweldsniveau kent dat aanzienlijk hoger ligt dan tien jaar geleden, is hoe dan ook ongewenst. Met blijvende investeringen in de bestrijding van geweld door met name minderjarigen valt wellicht nog meer winst te behalen. Het voornemen van het kabinet-Balkenende IV ook discriminatie tot speerpunt van het komende beleid te maken (AZ 2007), lijkt niet overbodig gezien zowel het recordaantal meldingen bij ADB's in 2005 en de gestegen politiecijfers over discriminatie, als de toename van racistisch geweld.

Het wapen in de strijd tegen criminaliteit werd de afgelopen jaren sterk gezocht in de rechtshandhaving. Capaciteitsproblemen bij politie en justitie moesten worden weggewerkt. In *De sociale staat van Nederland 2005* werd geconstateerd dat dit in 2003 inderdaad heeft geleid tot een vlottere doorloop van strafzaken in de justitiële keten (SCP 2005). Vergeleken met tien jaar geleden gaat dit in 2005 nog altijd op.

Echter, justitie verwerkte in 2005 minder zaken vergeleken met de vroege jaren van het Veiligheidsprogramma. Deze daling moet deels worden toegeschreven aan afgenomen criminaliteitscijfers. Zo is het ophelderingspercentage gelijk gebleven. Maar tegen de beleidsintenties van de lik-op-stukaanpak en stijgende efficiëntie in, worden door het OM zowel meer zaken geseponneerd als meer zaken aan de rechter overgedragen. Het opmerkelijke feit dat in 2005 weer aan politiecapaciteit en vooral aan blauw op straat is ingeboet, strookt alleen met de doelstellingen wanneer men erin slaagt met minder mensen evenveel te presteren (zie hoofdstuk 2).

Daarbij komt dat er in 2005 na jaren van stijging plotseling een afnemende registratiebereidheid bij de politie was waar te nemen, die zich sterk bij geweldsdelicten voordoet (in 2006 krabbelde deze iets maar niet volledig op). Dit lijkt strijdig met het voornemen uit 2004 de kwantitatieve prestatiecontracten van de politie uit 2002 aan te vullen met extra kwalitatieve eisen aan de geweldsbestrijding. Wellicht moet het optimisme over de gunstige trend die uit de politiecijfers naar voren komt, dus enigszins gematigd worden, omdat de daling van de criminaliteit en de stabilisering van geweldsdelicten wel eens mede veroorzaakt zouden kunnen worden door deze afgenomen registratiebereidheid. Kortom, men lijkt de teugels in de justitiële keten na 2003 weer iets te hebben laten vieren.

De roep vanuit de samenleving om ons meer om het slachtoffer in plaats van de dader te bekommeren, lijkt steeds meer beantwoord te worden. De (kleinere groep) mensen die in 2005 slachtoffer van criminaliteit is geworden, stonden en staan meer voorzieningen voor nazorg en participatie in het strafproces ter beschikking dan voorheen het geval was. Ten opzichte van vijf jaar geleden komen meldingen van misdrijven verder in de strafketen en zijn er meer schadevergoedingen uitgekeerd. Ook hebben veel slachtoffers gebruikgemaakt van de diensten van Slachtofferhulp Nederland. Echter, de verstrekking van preventieadviezen en informatie over het verloop van de zaak door de politie is schaarser geworden. De informatievoorziening door politie en OM leidt dan ook vaak tot onvrede onder slachtoffers. In het algemeen zijn

zij redelijk tevreden over de politie en ook onder de bevolking als geheel kan de politie sinds 2005 op meer sympathie rekenen. Slachtoffers zijn daarnaast positief over Slachtofferhulp Nederland, maar kritisch over het OM en de rechtbank.

Niet alle bevolkingsgroepen die getroffen worden door criminaliteit, weten even goed de weg naar al deze voorzieningen te vinden. Er is relatief weinig bekend over de kenmerken van slachtoffers en hun verdeling over voorzieningen, maar vooral ouderen vallen op door hun afwezigheid. Er zijn aanwijzingen dat groepen met een lage sociaaleconomische status er niet goed in slagen tot de justitiële keten door te dringen. Dit kan wijzen op sociale ongelijkheid indien de betrokken instanties inderdaad onderscheid naar personen maken. Evenzeer zouden dergelijke verschillen verklaard kunnen worden door de mate waarin groepen kunnen beschikken over bureaucratische competenties om druk of overtuigingskracht op instanties te uitoefenen. Ongeacht de oorzaak, ongelijke kansen van slachtoffers bij gelijkwaardige delicten verdienen de aandacht van de overheid.

Noten

- 1 De cijfers die in deze paragraaf worden aangehaald, zijn terug te vinden op de website van het Centraal Bureau voor de Statistiek (StatLine, www.cbs.nl) en op de website van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (www.wodc.nl); (zie ook Van der Heide en Eggen 2005).
- 2 POLS en PMB verschillen aanzienlijk in methodologisch opzicht, zowel in de vragen die de bevolking krijgt voorgelegd, en de wijze waarop de respondenten worden geïnterviewd (*face-to-face* of telefonisch), als in de frequentie waarmee ze worden afgenomen (doorlopend of jaarlijks). Als gevolg hiervan had men tot voor kort de keuze uit twee ogenschijnlijk gelijkwaardige databronnen, die tot verschillende criminaliteitscijfers kwamen. In de Veiligheidsmonitor heeft men de kwaliteiten van beide bronnen verenigd om de onduidelijkheid omtrent de juiste cijfers voor de toekomst uit te sluiten.
- 3 In tegenstelling tot de cijfers van de slachtofferenquêtes zijn de politiecijfers over 2006 nog niet beschikbaar.
- 4 De *Monitor Racisme & Extremisme* definieert racistisch geweld als 'die vorm van geweld waarbij de slachtoffers of doelwitten zijn uitgekozen vanwege hun etnische, raciale, etnisch-religieuze, culturele of nationale herkomst'.
- 5 De gegevens over de aantallen officieren van justitie zijn afkomstig van het Parket-Generaal van het Openbaar Ministerie en de gegevens over de aantallen strafrechters komen van de Raad voor de Rechtspraak. Eerdere gegevens zijn niet voorhanden.
- 6 De verschillende databronnen waarmee de strafrechtketen hier beschreven wordt, zijn niet altijd goed vergelijkbaar. Ten eerste kunnen de eenheden waarin de aantallen zijn uitgedrukt, verschillen. Zo registreert de politie misdrijven, terwijl de rechtbankstatistieken uitgaan van zaken. Ten tweede kunnen de criteria waarmee een misdrijf wordt ingedeeld, verschillen. Mogelijk rubriceert de politie een zaak anders dan het OM. Ten derde verstrijkt er tijd tussen de behandeling van een misdrijf of zaak in de verschillende onderdelen van de keten. Dat betekent dat een misdrijf dat in een bepaald jaar wordt gepleegd, pas een jaar later bij het OM wordt ingeschreven en mogelijk nog een jaar later wordt afgehandeld. Tot slot kunnen gebreken in de verschillende registraties een rol spelen.
- 7 In 1999 is naast de Halt-afdoening de Stop-reactie ingevoerd voor kinderen jonger dan 12 jaar die naar aanleiding van het plegen van een licht strafbaar feit (waarbij dezelfde criteria worden gehanteerd als bij een Halt-afdoening) met toestemming van de ouders een leeropdracht dienen te vervullen. In het eerste jaar waren er bijna 1800 verwijzingen naar Stop; in 2005 zijn dat er zo'n 1950 (Van der Heide en Eggen 2005).
- 8 De ontwikkeling van het aantal Halt-afdoeningen kan voor een groot deel verklaard worden door de uitbreiding van het aantal delicten waarvoor een afdoening mogelijk is: er zijn steeds meer 'Halt-waardige' delicten. Daarnaast staat in de nieuwe richtlijnen voor de politie dat zij alleen bij heel lichte delicten een waarschuwing mag geven en voor het overige direct tot een Halt-verwijzing moet overgaan. Ook mag maar één keer met een waarschuwing worden volstaan; de tweede keer dient zonder meer naar Halt te worden doorverwezen (Bol en Ter Horst-van Breukelen 2001).
- 9 In de toekomst kan het OM in meer gevallen boetes en taakstraffen opleggen, met als doel het verlagen van de werkdruk op rechters.
- 10 Het aantal opgelegde levenslange gevangenisstraffen is de laatste jaren wel sterk toegenomen: werd van 1950 tot 1990 vijf keer levenslang opgelegd, van 1990 tot 1999 was dit zeven keer en sinds 2000 is dit al 29 keer gebeurd (tot juni 2007). Gezien de geringe

aantallen is deze ontwikkeling echter niet zichtbaar in de algemene statistieken. In Nederland is 'levenslang' ook echt levenslang; van vervroegde vrijlating is geen sprake.

- 11 Indirecte selectiviteit, waardoor specifieke groepen slachtoffers ondervetegenwoordigd zijn in het strafproces omdat sommige (ernstigere) delicten nu eenmaal niet zo vaak binnen deze groepen voorkomen, blijft hier dus buiten beschouwing (Wittebrood 2006).
- 12 Over andere sociale groepen van slachtoffers zijn geen gegevens voorhanden.
- 13 Beide vormen van participatie zijn uitsluitend bedoeld voor de (nabestaanden van) slachtoffers van misdrijven waar acht jaar of meer gevangenisstraf voor kan worden gegeven en enkele andere in de wet geëxpliciteerde misdrijven.

Literatuur

- AZ (2007). *Samen Werken, Samen Leven: coalitieakkoord tussen de Tweede Kamerfracties van CDA, PvdA en ChristenUnie*. Den Haag: ministerie van Algemene Zaken.
- Blom, M., J. Oudhof, R.V. Bijl en B.F.M. Bakker (red.). (2005). *Verdacht van criminaliteit: autochtonen en allochtonen nader bekeken*. Den Haag: ministerie van Justitie/Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.
- Bol, M.W. en M.H. ter Horst-van Breukelen (2001). 'Jeugd'. In: F.W.M. Huls et al. (red.), *Criminaliteit en rechtshandhaving 2000: ontwikkelingen en samenhangen* (p. 133-172). Den Haag/Voorburg: WODC/CBS.
- Boutellier, H. (1993). *Solidariteit en slachtofferschap: de morele betekenis van criminaliteit in een postmoderne cultuur*. Nijmegen: SUN.
- BZK (2005). *Begroting van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2005*. Den Haag: Sdu.
- CBS (2007). StatLine. Geraadpleegd mei 2007 via <http://statline.cbs.nl>.
- Emmett, I., H.A. De Miranda, F.J. Nieuwenhuis, C.Y. Sikkema en W.A.C. van Tilburg (2006). *Landelijke criminaliteitskaart 2005: een analyse van misdrijven en verdachten*. Zoetermeer: Korps landelijke politiediensten.
- Goudriaan, H., P. Nieuwebeerta en K. Wittebrood (2005). *Overzicht van onderzoek naar determinanten van aangifte doen bij de politie: theorieën, empirische bevindingen, tekortkomingen en aanbevelingen*. In: *Tijdschrift voor Veiligheid en Veiligheidszorg*, jg. 4, nr. 1, p. 27-48.
- Heide, W. van der, en A.Th.J. Eggen (2005). *Criminaliteit en rechtshandhaving 2004: ontwikkelingen en samenhangen*. Den Haag/Voorburg: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Junger, M., K. Wittebrood en R. Timman (2001). *Etniciteit en ernstig en gewelddadig crimineel gedrag*. In: R. Loeber, N.W. Slot en J.A. Sergeant (red.), *Ernstige en gewelddadige jeugd delinquentie: omvang, oorzaken en interventies* (p. 97-127). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Justitie (2005). *Begroting van het ministerie van Justitie 2005*. Den Haag: Sdu.
- Justitie/BZK (2002). *Naar een veiliger samenleving*. Den Haag: ministerie van Justitie/ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Koolen, I., M. van der Heide en A. Ziegelaar (2005). *De tevredenheid van slachtoffers van misdrijven met de slachtofferzorg: eindrapport*. Leiden: Research voor Beleid.
- LVADB (2006). *Kerncijfers 2005*. Amsterdam: Landelijke Vereniging van Anti Discriminatie Bureaus en Meldpunten.
- Maas-de Waal, C. J. (2006). *Voorzieningen voor slachtoffers van misdrijven: gebruik, bereik en draagvlak*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2006/8).
- Oppelaar, J. en K. Wittebrood (2006). *Angstige burgers? De determinanten van gevoelens van onveiligheid onderzocht*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2006/18).
- Schadefonds Geweldsmisdrijven (2005). *Jaarverslag 2004*. Rijswijk: Schadefonds Geweldsmisdrijven.
- SCP (2005). *De sociale staat van Nederland 2005*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2005/14).
- Slachtofferhulp Nederland (2006). *Jaarverslag 2005*. Utrecht: Slachtofferhulp Nederland.
- TK (2001/2002). *Privé geweld – publieke zaak. Een nota over de gezamenlijke aanpak van huiselijk geweld*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2001/2002, 28345, nr. 2.

- TK (2002/2003). *Jeugd Terecht: actieprogramma aanpak jeugdcriminaliteit 2003-2006*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2002/2003, 28741, nr. 1.
- TK (2003/2004). *Visiebrief 'Modernisering Sanctietoepassing'*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2003/2004, 29200 VI, nr. 167.
- TK (2004/2005). *Naar een veiliger samenleving (midterm review)*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2004/2005, 28684, nr. 44.
- Wagenaar, W. en J. Van Donselaar (2006). *Racistisch en extreemrechts geweld in 2005. Zevende Rapportage*. In: J. van Donselaar en P. R. Rodrigues (red.), *Monitor Racisme & Extremisme* (p. 15-39). Amsterdam: Anne Frank Stichting/Universiteit Leiden.
- Wartna, B.S.J., N. Tollenaar en M. Blom (2005). *Recidive 1997: een cijfermatig overzicht van de strafrechtelijke recidive van volwassen en jeugdige daders*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.
- Wittebrood, K. (2004). *Van delictmelding tot officiële aangifte: sprake van sociale ongelijkheid?* In: *Tijdschrift voor de Criminologie*, jg. 46, nr. 1, p. 56-71.
- Wittebrood, K. (2006). *Slachtoffers van criminaliteit: feiten en achtergronden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2006/7).
- Wittebrood, K. en M. van Beem (2004). *Sociale veiligheid vergroten door gelegenheidsbeperkende maatregelen: wat werkt en wat niet?* Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Wittebrood, K. en M. Junger (2002). *Trends in violent crime: a comparison between police statistics and victimization surveys*. In: *Social Indicators Research*, jg. 59, nr. 2, p. 153-173.
- Wittebrood, K. en P. Nieuwebeerta (2006). *Een kwart eeuw stijging in geregistreeerde criminaliteit: vooral meer registratie en nauwelijks meer criminaliteit*. In: *Tijdschrift voor Criminologie*, jg. 48, nr. 3, p. 227-242.
- Wittebrood, K. en V. Veldheer (2005). *Partnergeweld in Nederland: een secundaire analyse van de Intomart-onderzoeken naar huiselijk geweld*. In: *Tijdschrift voor Criminologie*, jg. 47, nr. 1, p. 3-23.
- Wittebrood, K. en J. van Wilsem (2000). *Jongeren en geweld: de relatie tussen slachtofferschap, ouderschap en leefstijl*. In: *Sociale wetenschappen*, jg. 43, nr. 3, p. 59-71.

9 Wonen en omgeving

Jeanet Kullberg en Michiel Ras

- Bijna 90% van de huishoudens is tevreden of zeer tevreden met de woning. Bij de verst achterliggende groepen (Marokkaanse, Turkse en 'overige niet-westerse Nederlanders') nam de tevredenheid het meest toe.
- Eigenwoningbezit groeit zeer snel onder Marokkaanse, Turkse en Surinaamse Nederlanders; ook hun achterstand in woonkwaliteit neemt af.
- Onder de huishoudens met lage inkomens (laagste 20% van de inkomensverdeling) neemt het eigenwoningbezit nauwelijks toe; onder huishoudens met de hoogste inkomens is de groei het sterkst.
- De woonlasten zijn flink gestegen, vooral door de bijkomende energielasten. Bij eventuele huurverhogingen in verband met isolatie kunnen huishoudens die weinig energie verbruiken er relatief op achteruit gaan.
- Gezinsvormende huishoudens beschikken steeds later over een eengezinshuis; ouderen blijven langer dan voorheen in eengezinshuizen wonen.
- In de G4 zijn de laatste jaren veel koopwoningen gebouwd, merendeels appartementen. Het contrast in woningvoorraad tussen stad en ommeland, waar onverminderd eengezinshuizen gebouwd werden, wordt zo niet kleiner. Eengezinshuizen zijn gewilder, maar de bewoners van koopappartementen blijken wel tevreden te zijn met hun woning.
- Het onderhoudsniveau van de woonomgeving verbeterde in de steden (minder vervuiling en bekladding). Ook nam in de grote gemeenten de overlast van omwonenden iets af. De wijken met de grootste achterstand boekten de meeste vooruitgang.
- Het opleidings- en inkomensniveau van de bewoners van prioriteitswijken bleef in de steden iets achter bij dat van de bewoners van de andere wijken. Het aandeel koopwoningen steeg er juist sneller dan in andere wijken.
- De prioriteitswijken in de G4 werden in 2006, na een dip in 2002, op een aantal kenmerken weer beter gewaardeerd (aantrekkelijkheid van bebouwing, omgang tussen buurtbewoners, angst voor beroving). In de - minder problematische - prioriteitswijken van de G27 steeg de waardering gelijkmatiger en sterker.
- De tevredenheid met de verkeersveiligheid van buurten neemt - volgens bewoners - geleidelijk toe.

9.1 Het beleid: van 'passend wonen' naar wijkverbetering

De overheid draagt zorg voor voldoende beschikbare woningen van toereikende kwaliteit, betaalbaar voor wie de kostprijs niet kan opbrengen. Deze kerndoelen dateren al uit 1901, maar de inhoud verandert wel naargelang de maatschappelijke en politieke omstandigheden wijzigen. Zo is de technische staat van woningen in de loop der jaren zo verbeterd dat er nauwelijks meer beleidsmatige aandacht voor

is, afgezien van panden van huisjesmelkers in vooroorlogse stadsbuurten en van enkele flagrante technische fouten in de nieuwbouw. Isolatie van de woning is steeds belangrijker geworden, terwijl ook de aandacht voor de fysieke en sociale woonomgeving sterk toenam, net als die voor specifieke wensen van de groeiende groep ouderen. Het honoreren van de woonwensen is een voornaam thema geworden, en dit vereist een soepel functionerende woningmarkt, zonder tekorten.

Onder de eerste drie kabinetten-Balkenende is er bijzondere aandacht geweest voor het functioneren van de woningmarkt, waar met name de doorstroming van huur naar koopwoningen hapert. Bij dat functioneren werd ook de doeltreffendheid van het financiële instrumentarium in ogenschouw genomen. In het bijzonder is liberalisering van een deel van de huurwoningmarkt voorbereid met als doel naar inkomen 'passend wonen' te stimuleren en daarmee doorstroming op de woningmarkt te bevorderen. Veel woningen worden nu immers voor een lage prijs verhuurd, waardoor de huurder in de verleiding komt er te blijven wonen, ook indien inkomen en woonvoorkeuren veranderen. Voorts werd verwacht dat liberalisering de particuliere bouwproductie zou stimuleren en langs die weg zou bijdragen aan het wegwerken van woningtekorten. En er is veel discussie gevoerd over de zin en houdbaarheid van de hypotheekrenteaftrek, zonder dat dit tot concrete beleidsvoorstellen tot ingrijpen heeft geleid. In de begroting voor 2007 werd nog steeds uitgegaan van liberalisering van een deel van de huurwoningmarkt. Bij het aantreden van het kabinet-Balkenende IV is echter een totale rust op dit front overeengekomen voor de komende vier jaar: geen gemorrel aan de huurbescherming en bovendien een zeer gematigde jaarlijkse huurstijging (maximaal de inflatie). In ruil daarvoor is afgesproken het financieel instrumentarium rond de eigen woning onaangeroerd te laten.

In het regeerakkoord is verder opgenomen dat de bouwproductie moet toenemen van jaarlijks 80.000 naar 100.000 woningen. Daarbij wordt sterk gehecht aan het honoreren van de wensen van burgers. Bij een gunstige conjunctuur bewegen die in de richting van ruime koopwoningen. Dit betekent dat de druk op landelijk wonen buiten de steden toeneemt (ABF 2007). De nota *Ruimte* delegeert de zeggenschap over de bestemming van die ruimte naar het lokale en regionale bestuursniveau (VROM, LNV, VenW, EZ 2004).

In de vorige kabinetsperioden werden in het kader van het grotestedenbeleid 56 zogenaamde prioriteitswijken onderscheiden. Deze wijken waren door lokale bestuurders in de G30 voorgedragen als wijken die met prioriteit opgeknapt moesten worden. Voor deze kabinetsperiode is op basis van landelijk vergelijkbare kenmerken zoals inkomensniveau, werkloosheid en overlast in de wijk, een selectie van 40 wijken gemaakt. Die krijgen extra aandacht en middelen toegewezen. Overigens blijft het grotestedenbeleid van kracht voor de oorspronkelijke prioriteitswijken, die voor een deel ook overlappen met de 40 wijken van minister Vogelaar. In het grotestedenbeleid is diversifiëren van de vaak overwegend goedkope huurwoningvoorraad een doel. Goede (koop)woningen moeten deze stadswijken aantrekkelijk maken voor middenklassegezinnen die geneigd zijn naar de randgemeenten te verhuizen. Daar-

naast zijn investeringen nodig in de publieke ruimte, in onderhoud en beheer van de woonomgeving, in veiligheid en in de bevordering van participatie, door arbeid, onderwijs en inburgering. Op die laatste zaken ligt het accent bij de toekenning van middelen voor de '40 wijken van Vogelaar'.

We behandelen in dit hoofdstuk eerst de kenmerken van de woningen, verbijzonderd naar bewonersgroepen, en vervolgens de tevredenheid met de woning en de woonomgeving. Daarna komen de toegang tot de woningmarkt, in het bijzonder voor starters, en de betaalbaarheid van het wonen aan bod. Vanwege het grote belang dat in het regeerakkoord aan probleemwijken gehecht wordt, besteden we apart aandacht aan de ontwikkelingen hierin.

Tenzij anders vermeld, is de informatie ontleend aan de woningbehoefteonderzoeken (WBO) uit 1998 en 2002 en het Woononderzoek Nederland (WoON) uit 2006 van het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM).

9.2 Hoe woont de bevolking?

Van de 7,1 miljoen huishoudens in Nederland beschikte in 2006 ruim 95% over een zelfstandige woning; iets meer dan in 2002. Ongeveer 3%, ruim 220.000 huishoudens wonen in een wooneenheid met andere huishoudens, al dan niet met gedeelde voorzieningen. Daar waar keuken en sanitair gedeeld worden, zijn de meeste bewoners studenten en vrijwel alle onder de 35 jaar. Ongeveer 150.000 ouderen verblijven langdurig in verzorgings- en in toenemende mate in verpleeghuizen (De Klerk 2005; CBS 2007). Daarnaast zijn er ruim 134.000 huishoudens, meest ouderen, die in een zelfstandige woning zorg op afroep kunnen krijgen. Dit aantal is flink toegenomen sinds 2002 (was ca. 100.000 huishoudens). Voorts verblijven ruim 35.000 mensen in intra- en semimurale instellingen voor verstandelijk gehandicapten (De Klerk 2005). En ruim 20.000 huishoudens wonen officieel in woonboten of woonwagens.

Woningtype en -grootte

Ten opzichte van 2002 is de woningvoorraad door nieuwbouw en onttrekking van woningen enigszins veranderd, maar met een gemiddelde jaarlijkse nieuwbouwproductie van 73.000 en sloop van 14.000 woningen op circa zeven miljoen woningen en zelfstandige wooneenheden gaat dat erg langzaam (gedurende de periode 1997-2006; CBS, StatLine). Wel kunnen bestaande woningen en woongebouwen ook van karakter veranderen door verbouwing. Dit is minder ingrijpend maar het proces gaat in het algemeen sneller.

Het aandeel vrijstaande woningen en zogenoemde tweekappers bleef ongeveer gelijk, het aandeel eengezinstussenwoningen nam iets af en het aandeel appartementen nam toe tot een derde van de gehele woningvoorraad. In de vier grootste gemeenten, waar het aandeel gestapelde bouw in 1994 nog 82% was en in 2002 tot 76% gedaald was, is dit aandeel daarna weer opgelopen tot 78%. En in de G21 en overige gemeenten stijgt het gestaag. In de laatste jaren is het aandeel appartementen in

de nieuwbouw landelijk toegenomen ten opzichte van eerdere jaren. Ging het in de afgelopen tien jaar om ruim een kwart van de bouwproductie, in 2005 en 2006 was het een derde. Binnen bestaand stedelijk gebied werd in de laatste vijftien jaar zelfs twee derde van de nieuwe woningen als appartement gebouwd.¹ Verschillen tussen stad en ommeland naar woningtype blijven zodoende onverminderd groot.

Speciale woningen voor ouderen besloegen in de jaren negentig en 2000 14% van de nieuwbouw, waarvan ruim twee derde in binnenstedelijk gebied werd gebouwd (VROM, WoON 2006). Die bestemming voor ouderen hangt in veel gevallen samen met de ligging nabij een steunpunt van waaruit zorg en diensten geleverd worden, of met faciliteiten die in het wooncomplex geboden worden (alarmknop, huismeester en dergelijke). Momenteel zijn er 408.000 voor ouderen bestemde huurwoningen en 82.000 koopwoningen; in totaal 7% van de woningvoorraad. Vooral in de jaren negentig steeg dit aantal snel. Van die ouderenwoningen ligt de helft bij een steunpunt en twee derde is als complex woningen gebouwd. De andere liggen verspreid tussen woningen voor andere bevolkingsgroepen (Buys et al. 2007: 61).

Het aandeel eengezinshuizen is in de periode 1998-2006 steeds het hoogst (ruim 75%) voor huishoudens waarvan de oudste in de leeftijdsgroep van 45 tot 55 jaar valt. In 2006 lag het aandeel dat in eengezinshuizen woont, het laagst (minder dan 30%) bij de huishoudens onder de 25 jaar. Dat aandeel is sinds 1998 vooral bij de huishoudens tot 35 jaar gedaald, met in het algemeen een daling van 5-10 procentpunten bij alle afzonderlijke leeftijden.

Onder de huishoudens waarvan de oudste jonger is dan 35 jaar, is het aandeel appartementsbewoners toegenomen tot ruim 55% (figuur 9.1). Van degenen die tussen 1963 en 1966 geboren zijn, woonde 69% al op 30-jarige leeftijd in een eengezinshuis. Van degenen die in de jaren 1975 tot en met 1978 geboren werden, woont slechts 47% met 30 jaar in een eengezinshuis.² Ook in de groep tussen 35 en 65 jaar steeg het aandeel appartementsbewoners, maar veel minder snel. Onder de 65-plusers bleef de verdeling over woningtypen hoegenaamd ongewijzigd. De leeftijd waarop men gaat omzien naar een appartement verschuift wel iets. Ouderen blijven steeds langer in eengezinshuizen wonen, waardoor deze minder snel beschikbaar komen.

Een deel van de eengezinshuizen is uitstekend geschikt voor mensen met lichamelijke beperkingen, doordat woonkamer, keuken, sanitair en een slaapkamer zonder trappen bereikbaar zijn. Bij dergelijke nultredenwoningen denken we snel aan etagewoningen, maar de helft ervan zijn eengezinshuizen: villa's, boerderijen, tuindershuizen en royale hoek- en tussenwoningen (Buys et al. 2007; Kullberg en Ras 2004). Ook zijn woningen met behulp van onder meer trapliften dikwijls geschikt te maken.

Figuur 9.1

Aandeel appartementsbewoners, naar leeftijd van de oudste in het huishouden en naar gemeentegrootte, 1998-2006 (in procenten)

Gemiddeld beschikte een Nederlands huishouden in 2006 over ruim 124 vierkante meter woonoppervlak (tabel 9.1). In 2002 was dat nog 120 vierkante meter. Woningen uit de jaren negentig zijn groter (gemiddeld ca. 134 m²) en in de jaren 2000 werd opnieuw groter gebouwd (gemiddeld 140 m²) (VROM WoON 2006). De percelen waarop nieuwe eengezinswoningen gebouwd werden, zijn in de afgelopen vijftien jaar wel kleiner geworden, met uitzondering van percelen in West-Nederland in de jaren 2005 en 2006; die werden weer iets groter (Kullberg et al. 2004; VROM, NEPROM, Aedes, Bouwen Nederland 2007). Overigens is de groep woningzoekenden die per se niet in een nieuwbouwwijk wil wonen, in de jaren negentig sterk gegroeid van nog geen kwart in 1990 tot ruim 40% van de woningzoekenden sinds 1998. Het aandeel dat juist een voorkeur heeft voor nieuwbouw, ligt al die jaren rond 25% (ABF 2007: 31). Mogelijk is de beperkte kavelgrootte debet aan dit populariteitsverlies, want op de buitenruimte is men kritisch (zie § 9.3).

De ruimte waarover huishoudens kunnen beschikken, zowel in de woning als in de tuin, is vooral afhankelijk van hun financiële mogelijkheden. De huishoudens met de hoogste inkomens hebben met 172 vierkante meter precies twee keer zoveel ruimte in de woning als de huishoudens met de laagste inkomens, die over 86 m² beschikken. De eerste bestaan gemiddeld uit meer personen dan de laatste (waaronder veel ouderen en jongeren), zodat ze per persoon binnen het huishouden juist wat minder ruimte hebben. Behalve het inkomen is vooral ook de locatie van belang. In de G4 zijn de woningen en ook de tuinen het kleinst, in de kleine gemeenten, vooral buiten

de Randstad, het grootst. In de G4 is de gemiddelde tuin 75 vierkante meter, in de kleinere gemeenten (kleiner dan de G25) ruim 175 vierkante meter. De woningen in de G4 zijn weliswaar kleiner dan elders, de huishoudens zijn er gemiddeld genomen ook kleiner, zodat het aantal meters per persoon in de woning minder sterk contrasteert met wat men elders heeft.

Tabel 9.1

Gemiddelde woninggrootte in vierkante meters en gemiddeld aantal vierkante meters per lid van het huishouden, naar inkomen, etnische groep en gemeentegrootte, 2002 en 2006 (in absolute aantallen)

	m ² in de woning		m ² in de woning per lid van het huishouden	
	2002	2006	2002	2006
laagste 20% inkomens	86	86	71	72
20%-80% inkomens	118	120	61	63
hoogste 20% inkomens	164	172	60	63
autochtoon	124	128	65	68
Surinaams	89	89	49	50
Antilliaans	86	82	51	48
Turks	88	92	36	39
Marokkaans	81	85	33	38
overig niet-westers allochtoon	87	89	44	47
G4	84	86	54	54
G21	111	114	62	64
overige gemeenten	131	135	66	68
totaal	120	124	63	65

Bron: VROM (WBO'02, WoON'06)

Enkele allochtone groepen (Turken, Marokkanen en 'overige niet-westerse allochtonen') boekten ruimtewinst in de woning tussen 2002 en 2006 (tabel 9.1).³ Toch wonen zij, doordat hun woningen kleiner zijn en de huishoudens groter dan gemiddeld, altijd nog aan de krappe kant. Marokkanen wonen nog net het krapst, maar maken ook de grootste inhaalslag.

Onderhoud en uitrusting

In de meeste woningen is in een jaar tijd wel iets aan onderhoud, verbetering of verfraaiing gedaan (tabel 9.2). Het betreft vooral periodiek onderhoud, zoals schilderwerk, onderhoud aan de cv-ketel en dergelijke. Bouwtechnisch onderhoud aan bijvoorbeeld dak, kozijnen, sanitair of keuken vond in ruim een vijfde van de woningen plaats. Ook werd in ruim een op de zeven minstens één isolatievoor-

ziening aangebracht, zoals dubbel glas of vloerisolatie. Iets minder vaak werden nieuwe voorzieningen aangebracht zoals sanitair, een dakkapel of zolderkamer. Op vergelijkbare schaal werden verfraaiingen gerealiseerd: parket, serre, open haard en andere elementen naar smaak. Daar waar geen ingrepen in of aan de woning werden verricht, was de reden in verreweg de meeste gevallen dat zij in goede staat verkeert. Bij nog geen 5% van de onaangeroerde woningen speelde geldgebrek van de bewoners een rol. In 2002 waren de ingrepen vergelijkbaar met die in 2006 (tabel 9.2).

Tabel 9.2

Ingrepen in of aan de woning gedurende 12 maanden voorafgaand aan interview, naar inkomensniveau, 2006 (in procenten)

ingreep	totaal	inkomen laagste 20%	inkomen 20%-80%	inkomen hoogste 20%
onderhoudswerk uitgevoerd	47	36	48	57
bouwtechnisch onderhoud uitgevoerd	21	17	21	24
isolatievoorziening aangebracht	15	10	16	18
nieuwe voorzieningen aangebracht	12	7	12	17
verfraaiing aangebracht	13	6	14	18
geen enkele ingreep	33	46	37	30

Bron: VROM (WoON'06)

Het aantal woningen waar werd ingegrepen, is hoger naarmate het inkomen van de bewoners hoger ligt. Dit geldt voor elk van de ingrepen. Er is ook een sterke samenhang met het bewonen van een huur- of van een koopwoning. Voor onderhoud en bouwtechnische ingrepen is er mogelijk sprake van onderrapportage door de huishoudens met lage inkomens, die immers vaak een woning huren. De verhuurder is dan verantwoordelijk voor het onderhoud. Dit kan soms in afwezigheid van de bewoner gebeuren en de bewoner is er minder bij betrokken dan wanneer hij of zij het zelf regelt en afrekent. Niet-noodzakelijke ingrepen, zoals nieuwe keukens en badkamers, en verfraaiing van de woning, blijken ook inkomensafhankelijk en hangen evenzeer samen met de eigendomsverhouding. Dergelijke ingrepen zijn in de huurwoning lang niet altijd toegestaan en het is bovendien maar de vraag of de investering bij opzegging van de huur (deels) wordt vergoed.

Behalve het woningtype, de grootte en de bouwkundige staat, zegt de uitrusting met sanitair, centrale verwarming en dubbel glas iets over de kwaliteit. Van alle woningen beschikt niet minder dan vier vijfde over centrale verwarming. Ruim een op de tien woningen wordt met blok- of stadsverwarming gestookt en de (gas)kachel als enige verwarmingsbron bestaat nog maar in ruim 7% van de woningen. Maar

liefst 90% heeft dubbele beglazing in de woonkamer. Eigen woningen zijn met 92% het vaakst geïsoleerd. Die van woningbouwcorporaties doen hiervoor maar weinig onder: bijna 90% heeft dubbel glas in de woonkamer. Bij particuliere verhuurders ligt het niveau aanmerkelijk lager (75%) en bij de kleine particuliere verhuurders⁴ ligt het isolatieniveau op een povere 57%.

De plannen van woningbouwcorporaties om werk te maken van energiebesparing lijken hiermee op het eerste gezicht weinig zinvol, want die zijn gericht op een woningbestand dat al heel goed scoort. Maar corporaties verhuren veruit de meeste woningen (ruim 2,4 miljoen), zodat 10% zonder dubbel glas in de woonkamer toch nog altijd goed is voor ongeveer 245.000 woningen. Bij de particuliere verhuurders gaat het om ruim 90.000 niet-geïsoleerde woningen, en bij de kleine particuliere verhuurders om nog eens ruim 80.000. Overigens is naast dubbel glas in de woonkamer ook isolatie van de ramen in slaapkamers mogelijk, net als dak- en gevelisolatie en een goed renderende centrale-verwarmingssketel.

Ook het sanitair is in de afgelopen decennia sterk gemoderniseerd. Bijna een kwart van de woningen beschikt over bad en douche afzonderlijk; het ontbreken van bad en douche komt volgens opgave van de geïnterviewden hoegenaamd niet meer voor.

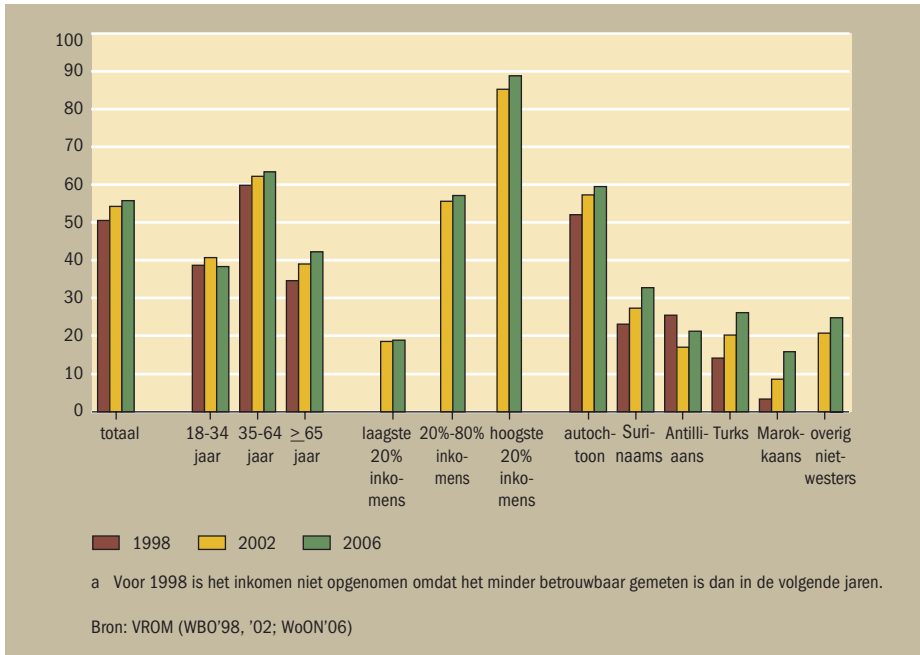
Voor elk van deze voorzieningen geldt dat ze wijder verbreid zijn onder huishoudens met hoge dan onder die met lage inkomens.

Huur of koop

Het aandeel eigenwoningbezit is in de jaren negentig en 2000 gestegen, van 48% in 1994 tot bijna 56% in 2006. Wel vlakke de stijging tussen 2002 en 2006 wat af. De stijging van het aandeel eigen woningen kwam vooral door nieuwbouw van koopwoningen: ruim driekwart van de nieuwbouwwoningen is de afgelopen tien jaar in de koopsector gebouwd. Daarnaast hebben woningcorporaties huurwoningen verkocht. In de periode van 2001 tot en met 2006 werden 313.000 nieuwgebouwde koopwoningen opgeleverd en 116.000 huurwoningen van corporaties verkocht (CBS, StatLine; Aedes 2007). In de vier grote gemeenten, waar het aandeel huurwoningen traditioneel zeer hoog ligt, steeg het eigenwoningbezit flink, van ruim 20% in 1994 tot ruim 28% in 2006. Dit past goed in het streven naar meer diversiteit aan woningen binnen de stad, waar de interesse in koopwoningen groot is (ABF 2007). De verschuiving in eigendomsverhouding kwam hier bovenal door nieuwbouw. Verkoop van corporatiewoningen vindt vaak plaats in landelijke en dorpse woonmilieus en minder in de steden. Het gaat dan vooral om grote eengezinshuizen. Het aandeel appartementen bedraagt niet meer dan ruim 10% van de sinds 1994 verkochte huurwoningen (ABF 2007: 44).

Figuur 9.2

Eigenwoningbezit, naar leeftijd, inkomen en etnische groep, 1998-2006^a (in procenten)

De groei van het eigenwoningbezit was de laatste jaren, net als in de periode 1998-2002 het sterkst onder ouderen (65-plus), gevolgd door de groep van 35 tot 65 jaar; onder de 18-34-jarigen daalde het per saldo licht (figuur 9.2). De stijging vond plaats in alle inkomensgroepen, maar het meest onder de mensen met de hoogste inkomens en vrijwel niet onder die met de laagste inkomens. In de periode 1998-2002 deed de stijging zich ook vooral onder huishoudens met midden- en hoge inkomens voor.⁵

De gestegen woningprijzen maken de toegang tot de koopmarkt lastig voor de veelal jonge huishoudens met (nog) relatief lage inkomens, die voor het eerst een woning kopen en geen overwaarde uit de verkoop van de oude woning kunnen inzetten. De nationale hypotheekgarantie, bedoeld om weinig bemiddelde kopers kredietwaardig te maken, ondervangt dit probleem onvoldoende (Elsinga en Priemus 2007). Fiscale tegemoetkomingen, specifiek voor 'koopstarters' (mensen die voor het eerst een huis kopen), zullen vermoedelijk de prijzen in het starterssegment van de koopmarkt verder opdrijven.

Onderzoek van Neuteboom en Brounen (2006) laat zien dat het inkomen van starters op de koopmarkt sinds 1985 minder steeg dan dat van gevestigde huizenbezitters. Koopstarters zijn in de loop der jaren ongeveer even jong gebleven (gemiddeld 28 tot 29 jaar), maar zijn in toenemende mate single (20% in 1985; 36% in 2006 (www.vrom.nl)). Een-gezinskoophuizen zijn door de concurrentie van doorstromers met betere inkomens

en meer eigen vermogen minder goed toegankelijk voor starters, die dan ook veelal een appartement kopen. In paragraaf 9.3 zien we in hoeverre ze daar vrede mee hebben.

Bij de ouderen is er sprake van een cohorteffect: ouder wordende eigenaren-bewoners zijn steeds minder bereid om van een koop- naar een huurwoning te verhuizen. Als ze vanwege (naderende) hulpbehoefte willen verhuizen, kunnen ze bovendien in toenemende mate terecht in woonzorgarrangementen in de koopsector (Kullberg en Ras 2004).

Allochtonen zijn oververtegenwoordigd in huurwoningen, ook indien rekening wordt gehouden met leeftijd, gezinssamenstelling en inkomen van de betrokkenen (Van der Laan Bouma-Doff 2005). Opzienbarend is dan ook de stijging van het eigenwoningbezit in alle allochtone groepen, in het bijzonder onder de Marokkanen onder wie het aandeel eigenaren-bewoners bijna verdubbelde ten opzichte van 2002 (figuur 9.2). Marokkaanse woningeigenaren zijn sterk in de stadsregio Amsterdam geconcentreerd; Turkse eigenaren vooral in de Rotterdamse regio en Surinaamse in beide regio's en in Haaglanden. Allochtone woningeigenaren wonen al met al veel in Vinex-gemeenten (bijna 80% van hen). Turken en Surinamers hebben naar verhouding vaak een koopwoning in stedelijke vernieuwingswijken (resp. 21% en 17% van de Turkse en Surinaamse huiseigenaren). Bij ongeveer een op vier allochtone eigenaren gaat het om een recente aankoop (zie verder SCP, Jaarrapport Integratie 2007; nog te verschijnen).

9.3 Hoe tevreden is men met de woonsituatie?

De woning

Verreweg de meeste bewoners zijn goed te spreken over de kwaliteit van hun woning en dit aandeel is tussen 1998 en 2006 bovendien gestegen. Ruim 89% is tevreden of zeer tevreden (figuur 9.3). Zowel de leeftijd van bewoners als het inkomen zeggen veel over de tevredenheid. Met het bereiken van de gezinsvormende leeftijd ontstaat in het algemeen behoefte aan meer woonkwaliteit (grotere, beter uitgeruste woningen), terwijl de arbeidsmarktcarrière, of -carrières in geval van tweeverdieners, die kwaliteit voor velen financieel binnen bereik brengt. De waardering voor koopwoningen ligt hoger dan die voor huurwoningen, wat niet verwonderlijk is omdat de kwaliteit gemiddeld ook beter is (Kullberg 2002: 454).

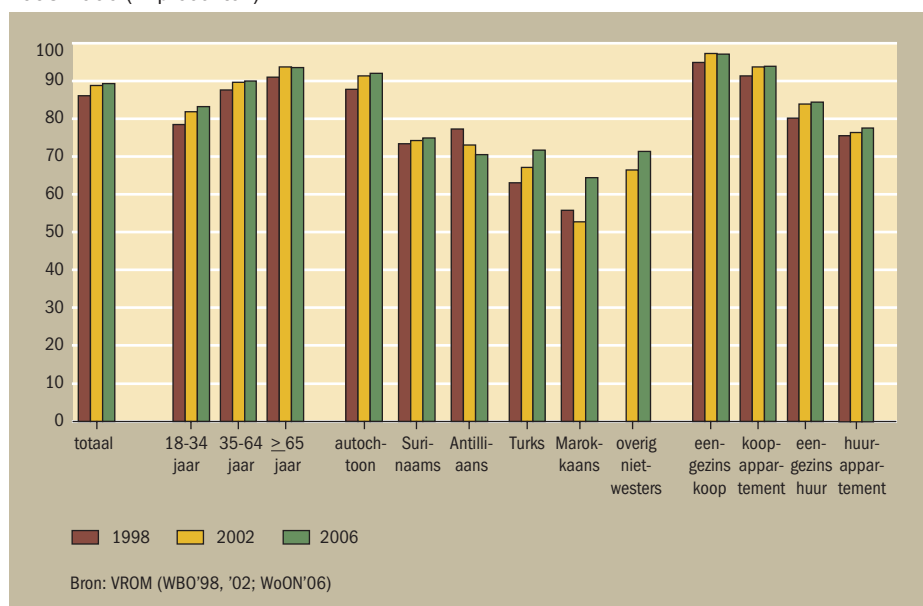
De tevredenheid met de woning steeg het meest bij de huishoudens met hoge en middeninkomens en bij die met een hoofd in de jongste leeftijdscategorie. Opvallend is de sterke toename onder Marokkaanse en Turkse Nederlanders en onder 'overige niet-westerse allochtonen', een verschuiving die logisch is gelet op de feitelijke positieverbetering die zich voor die groepen voltrok.

Het algemene beeld is dat appartementen voor brede lagen van de bevolking, met uitzondering van vooral ouderen, minder aantrekkelijk zijn dan eengezinshuizen. Analyses van de vraagdruk (het aantal gezochte woningen ten opzichte van het aantal betrokken woningen) laten voor zowel huur- als koopwoningen ook een grotere belangstelling zien voor eengezinshuizen (ABF 2007: 29). Woont men een-

maal in een koopappartement, dan wordt dit evenwel gemiddeld maar iets minder gewaardeerd dan een eengezinskuophuis. In de periode 1998-2006 is dit kleine verschil ongewijzigd gebleven. De tevredenheid met een koopappartement is ook onder jonge kopers (tot 35 jaar) groot, vooral in de G4 en de G21. Daar lijkt het koopappartement als *fact of life* aanvaard te worden onder een groep kopers die in toenemende mate alleenstaand is. Ook van de paren met kinderen is 92% (zeer) tevreden met hun koopappartement. Met een huurappartement is maar 61% van de gezinnen met kinderen (zeer) tevreden.

Figuur 9.3

Tevreden of zeer tevreden met de woning,⁶ naar leeftijd, etnische groep en woningtype, 1998-2006 (in procenten)

Degenen die niet zo gunstig over de woning oordelen, noemen het vaakst onvoldoende buitenruimte als tekortkoming. Van de huishoudens met de 20% laagste inkomens is ruim 30% ontevreden met de buitenruimte waarover ze beschikken kunnen; onder die met de hoogste inkomens is dat ook nog ruim 14%. Van alle huishoudens vindt ruim 15% de woning te klein en dit is vooral onder niet-westerse allochtonen een belangrijk thema. Bijna 34% van hen vindt de woning te klein, iets minder dan in 2002. Van de Marokkaanse Nederlanders vindt 37% de woning te klein; in 2002 nog ruim 44%. Dit positievere oordeel is conform de werkelijke ruimtewinst die deze groep boekte. Over het geheel genomen is het oordeel over de grootte van de woning sinds 1998 ongeveer hetzelfde gebleven, terwijl de onderhoudstoestand van de woningen naar het oordeel van de burger nog wat verbeterde (tabel 9.3).

Tabel 9.3

Kritiekpunten op de woning, 1998-2006 (in procenten 'niet (helemaal) tevreden met')

	1998	2002	2006
grootte van de buitenruimte	^a	21	21
grootte van de woning (te klein)	16	15	15
onderhoud	13	12	12
indeling van de woning	7	8	6
grootte van de woning (te groot)	6	6	7
sfeer in de woning	^a	4	4

a Niet gevraagd.

Bron: VROM (WBO'98, '02; WoON'06)

De omgeving

Het algemene oordeel over de woning representeert niet exact een optelsom van de waardering van de kwaliteitskenmerken ervan. Ook de kwaliteit van de buurt en de algehele conjunctuur wegen mee, net als de aspiraties. Die verschillen naar gelang de mogelijkheden die men voor zichzelf ziet om woonkwaliteit te verwerven.

Is bijna 90% van de huishoudens tevreden of zeer tevreden met de woning (of wooneenheid), gemiddeld is 85% tevreden met de woonomgeving, ongeveer evenveel als in 1998 en 2002. De verschillen zijn over de jaren niet groot, hoewel het jaar 2002 negatief afsteekt ten opzichte van 1998 en 2006, vooral in de G4 en in de probleemwijken in het bijzonder. Vermoedelijk zijn de gebeurtenissen rond 9-11 en Pim Fortuyn hieraan mede debet. Fortuyn legde veel nadruk op misstanden in oude stadswijken en dat lijkt van invloed geweest te zijn op de perceptie van de buurt en het onderling vertrouwen in de buurt.⁷

Net als bij de tevredenheid met de woning stijgt de tevredenheid met de omgeving naarmate de huishoudens ouder zijn, maar de verschillen zijn gering en vlakken bovendien af (figuur 9.4). Onder jongere huishoudens wordt de waardering groter, onder de oudste groep juist iets kleiner. Eenoudergezinnen zijn iets negatiever gaan oordelen dan in voorgaande jaren. Tevredenheid met de woonomgeving is vooral een geografische kwestie. In de G4 oordeelt men negatiever dan in de G21, en daar is men weer negatiever dan in de overige gemeenten. Binnen de grote(re) gemeenten is het oordeel negatiever in de 56 zogenoemde prioriteits- of aandachtswijken en nog iets negatiever in de 40 wijken van Vogelaar dan in de overige wijken. Die zijn dan ook geselecteerd vanwege hun lage sociaaleconomische status en de relatief slechte waardering van de omgeving.

Figuur 9.4

Tevreden of zeer tevreden met de woningomgeving, naar leeftijd, huishoudenssamenstelling, gemeentegrootte, prioriteitswijken en de 40 'wijken van Vogelaar', 1998-2006 (in procenten)

In het oordeel over de woonomgeving wegen de tevredenheid met de bevolkings-samenstelling van de buurt en hinder van omwonenden zwaar, hoewel ook groen en winkelvoorzieningen meewegen (Kullberg 2006; Visser en Van Dam 2006). Het belang van de sociaaleconomische compositie van de buurt komt ook tot uitdrukking in de vastgoedwaarde van woningen: een lage status van de buurt beïnvloedt de woningprijs negatief, ongeacht de kwaliteit van de woning. In de steden weegt de sociale status zwaarder dan daarbuiten (Visser en Van Dam 2006). Zowel in de prioriteitswijken als in de door minister Vogelaar geselecteerde wijken gaat de waardering voor de omgeving de laatste jaren de goede kant op. We komen hierop terug in paragraaf 9.5.

Gevraagd naar het oordeel over de voorzieningen in de buurt is de tevredenheid van bewoners het grootst met basisscholen, crèches, winkels en groen. Bijna 90% tot ruim 80% van de belanghebbenden⁸ is hiermee tevreden of zeer tevreden. Minder tevreden is men met de parkeergelegenheid en openbaarvervoershalthes. Deze voorzieningen werken ruimtelijk als communicerende vaten: hoe stedelijker de omgeving, des te meer men tevreden is met de nabijheid van openbaar vervoer en des te minder tevreden met de parkeermogelijkheden. Naarmate de woonomgeving landelijker is, geldt juist het omgekeerde. Gemiddeld genomen is twee derde van de Nederlanders (zeer) tevreden met elk van deze voorzieningen. De grootste onvrede wordt gerapporteerd over speelvoorzieningen voor kinderen en voorzieningen voor jongeren. Slechts ruim 60% respectievelijk 50% is hierover (zeer) tevreden.

Van alle vormen van hinder komen hondenpoep en verkeersoverlast het meest voor (tabel 9.4). Dat komt doordat ze gelijkmatig over woongebieden verspreid zijn; andere vormen van hinder zijn geconcentreerd in bepaalde stadswijken, die vrijwel altijd ook lage-inkomenswijken zijn, zoals de prioriteitswijken. Deze vormen van ruimtelijk geconcentreerde hinder (rommel, vernieling, overlast, angst, en ongemak met omwonenden) grijpen veel dieper in op het leven van burgers dan hondenpoep of verkeersoverlast.

Tabel 9.4

Vormen van hinder in de woonomgeving, 1998-2006 (in procenten 'mee eens')

	1998	2002	2006
vaak last van hondenpoep	a	22	21
verkeerssituatie is onveilig in de buurt	24	22	20
vaak last van verkeer	a	13	12
vaak last van rommel op straat	a	14	12
vaak last van vernieling straatmeubilair	a	11	9
vaak geluidsoverlast	a	11	11
vaak last van stank, stof, vuil	a	7	7
voelt zich niet thuis in de buurt	6	7	6
vindt dat er geen prettige omgang is in de buurt	7	7	6
bang om lastig gevallen of beroofd te worden	8	9	8
vaak overlast van directe burens	5	5	5
vaak overlast door omwonenden	a	5	5
vaak overlast door jongeren	a	8	7
(zeer) ontevreden met de bevolkingssamenstelling van de buurt	9	9	8

a Geen vergelijkbare vraag gesteld.

Bron: VROM (WBO'98, '02; WoON'06)

In de dynamiek in de hinderstatistiek valt op dat het oordeel over de verkeersveiligheid in de buurt verbetert. Ook is er (statistisch significante) vooruitgang geboekt in de periode 2002-2006 met betrekking tot rommel op straat en vernielingen (tabel 9.4). Nu zijn dit subjectieve bevindingen die niet noodzakelijk met de objectieve situatie stroken, maar toch is het waarschijnlijk dat deze zaken wel degelijk de goede kant op gaan. Hiervoor pleit dat de positieve trend niet voor alle gevraagde hindervormen geldt, dat de waarneming van burgers juist van vervuiling en vernieling heel goed strookt met de waarneming van professionele inspecteurs (VROM 2002), en ten slotte dat er in de afgelopen jaren veel inspanningen zijn gepleegd om de leefbaarheid van wijken te verbeteren die het onwaarschijnlijk maken dat hiervan niets te merken zou zijn in het oordeel van bewoners (zie ook hoofdstuk 8 over veilig-

heid; en Kullberg 2006). De angst voor beroving, overlast van jongeren en onvrede over de buurtbewoners namen landelijk iets af, maar nog niet significant (Buys et al. 2007). In paragraaf 9.5 kijken we gericht naar ontwikkelingen in de 56 prioriteitswijken.

9.4 Toegang tot en betaalbaarheid van woningen

Kans om te slagen in het zoeken naar een woning

De vraag of de woningvoorraad aansluit bij de behoeften van de bevolking, laat zich splitsen in de vragen of deze kwantitatief toereikend is en of de kwaliteit aansluit bij de wensen. Die twee kwesties hangen samen want naarmate de markt meer gespannen is en doorstroming moeilijker is, kunnen mensen lastiger doorschuiven naar de gewenste woningen.

Voor het kwantitatieve tekort zijn de slagingskansen van starters op de woningmarkt indicatief. Het aantal starters dat op zoek is naar een zelfstandige woning, is teruggelopen van 460.000 in 1994, het jaar met de meeste starters sinds 1986, tot ongeveer 320.000 in 2006. Die afname hangt samen met de demografische aantallen jongeren.

Het aantal starters dat actief zoekt, snel verhuizen wil en bovendien zegt gemakkelijk een woning te zullen accepteren (zonder veel eisen), is desondanks tamelijk stabiel gebleven door de jaren heen en bedraagt in 2006 176.000 zoekenden (ABF 2007: 58-59). Het betreft merendeels thuiswonende jongeren tot 25 jaar, maar circa 30.000 zoekende starters wonen al in een wooneenheid of particulier verhuurde kamer en nog eens circa 30.000 actief zoekenden zijn zogeheten semistarters. Dit zijn mensen die over een woning beschikken, maar als ze verhuizen geen woning vrijmaken, vanwege bijvoorbeeld een scheiding waarbij een van de partners de oude woning houdt. Ook mensen van wie de woning gesloopt wordt, vallen hieronder en deze categorie is – mede vanwege de stedelijke vernieuwing – gegroeid in de jaren 2000. In grote lijnen moesten de starters die op zoek waren naar een zelfstandige huur- of koopwoning, in 2006 gemiddeld rekenen op ongeveer één jaar wachttijd.⁹

De laatste jaren is de leeftijd waarop jongeren het ouderlijk huis verlaten, iets lager geworden, hoewel al jarenlang driekwart van de jongeren op 24-jarige leeftijd het huis uit is. De trend van jonger uit huis gaan komt vooral op het conto van de 18- en 19-jarigen. In 1994 woonde nog 85% van de 19-jarigen thuis; in 2006 was dat 78%. Dit komt vermoedelijk door de sterke groei van het aantal jonge hbo-studenten. Een deel van de jonge starters richt zich op de kamermarkt en stroomt van daaruit door naar een zelfstandige wooneenheid of woning (ABF 2007: 58-59).

Nieuwbouw, verbouw van bestaande woningen en verkoop van huurwoningen zijn instrumenten om de kwantitatieve en kwalitatieve tekorten weg te werken. De nieuwbouw nam de laatste jaren enigszins in omvang toe, hoewel het streefcijfer van jaarlijks 80.000 woningen nog niet werd gehaald. Steeds complexer wordt de vraag

welke producten op welke locatie gewenst worden. Naarmate de conjunctuur beter is, stijgt de interesse in eengezinskooptoningen en – gelet op de mogelijkheden om die te vinden – in wonen in het (Randstedelijk) buitengebied. Honorering van die wensen kan – afgezien van het effect op de verrommeling en versnippering van het landschap – op gespannen voet staan met het behouden van de stedelijke middenklasse voor de stad, zoals met de stedelijke vernieuwing beoogd wordt.

De krapte op de woningmarkt (geraamd op ca. 176.000 woningen; het aantal zoekende starters) wordt nationaal als een gegeven gezien, maar er is veel regionale variatie. In de Randstad is het verkrijgen van een woning in het algemeen tijdrovender en/of duurder dan in andere regio's. De huursector, waar de vraagdruk zich in wachttijden uit, neemt in de Randstad een veel grotere plaats in dan elders. Bij koopwoningen (dominant buiten de Randstad) is eerder de prijs bepalend en lopen de prijsverschillen tussen regio's voor vergelijkbare koopwoningen al snel op tot tientallen procenten. De wachttijd- en prijsverschillen vormen op zichzelf prikkels om een woning buiten de Randstad te zoeken. Maar in de Randstad zijn de opleidingsmogelijkheden en de werkgelegenheid groter, zodat de regio jonge huishoudens aantrekt. Bovendien blijven veel huishoudens graag binnen hun regio. De meeste verhuizingen vinden dan ook plaats binnen eenzelfde woningmarktgebied (zie Ras et al. 2006; ABF 2007) en houden daarmee de regionale schaarsteverschillen in stand.

Woonlasten en subsidiegebruik

De woonuitgaven zijn in de periode 2002-2006 gestegen, zowel voor eigenaren-bewoners als voor huurders (Buys et al. 2007; zie figuur 9.5). Netto-uitgaven zijn voor eigenaren-bewoners de hypotheekuitgaven na verrekening van het fiscale voordeel en voor huurders de huur na aftrek van huursubsidie (tegenwoordig: huurtoeslag). Die uitgaven zijn voor huurders en eigenaren van woningen niet goed te vergelijken omdat ze voor eigenaren afhankelijk zijn van de financiering van de woning en de mate waarin de hypotheek is afgelost. Bovendien moeten zij nog rekenen met onderhoudsuitgaven.

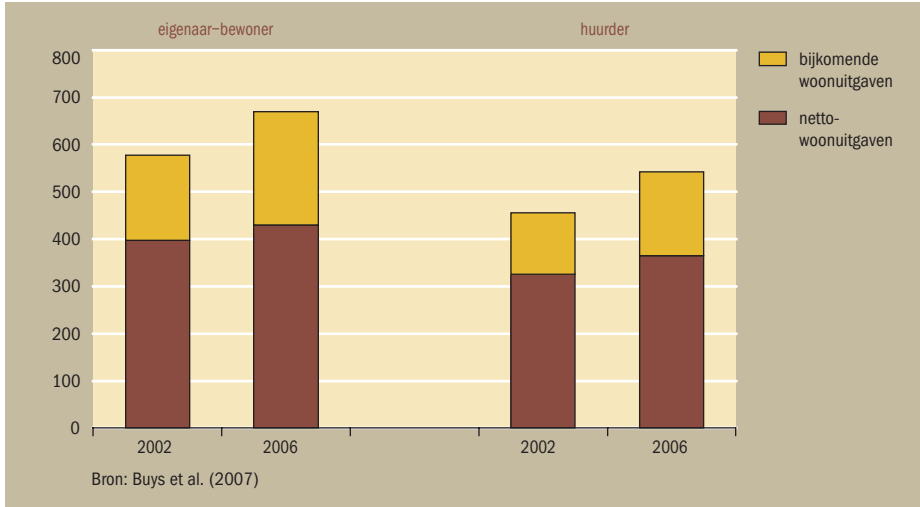
Vooraf de bijkomende woonuitgaven stegen de afgelopen jaren fors, in het bijzonder de energie-uitgaven. Dat geldt sterker voor eigenaren-bewoners, die over grotere woningen beschikken, dan voor huurders. Ook namen voor deze groep de gemeentelijke belastingen in absolute zin meer toe, zoals de onroerendezaakbelasting voor eigenaren. Vooral gezinnen met kinderen hebben hoge lasten.

Omdat de stookkosten zo'n groot deel van de uitgaven uitmaken, is gekeken naar het stookgedrag. De gemiddelde Nederlander stookt de woonkamer op 20 graden Celsius, al zijn de verschillen tussen individuele huishoudens aanzienlijk. Onder de huurders onderscheiden 65-plussers en mensen met lichamelijke beperkingen zich door de relatief hoge temperatuur in hun woonkamer: bijna 21 graden. Significant zuiniger stoken jonge huishoudens (tot 35 jaar; gemiddeld circa 18 graden) en in wat mindere mate de huishoudens met de laagste inkomens (19 graden). Allochtone huishoudens stoken – gemiddeld genomen – niet op een hogere temperatuur

dan andere; onder hen bevinden zich veel jonge en niet zo welgestelde huishoudens (VROM, WoON 2006).

Figuur 9.5

Netto- en bijkomende woonuitgaven voor de huishoudens van eigenaren-bewoners en huurders, 2002 en 2006 (in euro's per maand)

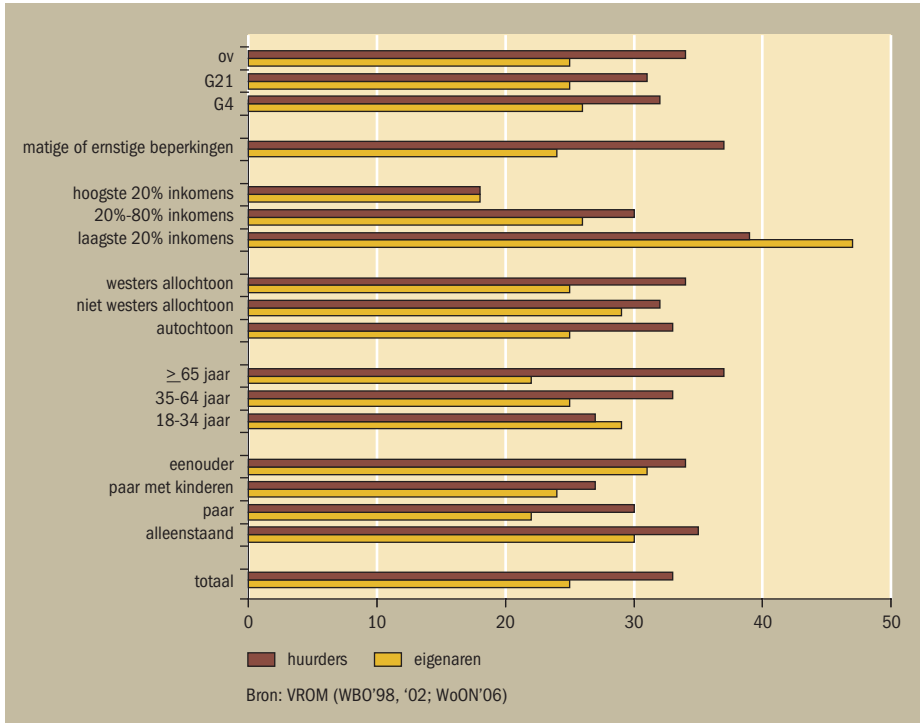

Recentelijk nam de branchevereniging van woningbouwcorporaties, Aedes, zich voor meer woningen te isoleren (Aedes 2007). Deze maatregel is bedoeld om enerzijds energie te besparen en anderzijds de woonlasten van huurders te beperken. Wettelijk gezien mag een betere isolatie worden vertaald in een hogere maximale huur van de woning. Momenteel hebben geïsoleerde huurwoningen volgens het WoON 2006 een iets hogere huur (gemiddeld circa 13 euro per maand), los van verschillen die samenhangen met andere kenmerken (zoals de woonoppervlakte, het bouwjaar, de woonduur en het type woning).¹⁰ Wel kan meespelen dat de algehele onderhoudsconditie van geïsoleerde woningen beter is dan van niet-geïsoleerde. Verder is isolatie in het WoON 2006 alleen gemeten aan de hand van dubbel glas in de woonkamer.

Aedes vraagt of in het woningwaarderingstelsel vooral voor kleine woningen beter rekening gehouden kan worden met de mate van energiebesparing, maar meldt zelf al dat in de praktijk de doelstelling luidt de woonlasten te verlichten. Het is overigens de vraag hoe in het woningwaarderingstelsel wordt omgegaan met de gestegen energieprijzen, en of de huurtoeslagtabellen zullen worden aangepast indien meer woningen goed geïsoleerd worden en een hogere huur krijgen dan nu het geval is. Gebeurt dit niet, dan zouden goedgeïsoleerde woningen uit de markt geprijsd kunnen raken voor pakweg een derde van de huurders, de rechthebbenden op huurtoeslag. Dit zou in het bijzonder kunnen gelden voor huishoudens die weinig energie gebruiken en daardoor financieel gezien minder baat hebben bij energiebesparende maatregelen.

Figuur 9.6

Totale woonlastenquote (nettohypotheeklast of -huur + bijkomende uitgaven aan energie, water en heffingen), voor huishoudens van eigenaren-bewoners en huurders, 2006 (in procenten)

De totale woonquote is het aandeel van het besteedbaar inkomen dat de bewoner kwijt is aan wonen, na aftrek van huurtoeslag bij huurders en fiscaal voordeel bij eigenaren, en met inbegrip van energielasten, water en gemeentelijke belastingen. Die totale woonlastenquote steeg voor huurders van ruim 30% in 2002 tot ruim 36% in 2006, voor eigenaren-bewoners van bijna 22% tot 25%. In de periode 1998-2002 waren de quoten in zowel de huur- als de koopsector stabiel gebleven (Buys et al 2007: 47; Kullberg et al. 2005). De huren stegen tussen 2002 en 2006 met 12,6%; de bijkomende uitgaven maar liefst met ruim 37%. Behalve een stijging van de huren en de energielasten deed zich ook een selectie-effect voor: het gemiddelde inkomen van de huurders daalde in dezelfde periode. Zoals hiervoor ter sprake kwam, gaan mensen naarmate hun inkomen hoger is, steeds vaker een huis kopen, zodat de huurders als groep armer worden. Ook dit is van invloed op de ontwikkeling van de huurquoten. Voor eigenaren-bewoners stegen de uitgaven, terwijl het gemiddelde inkomen van de kopersgroep ongeveer gelijk bleef. Zodoende namen ook voor kopers de gemiddelde quoten toe.¹¹

De verschillen in woonlastenquoten tussen bevolkingsgroepen zijn groot en bleven onveranderd ten opzichte van enkele jaren geleden. Gemiddeld genomen is de

quote hoger naarmate het inkomen lager is (figuur 9.6). Dat geldt zowel voor huurders als voor eigenaren-bewoners. Voor oudere eigenaren-bewoners is de gemiddelde nettokoopquote laag doordat de hypotheek in veel gevallen (van ongeveer de helft van de 65-plussers) is afbetaald. In de huursector hebben ouderen juist een hogere huurquote en geringere bestedingsruimte, vanwege hun lage inkomens.

We hebben hier de maandelijkse woonuitgaven voor huurders en eigenaren-bewoners beschreven. Om de vraag te beantwoorden wat huurders en eigenaren-bewoners nu eigenlijk krijgen voor hun geld, is een grotere vergelijkbaarheid van de uitgaven van eigenaren en huurders wenselijk. De gebruikskostenbenadering (*user cost*) biedt hier uitkomst. Deze gaat uit van de kosten die eigenaren op de lange termijn maken, en houdt rekening met onderhoudsuitgaven, met het gederfde inkomen uit vermogen (geld dat in de eigen woning zit, levert geen rente of dividend op), met de afschrijving van de woning en met de algehele reële waardeontwikkeling van woningen. Dit laatste is bij algehele prijsstijgingen uiteraard een voordeel voor eigenaren en wordt hier dan ook vertaald in lagere kosten per jaar. In het algemeen stijgen woningen op de lange termijn in waarde, maar over de mate waarin is discussie mogelijk. Regionale verschillen in waardeontwikkeling maken dit nog lastiger. In Ras et al. (2006) wordt met een globale gebruikskostenbenadering geconcludeerd dat de kosten voor vergelijkbare woningen voor eigenaren gemiddeld lager liggen (16%) dan voor huurders. Er is echter een aanzienlijke spreiding. Bij eigen woningen komt dit vooral door regionale prijsverschillen, bij huurwoningen door het woningwaarderingstelsel dat de maximale huren bepaalt. Daarnaast spelen individuele verschillen in hypotheekrenteaftrek en huurtoeslag een rol. Grosso modo is huren in de Randstad verhoudingsgewijs voordelig en in de buitengebieden (vooral het noorden en Zeeuws-Vlaanderen) juist duur ten opzichte van kopen. En kopen is voordelig voor mensen met hoge inkomens die een flink deel van de rentekosten voor de belasting mogen aftrekken, terwijl huren voordelig is voor mensen met lage inkomens, die daardoor recht hebben op huurtoeslag (zie Kullberg et al. 2005: 284).

9.5 De prioriteitswijken

Van prioriteitswijken naar probleemwijken

In 1998 verscheen de *Nota Stedelijke Vernieuwing* (VROM 1997), waarin als onderdeel van het al in 1994 gestarte grotestedenbeleid de opwaardering van de woningvoorraad in vooroorlogse en vroegnaoorlogse stadswijken werd voorbereid, te beginnen in de 56 aangewezen prioriteitswijken. Deze prioriteitswijken of aandachtswijken zijn door de lokale politiek in de grootste 31 gemeenten aangewezen als gebieden met concentraties van goedkope huurwoningen, armoede, werkloosheid, overlast en gebrek aan sociale cohesie. Deze gebieden zouden door ingrijpen in de woningvoorraad en in de publieke ruimte, in samenhang met sociaal beleid in de wijken, weer op koers gebracht moeten worden om gemengde wijken te creëren waarin ook de middenklasse zich thuis voelt. In totaal wonen in deze wijken bijna een half miljoen

huishoudens, ofwel zo'n 7% van alle huishoudens in Nederland. In de G4 woont bijna een kwart van de huishoudens in een prioriteitswijk.

De bevolking van de aangewezen prioriteitswijken is ongeveer gelijk verdeeld over wijken in de G4 en in de G27. Om deze reden is er ook kritiek op de selectie van de prioriteitswijken en de toekenning van rijksmiddelen. De aanwijzing van zoveel wijken in verhoudingsgewijs kleine steden wordt wel gezien als versnippering van middelen omwille van de verdelende rechtvaardigheid, terwijl een geconcentreerde inzet van de middelen in de wijken van de G4 effectiever zou zijn (Engbersen 2007; Buys 2004). De problematiek in de probleemwijken in de grootste gemeenten blijkt namelijk een flinke slag ernstiger te zijn dan in de kleinere gemeenten. De selectie van de 40 probleemwijken van minister Vogelaar komt aan die kritiek tegemoet: ze is nadrukkelijk gericht op de wijken die in de onderlinge vergelijking en op basis van landelijk beschikbare indicatoren, het slechtst scoren. Die 40 wijken overlappen voor een deel de 56 aandachtswijken (zie bijlage B9.1). Ze zijn in sterkere mate in de G4 geconcentreerd en er zijn meer vooroorlogse wijken bij waar stadsvernieuwing heeft plaatsgevonden, maar waar desondanks nog altijd veel sociale problemen zijn.

Hierna kijken we waarin de 56 stedelijke prioriteitswijken zich onderscheiden van andere wijken in vergelijkbare gemeenten. We brengen de ontwikkelingen in deze wijken in beeld en niet die in de wijken van Vogelaar, omdat er al diverse jaren beleid wordt gevoerd. De extra beleidsaandacht voor de wijken van Vogelaar is nog van zeer recente datum, hoewel gemeenten en woningcorporaties in veel gevallen de wijken al lang als probleemwijk in het vizier hebben. We onderscheiden in de bespreking de vier grootste gemeenten en de 27 kleinere.

Objectieve situatie

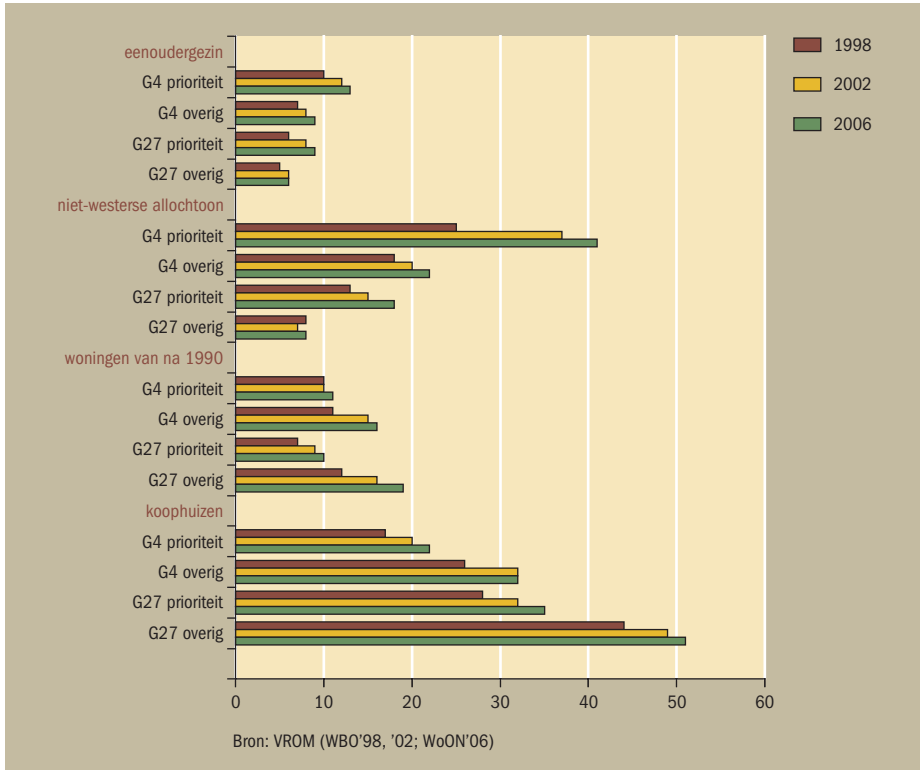
Is er iets te merken van een verbeterde sociaaleconomische compositie van de prioriteitswijken, mogelijk als gevolg van de herstructurering van de woningvoorraad door sloop van een deel van de oude woningen en vervanging door duurdere? Volgens de beleidstheorie wordt hiermee bereikt dat de bevolking 'evenwichtiger' wordt. Sinds 1998 zijn er gemiddeld per jaar ongeveer 4000, meest goedkope huurwoningen gesloopt en even zoveel woningen gebouwd, waarvan ongeveer twee derde koopwoningen en meergezinshuizen. Dat betekent een vervanging van circa een op tien woningen in deze wijken. De verschillen zijn wel groot, variërend van hoegenaamd geen fysieke ingrepen tot sloop en vervanging van een derde tot de helft van de woningvoorraad, zoals in delen van de Amsterdamse Bijlmer, het Rotterdamse Hoogvliet, het Haagse Transvaal en het Schiedamse Nieuwland. Buiten de prioriteitswijken werd in de G4 en de G27 evenwel meer gebouwd, niet alleen absoluut, maar ook in verhouding tot het bestaande aantal woningen. Ook werden daar (nog) meer koopwoningen en beduidend meer eengezinshuizen gebouwd (ABF 2007: 52; VROM 2007).

Het aandeel eengezinshuizen in de prioriteitswijken bleef hetzelfde door de jaren heen. Wel steeg er in de G4 het aandeel koopwoningen van 17% in 1998 tot 22% in 2006. In de prioriteitswijken van de G27 steeg dit aandeel van 28% naar 35%. Dat is een iets sterkere stijging dan buiten de prioriteitswijken (figuur 9.7).

Figuur 9.7

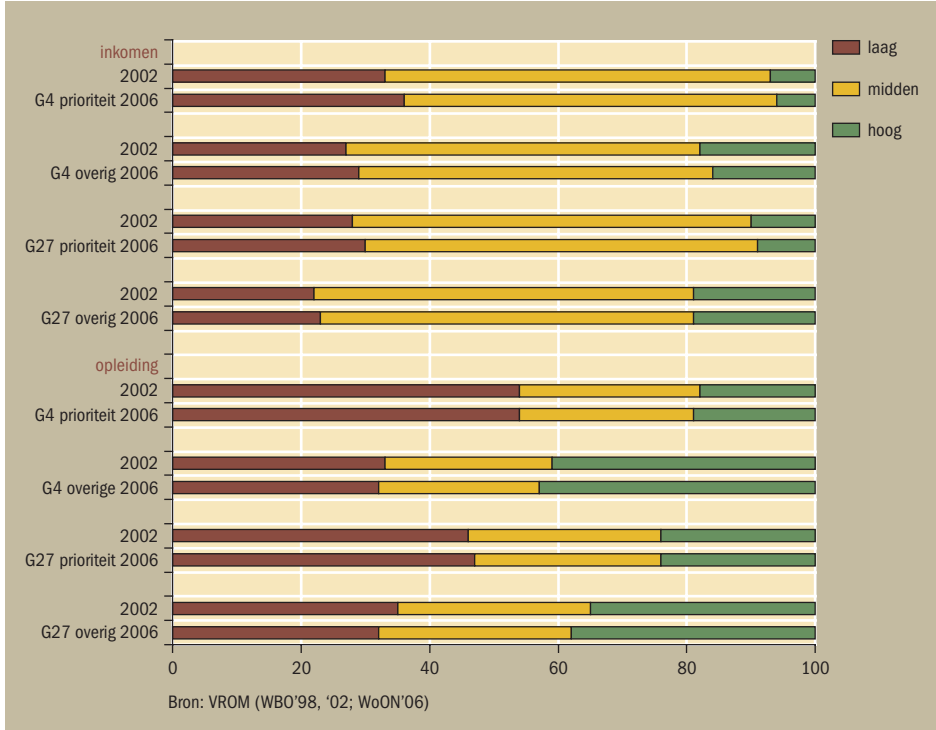
Prioriteitswijken en overige wijken in G4 en G27, naar aandelen koophuizen, nieuwe huizen, niet-westerse allochtonen en eenoudergezinnen, 1998, 2002, 2006 (in procenten)

Het aandeel niet-westerse allochtonen ligt in de bevolking van de prioriteitswijken beduidend hoger dan in die van de overige stadswijken. In de G4 bedraagt het met gemiddeld 41% bijna het dubbele. In de G27 groeide het contrast tussen de prioriteitswijken en de overige wijken gestaag tussen 1998 en 2006, doordat de toename van het aandeel allochtonen zich vooral in de prioriteitswijken voltrok. In de G4 gebeurde dat tussen 1998 en 2002 nog sterker, maar zwakte daarna af. Hier is de trek naar Vinex- en andere buitenwijken op gang gekomen. De steden en vooral de G4 worden in hun geheel steeds gekleurder.¹² Ook het aandeel eenoudergezinnen is in de prioriteitswijken groter dan daarbuiten en ook hiervoor geldt dat het contrast met overige wijken in de periode 1998-2006 is toegenomen.

Figuur 9.8

Bevolking van de prioriteitswijken en overige wijken in de G4 en G27, naar inkomen¹⁵ en opleiding, 1998, 2002, 2006 (in procenten)

Figuur 9.8 laat zien dat de prioriteitswijken in de G4 en de G27 hun relatieve inkomenspositie niet hebben verbeterd ten opzichte van andere woonwijken.¹³ Maar de G4 als geheel en de G27 vertonen eveneens een (iets) minder gunstige inkomensontwikkeling dan de kleinere gemeenten. Het opleidingsniveau bleef in de prioriteitswijken vrijwel stabiel; in de overige wijken van de G4 en de G27 verbeterde het iets tussen 2002 en 2006. Vooral in de G4 contrasteert het opleidingsniveau in de prioriteitswijken met dat in de andere wijken.

Bij deze ontwikkelingen passen enkele kanttekeningen. Dat de prioriteitswijken in sociaaleconomisch opzicht niet inlopen op de overige wijken, laat zich in de eerste plaats verklaren door het feit dat er buiten de prioriteitswijken meer gebouwd werd en nieuwbouw trekt mensen met hoge en middeninkomens aan. Daarnaast is het mogelijk dat de ontwikkelingen ongunstiger geweest zouden zijn indien er niet was ingegrepen in de prioriteitswijken.¹⁴ In evaluatieonderzoek naar effecten van fysieke ingrepen in stadswijken (Wittebrood en Van Dijk 2007) bleek in wijken waar een deel van de socialehuurwoningvoorraad (minimaal 3%) vervangen was door koopwoningen, het aandeel huishoudens met lage inkomens iets meer te zijn afgenomen dan in

vergelijkbare wijken waar niet of minder was ingegrepen. Ook bleek een klein maar gunstig effect op de criminaliteit en verloedering in de woonomgeving.

Subjectieve situatie

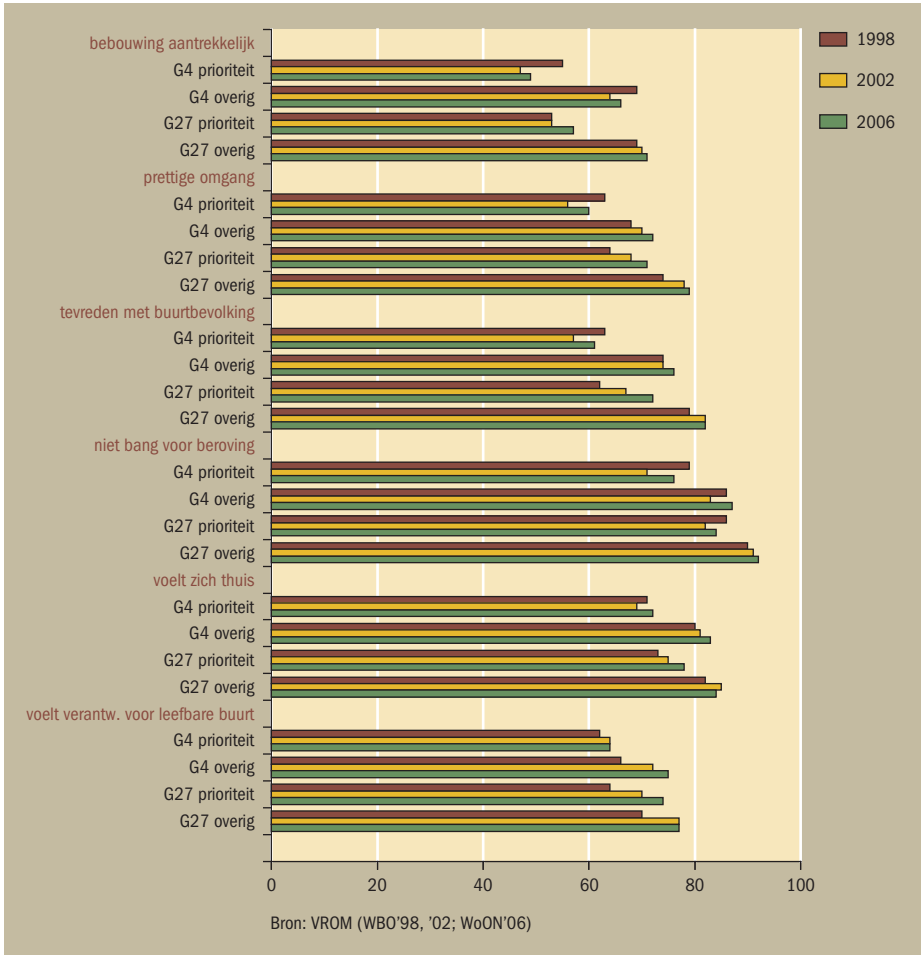
Naast verbetering van de woningvoorraad en van de sociaaleconomische compositie is het tegengaan van hinder en onveiligheid een cruciaal doel van de stedelijke vernieuwing. Dit doel moet bereikt worden, wil de ambitie de prioriteitswijken aantrekkelijk te maken voor bewoners die ook alternatieven op de woningmarkt hebben, enige kans van slagen hebben. Figuur 9.9 geeft de reacties van bewoners weer op een aantal stellingen die in de woononderzoeken van 1998, 2002 en 2006 identiek geformuleerd zijn.

De mate waarin men zich als bewoner medeverantwoordelijk voelt voor de leefbaarheid van de buurt, is in de prioriteitswijken van de G27 gestaag toegenomen tussen 1998 en 2006, zodanig dat dit gevoel nauwelijks meer onderdoet voor dat in de overige wijken. In de prioriteitswijken van de G4 steeg de betrokkenheid juist minder dan in de overige wijken. Toch voelt nog bijna twee derde zich medeverantwoordelijk. Een grote meerderheid voelt zich thuis in de eigen woonbuurt, maar de prioriteitswijken steken hier ongunstig af. Opnieuw vallen de G27 op door een gestage verbetering op dit punt; in de prioriteitswijken van de G4 was er een dip in 2002 en herstel van het thuisgevoel in 2006.

In vrijwel elk van de onderscheiden wijktypen steekt het jaar 2002 af als een jaar waarin de angst om in de buurt lastiggevallen of beroofd te worden, steeg ten opzichte van 1998. Nadien zijn de angstgevoelens enigszins geluwd, maar ze zijn in de prioriteitswijken altijd nog sterker dan bij aanvang van de stedelijke vernieuwing.¹⁶ Het oordeel over de onderlinge omgang van buurtbewoners en over de bevolkingssamenstelling van de buurt gaat in de prioriteitswijken van de G4 de laatste jaren weer bergopwaarts, na een dip in 2002. In de andere wijken is die dip niet zichtbaar en wordt geleidelijk aan positiever geoordeeld. Iets dergelijks doet zich voor bij het oordeel over de aantrekkelijkheid van de bebouwing, hoewel daar in 2002 ook in de andere wijken van de G4 een terugslag te zien was. Het is onwaarschijnlijk dat deze verschuivingen in waardering helemaal aan de staat van de gebouwde en sociale omgeving mogen worden toegeschreven. Het lijkt erop dat de negatieve aandacht voor de wijken en mogelijk het algemene vertrouwen onder kwetsbare bevolkingsgroepen (ten tijde van Fortuyn) minstens evenzeer een rol spelen.

Figuur 9.9

Oordeel van bewoners van prioriteits- en overige wijken in de G4 en G27 over enkele aspecten van hun wijk, 1998, 2002, 2006 (in procenten)

Voor de evaluatie van het grotestedenbeleid heeft het ministerie van VROM samenvattende indicatoren gemaakt, die de dynamiek in de ervaren hinder in de wijken compact weergeeft. Deze indicatoren zijn alleen voor 2002 en 2006 goed vergelijkbaar.¹⁷ Verloedering staat voor de mate van vervuiling, vernieling en ervaren overlast (geluid, stank, verkeer). De verloedering is vooral in de G4 afgenomen tussen 2002 en 2006, zowel in de prioriteitswijken als daarbuiten (Buys et al. 2007: 70). Dat geldt voor rommel op straat, bekladding van muren en vernieling. Overlast van jongeren en van andere buurtbewoners nam het meest af in de prioriteitswijken van de G27 (WoON 2006).

In de G4 is het aantal bewoners dat vindt dat de wijk in het jaar voorafgaand aan de enquête is achteruitgegaan, het grootst, vooral in de prioriteitswijken. Maar

tussen 2002 en 2006 is de balans duidelijk minder negatief geworden: meer mensen zagen vooruitgang en minder zagen achteruitgang. Ook de verwachtingen voor het volgende jaar zijn gemiddeld genomen gunstiger geworden in 2006, vooral in de G4 en in het bijzonder in de prioriteitswijken. In 2006 werd in vrijwel alle gemeenten en wijken ook iets meer sociale cohesie ervaren (Buys et al. 2007: 72-74).¹⁸

Al met al lijkt de feitelijke verloedering van en overlast in de prioriteitswijken zich de laatste jaren ten goede te keren, net als het vertrouwen in de buurt. Door de situatie in 1998 in de analyse te betrekken wordt het beeld wat minder zonnig en lijkt er sprake van een voorzichtig begin van herstel van vertrouwen, na een dip in 2002. In hoeverre de slechte conjunctuur, Fortuyn en 9-11 daarin een rol speelden, is de vraag. Het geeft wel aan dat het herstel van vertrouwen en van de feitelijke toestand in de aandachtsbuurten een lange adem vergen.

9.6 Ten slotte

Hoe is het nu met de woonsituatie gesteld en in hoeverre is vooruitgang geboekt in de afgelopen acht tot tien jaar? Het leeuwendeel van de bevolking is tevreden met zowel de woning als de directe woonomgeving. De tevredenheid met de woning groeit bovendien en de tevredenheid met de omgeving is vrij stabiel. De ruimte in de woning neemt toe, in totaal evenals per lid van het huishouden, en het eigenwoningbezit blijft stijgen. Wel zijn deze genoegens in mindere mate voor de huishoudens met de laagste inkomens bereikbaar. Allochtone groepen, die nog altijd een markante achterstand in woonkwaliteit hebben, maken – met de Marokkanen voorop – een inhaalslag. Het aantal starters dat serieus naar een woning zoekt, is vrij stabiel en hun gemiddelde wachttijd bedraagt een jaar. De tevredenheid van eenoudergezinnen met hun woonsituatie is achteruit gegaan. Zij wonen in toenemende mate in prioriteitswijken en het is de vraag of zij bij de verdeling van huurwoningen niet teruggeworpen worden op de minst gewilde woningen.

De kloof tussen huurders en eigenaren-bewoners is opnieuw gegroeid. Huishoudens met relatief goede inkomens behoren steeds meer tot de kopers, terwijl die met lage inkomens de huursector verkiezen. Kiezen is hier een betrekkelijk begrip, omdat het financieel instrumentarium van de overheid deze tweedeling in de hand werkt: hoe hoger het inkomen, des te gunstiger de fiscale behandeling van de eigen woning en hoe lager het inkomen, des te meer huurtoeslag men kan ontvangen.

De uitgaven aan het wonen zijn gestegen in de afgelopen jaren (2002-2006), net als in de periode daarvoor. Door de matige inkomensontwikkeling stegen de woonquoten de afgelopen jaren ook flink. In die uitgaven spelen de toegenomen energielasten een steeds grotere rol en dat maakt verdere investeringen in energiezuinige woningen zinvol.

Een ander punt betreft de complexe geografie van het wonen. De aandacht voor achterstands- of probleemwijken is er vrijwel continu, al verschillen de accenten in het beleid. Het zijn steeds goeddeels dezelfde wijken die figureren. De tevredenheid

is er beduidend lager dan elders en dat rechtvaardigt de aanhoudende inspanningen. Deze lijken ook effect te sorteren. In elk geval stijgt de waardering voor en het vertrouwen in deze buurten bij de bewoners ervan, maar dit vertrouwen blijkt ook grillig en vermoedelijk gevoelig voor het politieke klimaat. De concentratie van publieke middelen in de wijken van Vogelaar sluit aan bij de ernst van de problemen in die wijken, vergeleken met elders. Bovendien kan dit beleid bijdragen aan het verminderen van verschillen tussen bevolkingsgroepen.

Met het goeddeels lenigen van de kwantitatieve woningnood ontstaat de vraag welke kwalitatieve en geografische wooneisen van de consument gehonoreerd (moeten) worden en ten koste waarvan. Er doen zich discrepanties voor tussen aangeboden en gewenste woonmilieus. De vraagstukken van de komende jaren zijn in toenemende mate ruimtelijk van aard. Staan de gewenste woningen op de juiste plaats; hoe robuust zijn de woonmilieuvorkeuren en hoe kunnen bestaande woonmilieus effectief aangepast worden aan woonwensen?

De spanning op de kwalitatieve woningmarkt, waarvan te bezien valt hoe die zich verder ontwikkelt, vertaalt zich in verschillen tussen inkomensgroepen. Bij schaarste beslist immers de portemonnee. Dit verscherpt mogelijk de verschillen tussen bevolkingsgroepen en verdient daarom toch blijvende aandacht. Maar dit hoofdstuk biedt steun voor de bewering dat de verschillen recentelijk eerder af- dan toenemen.

Noten

- 1 Vooral in Amsterdam en Rotterdam zijn de laatste jaren opmerkelijk veel appartementen gebouwd; in Amsterdam ging het van 2001 tot en met 2006 om bijna 80% van de nieuwbouw, in Rotterdam in diezelfde periode om twee derde. In Utrecht en Den Haag is veel in het buitengebied bijgebouwd en daar was het aandeel appartementen dan ook kleiner: ruim een derde respectievelijk ruim 40% van de nieuwbouw.
- 2 Het eerste cohort is ontleend aan RIGO (2003: 26). Het laatste cohort berust op eigen analyse op het WoON 2006, analoog aan de werkwijze beschreven in RIGO (2003).
- 3 De afname van de woninggrootte onder Antillianen hangt samen met de immigratie van jonge Antillianen met een zeer ongunstige positie op de arbeids- en woningmarkt.
- 4 In het WoON 2006 worden zij aangeduid als 'particulier persoon'.
- 5 Niet in de figuur; op basis van opgave van het inkomen door respondenten in WBO'98 en WBO'02.
- 6 Het jaar 1998 had een licht afwijkende vraagstelling. In 1998 werd gevraagd: 'Kunt u zeggen in hoeverre u het eens bent met de stelling: "Ik ben tevreden met mijn huidige woning"'? In 2002 en 2006 luidde de vraag: 'Hoe tevreden bent u met uw huidige woning?'
- 7 Van de enquêtes werd in 2002 94% afgenomen in de maanden na de moord op Fortuyn. In de maanden na 6 mei steeg het aandeel ontevredenen met ongeveer 1 procentpunt. Vanaf oktober nam de tevredenheid geleidelijk weer toe tot het niveau van de twee enquêteermaanden voor de moord. Daarnaast is er sprake van een licht gewijzigde vraagstelling. In 1998 werd gevraagd: 'Kunt u zeggen in hoeverre u het eens bent met de stelling: "Ik ben tevreden met mijn directe woonomgeving"'? In 2002 en 2006 luidde de vraag: 'Hoe tevreden bent u met uw huidige woonomgeving?'
- 8 In het geval van crèches: mensen met kinderen tot en met vier jaar; in het geval van scholen: mensen met kinderen tot en met twaalf jaar.
- 9 Dit wordt berekend door het aantal zoekende starters die binnen twee jaar beslist willen verhuizen, af te zetten tegen het aantal starters die in de afgelopen twee jaar een zelfstandige woning kregen (ABF 2007: 59).
- 10 De analyse is weergegeven in bijlage B9.2.
- 11 Hierbij moet worden bedacht dat de inkomens zich inmiddels weer gunstig ontwikkelen. De woonquoten voor 2006 zijn berekend door de woonlasten te relateren aan de inkomens van een jaar eerder, uit fiscale administraties. Dit kan tot overschatting van de woonquoten leiden.
- 12 Suburbanisatie naar randgemeenten is hier niet in beeld gebracht (zie SCP 2007, *Jaarrapport Integratie*).
- 13 Met nadruk wijzen we erop dat het hier relatieve inkomensgegevens betreft. In elk jaar bevat de categorie 'laag' de 20% laagste inkomens in het desbetreffende jaar.
- 14 Trendbreuken in zowel het inkomens- als het opleidingsgegeven tussen 1998 en 2002 verhinderen een langere tijdreeks. Wel namen volgens oude inkomensgegevens van 1998 en 2002 (opgaaf van de respondenten) in die periode de relatieve inkomens in de prioriteitswijken ook af, zowel in de G4 als de G27 (WBO'98 en '02).
- 15 Het gaat hier om een relatief inkomensbegrip: de 20% laagste huishoudinkomens in de inkomensverdeling; 20% hoogste inkomens en de 60% daartussen (midden).
- 16 Ook hier geldt trouwens de kanttekening dat de angstgevoelens mogelijk sterker geweest zouden zijn zonder wijkgerichte aanpak.
- 17 Op basis van de Politiemonitor (*Monitor veiligheid*) is wel een beeld te schetsen, maar

niet op het niveau van de postcode bestaande uit zes posities en alleen indien verschillende meetjaren worden samengevoegd (zie Wittebrood en Van Dijk 2007; Kullberg 2006).

- 18 Dit begrip kreeg handen en voeten met behulp van vier stellingen: 'mensen in deze buurt kennen elkaar nauwelijks', 'in deze buurt gaat men op een prettige manier met elkaar om', 'ik woon in een gezellige buurt met veel saamhorigheid' en 'ik voel me thuis in deze buurt'.

Literatuur

- Aedes (2007). *Antwoord aan de samenleving, van de wooncorporaties, verenigd in Aedes*. Hilversum: Aedes.
- ABF (2007). *Bouwen voor de schuifpuzzel*. Den Haag: ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- Buys, André (2004). De prioriteitswijken en de grootstedelijke dynamiek. Kweekvijvers of afvoerputjes? In: *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, nr. 2, p. 59-63.
- Buys, André, A. Bogaerts en I. Giesbers (2007). *Wonen op een rijtje; de resultaten van het Woononderzoek Nederland 2006*. Den Haag ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- CBS (2007). *Gezondheid en zorg in cijfers, 2006*. Voorburg: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Elsinga, Marja en Hugo Priemus (2007). Nationale hypotheekgarantie: de rol van de overheid. In: *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, jg. 13, nr. 2, p. 39-43.
- Engbersen, Godfried (2007). In zes stappen van probleem- naar prachtwijk. In: *NRC Handelsblad*, 20 mei 2007, p. 15.
- Klerk, Mirjam de (2005). *Ouderen in instellingen. Landelijk overzicht van de leefsituatie van oudere tehuisbewoners*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2005/12 en 20).
- Kullberg, Jeanet (2002). *Wonen*. In: *De kwaliteit van de quartaire sector. Sociaal en Cultureel Rapport 2002*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kullberg, Jeanet (2006). *Investeren in een leefbare omgeving*. In: *Investeren in vermogen. Sociaal en Cultureel Rapport 2006*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kullberg, Jeanet en Michiel Ras (2004). *Met zorg gekozen? Woonvoorkeuren en woningmarktgedrag van ouderen en mensen met lichamelijke beperkingen*. Den Haag: ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- Kullberg, Jeanet, Lucas Harms en Vic Veldheer (2004). *Wonen en omgeving*. In: *In het zicht van de toekomst. Sociaal Cultureel Rapport 2004*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kullberg, Jeanet, Frans Knol en Evert Pommer (2005). *Wonen*. In: *De sociale staat van Nederland 2005* (p. 263-294). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2005/9).
- Laan Bouma-Doff, Wenda van der (2005). *Een gekleurd beeld van wonen*. Den Haag: ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- Neuteboom, Peter en Dirk Brounen (2006). *First time buyers in the Netherlands*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Ras, Michiel, Evelien Eggink, Edwin van Gameren en Ingrid Ooms (2006). *Uitgerekend wonen. Een model voor de vraag van huishoudens naar wonen en de gevolgen van beleidswijzigingen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2006/3).
- RIGO (2003). *Gescheiden markten? De ontwikkelingen op de huur- en koopwoningmarkt*. Den Haag: ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- SCP (2007). *Jaarrapport Integratie 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (nog te verschijnen).
- Visser, P. en F. van Dam (2006). *De prijs van de plek. Woonomgeving en woningprijs*. Rotterdam/Den Haag: Ruimtelijk Planbureau/NAi Uitgevers.
- VROM (1997). *Nota Stedelijke Vernieuwing*. Tweede Kamer, vergaderjaar 1996/1997, 25427, nr. 2.
- VROM (2007). *Cijfers over wonen 2006*. Den Haag: ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.

- VROM, LNV, VenW, EZ (2004). *Nota Ruimte: Ruimte voor ontwikkeling*. Den Haag: ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- VROM, NEPROM, Aedes, Bouwen Nederland (2007). *Monitor Nieuwe Woningen*. Geraadpleegd juni 2007 via www.monitornieuwewoningen.nl.
- Wittebrood, Karin en Tom van Dijk (2007). *Aandacht voor de wijk: effecten van herstructurering op de leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2007/13).

10 De leefsituatie van de bevolking

Jeroen Boelhouwer

- In de afgelopen tien jaar is de leefsituatie in Nederland verbeterd. De in *De sociale staat van Nederland 2005* geconstateerde stagnatie in de periode 2002-2004 lijkt tijdelijk geweest te zijn: tussen 2004 en 2006 verbeterde de leefsituatie weer.
- Vooral van mensen ouder dan 65 jaar, van mensen met lage inkomens, van eenoudergezinnen en van paren zonder kinderen verbeterde de leefsituatie. Daarentegen bleef de leefsituatie van mensen tussen de 35 en 65 jaar, van mensen met middeninkomens en van mensen met maximaal lagere school achter bij de algemene trend.
- De tussen 2002 en 2004 groeiende ongelijkheid is grotendeels tot staan gekomen in 2006. Alleen het verschil in leefsituatie tussen mensen met een goede en mensen met een slechte gezondheid nam toe tussen 2004 en 2006.
- Steeds minder mensen hebben te maken met een cumulatie van maatschappelijke achterstand op het gebied van opleiding, werk en inkomen. Het verschil in leefsituatie tussen mensen zonder achterstand en mensen met maximale achterstand is vergeleken met 1997 weliswaar toegenomen, maar vertoont na 2004 een daling.
- Nederlanders zijn in het algemeen in 2006 meer tevreden met aspecten van hun leefsituatie dan in 1997. Mensen met een slechte leefsituatie zijn echter minder tevreden geworden. Het rapportcijfer voor de Nederlandse samenleving is met een 6,5 in 2006 weer wat hoger dan in 2004 (6,2).
- 82% van de Nederlanders is (erg) gelukkig; een goede leefsituatie en geluk blijken vaak samen te gaan.
- Mensen met een slechte leefsituatie maken vaker dan mensen met een goede leefsituatie gebruik van zorgvoorzieningen en van voorzieningen die compenserend of ondersteunend zijn bij maatschappelijke achterstand.

10.1 De leefsituatie-index

Dit hoofdstuk geeft een samenvattend beeld van de ontwikkelingen in de leefsituatie van de Nederlandse bevolking. In de voorgaande hoofdstukken is telkens één aspect afzonderlijk besproken, dit hoofdstuk handelt over de leefsituatie aan de hand van een samenvattend meetinstrument. Door gebruik te maken van een index krijgen we inzicht in de ontwikkelingen van de leefsituatie als geheel. Op deze manier beschrijft het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) al sinds 1974 de ontwikkeling van de leefsituatie van de Nederlandse bevolking.

De index ontstaat uit een combinatie van indicatoren op acht belangrijke aspecten van de leefsituatie. Het gaat om gezondheid, wonen, (sociale) participatie, sportbeoefening, bezit van duurzame consumptiegoederen, mobiliteit, vrijetijdsactiviteiten en vakantie. Voor elk van deze aspecten is een beperkt aantal indicatoren gekozen, zoals de mate waarin iemand belemmerd is als gevolg van een ziekte of handicap; het woningtype; het wel of niet verrichten van vrijwilligerswerk; de mate van sociaal isolement; de mate van sportbeoefening; en het wel of niet bezoeken van een film, museum of opera (de volledige lijst is te vinden in bijlage Bro.1). De indicatoren worden vervolgens op statistische wijze samengevoegd.¹ De leefsituatie wordt dan uitgedrukt in een indexscore, die voor het jaar 1997 op 100 is gezet, met een standaarddeviatie van 15.

Een belangrijk uitgangspunt bij het kiezen van de indicatoren is dat zij een positieve dan wel negatieve bijdrage kunnen leveren aan de leefsituatie van de burger. Het gaat vooral om indicatoren die de situatie beschrijven in plaats van evalueren, om objectieve indicatoren en niet om subjectieve.

Naast de feitelijk bereikte leefsituatie (in de vorm van de leefsituatie-index) worden ook de hulpbronnen waarover mensen beschikken beschreven. De hulpbronnen – onderwijs, arbeid, inkomen en gezondheid – bieden de mogelijkheid om de leefsituatie te verbeteren.² In Nederland is sociaal beleid sterk gericht op het beïnvloeden van de verdeling van hulpbronnen, bijvoorbeeld door inkomens te herverdelen en onderwijs mogelijk te maken.³ Maar sociaal beleid is niet uitsluitend gericht op hulpbronnen, het bevat ook doelstellingen in termen van gerealiseerde levenskansen. Zo biedt de overheid burgers niet alleen een reële kans op passende huisvesting (via individuele huursubsidie), maar bevordert zij via het volkshuisvestingsbeleid ook rechtstreeks de beschikbaarheid van kwalitatief goede en betaalbare woningen. Bovendien probeert de overheid niet alleen maatschappelijke achterstanden te voorkomen via de (her)verdeling van hulpbronnen, maar richt zij haar beleid ook op de keuzen die mensen maken. De overheid vindt het belangrijk dat mensen sporten, een theater bezoeken of maatschappelijk participeren, vanuit de veronderstelling dat hierdoor het individuele en collectieve welzijn bevorderd wordt.

In enkele van de zes pijlers uit het *Coalitieakkoord 2007* komen vorenstaande punten expliciet naar voren. Zo gaat het in de pijler ‘sociale samenhang’ bijvoorbeeld om meedoen: ‘Betrokkenheid begint met meedoen. In een betaalde baan, in het vrijwilligerswerk, in de zorg voor anderen’ (p. 23); en om sport: ‘Vanwege deze grote maatschappelijke waarde verdient sport actieve ondersteuning vanuit de overheid’ (p. 28).⁴

De primaire keuze voor descriptieve indicatoren en niet voor evaluatieve indicatoren sluit aan bij de internationale traditie van *social reporting*, waarbij de bruikbaarheid voor het (sociale) beleid van belang is. Daarbij is een gelijke verdeling van welvaart en welzijn een belangrijk thema (Vogel 2002). Het doel van het leefsituatieonderzoek is als signalement voor beleid te dienen en het publieke debat over sociale veranderingen te voeden (Boelhouwer en Roes 2004). Zoals in hoofdstuk 1 is aangegeven, zijn descriptieve indicatoren evenwel niet voldoende voor een volledige beschrijving van

de kwaliteit van leven: daarvoor is ook de evaluatieve kant van belang. In de meeste monitoringsystemen zijn tegenwoordig zowel objectieve als subjectieve indicatoren opgenomen (Noll 2002).

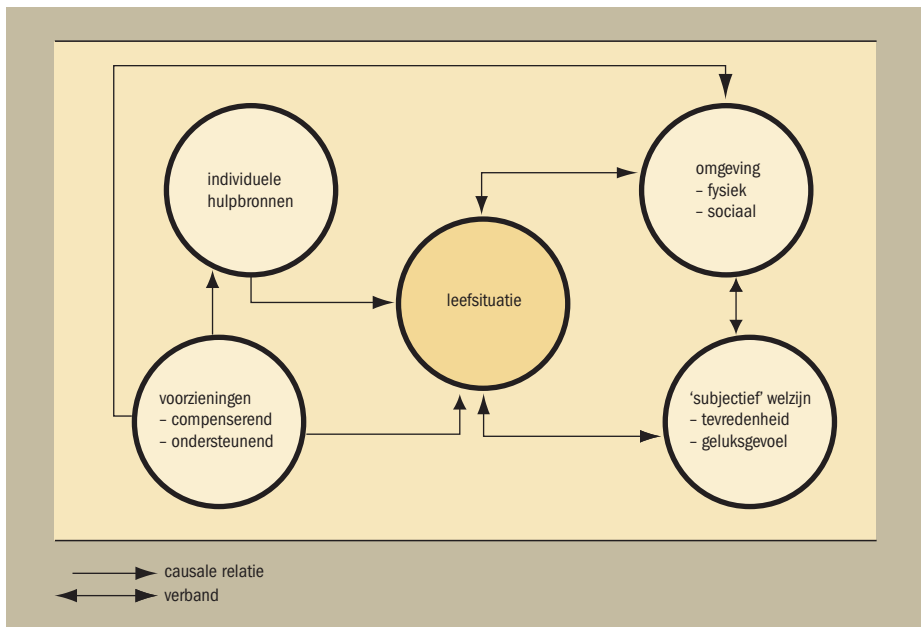
Om de kwaliteit van leven volledig in kaart te brengen, gaan we bij de analyse van de leefsituatie dan ook eveneens in op de beleving van de situatie en het oordeel van de burgers. Vragen zijn in welke mate burgers tevreden zijn met hun situatie en hoe de objectieve situatie en de subjectieve beleving zich tot elkaar verhouden. Daarbij speelt niet alleen mee dat de overheid een politiek belang heeft bij het toetsen van maatregelen bij burgers, maar ook dat hun gedrag deels voortkomt uit dergelijke subjectieve oordelen. Het is van belang zich te realiseren dat noch de oordelen noch de keuzen van burgers samen hoeven te vallen met die van de overheid.

Om deze reden wordt in het onderzoek naar de kwaliteit van leven een onderscheid gemaakt tussen de objectieve en subjectieve dimensie, zonder ze samen in één index onder te brengen. Uit verschillende studies blijkt dat er slechts een geringe relatie is tussen de objectieve situatie waarin mensen zich bevinden, en hun evaluatie ervan (Diener en Suh 1997; Cummins 2000; Hagerty et al. 2001). Het combineren van subjectieve en objectieve elementen zou dan een niet te interpreteren constructie opleveren.

Het vorenstaande leidt tot het kader voor de beschrijving van de leefsituatie, zoals in figuur 10.1 modelmatig is weergegeven.

Figuur 10.1

Analytisch kader voor de beschrijving van de leefsituatie

Centraal staat de leefsituatie-index. Hiermee kunnen we door de tijd heen bezien of de leefsituatie zich in positieve of negatieve zin ontwikkelt. Men dient in gedachte te houden dat de index een relatief meetinstrument is: het gaat niet om het absolute niveau van de leefsituatie op enig moment, maar om de ontwikkeling in de tijd, of om de ontwikkeling van groepen ten opzichte van elkaar. Als de landelijke trend positief is en er een bevolkingsgroep is met een negatieve trend, is dat een indicatie dat extra (beleids)aandacht voor deze groep nodig is.

Hier past de opmerking dat de ontwikkeling van de leefsituatie in de regel traag verloopt. Dit komt doordat de veranderingen op de afzonderlijke terreinen doorgaans beperkt zijn, zeker in een kort tijdsbestek. Zo blijft het overgrote deel van de bevolking in dezelfde woning wonen en krijgt niet te maken met ingrijpende veranderingen in de gezondheid. Hierdoor zijn ook verschuivingen in de indexwaarde met bijvoorbeeld 2 punten relevant, ook al lijken ze gering.⁵

Dit hoofdstuk geeft een samenvattend inzicht in het redeneerschema dat hiervoor beschreven is, door de onderdelen van het model in afzonderlijke paragrafen te bespreken.

10.2 De leefsituatie in 2006 en ontwikkelingen sinds 1997

In deze paragraaf komen de leefsituatie in 2006 en de ontwikkelingen sinds 1997 aan bod voor de Nederlandse bevolking als geheel en voor de sociale groepen die ook elders in dit rapport zijn besproken. De leefsituatie, uitgedrukt in een indexscore zoals toegelicht in de vorige paragraaf, steeg van 100 in 1997 naar 104 in 2006. In 2006 was de leefsituatie van 65-plussers minder goed dan gemiddeld (indexscore 92), evenals die van mensen met een inkomen onder de lage-inkomensgrens (95); niet-werkenden (96); niet-westerse allochtonen (96); en mensen met een lage opleiding (98). Aan de andere kant is de leefsituatie beter dan gemiddeld voor 18-24-jarigen (score 108), mensen met een hoge opleiding (110), met de hoogste inkomens (bovenste 20%: 113), met een betaalde baan (109) en voor mensen met een partner (105 zonder kinderen en 108 met kinderen). Een overzicht van de leefsituatie voor alle onderscheiden groepen is te vinden in bijlage Bro.2.

Door de jaren heen is de leefsituatie van de laatstgenoemde groepen steeds beter dan gemiddeld en die van de eerstgenoemde groepen slechter dan gemiddeld. Interessanter is dan ook om te bekijken of de ontwikkeling door de tijd heen voor alle groepen gelijk is, of dat sommige groepen hun achterstand inlopen of juist vergroot zien worden. We bezien de periode sinds 1997, maar besteden ook aandacht aan de meest recente ontwikkelingen tussen 2004 en 2006. De ontwikkeling bij de groepen die we hierna bespreken, is grafisch weergegeven in figuur 10.2.

Sinds 1997 is de leefsituatie van de Nederlandse bevolking geleidelijk verbeterd. van een score van 100 in 1997 tot 104 in 2006. Deze positieve ontwikkeling heeft zich voor alle onderscheiden groepen voorgedaan, maar niet voor alle groepen in

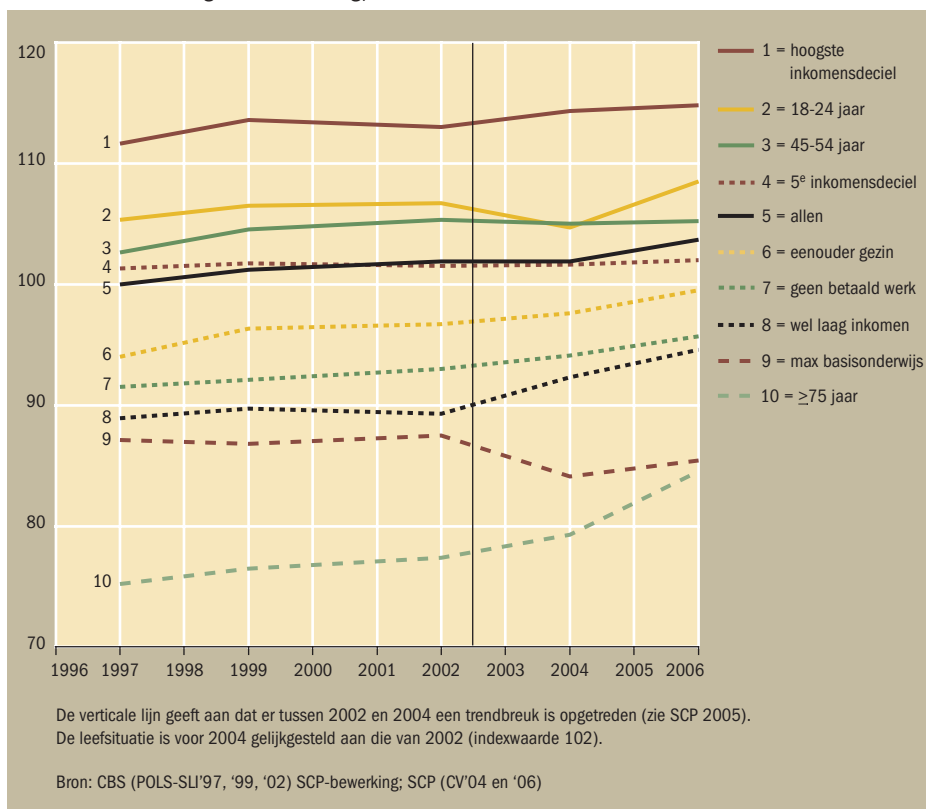
dezelfde mate. De leefsituatie is meer dan gemiddeld verbeterd voor mensen ouder dan 65 jaar: +8, voor 75-plussers zelfs +10; mensen met een inkomen onder de lage-inkomensgrens: +6; voor eenoudergezinnen: +6; en voor paren zonder kinderen: +6 (zie voor alle groepen bijlage B10.2). Overigens gaat het bij deze groepen om het gedeeltelijk inlopen van achterstand: in 2006 is hun leefsituatie nog altijd minder goed dan gemiddeld, uitgezonderd die van paren zonder kinderen wier leefsituatie in 2006 iets beter was dan gemiddeld.

Daarentegen is de leefsituatie tussen 1997 en 2006 minder dan gemiddeld verbeterd voor mensen van 45-54 jaar (+2), en mensen met een middeninkomen (vijfde deciel: +1). Voor mensen met maximaal basisonderwijs verslechterde zij zelfs (-2).

Tussen 2004 en 2006 bleef de leefsituatie van mensen van 45-54 jaar en met middeninkomens gelijk (voor de middeninkomens is in figuur 10.2 alleen het vijfde inkomensdeciel weergegeven, maar de ontwikkeling geldt ook voor het zesde en zevende deciel – zie bijlage B10.2).

Figuur 10.2

Ontwikkeling van de leefsituatie van enkele sociale groepen, 1997-2006 (in indexscores, 1997 = 100 voor de gehele bevolking)

In *De sociale staat van Nederland 2005* werd geconstateerd dat de leefsituatie voor 18-24-jarigen en voor mensen met maximaal basisonderwijs verslechterde (SCP 2005). Het lijkt er nu op dat deze verslechtering tijdelijk was: in 2006 is zij voor deze groepen beter dan in 2004.

Door niet meer naar de index als geheel maar naar de afzonderlijke domeinen te kijken, kunnen we een beeld krijgen van de oorzaak dat een groep er veel op vooruitging of juist achterbleef. We doen dit voor de drie hiervoor besproken groepen die het meest achterbleven: mensen met maximaal basisonderwijs, 45-54-jarigen en mensen met een middeninkomen (als middeninkomen nemen we weer het vijfde deciel) en voor de drie groepen die er het meest op vooruitgingen: mensen van 75 jaar of ouder, eenoudergezinnen en mensen met een laag inkomen.

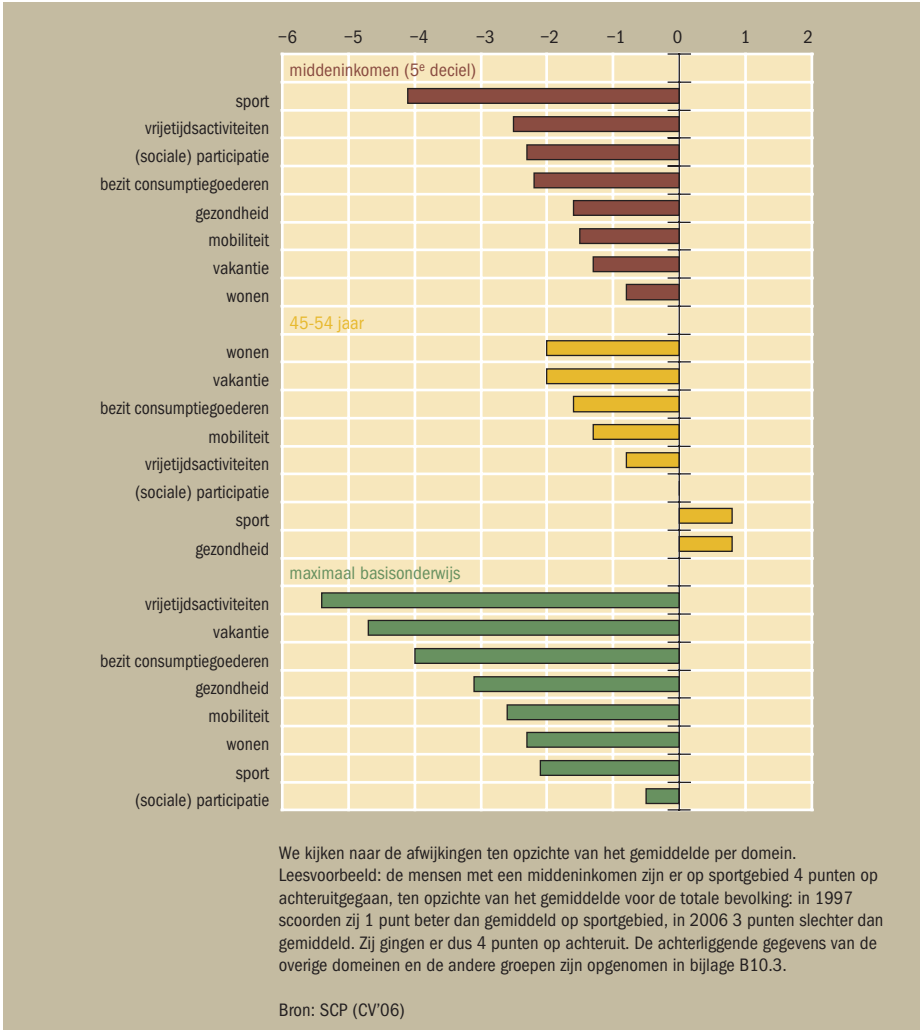
Hoewel de mensen met een middeninkomen en de 45-54-jarigen relatief achterbleven, verbeterde hun leefsituatie tussen 1997 en 2006 wel. Bij de eerstgenoemden blijkt de minder gunstige ontwikkeling zich op alle terreinen voor te doen, maar nog het meest pregnant bij het sporten (zie figuur 10.3). De 45-54-jarigen boekten juist op dit terrein winst, evenals bij hun gezondheid. Deze winst was echter niet voldoende om het relatieve achterblijven in de overige domeinen teniet te doen.

De leefsituatie van mensen met maximaal basisonderwijs verslechterde tussen 1997 en 2006, ondanks een licht herstel tussen 2004 en 2006. Deze verslechtering doet zich op alle terreinen voor, maar is vooral zichtbaar in een vermindering van de vrijetijdsactiviteiten en vakanties.

Figuur 10.3

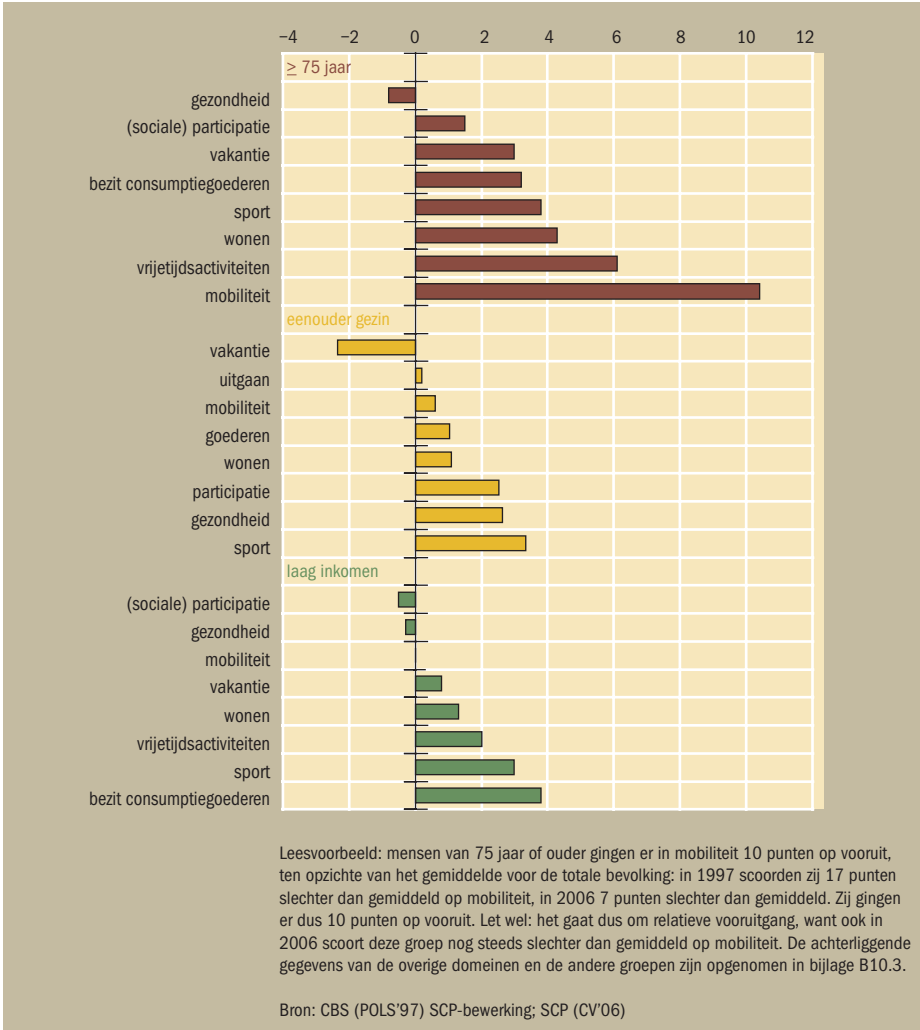
Ontwikkeling van de leefsituatie van bevolkingsgroepen wier leefsituatie het minst verbeterde, naar domeinen, verschil tussen 1997 en 2006 (in indexscores)

Bij de drie groepen wier leefsituatie relatief veel verbeterde, deed de verbetering zich op nagenoeg alle terreinen voor (figuur 10.4). Wat vooral opvalt, is de grote stijging van de mobiliteit van de 75-plussers. Tegelijkertijd bleef hun gezondheid iets achter en dit geldt ook voor het aantal vakanties van eenoudergezinnen en de sociale participatie en gezondheid van mensen met een laag inkomen.

Figuur 10.4

Ontwikkeling van de leefsituatie van bevolkingsgroepen die er relatief veel op vooruitgingen, verschil tussen 1997 en 2006 (in indexscores)

10.3 Determinanten van de leefsituatie

De kwaliteit van de leefsituatie is niet alleen afhankelijk van de keuzen die mensen maken, maar ook van de kansen en mogelijkheden die ze krijgen. Daarnaast spelen persoonlijke kenmerken en kenmerken van het huishouden waartoe iemand behoort een rol.

De belangrijkste determinanten van de leefsituatie waar de overheid invloed op kan uitoefenen, zijn de hulpbronnen: inkomen, opleiding, arbeidsmarktsitu-

atie en gezondheid. Er zijn grote verschillen in leefsituatie tussen mensen met een hoog inkomen en mensen met een laag inkomen, tussen hoog- en laagopgeleiden, tussen werkenden en niet-werkenden en tussen mensen met een goede en mensen met een slechte gezondheid. In de vorige editie van De sociale staat van Nederland werd geconstateerd dat deze verschillen toegenomen waren (SCP 2005). Gedurende de periode die we in deze editie bekijken (1997-2006), is het beeld wisselend: de verschillen naar opleidingsniveau en gezondheid zijn toegenomen, maar die tussen inkomensgroepen en tussen werkenden en niet-werkenden zijn licht afgenomen (zie tabel 10.1). In de laatste twee jaar zijn alleen de verschillen in leefsituatie tussen gezonde en ongezonde mensen toegenomen. Bovendien is sinds 2004 het verschil tussen de inkomensgroepen kleiner geworden.

Tabel 10.1

Hulpbronnen en de leefsituatie, 1997-2006 (in indexscores, 1997 = 100 voor de gehele bevolking)

	1997	1999	2002	2004	2006
allen	100	101	102	102	104
laagste inkomensdeciel	87	87	88	86	91
hoogste inkomensdeciel	112	114	113	114	115
verschil	25	27	25	28	24
laagopgeleiden (maximaal basisonderwijs)	87	87	88	84	85
hoogopgeleiden (hbo of universiteit)	108	109	109	109	110
verschil	21	23	22	25	25
niet-werkenden	92	92	93	94	96
werkenden ^a	106	106	107	107	109
verschil	14	14	14	13	13
ervaren gezondheid zeer goed ^b	106	107	108	108	110
ervaren gezondheid (zeer) slecht	87	88	86	83	83
verschil	19	19	22	25	27

a Tot de werkenden worden gerekend: personen die 12 uur per week of meer werken. Overigens is er weinig verschil in leefsituatie tussen mensen die meer en mensen die minder dan 12 uur per week werken (zie bijlage B10.2).

b Omdat de indicatoren voor gezondheid voor en na 2004 verschillen, en dus onvergelijkbaar zijn, kunnen geen uitspraken worden gedaan over verschil in leefsituatie naar objectieve gezondheid. Daarom is het verschil naar ervaren gezondheid opgenomen. Overigens is de ervaren gezondheid een goede voorspeller van de objectieve gezondheidstoestand (zie hoofdstuk 6).

Bron: CBS (POLs-SLI'97, '99 en '02) SCP-bewerking; SCP (CV'04 en '06)

Index voor maatschappelijke achterstand

De hiervoor besproken kenmerken zijn niet onafhankelijk van elkaar: mensen met een laag opleidingsniveau hebben minder kans op betaalde arbeid en in het algemeen minder inkomen dan hoogopgeleiden (zie ook hoofdstuk 5). Door het construeren van een index voor maatschappelijke achterstand kan bekeken worden of een cumulatie van achterstand samengaat met een verhoudingsgewijs slechte leefsituatie. Deze index bestaat uit een optelsom van drie indicatoren: een opleidingsniveau van maximaal basisonderwijs; een inkomen onder de lage-inkomensgrens; en het niet hebben van betaald werk.⁶ Verder wordt onderscheid gemaakt in mensen jonger en mensen ouder dan 65 jaar, omdat van de laatste groep (nog) maar weinig mensen werken.

Wanneer we de afgelopen tien jaar bekijken, hebben in 2006 minder mensen te maken met maximale achterstand dan in 1997 (zie tabel 10.2). Met name bij de 65-plussers is de afname groot. Hierbij spelen zowel de sterk gestegen inkomens een rol (zie hoofdstuk 5), als het steeds verder stijgende opleidingsniveau (zie hoofdstuk 4). Tegelijkertijd is het percentage mensen dat op geen van de indicatoren achterstand heeft, toegenomen.

Tabel 10.2

Cumulatie van achterstanden in enkele hulpbronnen (inkomen, opleiding, arbeidsmarkt)^a en gemiddelde leefsituatie, naar leeftijdscategorie, 1997-2006 (in procenten en indexscores, 1997 = 100 voor de gehele bevolking)

	percentage					gemiddelde leefsituatie				
	1997	1999	2002	2004	2006	1997	1999	2002	2004	2006
allen						100	101	102	102	104
personen jonger dan 65 jaar										
geen achterstand	54	58	62	57	61	108	108	108	109	110
maximale achterstand	5	4	3	2	2	84	81	84	81	85
verschil in leefsituatie						24	27	24	27	25
personen ouder dan 65 jaar										
geen achterstand	41	42	51	56	65	90	95	94	96	97
maximale achterstand	27	22	18	8	5	75	74	74	72	78
verschil in leefsituatie						15	21	20	24	19

a In bijlage B10.4 zijn alle groepen opgenomen.

Bron: CBS (POLSLI'97, '99 en '02) SCP-bewerking; SCP (CV'04 en '06)

Als we de achterstandsindex relateren aan de leefsituatie, blijkt dat het verschil in leefsituatie tussen mensen zonder achterstand en mensen met maximale achterstand in de afgelopen tien jaar is toegenomen. Bezien we echter alleen de ontwikkeling sinds 2004, dan blijken de verschillen kleiner te zijn geworden.

Invloed van de determinanten

Wanneer we willen weten of de hiervoor besproken determinanten ook in combinatie met elkaar nog van invloed zijn op de leefsituatie, moeten we ze in samenhang bekijken. Dit sluit bovendien aan bij de aanname in het model (figuur 10.1) dat de hulpbronnen een causale relatie hebben met de leefsituatie: hoe meer hulpbronnen iemand tot zijn of haar beschikking heeft, hoe beter zijn of haar leefsituatie zal zijn.

Elk van de opgenomen determinanten is van invloed op de leefsituatie, ook als rekening wordt gehouden met het effect van de overige determinanten (zie tabel 10.3). Tezamen verklaren de hulpbronnen en de andere achtergrondkenmerken meer dan 50% van de verschillen in leefsituatie. Inkomen speelt de belangrijkste rol en wordt bovendien door de tijd heen belangrijker. Na inkomen volgen opleiding en leeftijd, maar het belang van deze twee indicatoren is in 2006 minder groot dan in 1997.

Tabel 10.3

De invloed van de hulpbronnen en enkele andere achtergrondkenmerken op de leefsituatie, 1997-2006 (multivariate Anova-analyse, bèta-coëfficiënten)

	1997	1999	2002	2004	2006
leeftijd ^a	0,26	0,26	0,25	0,22	0,21
inkomen ^b	0,28	0,32	0,30	0,33	0,37
arbeidsmarktpositie ^c	0,10	0,10	0,11	0,07	0,06
opleiding ^d	0,26	0,27	0,27	0,27	0,24
huishoudenssamenstelling ^e	0,12	0,10	0,13	0,07	0,08
inkomensbron ^f	0,10	0,05	0,06	0,13	0,12
gezondheid ^g	.	.	.	0,14	0,19
verklaarde variantie (%)	56	57	55	59	54

a 18-24 jaar, 25-34 jaar, 35-44 jaar, 45-54 jaar, 55-64 jaar, 65-74 jaar, ≥ 75 jaar.

b In decielen.

c Werkt niet; werkt wel.

d lo/vglo; mulo, mavo, vwo-3; lbo; mbo, havo, vwo; hbo, universiteit.

e Alleenstaande; paar zonder kind(eren); paar met kind(eren); eenoudergezin; overig.

f In 1997, 1999 en 2002: loon; winst; VUT; pensioen/AOW; sociale uitkering/beurs; overig. In 2004 en 2006: loon; winst; VUT; AOW; Anw, WW, WAO, bijstand; studiebeurs; overig.

g Heeft wel of niet langdurige aandoening, ziekte of handicap; data zijn pas vanaf 2004 beschikbaar.

Bron: CBS (POLSLI'97, '99 en '02) SCP-bewerking; SCP (CV'04 en '06)

10.4 Voorzieningengebruik en verschillen in leefsituatie

Dat de kwaliteit van de leefsituatie afhankelijk is van persoonlijke kenmerken, persoonlijke keuzen en de hulpbronnen waarover mensen de beschikking hebben, is hiervoor aan bod gekomen. De overheid richt zich niet alleen op de hulpbronnen, maar ook op de keuzen die mensen maken. Deels komt dat tot uitdrukking in

het subsidiëren van voorzieningen, bijvoorbeeld in het geval van huursubsidie of de zorgtoeslag. Daarnaast maakt de overheid gebruik van ondersteunende voorzieningen om maatschappelijke achterstanden te voorkomen, en van compenserende voorzieningen om ontstane achterstanden zo veel mogelijk weg te werken.

Helaas kunnen geen uitspraken worden gedaan over het effect van het wel of niet gebruikmaken van voorzieningen op de leefsituatie. Met de beschikbare gegevens is dat niet mogelijk. Daardoor moeten we ons noodgedwongen beperken tot het in kaart brengen van het voorzieningengebruik. De vraag is dan of mensen met een minder goede leefsituatie meer gebruikmaken van voorzieningen dan mensen met een goede leefsituatie. Dat mag verwacht worden, gelet op de rol die voorzieningen moeten spelen bij het voorkómen en ontstaan van achterstanden.

Een aantal voorzieningen kan niet in de analyse worden betrokken, omdat het gebruik ervan gezien wordt als een indicatie van de leefsituatie in het betrokken domein en dus deel uitmaakt van de leefsituatie-index. Het gaat om het gebruik van culturele voorzieningen (zoals museum, theater, bioscoop, enz.) en van het openbaar vervoer.

Voor zowel ondersteunende en compenserende voorzieningen als voor zorgvoorzieningen geldt dat de leefsituatie minder goed is van mensen die deze voorzieningen wel gebruiken dan van mensen die dat niet doen (zie tweede en derde kolom van tabel 10.4). De verschillen zijn het grootst tussen gebruikers en niet-gebruikers van thuiszorg en maatschappelijk werk.

Omdat de meeste voorzieningen vooral van belang zijn voor mensen met een relatief slechte leefsituatie, is het de vraag of zij er ook meer gebruik van maken. Dat blijkt inderdaad het geval te zijn; zo heeft 31% van de mensen met een slechte leefsituatie contact gehad met een uitkeringsinstantie, tegen 9% van de mensen met een goede leefsituatie (zie tabel 10.4; laatste twee kolommen). Hulp van de thuiszorg werd verkregen door 31% van de mensen met een slechte leefsituatie, tegen 2% van de mensen met een goede leefsituatie. Ook bij voorzieningen waar de verschillen in leefsituatie niet groot zijn, zijn er verschillen in gebruik. Van de huisarts bijvoorbeeld maakte 75% van de mensen met een slechte leefsituatie gebruik, tegen 52% van de mensen met een goede leefsituatie.

Tabel 10.4

Voorzieningengebruik en leefsituatie, 2006 (in procenten en indexscores)

	leefsituatie (indexscore)		gebruik van een voorziening (%)	
	geen gebruik	wel gebruik	slechte leefsituatie ^a	goede leefsituatie ^a
ondersteunende en compenserende voorzieningen				
in laatste 2 jaar contact met arbeidsbemiddeling of reïntegratiebedrijf	104	100	23	10
in laatste 2 jaar contact met sociale dienst of uitkeringsinstantie	105	98	31	9
huursubsidie ontvangen	106	87	47	1
zorgvoorzieningen				
afgelopen 3 maanden gebruik huisarts	106	102	75	52
afgelopen 12 maanden gebruik fysiotherapeut	104	103	27	25
afgelopen 3 maanden gebruik medisch specialist	105	100	42	24
afgelopen 12 maanden opname in ziekenhuis	104	100	16	9
afgelopen 12 maanden hulp gekregen van maatschappelijk werk	105	92	18	2
afgelopen 12 maanden hulp gekregen van thuiszorg	105	86	31	2
zorgtoeslag ontvangen	107	98	65	15

a Een slechte leefsituatie betekent een leefsituatiescore van 85 of minder, een goede leefsituatie betekent een score van 115 of meer; in 2006 is de gemiddelde score voor de gehele bevolking 104.

Bron: SCP (CV06)

10.5 De leefsituatie en de sociale en fysieke omgeving

De omgeving waarin mensen zich bevinden is, belangrijk voor hun leefsituatie en de waardering ervoor. Het gaat hier om het sociale netwerk waarover mensen beschikken, en over de stad en de buurt waarin ze wonen.

Sociale omgeving

Sociale netwerken en sociale verbanden spelen een grote rol in het leven van mensen: om een sociaal isolement te voorkomen, de sociale cohesie te bevorderen en het sociaal kapitaal te vergroten. In de leefsituatie-index zijn dan ook indicatoren opgenomen die betrekking hebben op de mate waarin iemand sociaal geïsoleerd is en over een aantal maatschappelijke verbanden waaraan iemand kan deelnemen, zoals lidmaatschap van verenigingen, sportactiviteiten en vrijwilligerswerk. Deze indi-

catoren zijn echter beperkt tot hooguit de aanwezigheid van een sociaal netwerk en zeggen niet veel over het gebruik ervan.⁷ Voor dit laatste gaan we in op de frequentie van het contact dat iemand heeft met familie, vrienden of buren.

In hoofdstuk 7 bleek dat een groot deel van de Nederlanders minstens één keer per week contact heeft met iemand van de familie en een nog veel groter deel minimaal één keer per maand. Met vrienden of met de buren is het contact veel minder frequent. Er is een positieve samenhang tussen de leefsituatie en de frequentie van sociale contacten: de leefsituatie van mensen die minimaal een keer per week contact hebben, is beter dan van mensen die zelden of nooit contact hebben (zie tabel 10.5). Dit geldt voor alle vormen van contact, dus zowel met familieleden als met buren en vrienden. Preciezer geformuleerd is de leefsituatie van mensen die zelden of nooit contact hebben, een stuk slechter dan de gemiddelde leefsituatie, terwijl die van mensen die vrij frequent contact hebben, ongeveer op het gemiddelde ligt.

Tabel 10.5

Gemiddelde leefsituatie, naar frequentie van sociale contacten, 1997-2006 (in indexscores, 1997 = 100 voor de gehele bevolking)^a

	1997	1999	2002	2004	2006
allen	100	101	102	102	104
contact met familieleden					
1 keer per week	100	102	102	103	105
zelden of nooit	84	87	86	89	86
contact met de buren					
1 keer in de week	100	101	103	101	104
nooit	94	97	95	97	98
contact met vrienden en kennissen					
1 keer per week	102	103	103	104	105
zelden of nooit	79	79	77	83	81
met geen van de groepen eenmaal per week contact					
	89	92	86	97	98
met alle drie de groepen eenmaal per week contact					
	102	103	104	103	105

a In de tabel is een selectie opgenomen; in bijlage B10.5 staan ook de tussenliggende groepen.

Bron: CBS (POL-SLI'97, '99 en '02) SCP-bewerking; SCP (CV'04 en '06)

In 2006 is voor het eerst ook gevraagd naar het contact dat mensen hebben met overige buurtbewoners, en indien zij betaald werken, naar het contact dat ze hebben met collega's buiten werktijd. De verschillen in leefsituatie tussen mensen die deze contacten regelmatig hebben, en mensen voor wie dat niet het geval is, zijn minder groot dan die in tabel 10.5. Mensen die minimaal eenmaal per week contact hebben met overige buurtbewoners, scoren 102, mensen die dit contact zelden of nooit

hebben, scoren 100. Voor contact met collega's zijn de leefsituatiescores respectievelijk 105 en 103.

De meeste Nederlanders zijn te spreken over de sociale cohesie in de buurt (tabel 10.6). Ook hier is er een positieve relatie met de leefsituatie: die is beter van mensen die de sociale cohesie in de buurt als positief ervaren, dan van mensen die er negatief over denken.

Ondanks deze vrij positieve kijk op de buurt en de buurtgenoten rapporteert 60% wel eens last te hebben van de burens, geluid of stank (afzonderlijke percentages resp. 34, 46, 28; zie bijlage Bro.6). De leefsituatie van mensen die deze vormen van overlast ervaren, is minder goed dan die van mensen die nooit overlast ondervinden (resp. leefsituatiescores 103 en 101).

Tabel 10.6

Sociale cohesie en leefsituatie, 2006 (in procenten en in indexscores, landelijk gemiddelde = 104)

	aandeel		leefsituatie-index	
	(helemaal mee eens)	(helemaal mee oneens)	(helemaal mee eens)	(helemaal mee oneens)
ik heb veel contact met mijn directe burens	46	20	105	101
in deze buurt gaat men op een prettige manier met elkaar om	77	6	106	97
ik woon in een gezellige buurt met veel saamhorigheid	50	18	105	101
mensen kennen elkaar in deze buurt nauwelijks	21	56	99	105
ik ben tevreden met de bevolkingssamenstelling in deze buurt	78	9	104	97
alle vragen positief		36		105
alle vragen negatief		10		100

Bron: SCP (CV'06)

Fysieke omgeving

Dat de leefsituatie in grote steden minder goed is dan elders in Nederland, is al sinds 1974 zo. In de afgelopen tien jaar is hier geen verandering in gekomen (tabel 10.7). Sterker nog: in 2006 zijn de verschillen tussen de vier grote steden en het Nederlandse gemiddelde groter geworden. De inhaalslag die de grote steden rond de millenniumwisseling en in het begin van de eenentwintigste eeuw lieten zien, is in 2006 volledig verdampt.

Tabel 10.7

De leefsituatie, naar niveau van stedelijkheid, 1997-2006 (in indexscores, 1997 = 100 voor de gehele bevolking)

	1997	1999	2002	2004	2006
allen	100	101	102	102	104
rest van het land	101	103	103	102	105
G21	98	100	100	102	103
G4	97	95	98	99	100
stedelijkheidsgraad van de gemeente					
zeer sterk stedelijk	98	96	99	99	101
sterk stedelijk	100	102	101	101	103
matig stedelijk	101	102	104	103	104
weinig stedelijk	101	103	103	104	106
niet-stedelijk	101	103	103	103	104

Bron: CBS (POL5-SLI'97, '99 en '02) SCP-bewerking; SCP (CV'04 en '06)

Binnen gemeenten kunnen we onderscheid maken tussen wijken waar mensen met een slechte en waar mensen met een goede leefsituatie wonen. Mensen met een slechte leefsituatie wonen in wijken waar meer rommel op straat is, meer uit auto's wordt gestolen, meer geweld is, meer overlast van drugs voorkomt en meer geluids-overlast van verkeer is (zie bijlage Bio.6).

We kunnen wijken ook indelen op basis van de door het SCP ontwikkelde statusscore van wijken (Knol 1998). Deze score is een combinatie van het percentage mensen met lage inkomens in een wijk, het percentage werklozen en het percentage mensen met een lage opleiding.⁸ In 2006 woont 17% van de Nederlandse bevolking in een wijk met een lage status. Van de mensen met een slechte leefsituatie is dat echter 27%. Gedurende de afgelopen tien jaar is het verschil in leefsituatie tussen lage- en hogestatuswijken afgenomen van 12 punten tot 10 punten in 2006 (tabel 10.8). Wijken met een hoge status blijven al jaren op een min of meer stabiel niveau, terwijl in de afgelopen twee jaar de leefsituatie in wijken met een lage status verbeterde, zelfs meer dan gemiddeld.

Opvallend is dat de leefsituatie in lagestatuswijken verbetert, maar in de G4 niet, terwijl een groot deel van de lagestatuswijken in deze grote steden gesitueerd is. Als we dit nader analyseren, blijkt dat de leefsituatie in lagestatuswijken in de vier grote steden ook wel verbeterde tussen 2004 en 2006 (van 93 naar 96), maar minder dan in de rest van Nederland (van 94 naar 99).

Tabel 10.8

De leefsituatie, naar sociaaleconomische achterstand van de wijk, 1997-2006 (in indexscores, 1997 = 100 voor de gehele bevolking)

	1997	1999	2002	2004	2006
allen	100	101	102	102	104
wijk met een lage status	94	93	96	95	98
wijk met een gemiddelde status	100	101	103	103	105
wijk met een hoge status	106	107	107	108	108

Bron: CBS (POL-SLI'97-'02) SCP-bewerking; SCP (CV'04, '06)

De vraag is in hoeverre er sprake is van een causale relatie. Kunnen we stellen dat de buurt van invloed is, of beter: dat de fysieke of sociale kenmerken van de buurt van invloed zijn op de leefsituatie? Om op deze vraag antwoord te krijgen is in 2003 een multiniveau-analyse gedaan naar de invloed van buurtkenmerken op de leefsituatie (Boelhouwer 2003: 276). Uit de analyses blijkt dat slechts een zeer beperkt deel van de verschillen verklaard kunnen worden met buurtkenmerken. Individuele kenmerken als inkomen, opleiding en leeftijd zijn veel meer bepalend. Van de beperkte variantie op buurtniveau (6,7%) kan 69% door dergelijke kenmerken worden verklaard. Boven op de individuele kenmerken spelen slechts weinig buurtkenmerken een rol en dan vooral de hiervoor beschreven sociaaleconomische status van een wijk. Wanneer dit kenmerk in de analyse is betrokken, vervalt de invloed van andere buurtkenmerken. In sociaaleconomische achterstandswijken is de leefsituatie weliswaar slechter dan op basis van alleen individuele kenmerken verwacht mag worden, maar dit effect is zeer gering.

De buurt wordt door de meeste mensen als veilig ervaren: 68% geeft te kennen dat er in de wijk geen plekken of straten zijn waar men 's avonds liever niet alleen komt. De leefsituatie van hen is beter dan van mensen die de buurt onveilig vinden (scores resp. 105 en 101).

10.6 Tevredenheid, geluk, subjectieve gezondheid en veiligheidsgevoel

Uit hoofdstuk 8 bleek dat 22% van de mensen zich wel eens onveilig voelt. Als we het veiligheidsgevoel relateren aan de leefsituatie, blijkt dat er in 2006 nagenoeg geen verschil in leefsituatie is tussen mensen die zich wel eens onveilig voelen, en mensen die dat niet doen (tabel 10.9). Binnen de groep die zich wel eens onveilig voelt, geldt evenwel: hoe vaker iemand zich onveilig voelt, hoe slechter de leefsituatie is.

Tabel 10.9

Gemiddelde leefsituatie, naar onveiligheidsgevoelens, 2002-2006 (in indexscores, 1997 = 100 voor de gehele bevolking)

	2002	2004	2006
voelt u zich wel eens onveilig?			
ja	101	104	103
nee	102	101	104
voelt u zich vaak, soms of zelden onveilig?			
vaak	90	93	94
soms	102	102	101
zelden	106	108	109

Bron: CBS (POLSLI'02) SCP-bewerking; SCP (CV'04 en '06)

We hebben ook gekeken naar de tevredenheid van mensen met hun hulpbronnen (opleiding en inkomen) en een aantal aspecten van hun leefsituatie (zoals de woning en de vrienden- en kennissenkring). Tussen 1997 en 2006 is de tevredenheid van mensen op alle terreinen nagenoeg constant gebleven (zie tabel 10.10). Positieve uitschieters zijn de tevredenheid met de vrienden- en kennissenkring en met de opleiding; deze is toegenomen met respectievelijk 0,3 en 0,4 punt (op een schaal van 1 tot 10). Daarentegen is de tevredenheid met de financiële middelen van het huishouden afgenomen. Dit is waarschijnlijk een gevolg van de economische crisis vlak na de eeuwwisseling, want in 2006 is het rapportcijfer al weer wat hoger dan in 2004.

Tabel 10.10

Tevredenheid met onderdelen van de leefsituatie, hulpbronnen en de Nederlandse samenleving, 1997-2006 (in rapportcijfers)^a

	1997	1999	2002	2004	2006
woning	7,9	7,9	7,9	8,0	8,0
vrienden- en kennissenkring	7,7	7,7	7,9	7,9	8,0
woonomgeving	7,7	7,7	7,7	7,6	7,7
maatschappelijke positie	7,4	7,4	7,5	7,3	7,4
financiële middelen huishouden	7,4	7,4	7,4	6,9	7,1
opleiding	7,0	7,0	7,2	7,3	7,4
het leven op dit moment	.	.	.	7,6	7,7
Nederlandse samenleving	6,6	6,6	6,4	6,2	6,5

a 1: slechtste waardering en 10: beste waardering.

Bron: CBS (POLSLI'97, '99 en '02) SCP-bewerking; SCP (CV'04 en '06)

In het algemeen zijn Nederlanders dus tevreden over diverse aspecten van hun leef-situatie en de hulpbronnen die ze ter beschikking hebben: de financiële middelen scoren nog het minst goed met een rapportcijfer van 7,1. Zoals in eerdere edities al is gerapporteerd, is de tevredenheid met de samenleving minder groot, hoewel het rap-portcijfer met een 6,5 nog altijd voldoende is. De tevredenheid die in het algemeen heerst, leidt ook tot een hoge waardering voor het ‘leven op dit moment’, dat in 2006 het rapportcijfer 7,7 krijgt.

Niet alle groepen in de samenleving zijn echter even tevreden; zo zijn ouderen meer tevreden over hun woning dan jongeren (zie hoofdstuk 9). Mensen met een slechte leefsituatie zijn met alle aspecten het minst tevreden (zie tabel 10.11). Verras-sender is dat zij met alle aspecten in 2006 minder tevreden zijn dan in 1997, de oplei-ding uitgezonderd, terwijl de tevredenheid van mensen met een goede leefsituatie in dezelfde periode is toegenomen (uitgezonderd die met de Nederlandse samenleving; die is voor alle groepen gedaald).

Tabel 10.11

Oordelen over enkele onderdelen van de leefsituatie en de Nederlandse samenleving, naar kwaliteit van de leefsituatie,^a 1997 en 2006 (in rapportcijfers)

	slechte leefsituatie		gemiddelde leefsituatie		goede leefsituatie	
	1997	2006	1997	2006	1997	2006
woning	7,6	7,5	7,9	8,0	8,2	8,3
kennissenkring	7,3	7,2	7,8	8,0	7,9	8,3
woonomgeving	7,5	7,3	7,7	7,6	7,9	7,9
maatschappelijke positie	6,8	6,4	7,4	7,4	7,8	7,9
financiële middelen huishouden	6,6	5,9	7,4	7,0	7,9	7,9
opleiding	6,2	6,3	7,0	7,4	7,5	7,8
Nederlandse samenleving	6,3	6,1	6,7	6,5	6,9	6,6

a Slechte leefsituatie: score < 85; gemiddelde leefsituatie: score 85-115; goede leefsituatie: score > 115.

Bron: CBS (POLSLI'97) SCP-bewerking; SCP (CV'06)

De tevredenheid die er op een breed front is, komt ook tot uitdrukking in het geluk van Nederlanders: in 2006 is 82% van de Nederlanders gelukkig of erg gelukkig. Er is een relatie tussen de leefsituatie en geluk: van de mensen met een goede leefsituatie is 93% (erg) gelukkig, van de mensen met een slechte leefsituatie is dat 60%. Van deze laatste groep is bovendien 13% niet zo gelukkig of zelfs ongelukkig (zie bijlage B10.7).

De gemiddelde leefsituatie van mensen die gelukkig zijn, is in 2006 19 punten hoger dan van mensen die niet zo gelukkig of ongelukkig zijn. In vergelijking met 1997 is dit verschil kleiner geworden (tabel 10.12).

Tabel 10.12

Gemiddelde leefsituatie, naar algemeen geluksgevoel, 1997-2006 (in indexscores, 1997 = 100 voor de gehele bevolking; tussen haakjes percentages in 2006)

	1997	1999	2002	2004	2006
allen	100	101	102	102	104
geluk					
erg gelukkig (15)	105	106	107	108	109
gelukkig (67)	101	102	102	103	105
niet gelukkig / niet ongelukkig (14)	90	92	91	95	96
niet zo gelukkig / ongelukkig (5)	80	84	82	87	90

Bron: CBS (POLLS-SLI'97, '99 en '02) SCP-bewerking; SCP (CV'04 en '06)

Hoewel er dus een positieve relatie is tussen de leefsituatie en geluk, is deze niet maximaal (correlatiecoëfficiënt 0,35). Ook mensen met een naar verhouding slechte leefsituatie kunnen gelukkig zijn. Wel valt op dat deze relatie groter is dan die tussen geluk en elk van de leefsituatie-indicatoren afzonderlijk. Het samenvoegen van de indicatoren tot één index heeft dus ook een meerwaarde voor geluksgevoelens (er is één uitzondering: de relatie tussen de schaal voor eenzaamheid en geluk is iets steviger dan tussen de leefsituatie en geluk; zie bijlage Bro.7).

Een andere vraag is of de leefsituatie een bijdrage levert aan het geluk, of dat deze niets toevoegt aan het effect van andere factoren. Als we alleen de invloed van de leefsituatie op geluk bekijken, blijkt dat we slechts 4% van de verschillen in geluk kunnen verklaren. Wanneer we de leefsituatie uitsplitsen in de afzonderlijke domeinen, blijkt dat met name sociale participatie, gezondheid en vakantie van belang zijn voor het geluk (zie bijlage Bro.8).

Met de leefsituatie-index alleen kunnen we dus maar een beperkt deel van het geluk van mensen verklaren: ook andere zaken spelen een rol. Als we naast de leefsituatie-index enkele achtergrondkenmerken in de analyse meenemen, kunnen we 11% van de verschillen in geluk verklaren (zie tabel 10.13).⁹ Naast de leefsituatie zijn de arbeidsmarktsituatie, leeftijd en huishoudensamenstelling van invloed op het geluk van mensen.

Eenzelfde analyse kunnen we doen voor de andere satisfacties uit tabel 10.10, zoals de woning, vrienden- en kennissenkring en gezondheid. Bij alle onderzochte satisfacties speelt de leefsituatie een rol, en bij een aantal satisfacties is de leefsituatie zelfs van groter belang dan de achtergrondkenmerken (tabel 10.13). Gelet op de samenstelling van de index is dit ook wel te verwachten: de objectieve woonsituatie (opgenomen in de index) heeft de grootste invloed op de waardering van de woning; hetzelfde geldt voor sociale participatie bij de tevredenheid met de vrienden- en kennissenkring (zie bijlage Bro.8). Daarentegen is het bereikte onderwijsniveau belangrijker voor de tevre-

denheid met de opleiding dan de levenssituatie, en het werkelijke inkomen is belangrijker voor de tevredenheid met de financiële middelen (tabel 10.13).

Tabel 10.13

Invloed van de levenssituatie en achtergrondkenmerken op geluk en satisfacties, 2006 (bèta's uit Anova-analyse)

invloed van:	invloed op:		woon-	vrienden-	maatschap-	gezond-	financiële	
leefsituatie ^a	geluk	woning	omgeving	en kennis-	pelijke	heid	middelen	
				senkring	positie	opleiding		
leefsituatie ^a	0,17	0,16	0,11	0,24	0,20	0,11	0,24	0,20
sexe	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	0,01	0,01	n.s.
opleiding ^b	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	0,11	0,32	0,05	0,07
arbeidsmarktpositie ^c	0,18	0,03	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	0,12	0,05
leeftijd ^d	0,14	0,15	0,14	0,09	0,11	n.s.	0,16	0,22
stad ^e	n.s.	0,10	0,14	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	0,03
huishoudensamenstelling ^f	0,16	0,12	0,10	n.s.	0,08	0,08	n.s.	0,09
etniciteit ^g	n.s.	0,09	n.s.	0,06	n.s.	n.s.	n.s.	0,07
inkomen ^h	n.s.	0,15	n.s.	0,10	0,13	n.s.	n.s.	0,36
verklaarde variantie (%)	11	14	9	10	15	18	16	29

a In drie klassen: goede levenssituatie (score > 115); gemiddelde levenssituatie (score 85-115); slechte levenssituatie (score < 85).
b lo/vglo; mulo, mavo, vwo-3; lbo; mbo, havo, vwo; hbo, universiteit.
c Werkt niet; werkt minder dan 12 uur per week; werkt meer dan 12 uur per week.
d 18-24 jaar, 25-34 jaar, 35-44 jaar, 45-54 jaar, 55-64 jaar, 65-74 jaar, ≥ 75 jaar.
e G4; G21; overig.
f Alleenstaande; paar zonder kind(eren); paar met kind(eren); eenoudergezin; overig.
g Autochtoon; niet-westers allochtoon; westers allochtoon.
h In decielen.

Bron: SCP (CV'06)

De levenssituatie speelt dus een rol in het gevoel van geluk en tevredenheid van mensen, ook als andere achtergrondkenmerken in de analyse worden meegenomen. Toch is de rol van dergelijke descriptieve aspecten beperkt: de verklaarde variantie van geluk en satisfacties is niet erg hoog; zelfs als de indicatoren betrekking hebben op hetzelfde domein, zoals het geval is bij bijvoorbeeld het werkelijke inkomen en de tevredenheid ermee. Deze bevinding is niet nieuw en wordt ook in ander onderzoek gevonden (Diener en Suh 1997; Hagerty et al. 2001). Uit dergelijk onderzoek blijkt verder dat de relatie tussen evaluatieve indicatoren onderling veel sterker is dan tussen evaluatieve en descriptieve indicatoren. Ook in onze analyse verdubbelt het percentage verklaarde variantie als we naast de levenssituatie de tevredenheid met delen ervan meenemen; bovendien wordt de bijdrage van de levenssituatie gering (bèta.04; zie bijlage 10.8). We weten uit ander onderzoek dan ook al dat bij geluk andere zaken een rol spelen, zoals persoonlijke eigenschappen (bv. een positief zelfbeeld) en vergelijking met anderen (Veenhoven 2002; Layard 2005).

Leefsituatie en gezondheid

Eerder in het hoofdstuk zagen we al dat er een positieve relatie is tussen de leefsituatie en de ervaren gezondheid: een goede leefsituatie en het gevoel gezond te zijn gaan vaak samen (tabel 10.1). In hoofdstuk 6 (gezondheid) is een ander meetinstrument beschreven voor 'aan gezondheid gerelateerde kwaliteit van leven': de Short Form 12 (SF-12). Hierin wordt een fysieke en een psychische component onderscheiden. Bij de fysieke component gaat het onder meer om lichamelijke beperkingen, belemmeringen in het uitvoeren van dagelijkse werkzaamheden en ervaren pijn. De psychische component heeft betrekking op het ervaren sociaal functioneren, emotionele problemen en psychische gezondheid. Voor elk van de onderdelen van de SF-12 wordt een score bepaald die een andere verdeling kent dan de leefsituatie-index: het gemiddelde is bij de SF-12 steeds 50, met een standaardafwijking van 10. Er is een positieve samenhang tussen de leefsituatie en de SF-12: een goede leefsituatie gaat samen met een goede gezondheid (tabel 10.14).

Tabel 10.14

Gemiddelde score op de maten voor ervaren fysieke en psychische gezondheid, naar kwaliteit van de leefsituatie, 2006 (SF-12, algemeen gemiddelde = 50)

	slechte leefsituatie ^h	gemiddelde leefsituatie ^h	goede leefsituatie ^h
fysiek functioneren ^a	38	51	54
fysieke rolbeperkingen ^b	40	50	54
lichamelijke pijn ^c	43	50	52
algemene gezondheidservaring	40	50	54
vitaliteit ^d	43	50	54
sociaal functioneren ^e	43	50	53
emotionele rolbeperkingen ^f	43	50	53
geestelijke gezondheid ^g	45	50	53
totale fysieke component	39	51	54
totale psychische component	45	50	53

Leesvoorbeeld: mensen met een slechte leefsituatie hebben een score van 38 op de gezondheidsdimensie 'fysiek functioneren'. Het Nederlands gemiddelde is bij elk van de dimensies 50 (standaardafwijking 10); hoe hoger deze score hoe beter de gezondheid.

- a Op dit moment door gezondheid beperkt bij 1) het verrichten van matige inspanning, zoals verplaatsen van een tafel of stofzuigen, 2) paar trappen lopen.
- b In de afgelopen vier weken als gevolg van lichamelijke gezondheid: 1) minder bereikt dan zou willen, 2) beperkt in soort werk of bezigheden.
- c Door pijn belemmerd bij normale werkzaamheden in de afgelopen vier weken.
- d Voelde zich energiek in de afgelopen vier weken.
- e Door lichamelijke gezondheid of emotionele problemen belemmerd bij sociale activiteiten in de afgelopen vier weken.
- f In de afgelopen vier weken als gevolg van emotioneel probleem: 1) minder bereikt dan zou willen, 2) werk of bezigheid minder zorgvuldig gedaan.
- g Voelde zich de afgelopen vier weken 1) kalm en rustig, 2) neerslachtig en somber.
- h Mensen met een slechte leefsituatie hebben een score lager dan 85; met een gemiddelde leefsituatie een score tussen 85 en 115; en met een goede leefsituatie een score hoger dan 115.

Bron: SCP (CV'06)

De relatie is sterker voor het fysiek functioneren dan voor het psychisch functioneren. Wanneer we de leefsituatie-index uitsplitsen in de acht domeinen blijkt dat de psychische component vooral een relatie heeft met sociale participatie (zie bijlage Bro.9).

10.7 *Met wie ging het beter en met wie ging het slechter?*

In deze slotparagraaf kijken we naar de ontwikkelingen bij groepen en maken we onderscheid tussen mensen met een slechte leefsituatie (een leefsituatiescore van 85 of minder) en mensen met een goede leefsituatie (een score van 115 of meer). Dit zijn door de jaren heen vaste grenzen, waardoor het mogelijk is te bezien of deze groepen groter of kleiner zijn geworden tussen 1997 en 2006.

De daling van het aandeel mensen met een slechte leefsituatie is in 2006 weer voortgezet, na een stagnatie in 2004: 12% heeft een slechte leefsituatie in 2006, tegen 17% in 1997 (tabel 10.15). Hetzelfde geldt voor de stijging van het percentage mensen met een goede leefsituatie: na de onderbreking in 2004 wordt in 2006 de stijgende lijn die vanaf 1997 te zien was, voortgezet. In 2006 heeft 24% een goede leefsituatie, terwijl dat in 1997 nog 15% was. De samenstelling van de groep met een goede en van de groep met een slechte leefsituatie is te vinden in bijlage Bro.10; hier bespreken we de ‘winnaars’ en ‘verliezers’ van de afgelopen tien jaar.

In het begin van het hoofdstuk werd geconcludeerd dat sommige groepen meer profiteerden dan andere: hun leefsituatie ging er tussen 1997 en 2006 meer dan gemiddeld op vooruit. Het ging om mensen van 75 jaar en ouder, mensen met een inkomen onder de lage-inkomensgrens en eenoudergezinnen. Zij liepen een deel van de achterstand – die ze in 2006 nog steeds hebben – in. Ook voor paren zonder kinderen was de verbetering relatief groot tussen 1997 en 2006; hun leefsituatie is in 2006 iets beter dan gemiddeld.

Dat zij behoren tot de ‘winnaars’, blijkt ook uit tabel 10.15 waarin een overzicht is opgenomen van het percentage mensen met een slechte en met een goede leefsituatie, per sociale groep. Zo daalde bijvoorbeeld van de 75-plussers het aandeel mensen met een slechte leefsituatie van 77% in 1997 tot 48% in 2006, van de mensen met de laagste inkomens daalde het eveneens, van 39% tot 27%. Bij de eenoudergezinnen is vooral de grote groei van het aandeel met een goede leefsituatie opvallend: van slechts 5% in 1997 tot 23% in 2006. Bij paren zonder kinderen steeg dit aandeel van 12% tot 26%.

Een minder gunstige ontwikkeling constateerden we voor mensen tussen de 45 en 54 jaar en mensen met middeninkomens (vijfde deciel), en voor mensen met maximaal basisonderwijs verslechterde de leefsituatie zelfs. Dat de laagopgeleiden tot de ‘verliezers’ behoren, blijkt vooral uit het feit dat zij de enige groep vormen waarin het aandeel met een slechte leefsituatie steeg. In 1997 had 43% van hen een slechte leefsituatie, in 2006 was dat gestegen tot 48%. Het feit dat van de andere twee groepen de leefsituatie verbeterde, hoewel minder dan gemiddeld, zorgt ervoor dat zij minder

in het oog springen. Zowel van de groep met middeninkomens (vijfde deciel) als van de 45-54-jarigen daalde het aandeel met een slechte leefsituatie slechts licht.

In het algemeen kunnen we concluderen dat de leefsituatie zich weer in positieve richting ontwikkelt: de verslechterde leefsituatie die in *De sociale staat van Nederland 2005* geconstateerd werd tussen 2002 en 2004, lijkt slechts een tijdelijk gevolg te zijn geweest van de economische recessie in die periode.

Tabel 10.15

Aandeel met een slechte leefsituatie en met een goede leefsituatie, naar bevolkingsgroep, 1997-2006 (in procenten)

	slechte leefsituatie					goede leefsituatie				
	1997	1999	2002	2004	2006	1997	1999	2002	2004	2006
gemiddelde leefsituatie (indexscore)	74	74	74	74	75	119	120	119	119	119
allen	17	16	13	14	12	15	18	19	18	24
laagste 20% inkomen	46	44	40	41	35	3	3	3	4	5
5 ^e deciel	7	8	9	11	6	6	12	13	12	13
hoogste 20% inkomen	2	0	1	1	1	38	41	42	48	51
18-24 jaar	5	4	4	7	4	21	23	22	12	30
45-54 jaar	12	8	6	10	9	19	23	24	25	28
65-74 jaar	34	35	27	28	23	3	5	5	10	16
≥ 75 jaar	77	74	69	64	48	1	0	1	3	1
alleenstaande	38	36	33	33	27	5	5	3	6	8
eenoudergezin	28	23	26	17	21	5	6	15	15	22
paar zonder kind(eren)	17	15	12	13	10	12	18	18	19	26
paar met kind(eren)	6	5	4	7	4	22	26	28	25	31
lager onderwijs	43	48	43	54	48	2	3	4	2	3
hbo, universiteit	5	2	3	4	3	31	35	36	35	42
werkt 12 uur of meer	4	4	3	4	3	21	24	25	26	33
werkt niet	35	35	32	30	25	6	8	8	9	12
rest van het land	15	13	12	13	10	17	21	21	18	27
G21	20	17	17	15	12	13	17	16	21	23
G4	20	27	17	22	17	10	9	14	16	15
geen laag inkomen	10	9	8	12	9	18	22	22	21	28
wel laag inkomen	39	38	39	31	27	4	3	4	5	6
man	14	13	11	13	10	17	21	21	18	26
vrouw	19	18	16	16	13	13	16	18	19	24
autochtoon	.	14	12	13	10	.	19	20	19	27
niet-westers allochtoon	.	35	31	35	21	.	4	6	9	8

.. gegevens ontbreken.

Leesvoorbeeld: van de mensen met de laagste 20% inkomens heeft in 1997 46% een slechte leefsituatie. Bijlage B10.11 bevat ook de groepen die in bovenstaande tabel ontbreken.

Bron: CBS (POLSLI'97, '99 en '02) SCP-bewerking; SCP (CV'04 en '06)

Noten

- 1 Om de indicatoren samen te voegen, wordt gebruikgemaakt van niet-lineaire canonische correlatieanalyse (via de SPSS-procedure Overals). Dit programma berekent de gewichten voor de afzonderlijke indicatoren door de som van de item-totaalcorrelaties te maximaliseren. Elk aspect (elk domein van de leefsituatie) telt even zwaar mee, onafhankelijk van het aantal indicatoren voor het aspect. Zie voor meer uitleg over de indexconstructie de *Sociale en Culturele Verkenningen 1998* (SCP 1998).
- 2 Sinds 2005 worden gezondheidsindicatoren niet alleen beschouwd als onderdeel van de leefsituatie, maar ook als een hulpbron. Als iemand last heeft van langdurige ziekten, aandoeningen of handicaps, wordt dit gezien als een gebrek aan hulpbronnen (dit kan immers leiden tot verminderde participatie); of iemand hierdoor al dan niet daadwerkelijk belemmerd is, maakt deel uit van de index. Daarnaast blijft het subjectieve oordeel over de gezondheid in het model een onderdeel van het blok satisfacties.
- 3 In het *Coalitieakkoord 2007* staat bijvoorbeeld: 'Er wordt gestreefd naar een evenwichtige inkomensontwikkeling, met bijzondere aandacht voor kwetsbare groepen, huishoudens met kinderen en de middengroepen' (p. 26).
- 4 In de vierde pijler uit het *Coalitieakkoord* gaat het om 'sociale samenhang', waar genoemd worden: participatie; inkomensbeleid; integratie; jeugd en gezin; emancipatie; wonen en wijk aanpak. In de pijler 'overheid en dienstbare publieke sector' komt het belang van cultuurparticipatie aan de orde en wordt onder meer gesteld: 'Cultuurparticipatie zal actief worden gestimuleerd. [...] Amateurkunst en volkscultuur worden gestimuleerd' (p. 38).
- 5 Bij de veranderingen in indexwaarden gaat het feitelijk om procentuele veranderingen: een verbetering van 100 naar 102 kan worden beschreven als een stijging van de leefsituatie met 2%. Vergelijkbare grootheden kent bijvoorbeeld ook de economische groei, waarin stijgingen met tienden van procenten relevant zijn.
- 6 De index voor maatschappelijke achterstand die hier wordt gepresenteerd, wijkt enigszins af van de index in voorgaande edities. Vanwege de vergelijkbaarheid met de overige hoofdstukken en met andere paragrafen in dit hoofdstuk, en om de nadruk te leggen op daadwerkelijke achterstand, is het maximale opleidingsniveau verlaagd van maximaal mavo tot maximaal basisonderwijs. In 2005 werden deze gegevens ook gepresenteerd, alleen niet in de hoofdtekst, maar in de bijlage (B12.5).
- 7 Zie voor het onderscheid tussen de aanwezigheid van een netwerk en het gebruik ervan bijvoorbeeld Van der Gaag (2005).
- 8 De statusscores zijn gebaseerd op informatie van Wegener DM, bureau Geomarkt-profiel. Dit bureau ondervraagt per complete postcode met zes posities één respondent (informant) over zijn of haar directe omgeving. In een periode van vier jaar wordt heel Nederland afgewerkt, waarna de cyclus opnieuw begint. Aan de respondenten wordt onder andere informatie gevraagd over het gemiddelde inkomen in de directe woonomgeving, de mate waarin er lage inkomens voorkomen, en de mate waarin er laagopgeleiden voorkomen. Deze variabelen zijn geaggregeerd tot het niveau van de postcode met vier posities. Wij hebben wat valideringsanalyses gedaan en zijn tot de conclusie gekomen dat dergelijke perceptiegegevens van respondenten op dát niveau redelijk betrouwbaar zijn.
Na de aggregatie zijn de variabelen via factoranalyse (principalecomponentenanalyse) samengevoegd tot één score. De meest recente factoranalyse (die van 2006) levert de volgende uitkomsten: gemiddeld inkomen: -0,82; % laag inkomen: 0,83; % zonder beroep: 0,71; % laag opleidingsniveau: 0,59. De verklaarde variantie bedraagt 55%.

De analyse levert een éénfactoruitkomst op.

Voor oudere jaren zijn de uitkomsten van de factoranalyse terug te vinden in diverse SCP-publicaties: *Van hoog naar laag, van laag naar hoog* (Knol 1998) voor 1994, *Gewenste groei* uit 2002 voor 1998, en *De sociale staat van Nederland 2005*, noot 10 van het hoofdstuk 11 Wonen (SCP 2005).

- 9 De relatie tussen de leefsituatie en geluk kan ook omgekeerd bekeken worden: in welke mate draagt geluk bij aan de leefsituatie? Bekend is immers dat gelukkige mensen zich bijvoorbeeld gezonder voelen en vaker aan vrijwilligerswerk doen dan mensen die zich niet gelukkig voelen. Het blijkt dat de invloed van geluk op de leefsituatie van dezelfde grootte is als die van de leefsituatie op geluk (zie bijlage Bro.8). Overigens kan echte causaliteit pas bekeken worden wanneer geanalyseerd wordt welke gevolgen veranderingen in de leefsituatie hebben voor het geluk (of andersom); met de beschikbare data is een dergelijke analyse niet mogelijk.

Literatuur

- Boelhouwer, J. (2003). De leefsituatie. In: Th. Roes (red.), *De sociale staat van Nederland 2003*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2003/12).
- Boelhouwer, J. en Th. Roes (2004). Monitoring the Social State of the Netherlands. A model-based approach to describing living conditions and quality of life. In: W. Glatzer, S. von Below, M. Stoffregen (red.), *Challenges for Quality of Life in the Contemporary World. Advances in quality-of-life studies, theory and research*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Coalitieakkoord (2007). Coalitieakkoord tussen de Tweede Kamerfracties van CDA, PvdA en ChristenUnie. Tweede Kamer, vergaderjaar 2006/2007, 30891, nr. 4.
- Cummins, R.A. (2000). Objective and subjective quality of life: an interactive model. In: *Social Indicators Research*, nr. 52, p. 55-72.
- Diener, E. en E. Suh (1997). Measuring quality of life: economic, social and subjective indicators. In: *Social Indicators Research*, nr. 40, p. 189-216.
- Gaag, M.P.J. van der (2005). *Measurement of individual social capital* (proefschrift). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Hagerty, M.R., R. Cummins, A.L. Ferris, K. Land, A.C. Michalos, M. Peterson, A. Sharpe, J. Sirgy en J. Vogel (2001). Quality of Life Indexes for National Policy Review and Agenda for Research. In: *Social Indicators Research*, nr. 55, p. 1-99.
- Knol, F. (1998). *Van hoog naar laag; van laag naar hoog*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-cahier 152).
- Layard, R. (2005). *Happiness. Lessons from a new science*. New York: The Penguin Press.
- Noll, H-H. (2002). Social indicators and quality of life research: background, achievements and current trends. In: N. Genov (red.), *Advances in Sociological Knowledge over Half a Century*. Parijs: International Social Science Council.
- SCP (1998). *Sociale en culturele verkenningen 1998*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-cahier 149).
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2003). *De sociale staat van Nederland 2003*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- SCP (2005). *De sociale staat van Nederland 2005*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2005/14).
- Veenhoven, R. (2002). Het grootste geluk voor het grootste aantal. In: *Sociale Wetenschappen*, jg. 45, nr. 4, p. 1-43.
- Vogel, J. (2002). Strategies and Traditions in Swedish Social Reporting: A 30-Year Experience. In: *Social Indicators Research*, nr. 58, p. 89-112.

11 De sociale staat van Nederland: meer ontspannen, minder meegaand

Rob Bijl

In de vorige hoofdstukken is de leefsituatie van de Nederlandse bevolking vanuit uiteenlopende invalshoeken geschetst. Voor een aantal belangrijke levensdomeinen is in kaart gebracht hoe het de Nederlandse burgers de afgelopen tien jaar is vergaan. De rijkdom aan bevindingen staat bij ieder hoofdstuk beknopt samengevat. In dit afsluitende hoofdstuk proberen we aan te geven wat de meest in het oog springende ontwikkelingen zijn. Omdat het schetsen van grote lijnen over 'de' Nederlandse bevolking altijd het gevaar met zich brengt, dat bijzondere of opmerkelijke veranderingen bij bepaalde groepen of op bepaalde maatschappelijke terreinen onopgemerkt blijven, sluiten we dit hoofdstuk af met een beschrijving van de leefsituatie van enkele groepen waarvan de leefsituatie zich in gunstige of ongunstige zin onderscheidt. Gedetailleerde cijfermatige gegevens zijn, behalve in de voorgaande hoofdstukken, te vinden op de website van De sociale staat van Nederland: www.socialestaat.nl.

11.1 Meer ontspannen, minder meegaand

Nederland ontspant zich weer. In de vorige editie van *De sociale staat van Nederland*, twee jaar geleden, waren we somber over de toenemende maatschappelijke ongelijkheid, over de verslechterende leefsituatie van grote groepen in de samenleving, en over het afkalvende vertrouwen van veel burgers in de samenleving, in de overheid, in de rechtsstaat en in de eigen toekomst. Er leek zich toen een keerpunt in de geschiedenis voor te doen: nadat het jarenlang niet alleen economisch steeds beter was gegaan, maar ook de publieke opinie positief gestemd was over de kwaliteit van leven in ons land, kwam de klap in de periode 2002-2004 hard aan. De economie haperde fors en het vertrouwen van burgers in veiligheid en politiek werd door externe en interne ontwikkelingen zwaar op de proef gesteld. Wereldwijd (11 september 2001 in New York en de terreurdaden in Madrid en Londen) en in Nederland (de moorden op Fortuyn en Van Gogh, de verharding van het minderhedendebat) deden zich gebeurtenissen voor die tot dan voor ondenkbaar waren gehouden. Deze gebeurtenissen tastten de basale gevoelens van veiligheid en zekerheid van grote groepen burgers aan.

Nu in 2007 constateren we dat die periode niet zozeer een keerpunt in de geschiedenis heeft betekend, maar eerder gezien kan worden als een korte periode van politieke en economische malaise waar Nederland langzaam weer uit begint te komen. Dat is misschien wel het meest opmerkelijke: binnen een jaar of vier heeft niet alleen

het economisch klimaat een goede keer genomen, maar het opinieklimaat is in een nog veel hoger tempo verbeterd. Na het dieptepunt in 2001–2002, dat nog enkele jaren heeft aangehouden, voelen de burgers zich sinds een of anderhalf jaar optimistischer en veiliger, en zeggen ze in groteren getale vertrouwen in zichzelf, de overheid en de samenleving te hebben. 82% van de Nederlanders zegt gelukkig of erg gelukkig te zijn. De vraag naar de tevredenheid met de Nederlandse samenleving werd in 2006 beantwoord met een gemiddeld rapportcijfer van 6,5, en dat was in 2004 nog 6,2. In de afgelopen tien jaar is dat cijfer nog nooit in zo'n korte periode zoveel gestegen. De tevredenheid die in het algemeen heerst, leidt ook tot een hoge waardering voor het 'leven op dit moment', dat in 2006 het rapportcijfer 7,7 kreeg.

Maar er is meer dan alleen een gevoel: ook feitelijk is de leefsituatie van de gemiddelde Nederlander erop vooruitgegaan en zijn de perspectieven gunstig. De inkomens gaan weer omhoog, de burgers verwachten weer groei en toenemende welvaart. In 2006 was 74% van de bevolking van mening dat er in Nederland welvaart heerst. Een nog groter aandeel, 81%, vond dat er welvaart heerst in het eigen gezin. Het aantal mensen dat een gunstig beeld heeft van de eigen welvaart, is echter minder toegenomen dan het aantal met een gunstig beeld van de welvaart in Nederland. In 2004 was het verschil in het oordeel over de eigen en over de totale welvaart opgelopen tot 11 procentpunten. In 2006 is dit weer teruggelopen tot een meer gebruikelijk verschil van 7 procentpunten ten gunste van de eigen welvaart.

Aanspreken op verantwoordelijkheid

Toch kunnen we niet constateren dat Nederland weer op de oude voet verder gaat. De afgelopen periode van onzekerheid, onbehagen en polarisering in de samenleving heeft haar sporen nagelaten en veranderingen in opvattingen teweeggebracht. De Nederlandse burger is minder meegaand geworden. Uit deze aflevering van De sociale staat van Nederland komt naar voren dat de burgers meer dan enkele jaren geleden van mening zijn dat mensen – en dan vooral 'de anderen' – aangesproken moeten worden op hun verantwoordelijkheden. Er wordt minder getolereerd en met de mantel der liefde bedekt. Of het nu gaat om de handhaving van wet- en regelgeving (als uitvloeisel van de grote ongelukken in Enschede en Volendam), om de eigen verantwoordelijkheid van migranten voor het zich eigen maken van de Nederlandse taal, om het bestrijden van overlast en criminaliteit, of om het beschermen van kinderen in bedreigende (gezins)omstandigheden, de burgers willen dat de touwtjes strakker worden aangetrokken. Ook bij de grote politieke partijen heeft een verschuiving van standpunten en prioriteiten plaatsgevonden. Thema's als orde en veiligheid, (het bijbrengen van) waarden en normen, en de sociale samenhang in de maatschappij staan meer dan ooit centraal in het politieke debat.

Opvallend is de rol die nadrukkelijk aan de overheid wordt toebedeeld. In zekere mate zien we de idee van de maakbare samenleving weer terugkomen. Maar ging het in vroegere jaren vooral om het verbeteren van de materiële omstandigheden en het welzijn van de burgers, nu zou de overheid een leidende rol moeten spelen in het bijbrengen van waarden en normen in de samenleving. Ook zou de overheid zich meer

direct mogen en moeten bemoeien met zaken die altijd tot het privédoel van burgers hebben behoord, zoals de opvoeding van kinderen. De roep om een overheid die zich actief bemoeit met het welbevinden en de toekomst van kinderen en jeugdigen in kwetsbare omstandigheden, is sterker geworden. De vraag is of dit realistische verwachtingen zijn en of die bemoeienis het beoogde effect zal sorteren. Interessant is dat er door de politiek allerlei plannen worden ontwikkeld – zoals het plan van de minister voor Jeugd en Gezin om de jeugdgezondheidszorg voor elk kind in de eerste vier jaar na de geboorte een risicoanalyse van opgroei- en opvoedproblemen te laten maken, en zo nodig meteen hulp in te zetten – en dat er over dergelijke plannen nauwelijks maatschappelijk debat plaatsvindt. Ze hebben blijkbaar een groot draagvlak. Er lijkt voornamelijk een verrassend grote consensus te zijn over de vraag in welke situaties bij welke gezinnen en hoe ver de overheid in het privéleven van burgers zou mogen binnendringen.

Pieken en dalen in vertrouwen

Uit deze rapportage blijkt echter ook dat de fluctuaties in vertrouwen en wantrouwen van burgers aanzienlijk sterker zijn – en ook steeds sterker lijken te worden – dan de mate waarin de feitelijke sociale en economische situatie zich wijzigt. *Himmelhoch jauchzend, zum Tode betrübt* is meer en meer de reactie van burgers op meevallers en tegenslagen in het leven. Incidenten en dramatische gebeurtenissen worden in de media en door politici sterk uitvergroot. Context en relativering worden niet altijd aangebracht, zodat het voor veel burgers moeilijk is maatschappelijke gebeurtenissen goed te duiden en de mogelijke impact op het eigen leven adequaat in te schatten. De psychologische en ‘emotionele’ factor, zoals we die kennen op de aandelenbeurzen, zien we steeds sterker terug in de reacties van burgers in het alledaagse leven. Ook het vertrouwen in de politiek en de overheid is in korte tijd sterk gedaald en inmiddels alweer flink gestegen, hoewel het nog niet terug is op het niveau van tien jaar geleden.

Opmerkelijk is dat de ‘nieuwe’ oplossingen die door de leefbaarheidspartijen en de opvolgers van Fortuyn werden gepresenteerd, intussen door de meeste burgers die toentertijd het gedachtegoed van Fortuyn omarmden, alweer de rug zijn toegekeerd. Men verwacht toch weer dat vernieuwing en verandering – voor zover gewenst – beter tot hun recht komen binnen de vertrouwde bestaande politieke constellaties. Nederland is kennelijk niet zo revolutionair. Maar ook hier valt te constateren dat de oude tijden niet helemaal zijn teruggekomen. De stijl van politiek bedrijven is wel veranderd en de polarisatie in de Nederlandse samenleving lijkt te zijn toegenomen. Er is een behoorlijk grote – en misschien nog wel belangrijker, zoals het er nu uitziet: blijvende – minderheid in de bevolking die ontevreden en wantrouwend is ten opzichte van de overheid, moeite heeft met de verschraving van de verzorgingsstaat, moeite heeft met de verkleuring van Nederland en zich niet serieus genomen voelt. Werd deze groep tot Fortuyn op het politieke toneel verscheen, meestal genegeerd, de laatste jaren heeft zij weerklank gevonden bij politieke partijen aan zowel de linker- als rechtervleugel van het politieke spectrum.

Vrijheid van meningsuiting beschermen

Een ander opvallend fenomeen is het toegenomen belang dat de burgers hechten aan de bescherming van de vrijheid van meningsuiting. Door de jaren heen heeft steeds ongeveer 45% van de bevolking deze doelstelling een van de vijf belangrijkste zaken genoemd die de politiek moet nastreven. Het thema stond al sinds 2000 op de vijfde plaats na hoger gewaardeerde doelstellingen als het op peil houden van de sociale zekerheid, misdaadbestrijding en handhaving van een stabiele economie. Maar sinds 2004 beschouwt 55% van de burgers de bescherming van de vrijheid van meningsuiting als de belangrijkste doelstelling. De aanhoudende discussie erover in de afgelopen jaren, onder meer door de moord op Van Gogh, de wereldwijde rel over Deense cartoons die de spot dreven met de profeet Mohammed, en de al eerder gememoreerde verharding van het discussieklimaat, lijkt velen het belang van dit voor de Nederlandse democratie fundamentele onderwerp (weer) te hebben doen inzien. In hoofdstuk 3 is getoond dat de bescherming van de vrijheid van meningsuiting niet een prioriteit van een specifieke bevolkingsgroep is, maar een thema dat door jong en oud, man en vrouw, hoog en laag opgeleid, politiek links en politiek rechts, sterker dan voorheen wordt uitgedragen.

Er kunnen overigens wel wat vraagtekens gezet worden bij wat sommige burgers precies verstaan onder bescherming van de vrijheid van meningsuiting. Betekent het dat de meerderheid mag zeggen wat zij wil en dat minderheden moeten zwijgen, of verstaan zij onder vrijheid van meningsuiting dat iedere burger mag zeggen wat hij of zij wil, ook al klinkt dat sommigen onwelgevallig in de oren? Nu ontbreekt helaas nog onderzoek om daar uitsluitsel over te geven. Zolang we niet precies weten wat er bedoeld wordt, is een zekere terughoudendheid in enthousiasme over die 55% op haar plaats.

11.2 Sociale betrokkenheid blijft op peil

Leek het er voor veel mensen een paar jaar geleden op dat de individualisering in de Nederlandse samenleving steeds sterker werd, en dat de negatieve kant daarvan – burgers leefden steeds meer naast elkaar dan met elkaar – de overhand kreeg, de meest recente gegevens laten een genuanceerder beeld zien. Uit een aantal uiteenlopende trends valt af te leiden dat niet zozeer de mate van betrokkenheid van burgers op elkaar en de sociale samenhang afnemen, maar dat de wijze waarop mensen samen of voor elkaar dingen doen, zich aan het wijzigen is. Men wil niet meer zo gebonden zijn aan vaste tijden of wekelijkse verplichtingen, maar naar eigen behoefte bepalen hoe intensief en hoe frequent men zich inzet.

De Nederlanders zijn bijvoorbeeld minder tijd aan de sociale contacten met derden gaan besteden: tussen 1995 en 2005 zijn zij hier meer dan een uur per week minder voor uit gaan trekken. Vooral visites blijken steeds minder in een modern levenspatroon te passen. Tegelijkertijd geven de burgers te kennen dat zij dat zeker niet beleven als groeiend sociaal isolement of afbrokkelend sociaal kapitaal. In de loop van de jaren zien we dat sportdeelname en deelname aan culturele activiteiten

belangrijker zijn geworden voor het opdoen en onderhouden van sociale contacten. Het percentage Nederlanders dat het gevoel heeft buiten informele netwerken te vallen, is sinds 1997 niet toegenomen. Er mag dan minder tijd in uithuizige relaties worden gestoken, dit lijkt doorgaans niet te worden ervaren als het wegvallen van vriendschapsbanden of als een groeiende oppervlakkigheid van de sociale contacten. Nieuwe contactvormen als sms, e-mail, msn en weblogs nemen, vooral bij jongeren, de plaats in van het *face-to-face* contact.

Bevolkingsenquêtes laten zien dat het percentage Nederlanders dat bij geen enkele maatschappelijke organisatie is aangesloten, vanaf het begin van de jaren negentig voortdurend toenam. Kerken, en in mindere mate vakbonden en politieke partijen, hebben moeite het aantal leden op peil te houden. De feitelijke actieve participatie van de leden van deze organisaties is nog veel lager, veel mensen zijn slechts 'contributielid'. Was in 1995 nog 57% van de bevolking aangesloten bij een christelijk kerkgenootschap, tien jaar later was dat gedaald tot 45% (7,1 miljoen mensen). Het totale aantal moslims verdubbelde tussen 1990 en 2005 als gevolg van de immigratie in die periode tot een kleine miljoen.

Nadere analyses suggereren dat de afgenomen wervingskracht van traditionele organisaties als de politieke partijen of de kerken niet voortvloeit uit een afgenomen belangstelling voor de thema's waarop zij zich primair richten. Hun geringere aantrekkelijkheid heeft waarschijnlijk meer te maken met kenmerken van hun organisatiestructuur en de aanwezigheid van een steeds breder scala aan alternatieve mogelijkheden voor burgers om vorm te geven aan hun interesses en affiniteiten. In het hedendaagse Nederland kunnen zij zich oriënteren op een rijke schakering aan media, vrijetijdsbezigheden, vormen van spiritualiteit en politieke participatie.

Waar wél enige reden tot zorg is, is in het vrijwilligerswerk. Over een betrekkelijk lange periode bezien vertoont het percentage Nederlanders dat bereid is tot vrijwillige inzet, volgens de meeste onderzoeken een opvallende stabiliteit, al zijn er de laatste jaren tekenen van een teruggang, vooral onder jongeren. Er wordt nu gesproken over de 'nieuwe vrijwilliger', losjes verbonden met een organisatie en alleen op tijdelijke, projectmatige basis bereid tot deelname. Op het terrein van de maatschappelijke participatie vallen allerlei nieuwe initiatieven waar te nemen, zoals maatschappelijk betrokken ondernemen en werknemersvrijwilligerswerk. Op dit moment behoren deze initiatieven nog tot de marge van het vrijwilligerswerk. Het gaat echter wel om vormen van inzet die proberen aan te sluiten bij kenmerken van het moderne leefpatroon.

Een voorbeeld van een heel andere orde dat gezien kan worden als een teken van sociale betrokkenheid, is de toegenomen zorg in Nederland voor de slachtoffers van criminaliteit. Behalve om grotere inspanningen voor de bestrijding van criminaliteit vraagt de samenleving erom dat we ons meer om het slachtoffer bekommeren in plaats van vooral om de dader, en deze vraag lijkt steeds meer beantwoord te worden. In het recht is er weer aandacht gekomen voor vergelding van het aangedane leed en voor genoegdoening aan de slachtoffers van een delict. De (kleiner geworden) groep

mensen die in 2005 slachtoffer van criminaliteit is geworden, stonden en staan meer voorzieningen voor nazorg en participatie in het strafproces ter beschikking dan voorheen het geval was. Ten opzichte van vijf jaar geleden komen meldingen van misdrijven verder in de strafketen en zijn er meer schadevergoedingen uitgekeerd. Ook hebben veel slachtoffers gebruikgemaakt van de diensten van Slachtofferhulp Nederland. In het algemeen zijn zij redelijk tevreden over de politie en ook onder de bevolking als geheel kan de politie sinds 2005 op meer sympathie rekenen. De Nederlandse burger heeft vergeleken met andere burgers van de Europese Unie veel vertrouwen in de rechtspraak en er is geen trend van afnemend vertrouwen (Dekker en Van der Meer 2007).

Niet alle bevolkingsgroepen die getroffen worden door criminaliteit, weten overigens even goed de weg naar al deze voorzieningen te vinden. Er is relatief weinig bekend over de kenmerken van slachtoffers en hun verdeling over voorzieningen, maar vooral ouderen vallen op door hun afwezigheid. Er zijn aanwijzingen dat slachtoffers met een lage sociaaleconomische status er niet goed in slagen tot de justitiële voorzieningen door te dringen. Dit kan wijzen op sociale ongelijkheid indien de betrokken instanties inderdaad onderscheid naar personen maken. Evenzeer zouden dergelijke verschillen verklaard kunnen worden door de mate waarin groepen beschikken over bureaucratische competenties om druk of overtuigingskracht op instanties uit te oefenen.

11.3 *Zorgen over segregatie*

In 2000 was 51% van de Nederlanders van mening dat er te veel mensen met een andere nationaliteit in Nederland woonden. Eenzelfde percentage had er moeite mee migranten als buren te krijgen. Inmiddels zijn we enkele turbulente jaren met heftig maatschappelijk en politiek debat verder en zijn deze percentages in 2006 gedaald tot 40, wat ongeveer het niveau is van 1995.

Hoe tolerant is de Nederlandse burger nu eigenlijk ten opzichte van allochtone medeburgers? Ook al is het nu een minderheid die vindt dat er te veel buitenlanders zijn, en die liever geen allochtoon als buur heeft, het is wel een grote minderheid. Dit kan niet veronachtzaamd worden. Het valt niet uit te sluiten dat autochtone Nederlanders en (niet-westerse) allochtonen opnieuw tegenover elkaar komen te staan – verbaal of erger – zoals de afgelopen jaren zowel in de grote steden als in plattelandsgemeenten (Uden, brand in een islamitische basisschool, november 2004; Venray, een groep Lonsdalejongeren probeert de plaatselijke Turkse moskee in brand te steken, april 2005) meermalen is gebeurd. Zoals er een groep burgers van niet-westerse oorsprong is die moeite heeft met de Nederlandse samenleving, zo blijkt er ook nog steeds een aanzienlijke groep oorspronkelijk Nederlandse burgers te zijn die grote moeite heeft met de aanwezigheid van migranten. Uit veel onderzoek blijkt dat deze weerstand niet van de laatste jaren is. In vergelijking met andere Europese landen scoort Nederland in dit opzicht vrij gemiddeld, maar dat is nauwelijks een troost te noemen. De opvattingen van etnische groepen over elkaar zijn veelzeggend.

Autochtone Nederlanders oordelen negatief over de verschillende groepen allochtonen, vooral over Marokkanen. Op een schaal van 0 – 100 (waarbij 100 betekent ‘zeer positieve gevoelens’) krijgen Turken een score 58, Marokkanen 46, Antillianen 52 en Surinamers 62. Bovendien zijn de verschillende etnische groepen ook niet zo positief over elkaar. Er blijkt een hiërarchie te zijn: de Marokkanen en Antillianen worden het meest negatief beoordeeld door de andere groepen en de Surinamers en Turken wat positiever. Omgekeerd zijn de verschillende allochtone groepen positiever over de gemiddelde Nederlander dan over de eigen groep (Gijsberts en Dagevos 2005). De meest recente gegevens over 2006 laten zien dat de situatie zeker niet beter is geworden (SCP 2007) en dat negatieve beelden over en weer nog altijd volop bestaan.

Etnische distantie is er in Nederland niet alleen tussen autochtonen en de verschillende allochtone groepen, maar ook tussen allochtone groepen onderling. In 2005 constateerde het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) een grote sociale afstand tussen allochtonen en autochtonen (Gijsberts en Dagevos 2005). Twee van de drie Turken hebben een overwegend Turkse vrienden- en kennissenkring. Voor de Marokkanen geldt dit in iets mindere mate, maar toch heeft een ruime meerderheid van hen in de vrije tijd vooral contact met leden van de eigen groep. Uit deze editie van *De sociale staat van Nederland* blijkt dat ook een groot deel van de autochtonen niet zit te springen op intensief contact met allochtonen. Van ‘sociale bruggen’, zoals wij dat in hoofdstuk 1 hebben genoemd, tussen de autochtone en allochtone groepen die via het gebruik van sociaal kapitaal kunnen bijdragen aan een betere leefsituatie, is maar heel beperkt sprake. Daarbij mogen we niet uit het oog verliezen dat dergelijke sociale bruggen vooral van belang zijn voor de allochtone groepen, en dat de autochtone groepen er in sociaaleconomisch opzicht in het algemeen weinig bij te winnen hebben.

Dit werpt toch een ander licht op de hiervoor genoemde bevinding dat de meeste burgers tevreden zijn met de sociale contacten die zij hebben, en dat de Nederlanders nog altijd voor elkaar klaar willen staan. Dat is waar, maar het beperkt zich voor de meeste mensen wel tot de eigen bekende kring. De sociale cohesie, waarvan de kern is betrokkenheid van burgers bij hun medemensen, hun identificatie met deze en hun onderschrijving van solidariteitswaarden (De Hart et al. 2002), lijkt beperkt te zijn tot het eigen sociale netwerk van mensen met dezelfde etnische of sociaaleconomische achtergrond. De Nederlandse burgers gaan vooral om met de ‘eigen soort mensen’, deels omdat zij dat willen, deels omdat zij eenvoudigweg in hun buurt of op hun werk weinig kansen hebben op contact met mensen met een andere etnische achtergrond. Bij beleidsmakers is er inmiddels wel het besef dat er maatregelen moeten worden genomen om de segregatie tegen te gaan en om contacten tussen allochtonen en autochtonen te bevorderen, maar vooralsnog is niet duidelijk hoe dat op een effectieve manier is aan te pakken (Gijsberts en Dagevos 2007).

De opvattingen over migratie en integratie fluctueren overigens sterk. Zolang het gaat over allochtonen als abstractie blijken veel burgers stevige meningen te verkon-

digen over de wijze waarop en de snelheid waarmee migranten zich moeten aanpassen aan de Nederlandse samenleving. Maar zodra een migrant ‘een gezicht krijgt’ omdat hij of zij – vaak met gezin – deel is gaan uitmaken van sociale netwerken, worden de opvattingen genuanceerder en milder. De verschillende omstandigheden van migranten maken dat er ook verschillend tegen hen wordt aangekeken. Anders dan bijvoorbeeld Turken of Marokkanen die wegens gezinshereniging of gezinsvorming naar Nederland komen, krijgen vluchtelingen vaak persoonlijke begeleiding en raken zij op die manier snel geïnvolveerd in de Nederlandse samenleving. De maatschappelijke reacties op het voornemen van het vorige kabinet om 26.000 uitgeprocedeerde asielzoekers geen verblijfsvergunning te geven, spraken boekdelen: humanitaire overwegingen kregen bij veel burgers de overhand boven de formele regels ten aanzien van het recht op verblijf in Nederland. Een grote consensus in de Nederlandse samenleving tekende zich af op dit punt.

11.4 Daalt het kennisniveau van de bevolking?

Onderwijs is niet alleen van belang voor de persoonlijke ontplooiing en talentontwikkeling, maar vervult ook essentiële maatschappelijke functies. Het onderwijs moet jongeren vormen tot verstandige en mondige burgers, een bijdrage leveren aan de sociale cohesie in de samenleving, en zorg dragen voor een stijgend opleidingsniveau van de beroepsbevolking waardoor de concurrentiepositie van Nederland in Europa en in de wereld kan worden versterkt. De leefsituatie van individuele burgers wordt in hoge mate bepaald door het opleidingsniveau dat zij tijdens hun jeugd hebben weten te bereiken. De kansen op een diploma en het behalen van een startkwalificatie zijn echter ongelijk verdeeld. Individuele beperkingen kunnen daarbij een rol spelen, maar ook sociale en/of culturele achtergronden zijn van invloed.

Drie ontwikkelingen springen in het oog. Door de aanhoudende groei van de onderwijsdeelname komt elk volgend geboortecohort met een hoger opleidingsniveau uit het initieel onderwijs dan het voorgaande. Daarna neemt het niveau van een cohort nog wat verder toe dankzij de deelname aan volwasseneneducatie, ook al is het effect daarvan beperkt. Het resultaat is een aanhoudende stijging van het opleidingsniveau van de volwassen bevolking.

De inhaalslag die meisjes in het onderwijs hebben gemaakt, is inmiddels ook zichtbaar in het opleidingsniveau van jonge volwassenen. De opleidingsachterstand van vrouwen op mannen werd in opeenvolgende cohorten steeds kleiner, om uiteindelijk om te slaan in een voorsprong. Het omslagpunt ligt omstreeks het cohort geboren in de periode 1970-1974. In het cohort 1975-1979 is het aandeel hoogopgeleide vrouwen al ruim 5 procentpunten groter dan dat van de mannen (in 2005 mannen: 32%, vrouwen: 38%).

Ten slotte maken bij de minderheden vooral de Turken en Marokkanen een inhaalslag. De grote achterstand die zij van oudsher hebben, nam flink af, vooral dankzij een vermindering van het aantal laagopgeleiden. Niettemin is het verschil met autochtone volwassenen nog groot.

Het opleidingsniveau van de bevolking stijgt dus. Deze stijging betekent echter niet automatisch dat het niveau van de verworven kennis en vaardigheden in dezelfde mate toeneemt. Het kennisniveau van oudere generaties wordt waarschijnlijk onderschat, omdat in het verleden niet iedereen die daartoe in staat was, in de gelegenheid was door te studeren, maar hebben zij op andere, informele wijze kennis vergaard. Voor recente generaties is doorstuderen vanzelfsprekend; vrijwel iedereen probeert een zo hoog mogelijk diploma te behalen.

De laatste tijd worden steeds vaker zorgen geuit over het dalende kennisniveau onder jongeren. Er wordt vooral gewezen op negatieve effecten van enkele recente onderwijsvernieuwingen. De Tweede Kamer heeft dit signaal opgepikt en opdracht gegeven tot een parlementair onderzoek naar de onderwijsvernieuwingen in het voortgezet onderwijs (TK 2006/2007)

Daarnaast vormen het dreigende tekort aan leraren en hun dalende opleidingsniveau, zowel in het basis- als in het voortgezet onderwijs, een bedreiging voor de kwaliteit van het onderwijs. Recente geluiden van werkgeverszijde en vanuit scholieren- en studentenorganisaties lijken de zorg over niveaudaling te bevestigen. De Onderwijsraad heeft onlangs alarm geslagen, nu is gebleken dat er landelijk gezien eigenlijk nauwelijks gegevens beschikbaar zijn over het niveau dat op de verschillende kennisgebieden wordt gerealiseerd (Onderwijsraad 2006). Dat gebrek aan gegevens is verbazingwekkend te noemen. Hoewel in onderwijskringen nog niet iedereen overtuigd is, zijn er toch signalen dat met name voor de basisschool de noodklok geluid moet worden. Het rekenniveau daalt, vooral ten aanzien van basisbewerkingen als optellen, aftrekken, vermenigvuldigen en delen. Maar ook de taalvaardigheid laat te wensen over: maar liefst een kwart van de leerlingen verlaat de basisschool zonder behoorlijk te kunnen lezen.

De deelname aan het hoger onderwijs is de afgelopen jaren sterk gestegen en zal, als het aan het overheidsbeleid ligt, de komende jaren verder toenemen. Het is de vraag of dat verstandig is; eerder is al gewezen op het gevaar van niveaudaling en diploma-inflatie. Daarnaast dreigt de positie van het mbo als volwaardig eindonderwijs in het geding te komen. Nu al stroomt ruim 50% van de mbo'ers uit de vierjarige opleidingen direct door naar het hbo. Als dat percentage verder toeneemt, bestaat het gevaar dat deze opleidingen zich ontwikkelen tot vooropleidingen voor het hbo. De behoefte aan goede vaklieden op mbo-niveau blijft echter groot. Op de noodzaak en wenselijkheid van een algemene groei van de participatie aan het hoger onderwijs valt, kortom, nog wel het een en ander af te dingen.

11.5 Feitelijke leefsituatie is duidelijk vooruitgegaan

Wat kunnen we zeggen over de feitelijke leefsituatie van de Nederlandse burgers? Hun vertrouwen en de tevredenheid zijn de laatste paar jaar fors toegenomen, maar ook de leefsituatie zelf is erop vooruitgegaan, zij het minder spectaculair. De feitelijke leefsituatie hebben we in dit rapport uitgedrukt in een indexscore, zoals uitgelegd in hoofdstuk 10. De index bestaat uit een combinatie van indicatoren voor acht aspecten van de leefsituatie: gezondheid, wonen, (sociale) participatie, sportbeoefening, bezit van duurzame consumptiegoederen, mobiliteit, vrijetijdsactiviteiten en vakantie.

Allereerst is te constateren dat het economisch tij weer meezit. De daaruit resulterende inkomensgroei bepaalt grotendeels de ruimte voor verbetering van de leefsituatie. In de periode 2000-2005 groeide het nationale inkomen met ruim 1% per jaar, vanaf 2006 ligt de jaarlijkse groei met 4% aanzienlijk hoger. De bevolkingsgroei is sinds 2004 aan het afvlakken tot 0,2% per jaar. De groei van het aantal huishoudens is echter met 0,7% per jaar beduidend hoger, onder meer ten gevolge van de relatieve toename van het aantal alleenstaanden en van het aantal gezinnen zonder kinderen ten koste van het aantal gezinnen met kinderen. Omdat ook een toegenomen deel van het gegroeide nationale inkomen naar bedrijven en de overheid is gegaan, is per saldo het beschikbare inkomen van huishoudens sinds 2002 circa 13% achtergebleven op de ontwikkeling van het nationale inkomen. Huishoudens hebben, zoals hoofdstuk 5 heeft laten zien, tussen 2001 en 2005 te maken gehad met een achteruitgang in besteedbaar inkomen van gemiddeld 1% per jaar. Een deel van de achterblijvende inkomensgroei hebben zij gecompenseerd door te spaargelden aan te spreken of (meer) schulden aan te gaan. Feitelijk hebben zij meer geld uitgegeven dan beschikbaar was. Het grote vertrouwen in de toekomst maakt dat mensen financiële risico's durven nemen.

Voor een deel van de bevolking staan de kwaliteit van leven en hun leefsituatie onder druk omdat zij door armoede zijn getroffen. In het *basic-needs*criterium van armoede (Soede 2006) wordt uitgegaan van het bedrag dat in Nederland absoluut noodzakelijk is om van te leven: de kosten van voedsel, kleding, woongerelateerde kosten en overige uitgaven die niet te vermijden zijn. Op basis van dit strenge criterium is 3% à 4% van de Nederlanders arm, en dit aandeel is tussen 1995 en 2004 vrij constant. Met een iets ruimer criterium waarin ook een beperkt bedrag voor sociale participatie is opgenomen, het *modest-but-adequate*criterium, bedraagt het aantal mensen in armoede rond de 6% van de bevolking.

Met de economische groei is ook de arbeidsparticipatie gestegen. Tussen 1996 en 2002, toen de economie verbeterde, steeg de nettoparticipatiegraad van 59% tot 65%. De recessie vanaf 2002 ging gepaard met een daling tot 63% in 2004 en 2005. In 2006 steeg het aandeel actieve deelnemers aan het arbeidsproces weer en werd hetzelfde

niveau bereikt als in 2002 (65%). Daarmee werd in 2006 het streefcijfer van de overheid met 1 procentpunt overstegen.

In het achterliggend decennium steeg de nettoparticipatie van vrouwen met 11 procentpunten, tot 56% in 2006. Tussen 2002 en 2005 was er, anders dan bij veel andere groepen, geen sprake van een afname. Desondanks lijkt het streefcijfer van 61% voor 2007 nog ver weg.

De arbeidsdeelname van ouderen (55-64 jaar) steeg vanaf 1996 continu. In dat jaar bedroeg hun nettoparticipatie 26%, in 2006 is zij opgelopen tot 42%. Uit de *Rapportage ouderen 2006* kwam naar voren dat deze stijging, voor zowel mannen als vrouwen, in Nederland naar internationale maatstaven zeer sterk was (Gesthuizen 2006). Het overheidsdoel 40% van alle ouderen in 2007 aan het werk te hebben, is reeds behaald, en de stijgende lijn van de afgelopen jaren doet vermoeden dat het streefcijfer van 45% in 2010 ook zal worden bereikt.

De nettoparticipatiegraad onder niet-westerse allochtonen nam tussen 1996 en 2001 sterk toe van 40% naar 50%. Daarna daalde hij weer tot 47% in 2003 en bleef constant tot en met 2006. Ondanks de stijging sinds het midden van de jaren negentig blijft de participatie van deze groep dus nog fors achter bij het algemeen gemiddelde.

Het huidige kabinet heeft de ambitie de totale arbeidsparticipatie in Nederland zelfs tot 80% te laten stijgen in 2016 (kabinet-Balkenende IV). Dat zal vooral voor de allochtone groepen dus een flinke inspanning betekenen.

De gemiddelde score op de leefsituatie-index steeg van 100 in 1997 naar 104 in 2006. Onder de genoemde voorspoedige economische omstandigheden wekt het geen verbazing dat zich vooral tussen 2004 en 2006 een relatief forse stijging van de indexscore voordeed van 102 naar 104. Dit lijkt op het eerste gezicht een geringe stijging, maar is dat niet. De ontwikkeling van de leefsituatie verloopt in de regel traag. Dit komt doordat de veranderingen op de afzonderlijke terreinen doorgaans beperkt zijn, zeker in een kort tijdsbestek. Zo blijft het overgrote deel van de bevolking in dezelfde woning wonen en krijgt niet te maken met ingrijpende veranderingen in de gezondheid. Hierdoor zijn verschuivingen in de indexwaarde met bijvoorbeeld twee punten relevant, ook al lijken ze gering.

In het algemeen zijn Nederlanders tevreden over de diverse aspecten van hun leefsituatie en de hulpbronnen die ze ter beschikking hebben: de financiële middelen scoren nog het minst goed met een rapportcijfer van 7,1. De tevredenheid die er op een breed front is, komt ook tot uitdrukking in het geluksgevoel: 82% van de Nederlanders is (erg) gelukkig.

Met wie gaat het beter en met wie gaat het slechter?

Ook al is sinds de vorige editie van *De sociale staat van Nederland* de leefsituatie van de Nederlandse burgers over de gehele linie flink verbeterd, dat betekent (uiteraard) nog niet dat er geen sprake meer zou zijn van maatschappelijke ongelijkheid.

In 2006 was de leefsituatie van 65-plussers minder goed dan gemiddeld (indexscore 92), hetgeen vooral te maken heeft met de gezondheidsbeperkingen die op oudere leeftijd verhoudingsgewijs veel voorkomen. Andere relatief gedepriiveerde groepen zijn mensen met een inkomen onder de lage-inkomensgrens (95); niet-werkenden (96); niet-westerse allochtonen (96); en mensen met een lage opleiding (98). Bij deze groepen moet de verklaring vooral gezocht worden in de beperkingen die een slechte financiële situatie met zich brengt: onvoldoende geld om bijvoorbeeld het lidmaatschap van een vereniging te bekostigen of om culturele activiteiten te bezoeken.

Aan de andere kant is de leefsituatie beter dan gemiddeld bij 18-24-jarigen (score 108), mensen met een hoge opleiding (110), met de hoogste inkomens (bovenste 20%: 113), met een betaalde baan (109) en bij mensen met een partner (een score van 105 zonder kinderen en 108 met kinderen).

De tussen 2002 en 2004 gegroeide ongelijkheid is in 2006 grotendeels tot staan gekomen. Sinds 2004 zijn vooral jongeren in de leeftijd van 18-24 jaar en ouderen boven de 75 jaar er relatief flink in kwaliteit van leven op vooruitgegaan. Bij de ouderen hebben vooral de sterk toegenomen mogelijkheden tot mobiliteit bijgedragen. Dit laatste bevestigt het beeld dat in eerder SCP-onderzoek (De Boer 2006) naar voren is gekomen, namelijk dat de huidige ouderen steeds minder een bevolkingsgroep vormen die armlastig en sociaal kwetsbaar is. Een belangrijke conclusie is dat het met de meerderheid van de ouderen in Nederland goed gaat. Velen staan midden in de samenleving, zo blijkt uit hun betrokkenheid in het vrijwilligerswerk en de informele zorg. Hun gezonde levensverwachting en een gunstige sociaaleconomische positie maken een relatief lang sociaal leven mogelijk. De gemiddelde welstand van de ouderen neemt snel toe, en we zien dat hier terug in de scores op de leefsituatie-index.

Over een wat langere periode van tien jaar (1997-2006) is er een tendens tot egalisering in Nederland zichtbaar, blijkend uit een meer dan gemiddelde verbetering van de leefsituatie bij een aantal bevolkingsgroepen. Dit heeft deels te maken met het gegeven dat er een 'natuurlijk plafond' zit in de leefsituatie-index: de best-scorende groepen kunnen zich bijna niet meer verbeteren.

Opvallende 'stijgers' zijn (zie voor alle groepen bijlage B10.2):

- de hogere leeftijdscategorieën: een stijging van 7 punten op de index voor de 55-64-jarigen, eveneens +7 voor de 65-74-jarigen, en zelfs +10 voor de 75-plussers;
- mensen met een inkomen onder de lage-inkomensgrens: +6;
- eenoudergezinnen: +6;
- paren zonder kinderen: +6;
- alleenstaanden: +5;
- niet-westerse allochtonen: +5.

Overigens gaat het bij een deel van deze groepen om het gedeeltelijk inlopen van achterstand, omdat zij ook in 2006 nog (ver) onder het landelijk gemiddelde scoren.

De verbetering van de leefsituatie is niet aan een of twee levensdomeinen in het bijzonder toe te schrijven. Op nagenoeg alle terreinen die gemeten zijn, is vooruitgang te bespeuren. De grote toename van de mobiliteit van ouderen en de (daar vermoedelijk mee samenhangende) toegenomen activiteiten in de vrijetijdsbesteding hebben in het bijzonder bijgedragen aan de verbetering in het afgelopen decennium. Bij de lage-inkomensgroep is de vooruitgang in de leefsituatie vooral te vinden in de sterke groei van het bezit van consumptiegoederen en in een toegenomen sportdeelname. Bij de eenoudergezinnen springen drie domeinen er in positieve zin uit: sportdeelname, gezondheidssituatie en sociale participatie.

Er zijn echter ook enkele relatieve achterblijvers. Een beperkt aantal groepen heeft al een leefsituatie die op of boven het landelijke gemiddelde zit, en blijkt er de afgelopen tien jaar verhoudingsgewijs weinig op te zijn vooruitgegaan. Het betreft de mensen die al in een goede sociaaleconomische positie verkeren (de hoge-inkomensgroepen, de hoogopgeleiden). Deze groepen hebben dus wel een verbetering van hun leefsituatie meegemaakt sinds 1997, maar 'minder méér' dan gemiddeld. Hier tekent zich dus een tendens van afnemende ongelijkheid af.

Ook binnen de diverse bevolkingsgroepen kunnen de verschillen in leefsituatie groot zijn. Ongelijkheid is er niet alleen tussen maar ook binnen bevolkingsgroepen.

De daling van het aandeel mensen met een slechte leefsituatie (met een score op de leefsituatie-index van 85 of minder) heeft zich in 2006 weer voortgezet, na een stagnatie in 2004. Bij 12% van de bevolking kunnen we spreken van een slechte leefsituatie in 2006, tegen 17% in 1997. De andere kant van de medaille is dat ook het percentage mensen met een goede leefsituatie (score 115 of hoger) is gestegen. Na de onderbreking in 2004 werd in 2006 de stijgende lijn die vanaf 1997 te zien was, voortgezet. In 2006 was er bij 24% van de bevolking sprake van een goede leefsituatie, terwijl dat in 1997 nog maar bij 15% het geval was.

Heel opvallend is de zeer sterke daling van het aandeel ouderen boven de 75 jaar met een slechte leefsituatie van 77% in 1997 tot 48% in 2006. Hier zal zeker ook een cohorteffect meespelen: de meest recente lichte ouderen zal gemiddeld betere pensioenen hebben, al de beschikking hebben gehad over een auto, kortom, ook al tien jaar eerder een hoger welvaartsniveau hebben gehad dan de eerdere cohorten ouderen.

De mensen met de laagste inkomens zijn er in tien jaar eveneens op vooruitgegaan. Van deze groep had in 1997 bijna de helft een slechte leefsituatie, in 2006 is dat nog maar een derde. Ook hier geldt echter dat deze positieve ontwikkeling in de juiste context geplaatst moet worden. Immers, dit percentage mensen met een slechte leefsituatie is nog altijd driemaal zo hoog als gemiddeld in Nederland.

De verschillen tussen de autochtone en de niet-westers allochtone burgers zijn opvallend afgenomen sinds 1999 (het eerste jaar waarover gegevens beschikbaar zijn voor

beide groepen). Konden we in 1999 nog bij 35% van de allochtonen en bij 14% van de autochtonen spreken van een slechte leefsituatie, in 2006 waren deze percentages teruggelopen tot respectievelijk 21 en 10. Vooral in de allochtone groep is de vooruitgang dus groot geweest. Overigens is aan de andere kant van het spectrum – het aandeel mensen met een goede leefsituatie – het verschil toegenomen. In 1999 was er bij 4% van de allochtone burgers en bij 19% van de autochtone burgers sprake van een goede leefsituatie, in 2006 was dat bij respectievelijk 8% en 27%.

In de navolgende paragrafen geven we de belangrijkste trends weer op de vier gebieden waar in deze rapportage de leefsituatie gedetailleerd is onderzocht: gezondheid en zorg, sociale participatie, veiligheid, en wonen en woonomgeving.

Gezondheid: uiteenlopende leefstijlen en gezondheidswaarden

Wat is nu alles overziend de algemene ontwikkeling in de volksgezondheid in Nederland en met welke bevolkingsgroepen ging het de laatste tien jaar beter of slechter? Die vragen zijn niet zo eenvoudig te beantwoorden. De gezondheidstoestand laat zich niet gemakkelijk in één cijfer vangen. In deze rapportage zijn verschillende ontwikkelingen in leefstijl, levensverwachting, aandoeningen, beperkingen, gezondheidsbeleving en ervaren functioneren in het dagelijkse leven gepresenteerd.

Als we de burgers mogen geloven, gaat het goed met hun gezondheid. Vier van de vijf ondervraagden zeggen gezond te leven en zich (zeer) gezond te voelen. Dat aandeel is de laatste tien jaar constant gebleven. ‘Lekker in m’n vel zitten’ (60%) is een sterkere motivatie om alert op de eigen gezondheid te zijn dan ‘zo lang mogelijk gezond blijven’ (24%).

Op andere punten is het beeld minder gunstig. Zo laten registraties en objectieve metingen zien dat het aantal personen met aandoeningen en lichamelijke beperkingen toeneemt. Vaak gaat het echter om lichte en/of goed behandelbare aandoeningen die het gevoel van gezondheid niet aantasten.

De ervaren kwaliteit van het lichamelijke dagelijkse functioneren van burgers nam gemiddeld af, terwijl de ervaren kwaliteit van het dagelijkse psychische functioneren gelijk bleef. De verschillen in lichamelijk functioneren tussen laag- en hoogopgeleiden zijn toegenomen. Het psychisch functioneren van de bewoners van sterk verstedelijkte gebieden verslechterde. Niet-westerse allochtonen in de steden hebben vaker depressieve klachten dan autochtonen.

Wat de leefstijlen van mensen betreft, is het beeld niet onverdeeld gunstig.

Het percentage niet-rokers is in de afgelopen tien jaar toegenomen tot 70, maar blijft vanaf 2004 constant. Het streven van de overheid het percentage rokers eind 2007 teruggebracht te hebben tot 25 lijkt niet gehaald te worden.

Van de 15-17-jarigen houdt slechts een derde deel zich aan de richtlijnen voor verantwoord alcoholgebruik voor zijn of haar leeftijdsgroep. De jongeren die alcohol gebruiken, blijken als zij drinken, bijna allemaal veel te drinken. Het zogenoemde *binge drinking* (per keer vijf of meer glazen) nam tussen 2003 en 2005 zelfs sterk toe.

65-plussers en mensen met een laag inkomen vertonen eveneens toenemend ongezond drinkgedrag.

Iets meer dan de helft van de bevolking voldoet aan de Nederlandse Norm Gezond Bewegen, dat is een kleine stijging sinds 2001. Maar tegenover deze positieve ontwikkeling staat het groeiende aantal dat te dik is. Bijna de helft van de Nederlanders van 20 jaar en ouder heeft overgewicht – van de mannen 52%, van de vrouwen 42%. Een op de negen is zelfs veel te dik en heeft ernstig overgewicht of obesitas. Overgewicht verhoogt het risico op verschillende chronische aandoeningen, zoals hart- en vaatziekten en diabetes mellitus.

Achter bevolkingsgemiddelden gaan verschillen tussen bevolkingsgroepen schuil. Ouderen hebben bijvoorbeeld verhoudingsgewijs veel aandoeningen en beperkingen, maar houden er een relatief gezonde leefstijl op na en hun gezondheidsbeleving en psychisch functioneren zijn bovengemiddeld. In andere gevallen zijn er kwalitatieve verschillen. Allochtonen en laagopgeleiden hebben meer last van aandoeningen dan andere groepen, maar verschillen onderling in ziektebeelden. De sociaaleconomische verschillen in ervaren gezondheid tussen laag- en hoogopgeleiden nemen toe.

De diversiteit in gezondheid laat zich moeilijk verklaren door medische modellen (vgl. Kooiker en Van der Velden 2007). Het lijkt er sterk op dat de gepresenteerde ontwikkelingen in de gezondheid van bevolkingsgroepen gerelateerd zijn aan sociaal-culturele leefstijlen en waarden en normen voor gezond gedrag. Die cultuurverschillen zien we ook terug in het zorggebruik en de tevredenheid met de zorg. Bepaalde groepen vinden gemakkelijker hun weg naar zorgvoorzieningen of mijden die juist meer dan andere. Turken en Marokkanen hebben bijvoorbeeld vaker contact met de huisarts dan autochtone Nederlanders, maar worden, rekening houdend met hun sociaaleconomische positie en gezondheidstoestand, minder vaak in het ziekenhuis opgenomen.

Ook de tevredenheid met verschillende aspecten van de zorg loopt uiteen tussen sociale groepen. Ouderen, laagopgeleiden en plattelanders oordelen gemiddeld positiever over de medische zorg dan andere groepen. Kritisch zijn vooral niet-westerse allochtonen. Blijkbaar zijn de inspanningen die de meeste zorginstellingen zich de afgelopen jaren hebben getroost om hun zorgaanbod beter af te stemmen op de allochtone cliënten, nog niet voldoende geweest. Maar ook kan de vraag gesteld worden of de wensen en verwachtingen die sommige allochtonen hebben ten aanzien van de zorg, realistisch zijn. Een voorbeeld van dit laatste zijn de claims van sommige (familieleden van) patiënten met een moslimachtergrond aan ziekenhuizen om vrouwen en meisjes uitsluitend door vrouwelijk medisch en verzorgend personeel te laten onderzoeken, behandelen en begeleiden. Het zonder meer nastreven van de grootst mogelijke tevredenheid bij cliënten is vanuit medisch oogpunt niet onder alle omstandigheden het verstandigst.

Sociale participatie: minder in georganiseerd verband

In hoofdstuk 7 is uitgebreid verslag gedaan van de participatie op uiteenlopende terreinen in de vrije tijd: informele sociale contacten, lidmaatschappen, maatschappelijke participatie, vrijwilligerswerk, sportbeoefening, en deelname aan cultuur en media.

De mate van participatie op tal van terreinen wordt begrensd door de omvang van de vrije tijd, die voor werkenden sinds 1995 geslonken is. Opmerkelijk is dat de deelname aan sport en aan cultuur in die periode toch is toegenomen. Deze activiteiten worden vanwege het (veronderstelde) positieve effect op de kwaliteit van leven door de overheid bevorderd door allerlei voorzieningen te subsidiëren. Daarmee is niet gezegd dat de toegenomen participatie op deze terreinen het resultaat is van overheidsbemoeienis, maar een steun in de rug voor het gevoerde beleid is zij wel.

De organisatiegraad van de vrijetijdsbesteding geeft sinds 1995 een vrij forse daling te zien, zowel in het percentage van de bevolking dat in de sfeer van de vrije tijd ergens bij aangesloten is, als in het aantal lidmaatschappen van georganiseerden. Het gecombineerde effect van beide aspecten komt tot uiting in het aantal lidmaatschappen per 100 personen. Dat daalde van 56 in 1995 tot 46 in 2003. Deze daling deed zich binnen alle leeftijdsgroepen voor, het sterkst onder de jongvolwassenen.

Kerken, en in mindere mate vakbonden en politieke partijen, hebben moeite het aantal leden op peil te houden. Na een lange periode van voortdurende daling deed zich tussen 2000 en 2005 in het partijlidmaatschap een kentering voor, die waarschijnlijk in hoge mate de sporen draagt van de politieke turbulentie rond de opkomst, dood en erfenis van Fortuyn.

In het recentelijk verschenen *God in Nederland 1996 – 2006* (Bernts et al. 2007) wordt de verwachting uitgesproken dat een verdere daling van de kerkelijkheid zal doorzetten. Bovendien zal ook de kerksheid, dat wil zeggen de omvang of frequentie van het kerkbezoek, dalen. Slechts de helft van alle kerkleden in Nederland voelt zich zeer of tamelijk nauw met hun kerk verbonden, de andere helft slechts losjes of in het geheel niet. Veel kerkleden vinden dat religie niet zoveel met kerkelijkheid te maken heeft (Dekker 2007:39). Religie blijkt heden ten dage door de Nederlanders vooral beschouwd te worden als een persoonlijke aangelegenheid en wordt niet zozeer geassocieerd met kerkelijkheid of zelfs maar met een groepsgebeuren, en zij kan volgens hen uit vele bronnen opwellen (De Hart 2007: 175).

Ongeveer twee derde van alle vrije tijd brengt de bevolking thuis door, daarin is tussen 1995 en 2005 nauwelijks verandering gekomen. Meer dan de helft van de vrije tijd thuis besteedt zij aan media. De digitalisering heeft tot een snelle introductie van digitale apparatuur in huishoudens geleid; de beschikking over internet is gewoon geworden. Ondanks de opmars van pc en internet domineert de televisie nog steeds de mediaconsumptie van Nederlanders. Onder alle leeftijden verliest de televisie echter terrein en wordt internet belangrijker, een trend die eerder al onder tienersesignaleerd werd. Aangezien jongeren de toekomst hebben en aangezien het

internet juist onder hen, maar niet uitsluitend onder hen, zo snel ingang vindt, lijkt de recente opmars van het internet nog slechts een voorbode van verdere verschuivingen op het mediamenü in de komende jaren.

Veiligheid: minder criminaliteit, minder onveiligheidsgevoelens

Niet alleen de feitelijke blootstelling aan criminaliteit heeft een negatieve uitwerking op de kwaliteit van leven, maar zeker ook de mate waarin men zich onveilig voelt.

De opeenvolgende kabinetten-Balkenende streven een landelijke reductie na van het aantal delicten met 20% tot 25% in de periode 2008-2010. Ook de subjectieve veiligheidsbeleving moet dan substantieel zijn toegenomen.

De Nederlandse bevolking is in 2006 geconfronteerd met naar schatting 5,6 miljoen delicten. Vanaf 2002 tekent zich een daling van de totale criminaliteit af. Vooral het aantal geweldsmisdrijven laat sinds 2003 een sterke daling zien. Ten opzichte van 2003 vinden iets meer seksuele delicten en minder gevallen van mishandeling plaats. De aantallen vermogensmisdrijven en vernielingen vertonen in 2005 en 2006 eveneens een daling, na een lichte stijging vanaf 2003.

In slachtofferenquêtes en politiestatistieken blijven enkele delicten onderbelicht. Delicten als huiselijk geweld en discriminatie worden bijvoorbeeld vanwege de emotionele belasting of de onterechte inschatting dat het niet om strafbare feiten gaat, niet alleen moeizaam aan de politie gemeld, maar ook aan een enquêteur. Schattingen duiden erop dat meer dan 40% van de bevolking in zijn of haar leven ooit slachtoffer is geweest van fysiek en/of geestelijk geweld gepleegd door iemand uit de huiselijke kring. Wittebrood en Veldheer (2005) berekenden dat gemiddeld een op de acht volwassen Nederlanders ooit en ongeveer 4% in de afgelopen vijf jaar te maken heeft gehad met fysiek geweld gepleegd door een (ex-)partner. Vrouwen zijn vaker ooit slachtoffer geweest (16%) dan mannen (7%). Allochtone vrouwen verschillen hierin niet van autochtone vrouwen.

Voorvallen van discriminatie en racistisch geweld zijn in 2005 beduidend vaker waargenomen dan in de jaren ervoor. Van alle klachten betrof de helft discriminatie op grond van ras, afkomst of huidskleur. Daarnaast komt ook discriminatie op grond van leeftijd veelvuldig voor (21%). Religie (m.n. islamofobie), geslacht, het hebben van een handicap of chronische ziekte en seksuele gerichtheid worden aanzienlijk minder frequent als reden genoemd.

Onveiligheidsgevoelens kunnen een behoorlijke inbreuk maken op de kwaliteit van leven van burgers. Volgens het langjarige SCP-onderzoek Culturele veranderingen in Nederland is de bezorgdheid onder de Nederlandse bevolking over criminaliteit als maatschappelijk probleem de afgelopen tien jaar afgenomen. In 1995 was 86% van de bevolking van mening was dat 'de criminaliteit de laatste tijd toeneemt', in 2006 was zelfs nog maar 64% deze mening toegedaan.

De veiligheidsbeleving van burgers wordt echter niet alleen beïnvloed door hoe men criminaliteit als maatschappelijk probleem ziet, maar vooral ook door de persoonlijke situatie. Positief is dat het aandeel mensen dat zich wel eens onveilig voelt,

met 22% nog nooit zo laag is geweest sinds 1995. Ook het aandeel personen dat bang is om alleen thuis te zijn (een op de zes Nederlanders) of melding maakt van onveilige plekken in de buurt (29% in 2004) vertoont een opmerkelijke daling. Het gaat dus de goede kant uit met de onveiligheidsgevoelens van de burgers.

Wonen: meer oog voor de kwaliteit van de wijk

Het leeuwendeel van de bevolking is tevreden met zowel de woning als de directe woonomgeving. De ruimte in de woning neemt gemiddeld toe, in totaal evenals per lid van het huishouden, en het eigenwoningbezit blijft stijgen. Wel zijn deze genoegens in mindere mate voor de huishoudens met de laagste inkomens bereikbaar dan gemiddeld. Allochtone groepen, die nog altijd een markante achterstand in woonkwaliteit hebben, maken – met de Marokkanen voorop – een inhaalslag.

Het aandeel eigenwoningbezit is in de afgelopen jaren gestegen van 48% in 1994 tot bijna 56% in 2006. Wel vlakke de stijging tussen 2002 en 2006 wat af. De stijging van het aandeel eigen woningen kwam vooral door nieuwbouw van koopwoningen: ruim driekwart van de nieuwbouwwoningen is de afgelopen tien jaar in de koopsector gebouwd. Daarnaast hebben woningcorporaties op bescheiden schaal huurwoningen verkocht. In de vier grote gemeenten, waar het aandeel huurwoningen traditioneel zeer hoog ligt, steeg het eigenwoningbezit flink, van ruim 20% in 1994 tot ruim 28% in 2006. Dit past goed in het streven naar meer diversiteit aan woningen binnen de stad, waar de interesse in koopwoningen groot is.

De kloof tussen huurders en eigenaren-bewoners is opnieuw gegroeid. Huishoudens met relatief goede inkomens behoren steeds meer tot de kopers, terwijl die met lage inkomens op de huursector zijn aangewezen. Het financieel instrumentarium van de overheid werkt deze tweedeling in de hand werkt: hoe hoger het inkomen, des te gunstiger de fiscale behandeling van de eigen woning en hoe lager het inkomen, des te meer huurtoeslag men kan ontvangen. De huishoudens met middeninkomens hebben het minste profijt (Kuhry en Pommer 2006).

De uitgaven voor het wonen zijn in de afgelopen jaren (2002-2006) blijven stijgen. Door de matige inkomensontwikkeling steeg het percentage van het inkomen dat aan woonlasten moest worden besteed, gemiddeld flink. In die uitgaven spelen naast de sterk gestegen huizenprijzen de toegenomen energielasten een steeds grotere rol. Dat maakt verdere investeringen in energiezuinige woningen zinvol.

Naast verbetering van de woningvoorraad en van de sociaaleconomische compositie van een wijk is een belangrijk doel van de stedelijke vernieuwing het tegengaan van hinder en onveiligheid. Dit doel moet bereikt worden, wil althans de ambitie om de slechtste wijken, de zogenoemde prioriteitswijken, ook aantrekkelijk te maken voor die potentiële bewoners die alternatieven op de woningmarkt hebben, enige kans van slagen hebben. Al met al lijken de feitelijke verloedering van en overlast in de prioriteitswijken de laatste jaren af te nemen en lijkt het vertrouwen in de buurt te stijgen.

Hoewel het lenigen van de kwantitatieve woningnood aandacht blijft vragen, speelt nu ook de vraag welke kwalitatieve en geografische wooneisen van de consument gehonoreerd (moeten) worden. Er doen zich discrepanties voor tussen aangeboden en gewenste woonmilieus. De vraagstukken van de komende jaren zijn in toenemende mate ruimtelijk van aard. Staan de door de burgers gewenste woningen op de juiste plaats? Hoe kunnen bestaande woningen en wijken effectief aangepast worden aan de woonwensen van de bevolking?

11.6 Ten slotte: leefsituatie in toekomstperspectief

Als we de eerdere edities van *De sociale staat van Nederland* op een rij zetten naast deze uitgave in 2007 en in een aantal kernwoorden de vooruitzichten van elk van de rapporten weergeven, ontstaat een interessant beeld van de fluctuaties in de verwachtingen voor de sociale situatie op de korte termijn. De allereerste uitgave van 2001 kenschetste de situatie als 'positief met zorgen'. Met de gemiddelde Nederlandse burger ging het tot en met het jaar 2000 goed, maar men uitte wel enige zorg. De zorgen betroffen onder meer de sociaaleconomische verschillen in gezondheid, de moeizame arbeidsintegratie van uitkeringsgerechtigden, en de concentratie van maatschappelijke achterstandsgroepen op de woningmarkt (SCP 2001). De toon van de editie uit 2003 was al een stuk somberder, de situatie werd samengevat als 'de vooruitgang dreigt te stagneren'. Weliswaar had de welvaart ook traditionele achterstandsgroepen bereikt, zoals ouderen en allochtonen, maar men zag de teruglopende conjunctuur aankomen, die naar verwachting de positieve trends in de leefsituatie van de burgers zou gaan afzwakken. Het maatschappelijke en politieke klimaat werd als instabiel gekenschetst, waarvoor individualisering en de erosie van het maatschappelijke middenveld als mogelijke oorzaken werden genoemd (SCP 2003). Eén jaar later was de toon in het *Sociaal en Cultureel Rapport 2004* zo mogelijk nog somberder: 'Het gaat de meeste Nederlanders goed, maar niet in alle opzichten altijd beter dan vier of vijf jaar geleden. Ze zijn zeker minder tevreden over hun regering, hun overheid en hun samenleving dan nog maar een paar jaar geleden. Het ziet er niet naar uit dat dit snel zal veranderen en zelf verwachten de Nederlanders dat ook niet.' (SCP 2004: 86). In *De sociale staat van Nederland 2005* is er alom somberheid over de geconstateerde trendbreuken. In het bijzonder de vooruitgang die minderheden hadden geboekt in de welvarende jaren, was grotendeels van tijdelijke aard gebleken. Geconcludeerd werd dat de maatschappelijke ongelijkheid weer was toegenomen. Behalve op de economische malaise wijst deze editie op de weerstanden tegen de aanpassingen door de overheid van allerlei arrangementen van de verzorgingsstaat – prepensioen, zorgstelsel, voorzieningen voor arbeidsongeschikten – en op de daarmee gepaard gaande gevoelens van onzekerheid bij veel burgers (SCP 2005).

En dan nu de aflevering van dit jaar, waarin we concluderen dat Nederland weer meer ontspannen is, maar minder meegaand. De somberheid verdamppt. Over de hele linie is de feitelijke leefsituatie van de bevolking verbeterd, en de sombere gevoelens

over de samenleving, de overheid en de toekomst zijn aan het verdwijnen. Maar niet bij iedereen en niet bij alle onderwerpen. Er blijven grote groepen in de bevolking moeite houden met de verkleuring van de samenleving en de modernisering van de verzorgingsstaat. Ook vrijblijvendheid wordt niet meer zo makkelijk geaccepteerd en mensen worden meer dan voorheen aangesproken op hun eigen verantwoordelijkheid.

Terugkijkend op de vier edities springen twee zaken in het oog. Allereerst blijkt dat de fluctuaties in de economie en de maatschappelijke en politieke onrust niet alleen het materiële bestaan van de burgers beïnvloeden, maar nog heftiger hun gevoelens van vertrouwen en zekerheid beroeren. In de relatief korte periode van zes jaar dat het SCP De sociale staat van Nederland uitbrengt, is er een sterke economische neergang geweest die tot een tijdelijke, relatief lichte verslechtering van de leefsituatie heeft geleid en tot een vergroting van de sociale ongelijkheid tussen groepen. Binnen twee jaar na het dieptepunt echter is de feitelijke, objectieve leefsituatie voor het merendeel van de bevolking weer verbeterd tot een *all time high*. De beleving daarvan blijft daar bij sommige burgers echter nog wat bij achter. De publieke opinie betreffende het vertrouwen in de samenleving en het vertrouwen in de overheid is in die periode in eerste instantie veel harder onderuitgegaan dan de feitelijke situatie. Inmiddels is de Nederlandse bevolking alweer een stuk positiever, maar de ups en downs blijken heftiger te zijn dan op grond van de feitelijke leefsituatie zou mogen worden verwacht. Percepties van de werkelijkheid nemen een steeds belangrijkere plaats in in het leven van mensen. Het gevoel dat het in de samenleving niet goed gaat, lijkt een minstens zo belangrijke factor voor het welbevinden van veel burgers te zijn geworden als hun feitelijke materiële omstandigheden. Nederland wordt gekenmerkt door een toenemende exaltatie van de publieke opinie, zowel in negatieve als in positieve zin.

Een tweede observatie is dat de feitelijke leefsituatie maar uiterst langzaam verandert. In de beschrijving van de leefsituatie in de achtereenvolgende edities van De sociale staat van Nederland hebben we ons vooral beperkt tot terugkijken in de tijd en ons steeds de vraag gesteld 'hoe heeft de leefsituatie van de bevolking zich de afgelopen tien jaar ontwikkeld?' Beleidsmatig is het van belang zicht te hebben op de kortetermijnschommelingen en de verschillen tussen bevolkingsgroepen. Waar nodig kunnen dan passende maatregelen genomen worden. Zo blijkt uit recente prognoses van het Centraal Planbureau (CPB) dat ouderen en minima er in 2008 omstreeks de één procent op achteruitgaan. De oorzaak ligt bij lastenverzwaringen (o.a. stijging van de zorg- en awbz-premie en aangekondigde maatregelen als hogere belastingen op milieuvervuiling). Dus hoewel de economische groei aanhoudt, kan de leefsituatie van burgers op de korte termijn toch onder druk komen te staan.

Maar de lange(re) termijn is van misschien nog wel groter belang. Hoe vergaat het Nederland over twintig jaar? Om daar zelfs maar een begin van een antwoord op te kunnen geven, moeten we goed kijken naar de jongeren in de samenleving. In het

inleidende hoofdstuk is erop gewezen dat onderwijs van het grootste belang is – als middel om het menselijk kapitaal van burgers te vormen en te vergroten – voor zowel het individu, de jongere, als voor de maatschappij als geheel. Een goede opleiding en vorming bieden kansen voor de toekomst. Investeren in de jeugd loont (zie ook SCP 2006). Daarnaast is het benutten van de capaciteiten van zo veel mogelijk (groepen) mensen voor de ontwikkeling van een samenleving van het grootste belang – evenals uiteraard voor de individuen zelf. De Sociaal-Economische Raad (SER) heeft de term ‘activerende participatiemaatschappij’ gebruikt om aan te duiden dat er gestreefd moet worden naar een samenleving waarin iedereen naar vermogen meedoet (SER 2006). Beplette de SER vooral het stelsel van werk, scholing en inkomen ‘toekomstbestendiger’ te maken, wij zouden de sociale dimensie hieraan willen toevoegen. Ook de burgers die sociaal uitgesloten zijn, kan de samenleving niet missen. Hen ‘er niet bij laten horen’ is een verspilling van menselijk kapitaal en de buitensluiting kan ook nog eens aanleiding geven tot sociale onrust. Dat geldt voor jeugdigen die het onderwijs voortijdig verlaten, allochtonen die onvoldoende toegerust zijn om volwaardig te participeren, ouderen die onvoldoende hulp krijgen voor hun verzorgingsproblemen, langdurig werklozen die afgeschreven worden voor betaalde arbeid, en de segregatie die maatschappelijke bindingen bedreigt. Economische cycli zullen er altijd zijn, dus de daaruit voortkomende op- en neergaande bewegingen in de leefsituatie van de bevolking ook. Maar de onderliggende kracht en het potentieel van de samenleving voor de komende decennia hangen mede af van de mate waarin de samenleving erin slaagt zoveel mogelijk groepen aan zich te binden en volwaardig te laten deelnemen in de maatschappij. En daar, zo blijkt uit dit rapport, zijn toch wel reële zorgen.

Literatuur

- Bernts, T., G. Dekker en J. de Hart (2007). *God in Nederland 1996 – 2006*. Kampen: Ten Have.
- Boer, Alice H. de (red.) (2006). *Rapportage ouderen 2006. Veranderingen in de levenssituatie en de levensloop*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2006/12).
- Dekker, G (2007). Het christelijk godsdienstig en kerkelijk leven. In: T. Bernts, G. Dekker en J. de Hart (2007). *God in Nederland 1996 – 2006* (p. 12- 73). Kampen: Ten Have.
- Dekker, P. en T. van der Meer (2007). *Vertrouwen in rechtspraak nader onderzocht*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gesthuizen, M. (2006). Betaalde arbeid. In: Alice H. de Boer (red.), *Rapportage ouderen 2006. Veranderingen in de levenssituatie en levensloop* (p. 49-65). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2006/12).
- Gijsberts, Mérove en Jaco Dagevos (2005). *Uit elkaars buurt. De invloed van etnische concentratie op integratie en beeldvorming*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2005/13)
- Gijsberts, Mérove en Jaco Dagevos (red.) (2007). *Interventies voor integratie. Het tegengaan van etnische concentratie en bevorderen van interetnisch contact*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2007/15).
- De Hart, Joep de (red.), Frans Knol, Cora Maas-de Waal en Theo Roes(2002). *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hart, J. de (2007). Postmoderne spiritualiteit. In: T. Bernts, G. Dekker en J. de Hart (2007). *God in Nederland 1996 – 2006* (p.118-192). Kampen: Ten Have.
- Kabinet-Balkenende IV (2007). *Samen werken samen leven. Beleidsprogramma kabinet-Balkenende IV 2007 – 2011*. Den Haag: ministerie van Algemene Zaken.
- Kooiker S. en K. van der Velden (2007). *Een nuchtere kijk op gezond gedrag. Vier thema's voor gezondheidsbevordering*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kuhry, Bob en Evert Pommer, m.m.v. Jedid-Jah Jonker en John Stevens (2006). *Publieke productie en persoonlijk profijt*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2006/17).
- Onderwijsraad (2006). *Versteving van kennis in het onderwijs. Verkenning*. Den Haag: Onderwijsraad.
- SCP (2001). *De sociale staat van Nederland 2001*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2003). *De sociale staat van Nederland 2003*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2003/12).
- SCP (2004). *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2005). *De sociale staat van Nederland 2005*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2005/14).
- SCP (2006). *Investeren in vermogen. Sociaal en Cultureel Rapport 2006*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2007). *Jaarrapport Integratie 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (nog te verschijnen).
- SER (2006). *Welvaartsgroei door en voor iedereen: Advies over het sociaal-economisch beleid op middellange termijn*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad (Advies 2006/8).
- Soede, A. (2006). *Naar een nieuwe armoedegrens?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (Werkdocument 126).
- TK (2006/2007). *Parlementair onderzoek Onderwijsvernieuwingen*. Den Haag: Tweede Kamer, vergaderjaar 2006/2007, 31007, nr. 1.

Wittebrood, K. en V. Veldheer (2005). Partnergeweld in Nederland: een secundaire analyse van de Intomart-onderzoeken naar huiselijk geweld. In: Tijdschrift voor Criminologie, jg. 47, nr. 1, p. 3-23.

Summary

How is the Dutch population faring? That is the central question addressed in this fourth edition of *The Social State of the Netherlands*. In order to answer this question, we describe the position of the Netherlands and the Dutch today in a number of key areas of life, and explore whether any changes have taken place over the last ten years. Have there been improvements in people's income? Are more people in employment? What is their housing situation? Non-material aspects of people's lives are also explored. Can any trends be identified in the education level of the Dutch population? How physically and psychologically healthy are the Dutch? And what of the social cohesion in the Netherlands: for example, are we seeing an increase or a decrease in political participation and in voluntary work? A large body of survey databases and national records were consulted in answering these questions.

The term 'quality of life' is used here as an indicator for people's level of prosperity and well-being. This quality of life refers on the one hand to the objectifiable standard of living and is reflected in people's housing, recreation, participation, exercise and mobility patterns. It depends not only on general social, economic and demographic trends, but also on all manner of 'resources' which citizens themselves can call on to a greater or lesser degree.

Quality of life also has a subjective side; people's opinions, their satisfaction with their lives in general or with specific aspects of their lives, also form part of their quality of life. How do they perceive their own health, their work, their circle of friends? How at ease do they feel in Dutch society?

When making choices in their lives, people draw on different types of resources. These are the various forms of 'capital' which people possess or which they have built up during the course of their lives. Within the social context of economic and demographic circumstances and public opinion outlined above, people can still make widely differing choices in their lives by drawing on the capital available to them. Our starting point is that being able, willing and permitted to access a range of resources constitutes a large part of the explanation for people's behaviour and the degree to which they are successful in key areas of life. Having access to and being able to use the various forms of capital (financial, human, social and cultural capital) determines their quality of life.

The government also plays an important role in improving the lives of citizens. Via all manner of collective provisions, the government not only increases the total quantity of the different forms of capital, but also seeks to ensure that that capital is properly distributed among the different sections of the population.

Following a brief outline of the social context of economic and demographic trends, the role of the government and the climate of public opinion, the following social domains are analysed: education and training; income and work; health and health care; social participation; safety and security; and housing and the residential setting.

Chapter 10 of the report deserves special attention. This chapter discusses the development in people's quality of life on the basis of a *life situation index*. This measurement tool integrates eight indicators of quality of life: health, housing, social participation, participation in sport, ownership of consumer durables, mobility, leisure activities and holidays. The index, which expresses people's quality of life in a single score, makes it possible to show the consequences for people's quality of life if positive developments take place on one aspect, while another aspect undergoes negative developments.

More relaxed, less compliant

The Dutch have discovered how to relax again. In the previous Social State of the Netherlands, published two years ago, we presented sombre descriptions of growing social inequality, deteriorating quality of life of large groups in society, and disintegrating trust by many citizens in society, in the government, in the rule of law and in their own future. A turning point in history appeared to be occurring at that time: after years in which not only the economic situation had been steadily improving, but in which public opinion was also positive concerning the quality of life in the Netherlands, the blow dealt in the period 2002-2004 was a severe one. The economy hit a very rough patch and public confidence in their own security and in politicians was severely tested by external and internal developments. Events took place both worldwide (11 September 2001 in New York and the terrorist attacks in Madrid and London) and in the Netherlands (the murders of the politician Pim Fortuyn and the filmmaker Theo van Gogh, the hardening of attitudes in the immigration debate) which had previously been considered unthinkable. These events undermined the fundamental feelings of safety and certainty of large sections of the public.

From our current perspective, in 2007, we can see that this period did not so much mark a turning point in history, but can be seen more as a brief period of political and economic malaise from which the Netherlands is slowly beginning to emerge again. This is perhaps the most striking fact: within the space of around four years, not only has the economic climate improved, but the climate of public opinion in the Netherlands has improved at an even more rapid pace. After the low point in 2001-2002, which lasted several years, many Dutch people have begun to feel more optimistic and safer in the last year, and say they have more confidence in themselves, the government and society. 82% of Dutch citizens report that they are happy or very happy. In 2006, the average score for satisfaction with Dutch society was

6.5 out of 10, and in 2004 it was 6.2. In fact the figure has never risen so much in such a short period in the last ten years. The general mood of satisfaction also led to a high score on 'life at this moment', which achieved a score of 7.7 out of 10 in 2006. But this is more than just a feeling: the quality of life of the average Dutch citizen has indeed improved in a tangible way, and the outlook for the future is good. Incomes are rising again and people are expecting to see a resumption of growth and rising prosperity.

In 2006, 74% of the population believed that the Netherlands was a predominantly prosperous country. An even higher proportion, 81%, felt that their own family was prosperous. The number of people with a positive view of their own prosperity has however increased to a lesser extent than the number of people who take a positive view on the prosperity of the Netherlands as a whole. In 2004 the difference between perceived individual and total prosperity rose to 11%. In 2006 it fell back again to a more usual difference of 7 percentage points in favour of individual prosperity.

Shouldering responsibility

Yet it cannot be said that the Netherlands is simply carrying on as if nothing had changed. The recent period of increased uncertainty, dissatisfaction and polarisation in Dutch society has left its mark and brought about changes in views. The Dutch have become less compliant. It emerges from this Social State of the Netherlands that citizens believe more than they did a few years ago that people – and especially 'other people' – should be made to shoulder their responsibilities. People are less inclined to be tolerant and charitable. Whether it be a matter of upholding the law and enforcing regulations (following the major accidents in the towns of Enschede and Volendam), of the responsibility incumbent on immigrants to learn the Dutch language, of combating crime and nuisance, of protecting children in threatening (family) circumstances, the Dutch public want the reins to be pulled tighter. A shift in standpoints and priorities has also taken place in the major political parties. Themes such as public order and safety, attention for (imparting) norms and values and improving social cohesion are more than ever at the centre of the political debate. What is notable is the idea that the government should play an emphatic role here. To a certain extent we are seeing a return of the notion of the 'makeable society'. However, whereas in earlier years the intention was mainly to improve the material circumstances and well-being of citizens, the idea now is that the government should play a leading role in imparting norms and values to members of society. The government could and should also play a much more direct role in areas which have traditionally been the private domain of citizens, such as bringing up children. There are increasing calls for a government which actively involves itself in the well-being and future of children and young people in vulnerable circumstances. The question is whether these are realistic expectations and whether such intervention would have the desired effect. It is interesting in this regard to see politicians developing all manner of plans, such as those by the Minister for

Youth and Family to have a risk analysis of upbringing and educational problems performed for every child during the first four years of life, and if necessary to intervene straight away. There has been virtually no public debate on such plans, however, and they appear to enjoy wide public support. There seems for the moment to be a surprisingly broad consensus as to the situations in which, the families and the extent to which the government should be allowed to intervene in the private lives of Dutch citizens.

Peaks and troughs in trust and confidence

However, it is also evident from this Social State of the Netherlands that the fluctuations in the trust and distrust of citizens are much stronger – and appear still to be strengthening – than the changes in the actual social and economic situation. ‘Himmelhoch jauchzend, zum Tode betrübt’ (‘up one moment, down the next’) is increasingly the reaction of the Dutch to the vagaries of life. Incidents and dramatic events are greatly hyped by the media and politicians. Context and a sense of perspective are not always applied, making it difficult for many citizens to give social events their proper place and to assess adequately their impact on their own lives. The psychological and ‘emotional’ factor, as we have seen operating on the stock markets, is increasingly being reflected in people’s reactions to events in their everyday lives. Trust and confidence in politicians and the government have also fallen sharply within a short space of time, but have since risen rapidly again, though are not back to the level of ten years ago. It is striking that the ‘new’ solutions such as those put forward by the ‘livability’ parties (leefbaarheidspartijen) and the successors of Pim Fortuyn, have now fallen into disfavour once again with the majority of citizens who at the time embraced the Fortuyn philosophy. People have once again come to believe that renewal and change – to the extent that these are desirable – are best achieved within the familiar existing political constellations. The Netherlands is not such a revolutionary country after all. Here again, however, it can be observed that the old days have not returned completely. There has been a change in the style of politics and the polarisation of Dutch society appears to have increased. There is a sizeable – and perhaps more important, apparently permanent – minority in the population who are dissatisfied and distrustful with regard to the government, who have difficulty with the increasing rationalisation of the welfare state, dislike the increasing multi-ethnicity of Dutch society and do not feel they are taken seriously. Whereas this group was largely ignored until the arrival of Pim Fortuyn on the political stage, in recent years they have found resonance among political parties on both the left and right of the political spectrum.

Protecting freedom of speech

Another striking phenomenon is the increased importance attached by citizens to protecting freedom of speech. Throughout the years, this has always been cited by around 45% of the population as one of the five most important goals that politicians should strive to achieve. Since 2000 this theme has been in fifth place behind

more highly rated objectives such as maintaining the social security system, combating crime and sustaining a stable economy. Since 2004, however, protecting freedom of speech has come to be regarded as the most important objective by 55% of the public. The continuing debate on freedom of speech in recent years, prompted among other things by the murder of Theo van Gogh, the worldwide commotion caused by Danish cartoons which mocked the prophet Mohammed and the hardening of the debate cited earlier, seems to have given many people a (new) understanding of the importance of this fundamental issue for Dutch democracy. Chapter 3 shows that protecting freedom of speech is not a priority of a specific section of the population, but is a theme that is espoused to a greater extent than in the past by young and old, men and women, people with a high and a low education level, the political left and the political right.

One caveat here is that question marks can be placed against precisely what people understand by 'protecting freedom of expression'. Does it mean that the majority can say what they wish and that minorities have to grin and bear it, or do they understand freedom of speech to mean that every citizen may say what they wish, even if others do not like what they hear? Unfortunately, there is currently no available research which can provide an answer to this question. As long as we do not know precisely what is meant by the term, some tempering of the enthusiasm about that score of 55% is called for.

Social involvement remains high

A few years ago it appeared that the process of individualisation was gathering pace in Dutch society, and that the negative side of that process – people increasingly living alongside each other rather than with each other – was becoming dominant. However, the most recent figures show a more complex picture. If a number of differing trends are explored, it becomes apparent that it is not so much the closeness of involvement between people and the social cohesion which are declining, but rather that the way in which people do things with or for each other is changing. The Dutch are no longer willing to be so tied to set times or weekly obligations, but prefer to determine in accordance with their own needs how intensively and how frequently they allow themselves to be called upon.

For example, the Dutch now invest less time in social contacts with third parties: between 1995 and 2005 the amount of time they set aside for these contacts reduced by more than an hour per week. In particular, visiting others appears to fit in less and less well with a modern lifestyle. On the other hand, people report that they do not see this as a sign of growing social isolation or fragmenting social capital. Over the years we see that participation in sport and cultural activities have become more important as vehicles for building and maintaining social contacts. The percentage of Dutch people who feel that they fall outside informal networks has not increased

since 1997. While it may be the case that less time is invested in relationships outside the home, this does not generally seem to be perceived as meaning loss of friendships or as evidence that social contacts are becoming more superficial. New contact forms such as SMS, e-mail, MSN and weblogs are increasingly replacing face-to-face contacts, especially among the young.

Population surveys show that the percentage of Dutch citizens who are not affiliated to any social organisation at all has been increasing steadily since the early 1990s. Churches, and to a lesser extent trade unions and political parties, have found it difficult to keep up their membership numbers. The actual active participation by members in these organisations is in fact even lower, since many people are no more than 'contribution members' – members who pay their membership fees but play no active part in the organisation. Whereas in 1995 57% of the population were affiliated to a Christian church community, ten years later the figure had fallen to 45% (7.1 million people). Immigration caused the total number of Muslims to double between 1990 and 2005 to just under a million.

Closer analysis suggests that the reduced ability of traditional organisations such as political parties or the church to recruit members is not the result of a diminished interest in the key themes on which these organisations focus. Their reduced appeal probably has more to do with features of their organisational structure and the availability of an ever-increasing range of alternatives for people wishing to give expression to their interests and affinities: in the modern-day Netherlands people have access to a wide range of media, leisure activities, forms of spiritualism and political participation.

One area where there is some cause for concern is voluntary work. The majority of surveys show that the percentage of Dutch citizens who are willing to offer their services voluntarily has remained remarkably stable for a relatively long period, although there are signs of a reduction in recent years, especially among the young. The phenomenon of the 'new volunteer' has now emerged, a term used to describe people who are loosely affiliated with an organisation and who are willing to participate only on a temporary, project-specific basis. All manner of new initiatives have arisen in the area of social participation, such as business in the community and employee volunteering. Currently these initiatives are still situated in the margins of voluntary work, but they are nonetheless forms of volunteering which represent an attempt to match the features of the modern Dutch lifestyle.

An example of a very different order which can be seen as a sign of more social involvement is the growing concern in the Netherlands for victims of crime. In addition to greater efforts to combat crime, calls from the public for greater concern to be shown to victims rather than perpetrators appear to be being answered more and more. The legal system is once again devoting more attention to exacting reprisal

for suffering and to compensating the victims of crime. The (smaller) number of people who were victims of crime in 2005 had and have access to more victim support services and have more possibilities to participate in the criminal justice process than was the case in the past. Compared with five years ago, reports of crimes are progressing further through the criminal justice chain and more damages are being paid out. Many victims have also used the services of the Dutch victim support organisation *Slachtofferhulp Nederland*. Generally speaking, victims are reasonably satisfied with the actions of the police, and among the population as a whole the police have been viewed more favourably since 2005. Compared with other EU citizens, the Dutch place a good deal of trust in the courts system, with no downward trend visible in that trust.

Not all sections of the population who are affected by crime know how to access all these services, however. Relatively little is known about the characteristics of victims and their distribution across the various provisions, but older people in particular are notable through their absence. There are also indications that victims with a low socioeconomic status are not very successful in penetrating the plethora of judicial provisions. This may be an indication of social inequality if the bodies concerned do indeed make a distinction based on personal characteristics. Equally, however, such differences could be explained by the degree to which different groups have access to the bureaucratic competences needed to put pressure on or persuade the relevant bodies to take action.

Concerns about segregation

In 2000, 51% of the Dutch public believed that there were too many people of different nationalities living in the Netherlands. A similar percentage objected to having immigrants as neighbours. By 2006, after a number of turbulent years with heated social and political debate, these percentages had fallen to 40%, roughly the same level as in 1995. Precisely how tolerant is the average Dutch citizen towards immigrant fellow-citizens? While it is true that those who believe there are too many foreigners in the Netherlands and who would rather not have an immigrant as a neighbour are now in the minority, it is still a large minority. This fact cannot be ignored. The possibility cannot be ruled out that indigenous Dutch citizens and members of (non-Western) ethnic minorities will once again confront each other – verbally or worse – as has happened several times in recent years both in the large cities and in rural communities. Just as there is a group of citizens of non-Western origin who have difficulty in adapting to Dutch society, so there is still a sizeable group of Dutch citizens who have great difficulty coming to terms with the presence of immigrants. There is a sizeable body of research showing that this is not a recent phenomenon. Compared with other European countries, the Netherlands achieves a fairly average score in this regard, but this can hardly be called a consolation.

The opinions held by different ethnic groups about each are also very telling in this regard. Indigenous Dutch people have a negative opinion about the various groups of ethnic minorities, especially Moroccans. On a scale from 0 - 100 (where 100 means 'very positive feelings'), Turks achieve a score of 58, Moroccans 46, Antilleans 52 and Surinamese 62. The different ethnic groups are also not particularly positive in their views about each other. There is a hierarchy here: Moroccans and Antilleans are viewed most negatively by the other groups and Surinamese and Turks relatively more positively. Conversely, the different ethnic minority groups have a more positive view of the average Dutch person than of their own group. The most recent figures for 2006 show that the situation has not improved and that negative views between the different ethnic groups are still very evident.

Ethnic distance exists in the Netherlands not just between the indigenous Dutch and the various ethnic minority groups, but also between the different ethnic groups. In 2005, the Netherlands Institute for Social Research/SCP observed a wide social distance between the immigrant and indigenous populations. Two out of three Turks living in the Netherlands had a predominantly Turkish circle of friends and acquaintances. This applied to a slightly lesser extent for Moroccans, but even so a large majority of them spent their free time mainly with members of their own ethnic group. This Social State of the Netherlands also shows that a high proportion of the indigenous Dutch have no particular desire for intensive contact with ethnic minorities. There is only very limited evidence of 'social bridges' (described in chapter 1 of the report) between the indigenous and immigrant populations, which could contribute to an improved quality of life through the utilisation of social capital. It should also not be forgotten that such social bridges are mainly of importance for ethnic minority groups; socioeconomically, the indigenous population generally have little to gain from them.

This throws a different light on the finding described above that the majority of citizens are satisfied with their social contacts and that the Dutch still have time for each other. While this is true, for most people it applies only for their own familiar circle. Social cohesion, at the core of which is a sense of involvement with one's fellow-citizens, a sense of identification with them and an endorsement of values based on solidarity, appears to be limited to people's own social network of contacts with the same ethnic or socioeconomic background. The Dutch mainly socialise with 'their own kind' – partly because they choose to do so, and partly because they simply have little opportunity in their neighbourhood or at work to engage in contact with groups with a different ethnic background. Policymakers have by now come to realise that measures need to be taken to combat segregation and to foster contacts between the indigenous and immigrant populations, but for the moment it is unclear how this can be tackled in a way that is likely to prove effective.

It is worth pointing out here that opinions on migration and integration fluctuate widely. As long as the discussion is focused on ethnic minorities in an abstract sense, many people profess strong views on how – and how quickly – migrants should adapt to Dutch society. However, as soon as a migrant is given ‘a face’, because he or she – often with their family – has joined a social network, the views become more nuanced and less extreme. The different circumstances in which migrants find themselves also mean that views about them differ. Unlike Turks or Moroccans, for example, who came to the Netherlands for family reunification or in order to start a family, refugees often receive personal support after their arrival in the Netherlands and therefore become integrated more quickly into Dutch society. The public reaction to the proposal of the previous government not to issue residence permits to 26,000 asylum-seekers who had exhausted all legal remedies, spoke volumes in this regard: for many people, humanitarian considerations were more important than the formal rules governing the right to live in the Netherlands. There was a large consensus on this point among the Dutch population.

Is Dutch society ‘dumbing down’?

Education is not only important for personal development and the nourishing of talent, but also fulfils a number of essential social functions. Education has the task of transforming young people into sensible and assertive citizens, contributing to the social cohesion of society and ensuring rising skill levels among the workforce in order to strengthen the competitiveness of the Netherlands in Europe and the world. The quality of life of individuals is largely determined by the level of education they achieved in their youth. However, the chances of achieving a college diploma and obtaining an initial qualification are unequally distributed. Individual limitations can play a role here, but social and/or cultural background can also have an influence.

Three developments are particularly noteworthy in this regard. The continuing rise in educational participation means that each birth cohort leaves the initial education system with a higher education level than the previous cohort. Thereafter, each cohort’s education level increases further thanks to participation in adult education, though the effect of this is limited. The result is an ongoing rise in the education level of the adult population.

The educational catching-up exercise by girls is now also reflected in the education level of young adults. The educational disadvantage of women compared with men reduced steadily through the successive cohorts, before eventually turning into a lead. The turning point lies around the cohort born in the period 1970-1974; in the 1975-1979 cohort the percentage of highly educated women was already five percentage points higher than that of men.

Among ethnic minorities, it is above all Turks and Moroccans who have been engaged in a catching up exercise. Their traditional substantial disadvantage compared with the rest of the population has reduced sharply, mainly thanks to a reduction in the number of low-educated members of this group. Despite this, the difference compared with indigenous adults is still wide.

The education level of the population is thus increasing. However, this does not automatically mean that the level of knowledge and skills acquired is rising to the same degree. The knowledge level of the older generations is probably underestimated, because in the past not everyone with the ability had the opportunity to continue studying. Continuing study has by contrast become the norm for younger generations; virtually everyone tries to attain the highest possible qualification.

Concerns have been expressed with increasing frequency recently about the declining knowledge level of the younger generation. Reference is made in particular to the negative effects of a number of recent educational innovations. Parliament has picked up the signal and recently commissioned a parliamentary inquiry into educational innovations in secondary schools.

In addition, the potential shortage of both primary and secondary school teachers, and their falling level of training, poses a threat to the quality of education. Recent concerns expressed by employers as well as by pupil and student associations appear to confirm the concerns about a slide in standards. The Dutch Education Council (*Onderwijsraad*) recently sounded the alarm, when it became apparent that virtually no national data are available on the standard achieved in the various subject areas. This lack of data is very surprising. Although not everyone in educational circles is yet convinced, there are signs that the situation in primary schools in particular is becoming alarming. Standards of achievement in arithmetic are falling, especially in basic operations such as addition, subtraction, multiplication and division. Language skills also leave something to be desired, with no fewer than a quarter of primary school pupils leaving school without being able to read properly.

Participation in higher education has risen sharply in recent years and, if present government policy persists, will continue to do so in the future. It is however questionable whether this is a wise policy; reference has already been made to the danger of falling standards and 'diploma inflation'. In addition, the status of senior secondary vocational education is in danger of being undermined. Already, more than 50% of students in senior secondary vocational education go on directly to a university of professional education; if this percentage increases further, there is a danger that these courses will increasingly develop into no more than preparatory courses for universities of professional education. However, there is a continuing strong need for good skilled workers who are trained to senior secondary vocational level. In

short, there are grounds for challenging the need for and desirability of a general increase in participation in higher education.

Clear improvement in actual quality of life

What can we say about the actual quality of life of the Dutch? The confidence and satisfaction of Dutch citizens have increased markedly in the last couple of years, but their quality of life itself has also improved, albeit less spectacularly. As explained in chapter 10, quality of life is expressed in this report as an index score. The index comprises a combination of indicators on eight key aspects of quality of life: health, housing, (social) participation, participation in sport, ownership of consumer durables, mobility, leisure activities and holidays.

The first thing to be observed is that the economy is moving ahead again. The resultant income growth largely determines the scope for improvement in people's quality of life. Between 2000 and 2005 the national income grew by just over 1% per annum; since 2006 the annual growth has been considerably higher, at 4%. Population growth has been levelling off to 0.2% per annum since 2004. However, the growth in the number of households is considerably higher, at 0.7% per annum, partly due to the relative increase in the number of single persons and the number of families without children, at the expense of the number of families with children. Since a larger proportion of the increased national income has also gone to businesses and the government, net disposable household income has lagged behind the trend in the national income by around 13% since 2002. As chapter 5 shows, households saw an average drop 1% in their disposable income. They compensated for this lower income growth to some extent by saving less or taking on more debt; in reality, they lived beyond their means. The greater confidence in the future means that people are willing to take more financial risks.

For a proportion of the population, their quality of life is under pressure because they have fallen into poverty. The 'basic needs' criterion for measuring poverty takes as its starting point the absolute minimum that is necessary to live in the Netherlands: the costs of food, clothing, housing costs and other expenses that are difficult to avoid. Based on this strict criterion, 3-4% of the Dutch population are poor, and this percentage remained fairly constant between 1995 and 2004. If a slightly broader criterion is applied which also includes a limited amount for social participation – the 'modest but adequate' criterion – the number of people in poverty rises to around 6% of the population.

Economic growth has also led to an increase in the labour force participation rate. Between 1996 and 2002, when the economy was improving, the net participation rate rose from 59% to 65%. The recession which set in in 2002 was accompanied by a fall in the participation rate to 63% in 2004 and 2005. In 2006 the proportion of

active participants in the labour process rose again to reach the same level as in 2002 (65%), thereby exceeding the government target for 2006 by one percentage point. In the past decade the net participation rate of women has increased by 11 percentage points, reaching 56% in 2006. Unlike for many other groups, this figure did not fall between 2002 and 2005. Nevertheless, the target figure of 61% for 2007 still appears a long way off. The participation rate of older people (55-64 years) has been rising continuously since 1996, going from 26% in that year to 42% in 2006. It emerged from the *Report on the Elderly 2006* that this increase, which applies for both men and women, was very strong in the Netherlands by international standards. The government target of having 40% of all older people in work in 2007 has already been achieved, and the rising trend of recent years would suggest that the target of 45% by 2010 will also be achieved.

The net participation rate of non-Western ethnic minorities rose sharply between 1996 and 2001, from 40% to 50%. It then fell again to 47% in 2003, after which it remained constant up to and including 2006. Despite the rise since the middle of the 1990s, the activity rate of this group is thus still far below the general average. The present government has the ambition of raising the general labour force participation rate in the Netherlands to no less than 80% by 2016; this will demand a considerable effort for non-indigenous groups in particular.

The average score on the life situation index rose from 100 in 1997 to 104 in 2006. Given the prosperous economic climate described above, it is not surprising that there was a relatively sharp increase in the index score, from 102 to 104, between 2004 and 2006. At first sight this appears to be only a small rise, but this is deceptive. Trends in people's quality of life generally proceed slowly, because changes in the individual domains are usually limited, especially within a short timeframe. As a result, a movement in the index value of 2 points is relevant, even though it may appear small.

Generally speaking, the Dutch are satisfied with the various aspects of their lives and the resources they have available; financial resources score the lowest, with a score of 7.1 out of 10. This broad satisfaction is also reflected in the fact that 82% of the Dutch state that they are happy or very happy.

Who is doing better and who is doing worse?

Although the quality of life of the Dutch has improved significantly since the previous edition of the Social State of the Netherlands, this does not of course mean that social inequality has been eliminated.

In 2006 the quality of life of the over-65s was below the average (index score 92), largely because of the health limitations which relatively frequently affect this

age group. Other relatively deprived groups are people with an income below the low-income threshold (index score 95); people not in work (96); non-Western ethnic minorities (96); and people with a low education level (98). The explanation for these latter groups must be sought more in the limitations imposed by their weak financial situation, with insufficient money for things such as membership fees of a club or association or to visit cultural amenities and events. On the other hand, the quality of life is better than average for 18-24 year-olds (score 108), people with a high education level (110), people in the highest income brackets (top 20%: 113), people in paid work (109) and people with a partner (a score of 105 for those without children and 108 for those with children).

The increase in inequality between 2002 and 2004 largely came to a halt in 2006. Since 2004 young people aged 18-24 years and older persons aged over 75 are the main groups to have seen a relatively marked improvement in their quality of life. For older people, this is to a large extent due to the greatly improved mobility options. This confirms the picture that has emerged in earlier SCP research, namely that today's older people less and less fit the stereotypical image of a population group who are poorly off and socially vulnerable. An important conclusion here is that the majority of older people in the Netherlands are doing well. Many of them are heavily involved in their community, as evidenced by their participation in voluntary work and informal care. Their healthy life expectancy and favourable socioeconomic position enable them to lead a relatively long social life. The average circumstances of older people are increasing rapidly, and this is reflected here in their scores on the life situation index.

Seen over a somewhat longer period of ten years (1997-2006), a trend towards equalisation can be seen in the Netherlands, as reflected in a more than average improvement in the quality of life of a number of population groups. This is partially due to the fact that there is a 'natural ceiling' in the index: the highest-scoring groups have virtually no scope for further improvement.

Notable 'climbers' are:

- the higher age categories (a rise of seven points on the index for 55-64 year-olds, also a rise of 7 points for 65-74 year-olds, and no less than a 10-point increase for the over-75s);
- people with an income below the low-income threshold: +6;
- single-parent families: +6;
- couples without children: +6;
- single persons: +5;
- non-Western ethnic minorities: +5;

It should be noted here that the improvements for some of these groups in reality reflect a partial elimination of their disadvantage, because even in 2006 they still score (well) below the national average.

The improvements in quality of life cannot be attributed to one or two specific areas of life; improvements are found in virtually all domains. The major increase in the mobility of older people and the (probably related) increased leisure activity of this group have made a particular contribution to the improvement in their quality of life in the past decade. The improvement in the quality of life of the low-income groups lies mainly in the strong growth in ownership of consumer goods and increased participation in sport. For single-parent families, the improvements in three areas are particularly noteworthy: participation in sport, health status and social participation

However, there are also several groups with a lower relative improvement. A limited number of groups already had a score which is above the national average, and have seen less improvement during the last ten years. These are people who are already in a better socioeconomic position (the higher income groups, the better educated). While these groups have seen an improvement in their quality of life since 1997, therefore, it is 'less more' than the average. This suggests a trend towards reducing inequality.

There can also be marked differences in quality of life within the different population groups: inequality does not only exist between population groups. The fall in the proportion of people with a poor quality of life (an index score of 85 or less) resumed on 2006 after coming to a halt in 2004. 12% of the population can be said to have a poor quality of life in 2006, compared with 17% in 1997. The flipside of this coin is that the percentage of people with a good quality of life (a score of 115 or higher) also increased; following the interruption in 2004, the upward trend that began in 1997 was resumed in 2006. 24% of the population scored highly on the life situation index in 2006, compared with only 15% in 1997.

The sharp fall in the number of people aged over 75 with a poor quality of life is particularly striking: down from 77% in 1997 to 48% in 2006. There will undoubtedly be a cohort effect at work here: the most recent cohort of older persons will have better pensions on average; ten years earlier they would also have had a higher level of prosperity than the earlier cohorts of older persons.

The quality of life of people on the lowest incomes has also improved over the course of ten years. Almost half of this group had a poor quality of life in 1997; this had fallen to a third in 2006. Here again, however, this positive trend needs to be placed in context: the percentage of people in this group with a poor quality of life is still three times as high as the average for the Netherlands as a whole.

The differences in poor quality of life between the indigenous and non-Western ethnic minority populations have reduced markedly since 1999 (the first year for which data are available for both groups). Where 35% of ethnic minorities and 14% of the indigenous population could be said to have a poor quality of life in 1999, the figures had fallen to 21% and 10%, respectively, in 2006. Ethnic minority groups thus made the most notable gains. At the other end of the spectrum – the proportion of people with a high quality of life – the picture is slightly different, in that the gap actually widened; in 1999, 4% of immigrant citizens and 19% of the indigenous population had a good quality of life; by 2006 the figures were 8% and 27%, respectively.

The following sections describe the main trends in the four areas in which quality of life was studied in detail in this report: health and health care; social participation; safety; and housing and the residential setting.

Health: differing lifestyles and health values

All things considered, what is the general trend in public health in the Netherlands, and which sections of the population have seen their health status improve or deteriorate over the last ten years? These questions are not simple to answer: health status is not easy to capture in a single figure. This report presents a number of different developments in lifestyle, life expectancy, diseases, disabilities, perceived health and perceived functioning in daily life.

If we are to believe what people say, they are in good health. Four out of five respondents report that they live a healthy life and feel healthy or very healthy. This proportion has remained constant during the last ten years. ‘Feeling good in myself’ (60%) is a stronger motivation for remaining alert to their own health than ‘staying healthy for as long as possible’ (24%).

The picture is less rosy on other aspects. For example, records and objective measurements show that the number of people with diseases and physical impairments is increasing. However, these are often mild illnesses and/or complaints which respond well to treatment and which do not prevent people from feeling healthy.

People’s perceived quality of their physical daily functioning has declined on average, while the perceived quality of their daily psychological functioning has remained unchanged. The differences in physical functioning between people with a high and low education level have increased. The psychological functioning of residents of highly urbanised areas has deteriorated. Non-Western ethnic minorities living in the cities often suffer from depressive disorders than their indigenous counterparts.

When it comes to people's lifestyles, the picture is not uniformly favourable. The percentage of non-smokers has increased over the last ten years to 70%, but has remained static since 2004. The drive by the government to reduce the percentage of smokers to 25% by the end of 2007 thus appears unlikely to be achieved.

Only a third of 15-17 year-olds stick to the guidelines for responsible alcohol use for their age group. Almost all young people who drink, drink copiously. The incidence of binge drinking (five or more glasses per session) actually increased strongly between 2003 and 2005. The over-65s and people with a low income increasingly have unhealthy drinking habits.

Slightly more than half the population comply with the Dutch norm for healthy exercise, a slight increase since 2001. Against this positive trend, however, is the rising number of Dutch people who are overweight. Almost half the Dutch population aged 20 and over are overweight – 52% of men, 42% of women. One in nine are much too fat and suffer from serious overweight or obesity. Being overweight increases the risk of several chronic diseases, such as cardiovascular disease and diabetes mellitus.

Population averages mask differences between individual population groups. For example, older people suffer from a proportionally high percentage of diseases and impairments, but maintain a relatively healthy lifestyle and their perceived health and psychological functioning are above average. In other cases there are qualitative differences. Members of ethnic minorities and people with a low education level both suffer more from diseases than other groups, but also differ from each other in terms of syndromes. The socioeconomic differences in perceived health between those with a low and high education level are increasing.

The diversity in public health is difficult to explain using medical models. There are strong indications that the developments presented here in the health of different sections of the population are related to socio-cultural lifestyles and norms and values in relation to healthy behaviour. These cultural differences are also reflected in the take-up of care and the satisfaction with the care received. Certain groups make more – or less – use of care provisions. Turks and Moroccans, for example, have contact with their GP more often than the indigenous Dutch but, after controlling for their socioeconomic position and health status, are less often admitted to hospital.

Satisfaction with the different aspects of care also varies between different social groups. Older persons, people with a low education level and people living in rural areas generally have a more positive view of medical care than other groups. Non-Western ethnic minorities are particularly critical. Evidently the efforts made by the majority of care establishments in recent years to gear their care provision more

closely to the needs of ethnic minority clients have not been adequate. However, the wishes and expectations of some members of ethnic minorities may not always be realistic. An example are the demands by some (relatives of) patients with a Muslim background that women patients in hospitals should be examined, treated and tended exclusively by female medical and care staff. From a medical standpoint, unquestioningly striving to achieve the greatest possible customer satisfaction is not the most sensible option under all circumstances.

Social participation: less in an organised context

This Social State of the Netherlands reports in depth on participation in various kinds of leisure activity: informal social contacts, memberships, social participation, voluntary work, participation in sport and participation in culture and media.

The level of participation in many activities is constrained by the amount of free time available, which has reduced for working people since 1995. It is striking that, despite this, participation in sport and culture has increased in this period. Owing to their (presumed) positive effect on quality of life, these activities are promoted by the government by subsidising all manner of amenities. This does not mean that the increased participation in these activities is the result of government intervention, but it does provide some support for the policy pursued.

There has been a fairly sharp reduction in organised leisure activity since 1995, both as regards the percentage of the public who are members of a leisure organisation and in the number of memberships of organisations. The combined effect of these two aspects is reflected in the number of memberships per 100 persons; this fell from 56 in 1995 to 46 in 2003. This fall took place in all age categories, but most notably among young adults.

Churches, and to a lesser extent trade unions and political parties, are having difficulty maintaining their memberships. After a long period of continuous decline, a reversal occurred in the membership of political parties between 2000 and 2005, probably due largely to the political turbulence surrounding the rise, death and legacy of Pim Fortuyn.

The recently published *God in Nederland 1996 - 2006* ('God in the Netherlands 1996-2006') predicts a continuation of the decline in church involvement. It also forecasts a fall in the extent or frequency of church attendance. Only half of all church members in the Netherlands feel very or closely attached to their church; the other half feel only loosely attached or feel no attachment at all. Many church members feel that religion has little to do with church membership. Religion today is considered by many Dutch people to be a personal matter and is not associated so much with the

church or even regarded as a collective event, and they believe that religious feelings can emanate from many sources.

People spend round of two thirds of their leisure time at home, and this figure remained virtually unchanged between 1995 and 2005. More than half of this home-based leisure time is devoted to media. The digital era has led to the rapid introduction of digital apparatus in households; access to the Internet has become commonplace. Despite the rise of the PC and Internet, however, television still dominates the media consumption of the Dutch, though it is losing ground in all age groups while the Internet is becoming more and more important, a trend which has been observed earlier among teenagers. Since young people are the future and since the Internet has penetrated this age group – though not exclusively this age group – so rapidly, the recent rise of the Internet would appear to be a harbinger of further changes in the media menu in the coming years.

Safety: less crime, less fear of crime

It is not only actual exposure to crime which has a negative impact on people's quality of life, but undoubtedly also the degree to which people feel unsafe. The successive governments under the current Dutch Prime Minister Jan Peter Balkenende have committed themselves to bringing about a national reduction in the number of offences by 20-25% in the period 2008-2010. The intention is that there should also be a substantial reduction in people's fear of becoming a victim.

An estimated 5.6 million offences were committed in the Netherlands in 2006. Total crime rates have been declining since 2002, with the number of violent crimes in particular falling sharply since 2003. Slightly more sex offences are committed today compared with 2003, but fewer cases of assault. Crimes against property and vandalism also fell in 2005 and 2006, after increasing slightly from 2003.

There are certain offences about which relatively little information is found in victim surveys and police records. Offences such as domestic violence and discrimination are not only less likely to be reported to the police, but also to survey interviewers, for example because of the emotional burden or the incorrect assumption that these are not criminal offences. Estimates suggest that more than 40% of the population have been the victims of physical and/or mental violence during their lives, perpetrated by someone from their own household. On average, one in eight Dutch adults have at some time been victims of physical violence perpetrated by a current or former partner, while around 4% have suffered such violence in the last five years. Women are more often victims than men (16% versus 7%). There are no differences on this point between indigenous and ethnic minority women.

Cases of discrimination and racial violence occurred significantly more often in 2005 than in the preceding years. Roughly half of all complaints related to discrimination based on race, ethnic origin or skin colour. Age discrimination is also common (21%). Religion (especially islamophobia), gender, disability or chronic disease and sexual orientation are cited much less frequently as reasons for discrimination.

Fear of crime can seriously undermine people's quality of life. According to the long-term SCP survey *Cultural Changes in the Netherlands* (*Culturele veranderingen in Nederland*), fear of crime among the Dutch population has become less prevalent as a social problem in the last ten years; in 1995, 86% of the population believed that 'crime has been increasing recently'; in 2006 only 64% held this view.

However, people's perception of their own safety is not only influenced by how they view crime as a social problem, but is determined above all by their own personal situation. A positive note here is that the proportion of people who sometimes feel unsafe is at its lowest level since 1995, at 22%. The number of people who are afraid of being at home alone (one in six Dutch people) or who report unsafe areas in their neighbourhood (29% in 2004) also show notable falls. Things are thus moving in the right direction when it comes to public fear of crime.

Housing: more attention for the quality of the neighbourhood

The lion's share of the population are satisfied with both their home and their residential setting. The average size of homes is increasing, both in total and per household member, and home ownership is continuing to increase. On the other hand, these benefits are less accessible for households with the lowest incomes. Ethnic minority groups, who still have a marked disadvantage in terms of housing quality, are however catching up, led by the Moroccans.

The rate of home ownership has increased in recent years from 48% in 1994 to almost 56% in 2006, though the growth did flatten off somewhat between 2002 and 2006. The rise in the share of owner-occupied homes is accounted for primarily by the building of new homes: almost three-quarters of new homes built in the last ten years were in the owner-occupied sector. In addition, housing associations sold off a modest amount of rented housing. In the four largest municipalities (Amsterdam, Rotterdam, The Hague and Utrecht), where the proportion of rented homes has traditionally been very high, there was a sharp rise in home ownership, from just over 20% in 1994 to more than 28% in 2006. This fits in well with the commitment to bringing greater a diversity of housing stock to the inner cities, where there is strong interest in owner-occupied homes.

The gap between tenants and owner-occupiers has widened further. Households with relatively high incomes are increasingly buying their own homes, while those on low incomes are forced to rent. The government's financial policy fosters this twofold division: the higher the household income, the more favourable is the fiscal treatment of an owner-occupied home, and the lower the household income, the more housing benefit can be claimed. The middle incomes derive the least benefit from the present system.

Housing costs have continued to rise in recent years (2002-2006). The modest rise in incomes means that the percentage of income spent on housing costs rose sharply on average. In addition to the steep rise in house prices, increased energy costs are playing an ever increasing role in those housing costs. Seen in this light, further investments in energy-efficient homes make good sense.

In addition to improving the housing stock and the socioeconomic profile of the inner cities, an important objective of urban regeneration is to combat nuisance and crime. It is essential that this goal is achieved, at least if the government wishes to have any chance of succeeding in its ambition of making the most disadvantaged neighbourhoods, the so-called priority neighbourhoods, attractive to potential occupiers who have other alternatives on the housing market. All in all, the actual deterioration of and nuisance levels in the priority neighbourhoods appears to be reducing in recent years, while confidence in these neighbourhoods appears to be on the increase .

While alleviating the quantitative housing shortage continues to demand attention, another question which is becoming relevant is which qualitative and geographic housing requirements on the part of consumers can and should be met. There are discrepancies between the residential settings that are available and those that people would like. The issues in the years ahead will increasingly be geographical in nature. Are the homes that people want being built on the right place? How can existing homes and neighbourhoods be effectively adapted to current housing requirements?

Conclusion: quality of life in a future perspective

If we place the early editions of the Social State of the Netherlands alongside this 2007 edition and briefly formulate the future outlook as set out in each of those reports, an interesting picture emerges of fluctuations in expectations regarding the social situation in the short term. The first Social State of the Netherlands, the SSN 2001, characterised the situation as 'positive with concerns'. Up to the year 2000 things had been going well for the average Dutch citizen, but the authors expressed some concerns; these related among other things to the socioeconomic differences in health status, the difficulty of integrating benefit claimants into the labour

market, and the concentration of socially disadvantaged groups on the housing market. The tone of the SSN 2003 was a good deal more sombre; the situation was summarised as one in which ‘progress is in danger of grinding to a halt’. Although prosperity had also reached traditionally disadvantaged groups such as the elderly and ethnic minorities, the prospect of the economic downturn was already clearly visible and was expected to lead to a weakening of the positive trends in the quality of life of Dutch citizens. The social and political climate was described as unstable, with individualisation and the erosion of civil society being cited as possible causes. A year later, in 2004, the tone of the Social and Cultural Report (SCR) was even more sombre: ‘Most Dutch people are doing well, but they are not doing better in all respects than four or five years ago. They are definitely less satisfied with their government, at central and regional level; there are no indications that this situation will change quickly, and the Dutch themselves also do not expect this to happen.’ The SSN 2005 was also imbued with a sombre mood concerning the observed trend breaks. In particular, the progress made by minorities in the prosperous years had proved to be largely temporary in nature. It was concluded that social inequality had increased once again. In addition to the economic malaise, the SSN 2005 also points up the resistance to the changes made by the government to all manner of welfare state arrangements – pre-pension, the health care system, provisions for the disabled – and the associated feelings of uncertainty they provoked for many citizens.

And then this SSN 2007, in which we conclude that the Netherlands is once again a more relaxed place, but less compliant. The sombre atmosphere is evaporating. The actual quality of life of the population has improved across the board, and the sombre sentiments about society, the government and the future are receding. But they are not disappearing for everyone, nor with regard to all topics. There are still large groups in society who have difficulty with the increasing multiculturalisation of Dutch society and the modernisation of the welfare state. Uncommitted ‘free-riding’ is also no longer so readily accepted, and people are expected to take responsibility for their actions more than in the past.

Looking back at the four editions of the Social State of the Netherlands, two aspects stand out. First of all, the fluctuations in the economy and the social and political unrest not only influence people’s material existence, but have an even bigger impact on their feelings of confidence and certainty. In the relatively short period of six years that the SCR has been publishing the Social State of the Netherlands, there has been a sharp economic decline which led to a temporary, relatively slight deterioration in the quality of life and to an increase in the social inequality between different population groups. However, within two years after the low point the actual, objective quality of life for the majority of the population had improved once again, rising to an all-time high. For some citizens, however, the perception lags behind the reality somewhat. Public opinion on the level of confidence in society and in the government initially fell much more sharply in that period. The Dutch public are a

good deal more positive today, but the ups and downs are found to be bigger than might be expected on the basis of their actual quality of life. Perceptions of reality occupy an increasingly important role in people's lives. The sense that something is not going well in society appears to be at least as important a factor for the sense of well-being of many citizens as their actual material circumstances. The Netherlands is characterised by a growing exaltation of public opinion, in both a negative and positive sense.

A second observation is that people's actual quality of life changes extremely slowly. In the descriptions of quality of life in the successive editions of the SSN that have appeared to date, we have mainly limited ourselves to looking back in time and have consistently posed the question: 'How has the quality of life of the population developed over the last ten years?'. From a policy perspective, it is important to have an insight into the short-term fluctuations and differences between population groups; where necessary, appropriate measures can then be taken. But the longer term is perhaps of greater importance; what will life be like in the Netherlands 20 years from now? In order even to begin to give an answer to this question we have to look carefully at the younger members of society. In the introductory chapter of this report, it was pointed out that education is of the greatest importance – as a means of forming and increasing people's human capital – both for the (young) individual and for society as a whole. A good education offers opportunities for the future. Investing in young people pays dividends. In addition, utilising the capacities of as many (groups of) people as possible is of crucial importance for the development of a society – as well as for the individuals concerned themselves, of course. The Social and Economic Council of the Netherlands (SER) has used the term 'activating participation society' to describe the need to shape a society in which everyone participates to the best of their ability. The SER argued primarily in favour of making the system of employment, training and income more 'future-proof'; we would add the social dimension to this. Society can also not do without those citizens who are socially excluded. Permitting a situation where some members of society 'do not belong' is a waste of human capital and their exclusion can moreover give rise to social unrest. This applies for young people who leave school prematurely; for members of ethnic minorities who feel inadequately equipped to participate in society to the full; for older persons who receive too little help for their care needs; for the long-term unemployed who are written off for paid employment; and for the segregation which threatens social cohesion. Economic cycles will always be present, and so will the ensuing fluctuations in people's quality of life. But the underlying strength and potential of a society for the coming decades depends in part on the degree to which that society succeeds in binding to it as many groups as possible and allowing them to participate to the full in the community. And it is on this point, as this report shows, that there are real causes for concern.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast.

De tekst van het lopende programma (2006-2007) is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Het Werkprogramma is rechtstreeks te bestellen bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. ISBN 90-377-0267-8

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel. Een complete lijst is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Sociale en Culturele Rapporten

Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2

Sociaal en Cultureel Rapport 2002. De kwaliteit van de quartaire sector. ISBN 90-377-0106-x

In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004. ISBN 90-377-0159-0

Investeren in vermogen. Sociaal en Cultureel Rapport 2006. ISBN 90-377-0285-6

The Netherlands in a European Perspective. Social & Cultural Report 2000. ISBN 90-377-0062-4 (English edition 2001)

The Quality of the Public Sector (Summary). Social and Cultural Report 2002. ISBN 90-377-0118-3

Nederlandse populaire versie van het SCR 2000

Nederland en de anderen; Europese vergelijkingen uit het Sociaal en Cultureel Rapport 2000. Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-5875-141-4

SCP-publicaties 2006

2006/1 Thuis op het platteland (2006). Anja Steenbekkers, Carola Simon en Vic Veldheer (red.). ISBN 90-377-0229-5

2006/2 Een eigen huis... Ervaringen van mensen met verstandelijke beperkingen of psychiatrische problemen met zelfstandig wonen en deelname aan de samenleving (2006). M.H. Kwekkeboom (red.). ISBN 90-377-0246-5

2006/3 Uitgerekend wonen (2006). Michiel Ras et al. ISBN 90-377-0250-3

2006/4 Jeugd met beperkingen. Rapportage gehandicapten 2006 (2006). Sjoerd Kooiker (red.). ISBN 90-377-0200-7

2006/5 Hoe het werkt met kinderen (2006). Wil Portegijs et al. ISBN 90-377-0238-4

2006/6a Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden (2006). Saskia Keuzenkamp en Ans Merens (red.). ISBN 90-377-0269-4

2006/6b De balans opgemaakt. De slotbeschouwing van de sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden (2006). Saskia Keuzenkamp. ISBN 90-377-0251-1

2006/7 Slachtoffers van criminaliteit: feiten en achtergronden (2006). Karin Wittebrood. ISBN 90-377-0232-5

2006/8 Voorzieningen voor slachtoffers van misdrijven: gebruik, bereik en draagvlak (2006). C.J. Maas-de Waal. ISBN 90-377-0270-8

2006/9 Op weg in de vrije tijd (2006). Lucas Harms. ISBN 90-377-0273-2

- 2006/10 *Rapportage sport 2006* (2006). Koen Breedveld en Annet Tiessen-Raaphorst (red.). ISBN 90-377-0252-x
- 2006/11 *Ondersteuning gewenst. Mensen met lichamelijke beperkingen en hun voorzieningen op het terrein van wonen, zorg, vervoer en welzijn* (2006). Mirjam de Klerk en Roelof Schellingerhout. ISBN 90-377-0260-0
- 2006/12 *Rapportage ouderen 2006. Veranderingen in de leefsituatie en levensloop* (2006). Alice H. de Boer (red.). ISBN 90-377-0256-2
- 2006/13 *Duaal als ideaal? Leren en werken in het beroeps- en hoger onderwijs* (2006). Ria Bronneman-Helmerts. ISBN 90-377-0208-2
- 2006/14 *Uniform uit de kast. Homoseksualiteit binnen de krijgsmacht* (2006). Anna Adolfsen en Saskia Keuzenkamp, m.m.v. Linda Mans. ISBN 90-377-0255-4
- 2006/15 *Gewoon doen. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland* (2006). Saskia Keuzenkamp, David Bos, Jan Willem Duyvendak, Gert Hekma (red.). ISBN 90-377-0257-0
- 2006/16 *Report on the Elderly 2006* (2006). Alice de Boer (red.). ISBN 90-377-0271-6
- 2006/17 *Publieke productie en persoonlijk profijt* (2006). Bob Kuhry en Evert Pommer, m.m.v. Jedid-Jah Jonker en John Stevens. ISBN 90-377-0231-7
- 2006/18 *Angstige burgers? De determinanten van gevoelens van onveiligheid onderzocht* (2006). Janneke Oppelaar en Karin Wittebrood. ISBN 90-377-0231-7
- 2006/19 *Wie werken er in het onderwijs? Op zoek naar het 'eigene' van de onderwijsprofessional* (2006). Ria Vogels en Ria Bronneman-Helmerts. ISBN 90-377-0291-0
- 2006/20 *Maten voor gemeenten 2006* (2006). Bob Kuhry en Jedid-Jah Jonker, m.m.v. Bureau Zenc. ISBN 90-377-0253-8
- 2006/22 *Emancipatiemonitor 2006* (2006). Wil Portegijs, Brigitte Hermans en Vinodh Lalta. ISBN 90-377-0286-4
- 2006/23 *Turken in Nederland en Duitsland. De arbeidsmarktpositie vergeleken* (2006). Jaco Dagevos, Rob Euwals, Mérove Gijsberts en Hans Roodenburg. ISBN 90-377-230-9

SCP-publicaties 2007

- 2007/1 *Publieke prestaties in perspectief. Memorandum quartaire sector 2006-2011* (2007). ISBN 978-90-377-0298-9
- 2007/2 *Nieuwe links in het gezin* (2007). Marion Duimel en Jos de Haan. ISBN 978-90-377-0287-3
- 2007/3 *Robuuste meningen? Het effect van responsverhogende strategieën bij het onderzoek Culturele Veranderingen in Nederland* (2007). Josine Verhagen. ISBN 978-90-377-0300-9
- 2007/4 *Een nuchtere kijk op gezond gedrag. Vier thema's voor gezondheidsbevordering* (2007). ISBN 978-90-377-0280-4.
- 2007/5 *Verschillen in verzorging. De verzorging van ouderen in negen EU-landen* (2007). Evert Pommer, Edwin van Gameren, John Stevens, Isolde Woittiez. ISBN 978-90-377-0258-3
- 2007/6 *Prestaties van de rechtspraak: productiviteit in perspectief* (2007). Ab van der Torre, Jedid-Jah Jonker, Frank van Tulder, Theresa Steeman, Gerard Paulides. ISBN 978-90-377-0294-1
- 2007/7 *Türken in Deutschland und den Niederlanden. Die Arbeitsmarktposition im Vergleich* (2007). Jaco Dagevos, Rob Euwals, Mérove Gijsberts en Hans Roodenburg. ISBN 978-90-377-0308-5
- 2007/8 *Een gele kaart voor de sport. Een quick-scan naar wenselijke en onwenselijke praktijken in en rondom de breedtesport* (2007). Annet Tiessen-Raaphorst en Koen Breedveld. ISBN 978-90-377-0307-8
- 2007/9 *Kosten in kaart. Een macrokostendecompositie toegepast op instellingen voor verstandelijk gehandicapten* (2007). Evelien Eggink, Jedid-Jah Jonker en Michel Ras. ISBN 978 90 377 0143 2

- 2007/10 *Sport in the Netherlands* (2007). Annet Tiessen-Raaphorst en Koen Breedveld. ISBN 978-90-377-0302-3
- 2007/11 *Geld op de plank. Niet-gebruik van inkomensvoorzieningen* (2007). Jean Marie Wildeboer Schut en Stella Hoff. ISBN 978-90-377-0207-1
- 2007/12 *Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2015* (2007). Paul Dekker, Joep de Hart en Laila Faulk. ISBN 978-90-377-0311-5
- 2007/13 *Aandacht voor de wijk. Effecten van herstructurering op de leefbaarheid en veiligheid* (2007). Karin Wittebrood en Tom van Dijk. ISBN 978-90-377-0309-2
- 2007/14 *Meedoen met beperkingen. Rapportage gehandicapten 2007* (2007). Mirjam de Klerk (red.). ISBN 978-90-377-0310-8
- 2007/15 *Interventies voor integratie. Het tegengaan van etnische concentratie en bevorderen van interetnisch contact* (2007). Mérove Gijsberts en Jaco Dagevos. ISBN 978-90-377-0312-2
- 2007/16 *Blijvend in balans. Een toekomstverkenning van informele zorg* (2007). Alice de Boer en Joost Timmermans. ISBN 978-90-377-0313-9
- 2007/17 *Vertrouwen in de rechtspraak nader onderzocht* (2007). Paul Dekker en Tom van der Meer. ISBN 978-90-377-0318-4
- 2007/19 *Moeders, werk en kinderopvang in model. Analyse van arbeidsparticipatie- en kinderopvangbeslissingen van moeders met jonge kinderen* (2007). Ingrid Ooms, Evelien Eggink en Edwin van Gameren. ISBN 978-90-377-0314-6
- 2007/20 *De sociale staat van Nederland 2007* (2007). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer en Evert Pommer (red.). ISBN 978-90-377-0321-4
- 2007/21 *Toekomstverkenning informele zorg* (2007). Alice de Boer (red.). ISBN 978-90-377-0319-1
- 2007/22 *Beter aan het werk. Trendrapportage ziekteverzuim, arbeidsongeschiktheid en werkhervatting* (2007). ISBN 978-90-377-0327-6
- 2007/23 *Out in the Netherlands. Acceptance of homosexuality in the Netherlands* (2007). ISBN 978-90-377-0324-5

SCP-essays

- 1 *Voorbeelden en nabebelden* (2005). Joep de Hart. ISBN 90-377-0248-1
- 2 *De stem des volks* (2006). Arjan van Dixhoorn. ISBN 90-377-0265-1
- 3 *De tekentafel neemt de wijk* (2006). Jeanet Kullberg. ISBN 90-377-0261-9
- 4 *Leven zonder drukte* (2006). Tjirk van der Ziel met een naschrift van Anja Steenbekkers en Carola Simon. ISBN 90-377-0262-7
- 5 *Otto Neurath en de maakbaarheid van de betere samenleving* (2007). Ferdinand Mertens. ISBN 978 90 5260 260 8

Werkdocumenten

- 121 *SCP-maat voor lichamelijke beperkingen op basis van AVO 2003* (2006). Mirjam de Klerk, Jurjen Iedema en Crétien van Campen. ISBN 90-377-0268-6
- 122 *Gezond en wel met een beperking* (2006). Crétien van Campen (red.). ISBN 90-377-0254-6
- 123 *De onbereikte minima* (2006). ISBN 90-377-0275-9
- 124 *Snuffelen en graven. Over doelgroepen van digitaal toegankelijke archieven* (2006). Henrieke Wubs en Frank Huysmans. ISBN 90-377-0276-7
- 125 *Liever thuis dan uit. De indicatiestelling in de awbz voor zorg op afroep en verblijf* (2006). Edwin van Gameren, Jedid-Jah Jonker en Tessa Marx. ISBN 90-377-0278-3
- 126 *Naar een nieuwe armoedegrens?* (2006). Arjan Soede. ISBN 90-377-0241-4
- 127 *Klik naar het verleden. Een onderzoek naar gebruikers van digitaal erfgoed: hun profielen en zoekstrategieën* (2006). Henrieke Wubs en Frank Huysmans. ISBN 90-377-0279-1

- 128 *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie* (2006). Jos Becker en Joep de Hart. ISBN 90-377-0259-7
- 129 *Juist beschermd. De determinanten van de woonsituatie van volwassen verstandelijk gehandicapten* (2006). Isolde Woittiez en Michiel Ras. ISBN 90-377-0288-0
- 130 *De lange weg naar Brussel. De Europese betrokkenheid van Nederlandse maatschappelijke organisaties en hun leden* (2006). Esther van den Berg. ISBN 90-377-0264-3
- 131 *Bezoek onze site* (2006). Jos de Haan, Renée Mast, Marleen Varekamp en Susanne Janssen. ISBN 90-377-0290-2
- 133 *Liefst zoals thuis. Ouders en kinderen over buitenschoolse opvang* (2007). Rob Gilsing. ISBN 978-90-377-0297-2
- 134 *De houding ten opzichte van homoseksualiteit. Een beschrijvende literatuurstudie* (2006). Lisette Kuyper en Floor Bakker. ISBN 978-90-377-0299-6

Overige publicaties

- ? Altijd een antwoord. Nieuwjaarsuitgave 2006* (2006). Paul Schnabel, Paul Dekker en Vic Veldheer (red.). ISBN 90-377-0263-5
- Hoge (jeugd)werkloosheid onder etnische minderheden* (2006). Jaco Dagevos. ISBN 90-377-0266-x
- Niet-westerse allochtonen met een stabiele arbeidsmarktpositie: aantallen en ontwikkelingen* (2006). Jaco Dagevos en Maurice Gesthuizen. ISBN 90-377-0249-x
- Werken op de grens van wetenschap en beleid* (2006). Kees Schuyt, Jan-Willem Duyvendak en Theo Roes. ISBN 90-377-0272-4
- At Home in the Countryside. A comparison of rural and urban life. Summary* (2006). Anja Steenbekkers, Carola Simon en Vic Veldheer. ISBN 90-377-0292-9
- De tijd als spiegel. Hoe Nederlanders hun tijd besteden* (2006). Koen Breedveld, Andries van den Broek, Jos de Haan, Lucas Harms, Frank Huysmans en Erik van Ingen. ISBN 90-377-0283-x
- Anders onderweg. De mobiliteit van allochtonen en autochtonen vergeleken* (2006). Lucas Harms. ISBN 90-377-0281-3
- Summary of Report on the Elderly 2006* (2006). Alice de Boer (red.). ISBN 90-377-0293-7
- Visit our site* (2006). Jos de Haan, Renée Mast, Marleen Varekamp en Susanne Janssen. ISBN 90-377-0296-1
- Veel geluk in 2007. Nieuwjaarsuitgave* (2007). Paul Schnabel (red.). ISBN 978-90-377-0295-8
- Marktplaats Europa. Vijftig jaar publieke opinie en marktintegratie in de Europese Unie* (2007). Paul Dekker, Albert van der Horst, Henk Kox, Arjan Lejour, Bas Straathof, Peter Tammes en Charlotte Wennekers. ISBN 978-90-377-0305-4
- Samenloop van regelingen* (2007). Mirjam de Klerk, Gerda Jehoel-Gijsbers. ISBN 978-90-377-0315-3